

ادب تاريخ

(د پښتو ادبياتو لرغونې دوره)

Ketabton.com

د ژبو او ادبياتو پوهنځيو

د پښتو څانگو د لومړيو ټولگيو لپاره

۱۳۹۴ لمريز کال

محمد اسماعيل يون

کابل پوهنتون
ژبو او ادبیاتو پوهنځي
پښتو خانگه

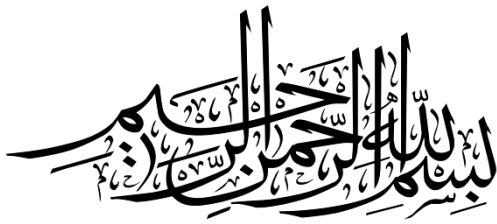
ادب تاریخ

(د پښتو ادبیاتو لرغونې دوره)

د ژبو او ادبیاتو پوهنځیو د پښتو خانگو د لومړیو ټولگیو لپاره

محمد اسمعیل یون

۱۳۹۴ ال کال

کتاب پېژندنه:

د کتاب نوم: ادب تاريخ

ليکوال: محمد اسمعيل يون

ليکمهال: ۱۳۹۴ ل کال

د ليکوال د خپرونو لړ: (۴۱)

خپروندى: د افغانستان ملي تحريك، فرهنگي خانگه

وېبپاڼه: www.melitahrik.com

ډيزاينگر: ضياء ساپى

پښتۍ ډيزاين: فياض حميد

چاپشمېر: ۱۰۰۰ ټوکه

چاپکال: ۱۳۹۴ ل کال / ۲۰۱۵ م (لومړى چاپ)

د تحريك د خپرونو لړ: (۹۶)

د تحريك يادښت

د افغانستان ملي تحريك د (۱۳۹۳ ل) كال په پيل كې له خپلو گرانو هېوادوالو سره ژمنه كړې وه چې د دې كال په بهير كې به (شل عنوانونه) بېلابېل ديني، علمي، ادبي او ټولنيز اثار خپلې ټولنې ته وړاندې كوي. ملي تحريك دا ژمنه د ياد كابل د كب پر (۲۸) مه نېټه پوره او د يوې پرتمينې غونډې په ترڅ كې يې شل عنوانونه علمي اثار هېوادوالو ته وړاندې كړل. ملي تحريك په ياده غونډه كې ژمنه وكړه چې د (۱۳۹۴ ل) كال په بهير كې به انشاء الله د خداى (ج) په نصرت ټول ټال سل (۱۰۰) عنوانه بېلابېل علمي اثار ټولنې ته وړاندې كوي. طبيعي خبره ده چې دا اسانه كار نه دى، ډېر زيات زيار او زحمت ته اړتيا لري، خو ملي تحريك ټينگ هوډ كړى چې خپله دا ژمنه به هم د تېرې ژمنې په څېر عملې كوي. دا اثر چې ستاسو په لاس كې دى د همدې (سل عنوانونو) ژمنه كړو اثارو له جملې څخه دى، چې د چاپ جامه اغوندي. ملي تحريك هيله لري چې له دې اثر څخه به زموږ هېوادوال په زړه پورې گټه پورته كړي. ملي تحريك له ټولو هغو ليكوالو، ژباړونكو، سمونچارو، مالي او معنوي مرستندويانو او چاپ چارو څخه چې ددې اثارو د چاپ په دې ټول بهير كې يې يو بل سره مرسته او ملگرتيا كړې او دا فرهنگي بهير يې بريالى كړى، د زړه له كومې مننه كوي او كور وداني ورته وايي.

د هېواد د فرهنگ د بنسټيزې په هيله

د افغانستان ملي تحريك فرهنگي خانگه

نیولیک

مخ	سرلیک
۱	((ادب تاریخ)) یو غوره تدریسي اثر
۵	یوه اوربده تجربه او یوه بڼه نتیجه
۹	د پښتو لرغوني ادب په باب یو نوی اثر له..
۱۳	سریزه

لومړی څپرکی

۳۴	لومړی یا لرغونې دوره
۳۹	ادب
۶۰	ادبپوهنه
۷۵	ادب تاریخ څه ته وایي؟
۸۲	ادبي تذکره څه شی دی؟
۹۱	ادبي دورې څنگه ټاکل کېږي؟
۱۰۱	په پښتو ادب تاریخ کې د ادبي دورو وپش
۱۱۴	پښتو څو ادبي دورې لري؟
۱۲۰	تر لرغونې دورې دمخه پښتو ادب
۱۲۴	د پښتو ادب لرغونې دوره
۱۲۸	د لومړي څپرکي لنډيز
۱۳۰	د لومړي څپرکي پوښتنې

دویم څپرکی

- ۱۳۱ د پښتو لرغونو ادبیاتو لویې حوزې
۱۳۴ غور ادبي حوزه
۱۳۹ کسي غره ادبي حوزه
۱۴۲ ملتان ادبي حوزه او نورې سیمې
۱۴۷ د دویم څپرکي لنډيز
۱۴۹ د دویم څپرکي پوښتنې

درېیم څپرکی

۱۵. د پښتو لرغونو ادبیاتو څپرې
او د کلام بېلگې
- ۱۵۲ ۱- امیر کروړ (جهان پهلوان)
۱۶۹ ۲- هاشم د زید سرواني زوی
۱۷۷ ۳- شیخ رضی لودي
۱۷۷ ۴- نصر لودي
۱۸۷ ۵- بېټ نیکه
۱۹۵ ۶- شیخ اسمعیل
۲۰۱ ۷- خرنبون
۲۰۸ ۸- شیخ اسعد سوري
۲۲۳ ۹- شیخ تیمن کاکړ
۲۲۸ ۱۰- ښکارندوی غوري
۲۴۱ ۱۱- ملکيار غرشين

۲۴۶	۱۲- تایمني
۲۵۱	۱۳- قطب الدين بختيار
۲۵۷	۱۴- سليمان ماكو
۲۶۱	۱۵- شيخ متي
۲۷۴	۱۶- بابا هوتک
۲۸۰	۱۷- شيخ ملكيار هوتک
۲۸۵	۱۸- اکبر زميند اوري
۲۹۶	۱۹- سلطان بهلول لودي
۳۰۲	۲۰- خليل خان نيازی
۳۰۴	۲۱- زرغون خان نيازی
۳۱۲	۲۲- زرغونه کاکړ
۳۱۷	۲۳- رابعه
۳۱۹	۲۴- دوست محمد کاکړ
۳۲۵	۲۵- شيخ عيسى مشوانی
۳۲۹	۲۶- شيخ بستان پرېش
۳۳۳	۲۷- علي سرور لودي
۳۳۸	۲۸- مېرمن نېکبخته
۳۴۲	۲۹- شيخ محمد صالح الکوزی
۳۴۸	د درېيم څپرکي لنه ليز
۳۵۷	د درېيم څپرکي پوښتنې

څلورم څپرکی

۳۵۹ له نورو ژبو سره د پښتو ژبې اړیکې

- ۳۶۱ ۱- له عربي ژبې سره اړيکي
۳۶۲ ۲- له دري ژبې سره اړيکي
۳۶۹ د څلورم څپرکي لنډيز
۳۷۱ د څلورم څپرکي پوښتنې

پنځم څپرکي

- ۳۸۲ د لرغونې دورې نظم
۳۷۴ الف- د پښتو ولسي شاعري فورمونه
۳۸۰ ۱- لنډۍ
۳۸۹ ۲- سروکي (نيمکۍ)
۳۹۱ ۳- د اتني نارې او نور
۳۹۸ ۴- کاکړۍ غاړې
۴۰۰ ۵- بېولاله
۴۰۳ ۲- چاربيته
۴۱۷ ۷- بدله
۴۲۰ ۸- لوبه
۴۲۷ ۹- بگتۍ او نور
۴۴۴ ب- له نورو ژبو څخه د نظم راغلي فورمونه
۴۴۷ ۱- قصيده
۴۴۹ ۲- غزل
۴۵۵ ۳- مثنوي
۴۵۷ ۴- رباعي
۴۵۹ د پنځم څپرکي لنډيز

۴۶۲

د پنځم څپرکي پوښتنې

شپږم څپرکی د لرغونې دور نثر

۴۶۳

۴۶۶

د سالو وړمه

۴۶۷

تذکره الاولیا

۴۸۳

تاریخ سوری او نور

۴۹۵

د شپږم څپرکي لنډیز

۴۹۸

د شپږم څپرکي پوښتنې

اووم څپرکی

۴۹۹ د لرغونې دورې د ادبیاتو لغوي شننه

۵۰۱

۱- متروکې کلمې

۵۰۶

۲- پخوانۍ خو کارېدونکې کلمې

۵۱۲

۳- جغرافیایي نومونه

۵۱۶

د اووم څپرکي لنډیز

۵۱۸

د اووم څپرکي پوښتنې

اتم څپرکی

لرغونې دوره کې لومړنۍ منظومه ژباړه

۵۱۹

۵۲۱

۱- لومړنۍ ژباړه کوم فورم لري؟

۵۲۳

۲- د لومړنۍ منظومې ژباړې هنري ښکلا

۵۲۵

۳- د لومړنۍ ژباړې ژبنۍ پرتله

- ۵۲۷ د اتم څپرکي لنډيز
۵۲۸ د اتم څپرکي پوښتنې

نهم څپرکی

- ۵۲۹ لرغونې دوره کې لومړنۍ مشاعرې يا مناظرې
۵۳۱ شيخ رضی لودي او نصر لودي
۵۳۴ شيخ اسماعيل او څرنبون
۵۳۲ خليل خان نیازی او سلطان بهلول لودي
۵۳۸ د نهم څپرکي لنډيز
۵۳۹ د نهم څپرکي پوښتنې

لسم څپرکی

- ۵۴۰ د لرغونو ادبياتو محتوایي فورمونه
۵۴۲ ویاړنه يا فخریه
۵۴۷ ویرنه
۵۵۰ ستاینه
۵۵۲ ساقینامه او نور
۵۵۵ د لسم څپرکي لنډيز
۵۵۲ د لسم څپرکي پوښتنې

یولسم څپرکی

- ۵۵۷ د لرغونو ادبياتو فکري څرنگوالی
۵۵۸ ۱- اسلامي افکار

۵۲۲	۲- غنایي افکار
۵۷۴	۳- حماسي افکار
۵۸۰	۴- ملي او نور افکار
۵۸۲	د يوولسم څپرکي لنډيز
۵۸۴	د يوولسم څپرکي پوښتنې

دولسم څپرکی

۵۸۵	د لرغونې دورې عمومي ځانگړنې
۵۸۷	خپل چاپيريال
۵۹۰	نږه والی
۵۹۲	د نورو ژبو اغېزې
۵۹۴	لوړتيا او ځورتيا
۵۹۸	د دولسم څپرکي لنډيز
۵۹۹	د دولسم څپرکي پوښتنې

ديارلسم څپرکی

۲۰۰	د لرغونې دورې د ادبياتو کميت او کيفيت
۲۰۲	خومره والی
۲۰۷	څرنگوالی
۲۰۹	پرتلنه
۲۱۱	د ديارلسم څپرکي لنډيز

۲۱۳

د دیار لسم څپرکي پوښتنې

څوارلسم څپرکی

۲۱۴

په لرغونې ادبي دوره کې موثرې

ټولنيزې سياسي څپرې او حادثې

۲۱۶

الف- سياسي، ټولنيزې او فرهنگي څپرې

۲۲۲

ب- د پېښو کرونولوژي

۲۲۵

د لرغونې دورې پای

۲۲۷

پایله

۲۳۴

د څوارلسم څپرکي لنډيز

۲۳۵

د څوارلسم څپرکي پوښتنې

۲۳۲

اخځونه

تقریظ:

«ادب تاریخ» یو غوره تدریسي اثر

د پښتو ادبیاتو د بېلابېلو دورو په باب ډېر کتابونه لیکل شوي دي. خو څرنگه چې ددې ادبیاتو لمن ډېره پراخه ده، نو نورو لایاتو اثارو او تحلیلي لیکنو ته اړتیا شته. علمي او تحلیلي اثار ادب لوستونکو ته ددې زمینه برابروي چې د یوې ژبې د ادبیاتو ماهیت او د هغو تل ته ورکښته شي. د ادبیاتو پیغام په ښه ډول درک کړي او بیا دا پیغام نورو ته هم په ښه ډول انتقال کړي.

د پښتو ادبیاتو د تاریخ په باب دوه ډوله اثار لیکل شوي دي: یو هغه ډول اثار دي چې په خپله د ژبو او ادبیاتو پوهنځیو د استادانو او علمي مرکزونو د څېړونکو له خوا لیکل شوي او دویم بیا هغه ډول اثار دي چې د بېلابېلو لیکوالو له خوا له خپلې ژبې او ادبیاتو سره د مینې او ادبي ذوق له مخې لیکل شوي دي.

په لومړي ډول اثارو کې بیا دوه ډوله اثار دي: یو هغه دي چې علمي، تحلیلي او تدریسي اړخ لري او بل هغه ډول اثار دي چې علمي او تحلیلي ارزښت او اهمیت لري، خو تدریسي ښه نه لري.

د «ادب تاریخ» تر نامه لاندې دا اثر چې تاسو په لاس کې دی، دا د هغو گوتو په شمار اثارو په جمله کې دی چې هم علمي اړخ لري، هم تحلیلي او هم تدریسي اهمیت او ارزښت لري.

استاد محمد اسمعیل یون په لیکوالۍ کې (۳۰ کلنه) او په استادۍ کې (۲۳ کلنه) تجربه لري، دا اثر یې د همدې اوږدې تجربې په رڼا کې لیکلی دی.

استاد یون د تېرو (۲۳) کلونو په بهیر کې ادب تاریخ مضمون تدریس کړی او په ادب تاریخ مضمون کې یې هم تر ډېره حده همدا لرغونې دوره تدریس کړې، نو یو څوک چې دوه لسيزې په متواتر ډول یو مضمون تدریس کړي، بې له شکه چې تر هر چا زیات د هغه مضمون بېلابېلو خواوو ته متوجه کېږي. پخوا چې په دې برخه کې کوم کار شوی او کوم اثار لیکل شوي، هغه ورته هم ښه معلوم دي او نوې اړتیاوې ورته هم ښې محسوسېږي. استاد یون دا اړتیاوې احساس کړي او په دې اثر کې یې هغو ته ځواب ویلای دی.

دا اثر د ادبپوهنې د دريو اساسي څانگو (ادب تیوري، ادبي کره کتنې او ادب تاریخ) د اصولو په رڼا کې لیکل شوی دی. ټول اثر جالب دی، خوماته یې لغوي شننه او ارزونه هم ډېره جالبه وپېښېده. په لرغونې دوره کې چې کوم شعرونه لیکل شوي، نه یوازې له هنري، تاریخي او ټولنیز لیدلوري ارزول شوي، بلکې له لغوي او ژبني پلوه هم ورته کتنه شوې ده د هر شعر کلمې په گوته شوي دي: کومې کلمې پښتو دي؟ کومې دري او کومې عربي؟ په پښتو کې بیا کومې متروکې دي؟ کومې نیمه متروکې، کومې له دورانه نه دي غورځېدلي او کومې بیا راژوندی شوي دي. دې ټولو ته په دې اثر کې اشاره شوې او راسپړل شوې دي.

هر څپرکی خپل لنډیز او خپلې پوښتنې لري. که یو عام لوستونکی د یو څپرکي تفصیلي برخه ونه لولي او یوازې لنډیز یې هم له نظره تېر کړي، نو د هغه څپرکي له عمومي محتوا سره اشنا کېږي، تفصیلي برخه او د پوښتنو برخه یې بیا محصلینو ته ډېره ضروري ده. پوښتنې داسې جوړې شوي چې محصلین یې ځوابونه په متن کې موندلای شي. ځینې پوښتنې یې د محصلینو د کورني کار لپاره

هم خورا ضروري او مهمې دي. مانا دا چې دا اثر د داسې تدریسي اصولو او اړتیاوو پر بنسټ لیکل شوی چې محصل او استاد دواړه مجبوروي په ګډه په تدریسي بهیر کې برخه واخلي او د درسي بهیر دوه مساوي خواوې وګڼل شي. دا کتاب ټول څوارلس څپرکي لري، یوه سریزه چې ددې کتاب د لیکلو طرز او اړتیا په کې روښانه شوي او یوه پایله چې په هغې کې له لوستونکو او محصلینو څخه ځینې غوښتنې شوي او همدارنګه د پښتو لرغونې ادب پر عمومي ځانګړنو یو ځل بیا بحث شوی او نچور یې وړاندې شوی دی. بله ښه خبره داده چې د اثر په سریزه کې د (ادب تاریخ) ټول هغه اثار معرفي شوي چې تر دې دمه د پښتو ادبیاتو په باب په افغانستان، پښتونخوا او په نورو ځایونو کې لیکل شوي دي.

که څوک غواړي د ادبیاتو په باب خپله مطالعه لاپسې وغځوي، نو پر دې کتاب سربېره هغو اثارو ته هم مراجعه کولای شي. ددې اثارو معرفي د پښتو ادبیاتو په باب د ټولو لیکل شویو اثارو یو لنډ جاج هم موندلای شوی، په ګوته کوي او دا فکر هم راکوي چې په دې برخه کې د نورو څومره اثارو د لیکلو اړتیا احساسېږي.

ددې کتاب ژبه خورا خوږه، روانه، عام فهمه، کره او معیاري ده. د لوستو پر وخت محصل او عام لوستونکي ترې زیات خوند اخیستی شي. زه نور نه غواړم ددې اثر په باب تر دې زیات څه ووايم، په پای کې دومره وایم چې د (ادب تاریخ) دا اثر د تدریسي اصولو په رڼا کې د تدریس لپاره د تدریس په ژبه لیکل شوی، نه یوازې د کابل پوهنتون د ژبو او ادبیاتو د پښتو څانګې د لومړیو ټولګیو لپاره ګټور دی، زه هیله من یم چې د هېواد ټول دولتي او خصوصي پوهنتونونه به له دې اثر څخه د خپل تدریسي اثر په

توگه ځکه گټه واخلي چې دا د لوړو زده کړو وزارت د تدریسي کاریکولم د محتویاتو په رڼا کې لیکل شوی دی او هغه ټول محتویات رانغاړي چې د کابل پوهنتون او لوړو زده کړو وزارت له خوا د (ادب تاریخ) د مضمون په چوکاټ کې د پښتو ادبیاتو د لرغونې دورې لپاره په پام کې نیول شوي دي. استاد پوهنوال محمد اسمعیل یون د پوهاندۍ علمي رتبې لپاره په دې اثر کې هغه ټول په پام کې نیولي، دلته یې ځای کړي او په ښه ډول یې خپرلي دي.

زه د پوهاندۍ علمي رتبې لپاره د استاد یون له خوا دا لیکل شوی اثر پوره، بشپړ او کره گڼم، له ټولو مربوطو څانگو څخه هیله کوم چې استاد یون ته ددې مغتنم تدریسي اثر د لیکلو له امله د (پوهاندۍ) علمي رتبه منظور کړي او د کتاب د چاپ لپاره اقدام وکړي، ددې ترڅنګ استاد محمد اسمعیل یون ته د لوی خدای (ج) له درباره د اوږد ژوندانه، زیاتو پرمختګونو او د هېواد د فرهنګ د بډاینې لپاره د لایات کار و زیار هیله لرم.

په زیات احترام

پوهاند محمد صابر خویشکی

د پښتو څانګې استاد

تقریظ:

یوه اوږده تجربه او یوه ښه نتیجه

استاد پوهنوال محمد اسمعیل یون د کابل پوهنتون د ژبو او ادبیاتو پوهنځي د پښتو څانگې له فعالو استادانو څخه دی. ده د خپلې لیکوالۍ په (۳۰ کلن) بهیر کې زیات شمېر علمي او ادبي اثار خپلې ټولني ته وړاندې کړي دي. په دې اثارو کې یو شمېر داسې اثار هم شامل دي چې ده په پوهنتون کې د خپلو علمي رتبو لپاره لیکلي دي، علمي، څېړنیز، تحلیلي او تدریسي ښه لري او له ځینو دې ډول اثارو څخه یې همدا اوس د هېواد په پوهنتونونو کې گټه پورته کېږي. دا اثر (ادب تاریخ) چې اوس زموږ په لاس کې دی هم علمي او تدریسي ښه لري. استاد یون دا اثر د (پوهاندۍ) علمي رتبې لپاره لیکلی دی. دا اثر د پښتو ادبیاتو لومړۍ یا لرغونې دوره رانغاړي. په دې اثر کې د پښتو څانگې درسي مفردات چې د لوړو زده کړو وزارت له خوا منل شوي او تائید شوي، هغه ټول په کې شامل دي. په خپله استاد یون له (۲۳) کلونو راهیسې د کابل پوهنتون د ژبو او ادبیاتو پوهنځي په پښتو څانگه کې پر تدریس مصروف دی، د تدریس یوه اوږده تجربه لري او له نېکه مرغه د کوم مضمون په باب چې ده دا اثر لیکلی له نږدې شلو کلونو راهیسې همدا مضمون په تېره بیا د پښتو ادبیاتو همدا لرغونې او بیا منځنۍ دوره تدریسوي هم. نو یو څوک چې په یوه واحد مضمون کې د تدریس اوږده او پخه تجربه لري، که هغه په یاد مضمون کې د شاملو موضوعاتو په باب یو علمي او تدریسي اثر لیکي، نو پوره باور دی چې هر اړخیز به یې لیکي او تر نورو به یې ښه لیکي.

استاد پوهنوال محمد اسمعیل یون د پښتو خانګې په موافقه د پوهاندۍ علمي رتبې لپاره همدا (ادب تاریخ) موضوع ثبت کړه چې هدف ورڅخه د پښتو ادبیاتو د لومړۍ یا لرغونې دورې د ټول بهیر څېړنه او ارزونه وه. د خانګې هیله هم همدا وه چې په دې برخه کې داسې یو اثر ولیکل شي چې نه یوازې پښتو خانګه، بلکې د هېواد د نورو پوهنتونونو اړوندې خانګې هم د یاد مضمون په برخه کې د متفرقو او بېلابېلو اثارو له تدریس څخه هم خلاصې شي او یوازې داسې یو واحد تدریسي اثر چې مفردات یې د لوړو زده کړو وزارت له خوا تائید شوي او منل شوي وي، ولیکل شي. دا مفردات باید د تدریسي اصولو په رڼا کې وڅېړل شي، تحلیل شي، ارزونه یې وشي او داسې یو اثر ورڅخه جوړ شي چې پر محصلینو سربېره عام لوستونکي ترې هم موثره ګټه پورته کړي.

له نېکه مرغه چې استاد پوهنوال محمد اسمعیل یون دا اړتیا پوره کړه، په دې برخه کې یې دا ګټور اثر ولیکه. دا اثر یوه سریزه، یوه پایله او څوارلس څپرکي لري. په سریزه کې استاد یون د دې اثر د لیکلو میتودونو ته ګوته نیولې چې ترزیاته حده په کې له کتابتوني څېړنې کار اخیستل شوی او د عملي تدریس تجربه هم ورسره ملګرې شوې ده. په همدې سریزه کې یې ټول هغه اثار هم معرفي کړي چې د لرغونې دورې په ګډون د پښتو ادبیاتو په باب لیکل شوي دي. دا کار لوستونکو او محصلینو سره مرسته کوي چې د پښتو ادبیاتو د مطالعې، څېړنې او شننې په برخه کې ورته اڅڅونه او اثار تیار معلوم وي او دوی کولای شي په اسانۍ سره هغه ترلاسه کړي.

لکه څنگه چې استاد يون ورته اشاره کړې ده دا اثر د کتابتوني څېړنې او عملي تدریسي تجربې په رڼا کې لیکل شوی، رښتیا هم همداسې ده، دا کتاب په اصل کې یو تدریسي اثر او د تدریسي تجربې پر بنسټ لیکل شوی دی، باید همداسې وای، استاد یون په خپله هم تدریسي تجربه لري، زموږ د څانگې او نورو اړوندو څانگو اړتیا هم یو تدریسي اثر ته وه. له نېکه مرغه چې دا اړتیا ددې اثر په لیکلو سره خړوبه شوه.

لکه څنگه چې یادونه مو وکړه دا اثر (۱۴) څپرکي لري، په هر څپرکي کې تر تحلیل شوې او ارزول شوې موضوع وروسته د همغې برخې لنډیز راغلی دی او ټول اړوند معلومات په ډېرو مختصرو ټکو کې بیان شوي او ورپسې د همغه اړوند څپرکي پوښتنې دي. د هر څپرکي لنډیز لوستونکي سره مرسته کوي چې په تفصیلي برخه کې لوستل شوي مطالب یې بیا په ذهن کې له سره تداعي شي او یا که چېرې پر یوه مهال د هر څپرکي لوستلو ته وخت ونه لري، لنډیز یې ولولي. له محصلینو سره بیا تفصیل او لنډیز دواړه مرسته کوي چې تفصیل یې د تفصیلي معلوماتو لپاره او لنډیز یې حافظې ته د سپارلو په نیت ولولي او پوښتنې بیا دا مرسته کوي چې محصل په کار واچوي، د اړوندو پوښتنو ځوابونه د کتاب د متن په تفصیلي برخه کې پیدا کړي. پوښتنې محصل دې مجبوروي چې د یاد مضمون په برخه کې کورنۍ دندې واخلي او په دې برخه کې سیمینارونه ولیکي. مانا دا چې دا اثر محصل او استاد دواړه هڅوي چې په تدریسي بهیر کې د دوو فعالو خواوو په توگه برخه واخلي. نو ځکه خو موږ دې اثر ته د یوه ښه تدریسي اثر په سترگه گورو. په دې اثر کې د لرغونې دورې د (۲۸) شاعرانو او یو تن نثر

لیکونکي پر ژوند او د کلام پر بېلگو هر اړخیز بحث شوی، هم له شکلي پلوه او هم له محتوايي پلوه د دوی اثار تحلیل شوي دي. له شکلي پلوه د لرغونې دورې د نظم برخه پر دوو برخو وېشل شوې ده: هغه شعرونه چې په ملي اوزانو کې ویل شوي او هغه فورمونه چې له نورو ژبو او په تېره بیا له عربي ژبې څخه راغلي دي. له عربي ژبې څخه په راغلو شعري فورمونو کې (قصیده، غزل، مثنوي او رباعي) خپرل شوي او د ولسي ادبیاتو په برخه کې، لنډی، بگتۍ، سروکي او نږدې ټول پښتو فورمونه معرفي شوي او تحلیل شوي دي.

په دې اثر کې له گڼو اخځونو څخه گټه پورته شوې، خو خپل تحلیلي نظر او تدریسي تجربه هم ورسره ملگرې شوې ده. زه د خپلې تجربې پر بنسټ چې نږدې (۳۰) کاله کېږي پر تدریس بوخت یم، وایم چې دا اثر یو ښه غوره تدریسي اثر دی او استاد پوهنوال محمد اسمعیل یون چې د کوم مقصد لپاره لیکلی، د هغه لپاره یې پوره او کره گڼم. زما له نظره دا اثر د (پوهاندۍ) علمي رتبې لپاره ښه او مناسب اثر دی، نو ځکه خو له ټولو اړوند څانگو، ادارو او لوړو مقاماتو څخه هیله کوم چې استاد یون ته ددې اثر د بشپړتابه له امله د (پوهاندۍ) علمي رتبه منظور کړي او همدارنگه ددې کتاب د چاپ په برخه کې ژر اقدام وکړي.

د هېواد د ملي فرهنگ د ښېرازی او استاد یون ته د لایاتو بریاوو هیله کوم

په ډېر درناوي

پوهاند یارمحمد یزال

د پښتو څانگې استاد

تقریضا:

د پښتو لرغونې ادب په باب یونوی اثر

له یوه نوي تعبیر او تفسیر سره

د ژبو او ادبیاتو پوهنځي د پښتو خانګې استاد ښاغلي پوهنوال محمد اسمعیل یون د پوهاندۍ علمي رتبې لوړېدا ته د خانګې د استادانو د پرېکړې له مخې د ادب تاریخ (لرغونې دوره) تر سرلیک لاندې په نږدې (شپږ نیم سوه) مخونو کې په ترتیب سره په لاندې ډول خپل تدریسي اثر بشپړ کړی دی:

دغه علمي اثر له ټاکلو مفرداتو سره سم په لومړي څپرکي کې ادب تاریخ څه ته وايي؟ ادبي تذکره څه ته وايي، پښتو څو ادبي دورې لري، تر لرغونې دورې دمخه پښتو ادب او په خپله د پښتو ادب پر لرغونې دورې باندې بحث شوی دی. په دویم څپرکي کې د پښتو لرغونو ادبیاتو حوزې (غور، کسي غراو ملتان) راپېژندل شوي دي، تر څو د هغه دور دغه مهم مرکزونه د شاگردانو ادبي هڅې لاسپې گړندی کړي، په درېیم څپرکي کې یې د پښتو لرغونو ادبیاتو څېرې لکه: امیر کروړ، بېټ نیکه، شیخ اسمعیل، خرنسبون او نور راپېژندلي دي، دغسې په څلورم څپرکي کې یې د پښتو ژبې اړیکې له نورو (عربي او دري) ژبو سره وړاندې کړې دي، په پینځم

خپرکي کې يې د لرغونې دورې پر نظم (ولسي او مشترک) بحث کړی دی، په شپږم خپرکي کې يې د لرغونې دورې په نثر بحث کړی، دا ځکه چې دغه برخه ډېره لږه ده او ځانته په مستقل سمستر کې د تدریس جوگه نه ده.

په اووم خپرکي کې د پښتو لرغونې دورې متروکې کلمې او جغرافيوې نومونه سپړل شوي دي، همدارنگه اتم خپرکي کې په لرغونې دوره کې پر لومړنۍ ژباړه بحث شوی او خپرل شوی ده، دغسې په نهم خپرکي کې د شيخ رضي لودي پارکي او په غبرگون کې يې د نصر لودي پارکي او د اسمعيل د نارو (څلوريځو) په غبرگون کې د خرنسبون څلوريځ وړاندې شوی او سپړل شوی دی، په لسم خپرکي کې د لرغونو ادبياتو محتوايي فورمونه، لکه: وياړنه، ويرنه او نور تر بحث لاندې نيول شوي دي، ورپسې په يوولسم خپرکي کې يې د لرغونې دورې اسلامي افکار، حماسي افکار، ملي افکار او نور سپړل شوي دي، په دولسم خپرکي کې د لرغونې دورې عمومي ځانگړنې بنودل شوي دي، په ديارلسم خپرکي کې د لرغونې ادبي دورې پر کيفيت او کميت بحث شوی او په څوارلسم خپرکي کې د لرغونو ادبياتو مهمې ټولنيزې، سياسي خپرې او حادثې تر خپرې لاندې نيولي دي، تر څو د لرغونې دورې ټولنيزې او سياسي خپرې وپېژندل شي او د حالاتو او حادثو په اړه معلومات ترلاسه شي.

پورته ټکیو ته په پاملرنې د بناغلي محمد اسمعیل یون دغه
تالیفي اثر په دې ډول ارزوم:

۱- دغه تالیفي تدریسي اثر له نویو اصولو او میتودونو سره سم
تر پایه پورې په معیاري بڼه لیکل شوی دی.

۲- تراوسه پورې د پښتو ادب تاریخ لومړۍ (لرغونې) دورې د
غسې تدریسي اثر نه درلود، یا به د چپتر په بڼه تدریسېده او یا به
هم د ناکمیلې تدریسي محتوا له اثارو څخه کار اخیستل کېده، زه
فکر کوم چې ددې اثر په رامنځته کېدو سره به دغه خلا ډکه شي.

۳- په دې اثر کې په راټوله شوې ډېټا ډېر زیار او زحمت ویستل
شوی دی، تعبیر او تفسیر یې بڼه او په زړه پورې دی.

۴- د بناغلي لیکوال په دې تالیفي اثر کې د اهمیت وړ موادو
څخه کار اخیستل شوی، او ډون یې سیستماتیک دی او منځپانګه
یې هم ډېره بڼه ده، نو ځکه یې بکروالی او نوښت په خپل ځای ډېر
مهم دی، دا ځکه چې په دې برخه کې دا لومړنی ګام دی، کېدی شي
چې په راتلونکي کې تر دې لا زیات بڼه اثر وکښل شي، خو دا به یې
د لارې مثال وي.

۵- ددې اثر په لیکلو کې له پخوانیو او اوسنیو مستندو او
معتبرو مدارکو څخه کار اخیستل شوی، چې دغه اثر ته یې ښکلی
خوند او رنگ وربښلی دی.

۶- ژبه یې خوندوره، ساده، روانه او سلیسه ده، غوټې او ابهام نه لري.

د پورته شپږو مادو له مخې زه د بناغلي یون دغه علمي تدریسي اثر مثبت ارزوم او له مربوطو چارواکو څخه هیله کوم چې ددې اثر د بشپړاوي له امله بناغلي یون ته د پوهاندۍ علمي رتبه منظور کړي، او هم یې د ژر چاپ سپارښتنه کوم او لیکوال ته یې په راتلونکي کې تردې د لا زیاتو بریاوو هیله لرم.

په درنښت

ډاکتر محمد اجان حقیال

د پښتو خانګې استاد

سريزه

له (۱۳۷۱ل) کال څخه بيا تر (۱۳۹۳ل) کال پورې پوره (۲۳) کاله کېږي چې زه (يون) د کابل پوهنتون د ژبو او ادبياتو پوهنځي په پښتو څانگه کې پر تدريس بوخت يم، د تدريس ډېره برخه مې په خپله څانگه کې پر مسلکي او اساسي مضامينو او کمه برخه يې تر پوهنځي بهر په نورو پوهنځيو او په خپله په خپل پوهنځي کې په نورو فرعي څانگو کې د پښتو ژبې او ادب پر تدريس تېره کړې ده. په دې ټول بهير کې له ځينو وقفو پرته چې هغه هم د جگړو او ځينو نورو عواملو له امله رامنځته شوي، د تدريس ټول جريان مې په منظم ډول پرمخ وړی دی، په خپله څانگه کې ما اکثره (ادبپوهنه) مضمون تدريس کړی او په ادبپوهنه کې هم (ادب تاريخ) او په ادب تاريخ کې بيا هم تر ډېره لومړۍ يا لرغونې دوره او بيا منځنۍ دوره. لرغونې يا لومړۍ دوره مې ځکه ډېره تدريس کړې چې ما اکثره لومړي ټولگي ته تدريس کاوه چې دوه يا درې (الف، ب او ج) ټولگي به يې درلودل. په لومړي ټولگي کې له تدريس څخه زما هدف دا و چې يو خو نوي محصلين پر تدريس پيل کوي، زړونه او ذهنونه يې تازه وي، دا مهال که دوی ته پاڅه بنسټونه کېښودل شي، نو د دوی د ذهني او فکري اعمار لپاره ډېر گټور پرېوزي، نو که د ادبياتو پيل دوی ته په ښه او منظم ډول تشرېح شي، د دوی مينه او لېوالتيا ورسره زياتېږي، خپل خپل تشبثات هم کوي نو ما

هم د همدغه هدف لپاره کونښن کاوه لومړي ټولگي ته تدریس وکړم. د (ادبپوهنې بنسټونه) او (ادب تاریخ) دواړه مضمونونه ما تدریسول. د پښتو څانگې د لومړي ټولگي په همدې لومړي سمستر کې محصلین له ادب، ادبیاتو، ادبپوهنې، ادب تاریخ، ادب تیوري او ادبي کره کتنې، ادیب، ادیبوه، شعر، شعار، نظم، نثر او گڼو نورو اصطلاحاتو او مفاهیمو سره مخامخېدل، یوه اساسي پوښتنه به همدا وه خیر نو دا ادب څه شی دی؟ ددې پوښتنې په ځواب کې به ما دوی ته نه یوازې لومړني معلومات او تعریفونه وړاندې کول، بلکې له دې سره اړوند پورتنی اصطلاحات به مې هم ورته تعریفول. د ادبپوهنې بنسټونه هغه مضمون و چې د پورتنیو اصطلاحاتو تعریفونه او مفاهیم یې مشخصول. دا مضمون مې نږدې پنځه لس کاله متواتر تدریس کړی، له دې لارې مې له محصلینو سره د پوهاوي او راپوهاوي مستقیم اړیکي ټینک کړي او یوه مثبت تجربه مې ترلاسه کړې ده. د دې تجربې یوه برخه دا وه چې محصل باید شخصاً په تدریس کې د یوه گډونوال په توگه مطرح شي. ما نه یوازې دوی ته کتابي تعریفونه او توضیحات وړاندې کول، بلکې د دوی نظریات مې هم اخیستل، دوی به خپل خپل تعریفونه او مفاهیم، انگېرنې او نظرونه هم وړاندې کول او بیا به مو په گډه هغه تعریف ته ترجیح ورکوله چې کلونه کلونه به پرې پوهانو کار کړی و، د هغوی د تجربې نچوړ به و، حقیقت او واقعیت سره به یې سمون درلود، ادیبانو او ادیبوهانو ته به د منلو وړ و. دا خبره باید څرگنده شي چې په ټولنیزو علومو کې تعریفونه

د ساينسي تعريفونو په بڼه نه دي، چې مطلق او ثابت دي، د نظرونو
اجماع ته اړتيا نه لري، د زمان او مکان موقعيت پرې هم اغېز نه
کوي، ځکه چې پر تجربې ولاړ دي. هر هغه علم چې پر تجربې ولاړ
وي، د هغه په تعريف کې د نظر اختلاف نه وي، خو ادبيات چې يو
ژبني هنر او ټولنيزه پدیده گڼل کېږي، د ساينسي تعريفونو په
چوکاټ کې نه را ايسارېږي. په داسې يو حالت کې د استاد او
محصلينو ترمنځ د مفاهيمو د لېږد رالېږد، پوهاوی او راپوهاوی،
د گڼ شمېر سره ورته او بېلابېلو تعريفونو وړاندې کول او شنل
خورا مهم دي.

د (ادبپوهنې بنسټونو) ترڅنګ مې (ادب تاريخ) مضمون هم
تدريس او، د لومړي ټولګي د لومړي سمستر لپاره د تدريسي
کاريکولم له مخې د پښتو ادبياتو (لومړۍ يا لرغونې) دوره غوره
شوې ده، چې نږدې نهه سوه کاله ادبي بهير رانغاړي. ددې مضمون
د تدريس په برخه کې د استاد او محصل دواړو رابطه او همکاري
ملګري وه. د دواړو مضامينو د تدريس پرمهال نه يوازې محصلين
په مستقيم ډول په تدريس کې برخوال وو، بلکې ما دوی ته د
کورني کار په بڼه د ادب تاريخ د همدې دورې او ادبپوهنې د
مضمون ټولې اړوندې موضوعگانې ورکولې او دوی به پرې علمي
سيمینارونه ترتيبول. دا موضوعگانې د کتابتوني او ساحوي
څېړنې په بڼه خپرل کېدلې، د شننې او ارزونې بڼه يې هم درلوده.
دوی به چې کله خپل سيمينارونه بشپړ کړل، نو دوی ته بيا ددې
مجال ورکول کېده چې خپل سيمينارونه په خپل ټولګي کې ولولي

او نور محصلين ترې پوښتنې گروېښې وکړي، دې کار به د محصلينو استعداد هم ښکاره کاوه، د هغوی جرئت به يې هم زياتوه، نيمگړتياوو ته به هم متوجه کېدل او ترڅنگ به يې د اړوند مضمون او په هغه کې د شاملو محتواو له پراختيا سره هم مرسته کوله.

پر (۱۳۸۹ل) کال مې داسې يو کار وکړ چې د لومړي ټولگي په لومړي سمستر کې د ادب تاريخ به مضمون کې د لرغونې دورې شاملې (۵۶) موضوعگانې مې پر (۵۶) محصلينو وپشلي، هر يو ته مې وويل چې دا مو د سيمينار موضوع شوه، ښه يې وڅېړئ، ويې شنئ او که چېرې ښې ليکنې مو وکړې، نو د يوه کتاب په ښه به يې چاپ کړو او د همدې ټولگي د لومړي سمستر راتلونکو محصلينو ته به د يو مرستندوی درسي کتاب په ښه کار ورکړي. څه زما مثبت فشار و او څه هم د محصلينو مينه، لېوالتيا. دوی ټولو خپل سيمينارونه بشپړ کړل، (۵۶) ليکنې مو په يوه واحد کتاب کې راټولې او (د پښتو ادب لرغونې دوره) نوم مو ورکړ، کتاب مو پر (۱۳۸۹ل) کال چاپ او بيا مو د محصلينو د تشويق په خاطر د ځينو محصلينو د والدينو په گډون ورته د کتاب پرانيستې يوه پراخه غونډه هم جوړه کړه. لوستونکي اوس دا اثر په چاپي او برېښنايي ښه ترلاسه کولای شي. دا په افغانستان کې څه چې په نړۍ کې به لومړی ځمکه وي چې د يوه ټولگي محصلين دې په خپله د خپل ځان لپاره درسي يا مرستندوی درسي کتاب وليکي او عملاً دې ترې نور محصلين گټه پورته کړي. تر دې کال وروسته مې په بل لومړي

ټولگي کې بيا محصلينو ته چې ټول شمېر يې نږدې (۱۲۰) تنو ته رسېده، کورنۍ دندې يا سيمينارونه وسپارل، خو دا ځل څېړنه، شننه او يا هم سپړنه نه وه، دا ځل يوازې ژباړه وه. هغوی ټولو ته مې وويل، هر څوک چې پر هره ژبه پوهېږي، له همغې ژبې څخه دې پښتو ته يو يو اثر وژباړي. له سياسي اثارو پرته بل هر ډول، علمي، ادبي، څېړنيز او نور اثار ژباړلای شي. محصلينو ته مې درې مياشتې وخت ورکړ او ورته مې وويل چې دا ژباړه مو د کورني کار او يا سيمينار په توگه درمحاسبه کوم او تر سيمينار هم زياتې نمرې لري. دوی خپل کار ته اوږه ورکړه او په پای کې يې (۱۱۴) عنوانه بېلابېل ادبي، تاريخي، علمي او نور اثار وژباړل، دا هم په نړۍ او سيمه کې يوه بې سارې بېلگه ده چې د يوه ټولگي محصلين دې خپلې ټولنې ته پر يوه وخت دومره اثار ډالۍ کړي. دا اثار که څه هم ددې کتاب د ليکلو تر وخته نه دي چاپ شوي خو اکثره يې د چاپ وړ دي او زموږ د ټولنې د علمي او ادبي اړتياوو د خړوب لپاره يې چاپ ضروري دی.

له دې سريزې څخه مې هدف دادی چې هر استاد ته په کار دي، د تدريس په بهير کې خپله تجربه لاپسې پخه او بل پښت ته يې وړاندې کړي، محصلينو ته ددې مجال ورکړي چې هغوی په تدريسي بهير کې د يوې اساسي برخې په توگه گډون وکړي، نه يوازې دا چې د يوه بې دخله مخاطب په توگه يوازې د اورېدونکي په رول کې پاتې شي.

کله چې ما د (پوهاندی) علمي رتبې لپاره د تېزس موضوع ټاکله، نو د پښتو څانگې له مشرتابه او استادانو سره په مشوره مې د (ادب تاریخ) همدا (لومړنۍ یا لرغونې) دوره غوره کړه، څانگې هم په تېر تدریسي بهیر کې زما ماضي او تېرې تجربې ته په کتو سره له یادې موضوع سره موافقه وکړه، د ژبو او ادبیاتو پوهنځي او د لوړو زده کړو وزات هم موضوع تائید کړه. تر هغه وروسته مې په دې برخه کې د ټولو لیکل شویو او متفرقو اثارو په راټولولو لاس پورې کړ. که څه هم په ټولیز ډول د پښتو ادب تاریخ او په تېره بیا د لرغونې دورې په باب گڼ شمېر اثار لیکل شوي، اکثره یې پر خپل ځای او پر خپل وخت گټور دي، خو داسې یو بل اثر ته هم اړتیا وه چې د تېرو لیکلو شویو اثارو مزایاوې هم ولري او په همدې مشخصه برخه کې د یوه اوږده تدریسي بهیر نچور او تجربه هم ورسره ملگري وي.

نو په دې خاطر مې په ټینګه وپتېيله چې د ژبو او ادبیاتو پوهنځیو د پښتو څانگې محصلینو ته داسې یو تدریسي اثر ولیکل شي چې د پښتو ادب لرغونې دوره هم په ښه ډول توضیح او تشریح کړای شي او محصلینو ته هم ددې مجال ورکړي چې د تدریس پر مهال په تدریسي بهیر کې د یوه فعال عنصر په توګه مطرح شي. دلته غواړم په دې برخه کې هغو ټولو اثارو ته هم په لنډیز سره نغوته وکړم چې د پښتو ادب تاریخ د همدې لرغونې دورې په باب لیکل شوي او یا هم له دې دورې سره اړیکي لري.

په دې اثارو کې يو شمېر هغه اثار شامل دي چې په مشخص ډول د پښتو لرغونو ادبياتو يا هم لرغونې دورې ته ځانگړي شوي دي. ځينې نور بيا داسې اثار دي چې په مجموعي ډول د پښتو ادبياتو او په تېره بيا د هغو د بېلابېلو دورو؛ منځنۍ او يا کلاسيکې دورو په باب ليکل شوي او څه ناڅه يې پر لرغونو ادبياتو هم رڼا اچولې ده.

د پښتو ادبياتو پر شکلي او محتوايي اړخونو هم ځينې اثار ليکل شوي، چې هغو هم د پښتو ادبياتو د لرغونې دورې منظوم او منثور کلام د بېلگو په توگه را اخيستي او هغه يې شنلي او ارزولي دي. دلته غواړو دې ډول اثارو ته اشاره وکړه:

د يادونې وړ ده، چې دا کار به لوستونکو او محصلينو ته د پښتو لرغونو ادبياتو په باب د شوي کار، تحليل، ارزونې او شننې يو جاج او انځور وړاندې کړي. درانه محصلين او لوستونکي کولای شي د لا زياتو معلوماتو لپاره يادو اثارو ته هم مراجعه وکړي او له هغو څخه هم خپله خپله گټه پورته کړي.

تر کومه ځايه چې د ادبي تاريخ ليکنې په بهير پورې اړه لري، له ادبي څېړنو جوتهېرې چې په معاصر مفهوم د ادبي تاريخ ليکنې بهير د روانې لمريزې پېړۍ د دويمې لسيزې له لومړيو کلونو څخه راپيلېږي او تراوسه يې په دې تېرو او اتو لسيزو کې ډېر ورو پرمختيايي حرکت لرلی دی. موږ دلته ددې پرمختيايي يون ارزونه

او د ليکل شويو ادبي تاريخونو کره کتنه نه کوو، يوازې ليکلي ادبي تاريخونه او ادبي تاريخ ډوله اثار په ډېر لنډيز سره دريښنو:

«د پښتو ادبي تاريخ د منابعو پېژندنه او ارزيايي» اثر ليکوال دغه ليکل شوي ادبي تاريخونه او ادبي تاريخ ډوله اثار په مناسب تفصيل سره معرفي کړي دي، مورې يې د نوموړي اثر په حواله په ډېر لنډيز سره دريښنو:

تاريخچه شعر پښتو: په معاصر مفهوم د ادبي تاريخ ليکنې بهير د ارواښاد پوهاند عبدالحی حبيبي له (تاريخچه شعر پښتو) نومي اثر څخه کېږي. ځينو بيا دغه اثر ادبي تاريخ ډوله اثارو کې شمېرلی، خو ځينو بيا له دې امله چې د ادبي تاريخي دورو وېش او ځينې نورې ځانگړنې لري، د پښتو لومړنی ادبي تاريخ بللی دی. ارواښاد استاد دغه اثر په دري ژبه ليکلی او په پرله پسې ډول په (طلوع افغان) کې خپور شوی پر (۱۳۱۴ل) کال د زمري د مياشتې پر (۱۳) مه نېټه يې خپرېدنه بشپړه شوې ده. (د اثر په دې وروستيو کې په کندهار کې په کتابي بڼه هم خپور شوی دی.)

د پښتو د ادب تاريخ: دا د پوهاند صديق الله رښتين ليکلی اثر دی چې پر (۱۳۲۳ل) کال يې ادبي جايزه گټلې وه، او لومړی ځل پر (۱۳۲۵ل) کال د پښتو ټولني له خوا چاپ شوی دی.

پښتو ادب: دا د پښتو ادب یوه لنډه رساله ده، چې اجمل خټک پر (۱۹۴۷م) کال په اردو ژبه لیکلی او تراوسه څو ځله خپره شوي ده.

پښتو ادب: دغه کوچنی ادبي تاریخ ډوله رساله پر (۱۹۵۱م) کال په کراچۍ کې چاپ شوی، خو د لیکوال نوم پرې نه دی لیکل شوی.

ادبیات سرحد لومړی ټوک: په اردو ژبه لیکل شوی ادبي تاریخ ډوله اثر دی، چې رضا همدافې لیکلی او پر (۱۹۵۳م) کال په لاهور کې چاپ شوی دی.

د افغانستان ادبیات په لرغونو زمانو کې (پښتو ادبیات): ارواښاد غلام جیلاني جلالی د پوهاند عبدالحی حبیبی د پښتو ادبیاتو تاریخ لومړی ټوک او پوهاند صدیق الله ربښتین د پښتو ادب تاریخ پر بنسټ لیکلی او خپلې څېړنې یې هم ورسره ملې کړي دي.

د پښتو ادبیاتو تاریخ دویم ټوک: دا ادبي تاریخ استاد حبیبی پر (۱۳۲۳ل) کال د کابل پوهنتون په چوکاټ کې د ژبو او ادبیاتو پوهنځي تر تاسیس وروسته لیکلی او بیا لومړی ځل پر (۱۳۳۸ل) کال په کتابي بڼه چاپ شوی او بیا تر ننه څو ځله چاپ او خپور دی.

د یادونې وړ ده چې ارواښاد علامه پوهاند حبیبی دمخه پر (۱۳۲۳ل) کال د پښتو ادبیاتو تاریخ لومړی ټوک کښلی، چې له (۱۳۲۵ل) کال څخه تر اوسه څو ځل چاپ شوی او په درېیم چاپ (۱۳۵۴ل) کال پرې ډېرې زیاتونې هم شوي. دا اثر د ادبیاتو پر ځای د پښتو ژبې تاریخ دی، نو ځکه د پښتو ادبي تاریخ د منابعو پېژندنه او ارزیابي، اثر لیکوال هغه د ادبي تاریخونو په لړ کې نه دی معرفي کړی.

پښتو علاقايي ادب: دغه ادبي تاریخ ډوله اثر سلطان محمد صابر لیکلی او د کویټې اولس مجلې د (۱۹۶۳م) کال د خصوصي گڼې په (۲۶۱-۳۰۴) مخونو کې چاپ شوی دی.

لغة البشتو: دا یو لنډ ادبي تاریخ گوټی دی، چې استاد پوهاند حبیبی لیکلی او په عربي ژبه په قاهره کې چاپ شوی دی.

نظری به ادبیات پښتو: د پوهاند حبیبی عربي رساله پر (۱۳۵۶ل) کال سمندر غوریاني دري ته ژباړلې او پر (۱۳۵۷ل) کال د کابل پوهنتون د ژبو او ادبیاتو پوهنځي له خوا چاپ شوې ده.

د پښتو ادبیاتو تاریخ: دا یو درسي متن دی، چې پوهاند رښتین پر (۱۳۴۳ل) کال د کابل پوهنتون د ژبو او ادبیاتو پوهنځي د پښتو خانگې د څلورم ټولگي محصلانو ته لیکلی دی. دا اثر پر

(۱۳۴۶ل) کال دویم ځل لپاره بیا چاپ شوی، چې تر لومړي چاپ په کې زیاتوالی راغلی دی.

د پښتو ادب تاریخ: دا هم یو درسي متن دی، چې پوهاند عبدالحی حبیبی د کابل پوهنتون د ژبو او ادبیاتو پوهنځي د پښتو خانګې د درېیم ټولګي د زده کړیالانو لپاره لیکلی او پر (۱۳۴۷ل) کال په گسستنر ډول چاپ شوی دی.

د پښتو ادب لنډ تاریخ: دا هم پوهاند عبدالحی حبیبی د کابل پوهنتون د ادبیاتو پوهنځي د پښتو خانګې د څلورم ټولګي زده کړیالانو لپاره لیکلی او پر (۱۳۴۷ل) کال د پوهنتون په چاپ خونه کې گسستنر شوی دی.

پښتو زبان و ادب پر ایک نظر: یوه ادبي تاریخ ډوله رساله ده، چې فقیر حسین ساحر په اردو ژبه لیکلې او پر (۱۹۶۵م) کال د پښتونخوا په پېښور کې چاپ شوې ده.

پښتو زبان اور ادب کی تاریخ: دا ادبي تاریخ محمد عباس مدني په اردو ژبه لیکلی او پر (۱۹۶۹م) کال د پښتونخوا په پېښور کې چاپ شوی دی.

تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و هند: دا په اردو ژبه د هند او پاکستان د مسلمانو خلکو د ژبو او ادبیاتو د تاریخونو یوه اوږده لړۍ ده، چې د دیارلسم ټوک په پیل کې یې د

پښتو ادبياتو ستر څپرکی په (۱۸۳) مخونو خوندي کړی دی. د ادبي تاریخ دا دیار لسم ټوک پر (۱۹۷۱م) کال د پنجاب پوهنتون له خوا د پاکستان په لاهور کې چاپ شوی دی.

روهی ادب: په پښتونخوا پېښور کې لومړنی لیکل شوی بشپړ ادبي تاریخ دی، چې پروفیسور محمد نواز طایر په دوو ټوکونو کې لیکلی او پر (۱۹۷۸م) کال د پېښور پوهنتون پښتو اکاډیمۍ له خوا چاپ شوی دی. دا ادبي تاریخ اردو ژبې ته هم ژباړل شوی او په همدغه نوم چاپ دی.

د پښتو ادبياتو تاریخ: د پښتو ادبياتو د تاریخ دا لړۍ د کابل پوهنتون استاد پوهنوال ډاکټر زبورالدین زبور په دريو ټوکونو کې د ادبياتو پوهنځي د محصلينو لپاره، لومړی ټوک لرغونې دوره (۱۳۵۹ل)، دویم ټوک منځنۍ دوره (۱۳۵۷ل) او درېیم ټوک معاصره دوره (۱۳۶۰ل) کال لیکلې، دا اثار د کابل پوهنتون په چاپخونه کې گڼتتنر شوي دي. وروسته بیا دا درې واړه ټوکونه جلا جلا لومړی د ساپي د پښتو څېړنو او پراختیا مرکز، بیاد مومند څېړندویه ټولني او په دې وروستيو کې د میهن څېړندويې ټولني له خوا چاپ شوي دي.

(د پښتو ادبي تاریخ د منابعو پېژندنه او ارزیابي) تر اثر وروسته بل اثر چې موږ ته د پښتو ادبياتو په باب لیکل شوي اثار راپېژني

هغه د پښتو ادب تاریخ (کره کتنه) اثر دی. په دې اثر کې ادبي تذکرې هم معرفي شوي دي.

البته د پښتو ادب تاریخ (کره کتنه) اثر لیکوال ځینې هغه ادبي تاریخونه هم راپېژني چې د پښتو د ادبي تاریخ د منابعو پېژندنه او ارزیابي اثر د تالیف تر کال (۱۳۶۷ لمري) څخه وروسته چاپ شوي یا لیکل شوي دي. موږ دلته د نوموړي اثر په استناد یوازې د ادبي تاریخونو او د هغو د لیکوالو نومونه راوړو:

- ۱- تاریخچه شعر پښتو (د پوهاند حبیبی)، ۲- د پښتو ادبیاتو تاریخ لومړی ټوک (پوهاند عبدالحی حبیبی)، ۳- د پښتو د ادب تاریخ د پوهاند صدیق الله رښتین، ۴- د پښتو ادبیاتو تاریخ دویم ټوک (پوهاند حبیبی)، ۵- د پښتو ادب تاریخ (پوهاند حبیبی)، ۶- د پښتو ادبیاتو تاریخ منځنۍ دوره (ډاکتر زبورالدین زبور)، ۷- د پښتو ادبیاتو تاریخ- اوسنۍ دوره د ډاکتر زبورالدین زبور، ۸- د پښتو ادبیاتو تاریخ (لرغونې او منځنۍ دورې)- لومړی ټوک (سرمحقق زلمی هېوادمل)، ۹- د پښتو ادبیاتو تاریخ دویم ټوک (معاصره دوره) (کاندید اکاډمیسین محمد صدیق روحي)، ۱۰- د افغانستان ادبیات په لرغونو زمانو کې (پښتو ادبیات) (غلام جیلاني جلالی)، ۱۱- د پښتو ادبیاتو معاصر تاریخ (شهنسوار سنگروال)، ۱۲- پښتو ادب د پېړیو په پوړیو کې (حبیب الله رفیع)، ۱۳- لغة البشتو (پوهاند عبدالحی حبیبی)، ۱۴- د پښتو ادبیاتو تاریخ (پوهاند صدیق الله رښتین)، ۱۵- د پښتو ادب تاریخ (پوهاند

عبدالحي حبيبي)، ۱۶- د پښتو ادبياتو لنډه تاريخ (پوهاند عبدالحي حبيبي)، ۱۷- د پښتو ادب لنډه تاريخ (څېړنوال سيد محي الدين هاشمي)، ۱۸- تاريخ ادبيات افغانستان (محمد حيدر ژوبل)، ۱۹- پښتو ادب (اجمل خټک)، ۲۰- پښتو ادب (د ليکوال نوم يې معلوم نه دی)، ۲۱- پښتو ادب (عبدالحميد اثر)، ۲۲- د پښتو شعر و ادب تاريخ (شېرافضل بريکوټي)، ۲۳- پښتو زبان ادب کی مختصر تاريخ (عبدالله جان عابد)، ۲۴- د پښتو ژبې او ادب تاريخ (پروفيسور حنيف خليل).

دلته ځينې هغه ادبي تاريخونه چې د پښتو ادبي تاريخ د منابعو پېژندنه او ارزيايي نومي اثر تر چاپ او خپراوي وروسته چاپ شوي او يا ليکل شوي د پښتو ادب تاريخ (کره کتنه) اثر په حواله يې په ډېر لنډيز درپېژنو:

پښتو ادب لنډه تاريخ: څېړنوال سيد محي الدين هاشمي ليکلی، د پښتو ادبياتو لنډه تاريخ دی، چې (۱۳۸۲-۱۳۸۳ل) کال کې د صبا مجلې په (۹۷-۴۵) گڼو کې پرله پسې خپور شوی دی.

تاريخ ادبيات افغانستان: دا اصلاً د دري ژبې او ادبياتو تاريخ دی، محمد حيدر ژوبل ليکلی، لومړی برخه کې د پښتو ژبې او وروسته د پښتو ادبياتو په اړه ډېرې لنډې څرگندونې لري.

دا اثر لومړی پر (۱۳۳۶ل) کال او بيا تر (۱۳۸۲ل) کال وروسته څو ځله د ميوند خپرندويې ټولني له خوا چاپ شوی دی.

د پښتو شعر و ادب تاریخ: دا ادبي تاریخ شپږ افضل
بریکوتي لیکلی او پر (۱۳۷۴ل) کال په پښتونخوا پېښور کې چاپ
او خپور شوی دی.

پښتو زبان اور ادب کی مختصر تاریخ: دا ادبي
تاریخ په اردو ژبه عبدالله جان عابد لیکلی او پر (۱۳۸۶ل) کال په
پښتونخوا پېښور کې چاپ شوی دی.

د پښتو ژبې او ادب تاریخ: د پښتونخوا پېښور پوهنتون
د پښتو ادبیاتو د ماسترۍ د پروگرام د لومړۍ پارچې (مضمون)
لپاره پروفیسور حنیف خلیل لیکلی او پر (۲۰۰۶م) کال په
پښتونخوا پېښور کې چاپ شوی دی.

پښتو زبان و ادب کی تاریخ (ایک خاکه): حنیف خلیل
په اردو ژبه لیکلی ادبي تاریخ دی، چې پر (۲۰۰۸م) کال په
پښتونخوا پېښور کې د یونیورسټي بکس پبلشرز له خوا په (۷۴۸)
مخونو کې چاپ او خپور شوی دی.

پر دغو اثارو سربېره په وروستیو کې یو شمېر نور اثار چې د
لرغوني ادبي دورې په باب لیکل شوي دي، په دې ډول دي:

د پښتو ادب لرغوني دوره: دا هغه اثر دی چې پر
(۱۳۸۸ل) کال د کابل پوهنتون د ژبو او ادبیاتو پوهنځي د
محصلینو له خوا په گډه لیکل شوی او پر (۱۳۸۹ل) کال د یون

کلتوري يون له خوا چاپ شوی دی. په دې اثر کې د (۵۶) محصلينو له خوا (۵۶) بېلابېلې ليکنې راټولې شوي چې ټولې د لرغونې ادبي دورې او له هغې سره پر تړلو موضوعاتو راڅرخي. دا کتاب هم د لرغونې دورې د ادبياتو په باب خورا مهم اثر دی.

د پښتو لرغونې شاعري: د پوهنمل سيد غني غني له خوا ليکل شوی او په ننگرهار کې د مومند خپرندويه ټولنې له خوا لومړی ځل پر (۱۳۹۲ل) کال چاپ شوی دی. دا اثر د علمي ترفيع لپاره ليکل شوی او ټول شل شوي او ارزول شوي موضوعات يې پر پښتو لرغونې شاعري راڅرخي. دا اثر د پښتو لرغونې شاعري د څېړنې او پېژندنې په برخه کې يو اختصاصي اثر گڼل کېدی شي.

د پښتو ادبياتو لرغونې دوره: دا اثر استاد (فريد هلال) ليکلی او په جلال اباد کې (کتاب خپرندويه ټولنې) له خوا په بنکلي قطع او صحافت چاپ شوی دی.

دا هم د پښتو لرغونو ادبياتو په باب څېړنه او شننه ده او د ښوونې او روزنې پوهنځي او د دارالمعلمينو د استادانو، محصلينو د يو شمېر پوښتنو او اړتياوو د رفع کولو لپاره ليکل شوی دی. اثر ډېره تفصيلي بڼه نه لري، خو د لوستونکو او محصلينو لپاره گټور اثر گڼل کېدی شي.

د زړو پاڼو ټول: د زرین انځور د (۱۱) لیکنو ټولگه ده چې دوه لیکنې یې د پښتو لرغونو ادبیاتو شننې ته وقف شوي او نورې یې د کلاسیکو ادبیاتو په باب دي، دا اثر پر (۱۳۹۴ل) کال د مومند خپرندویې ټولنې له خوا چاپ شوی دی.

«پورته مو د پښتو ژبې ځینې ادبي تاریخونه او ادبي تاریخ ډوله اثار چې په افغانستان او پښتونخوا کې چاپ شوي وو. په ډېر لنډیز سره دروېژندل، د هغو پر منځپانگې، محتویاتو او نورو ځانگړنو مو ډېر بحث ونه کړ، خو دلته ددې خبرې یادونه ضروري بولو چې له څو گوتو په شمېر ادبي تاریخونو پرته، زموږ زیاتره د ادبیاتو تاریخونه په عنعنوي او دودیزه بڼه لیکل شوي او د ادبي تاریخ لیکنې معاصر معیارونه، د لیکنې اصول او لارې په پام کې نه دي نیول شوي. سربېره پر دې په پښتو ژبه او ادب کې په معاصر مفهوم د ادبي تاریخ لیکنې بهیر، چې له پیلامې یې لږو ډېر اتیا کلونه تېرېږي، د نورو گاونډیو ژبو په ځانگړې توگه د پارسي او اردو په پرتله ډېر ورو او په اصطلاح د مېرې په پله روان دی او په پښتو کې د یو جامع او عمومي ادبي تاریخ او یا د هرې ادبي دورې په اړه د یو ځانگړي ادبي تاریخ لیکنې لپاره اکاډیمیکې او هر اړخیزې څېړنې ته اړتیا شته.» (۴۷: ۵۰۴ - ۵۱۲)

ما په خپل دې اثر کې د لوړو زده کړو وزارت له خوا د ژبو او ادبیاتو پوهنځي د پښتو څانگې د همدې لرغونې دورې لپاره د تصویب شوي کاریکولم ټول محتویات په پام کې نیولي او هغو ته مې داسې څېړنیزه، شننیزه او تدریسي بڼه ورکړې چې محصلین په

کې خپل ځان شامل وگڼي. دا اثر له سرريزي پرته ټول (۱۴) څپرکي لري. په لومړي څپرکي کې يې لومړۍ يا لرغونې دوره تشریح شوي، ادب تاريخ، ادبي تذکره څه ته وايي؟ پښتو څو ادبي دورې لري؟ دا مسایل تشریح شوي، تر لرغونې دورې دمخه پښتو ادب ته هم نغوته شوې او بيا د پښتو ادب لرغونې دوره شنل شوې ده. په دويم څپرکي کې د پښتو ادبياتو لويې حوزې؛ غور، کسي غر، ملتان او نورې سيمې تشریح شوي او په درېيم څپرکي کې له امير کوروه رانيولې تر شيخ محمد صالح پورې د پښتو ادبياتو (۲۹) بېلابېلې څېرې؛ او د هغوی د کلام بېلگې تشریح شوي، هم د دوی ژوند ته کتنه شوې او هم يې کلام ارزول شوی دی. په څلورم څپرکي کې له نورو ژبو، له عربي او دري سره د پښتو ژبې اړيکي څېړل شوي، په پنځم څپرکي کې د لرغونې دورې نظم پر دوو برخو: د پښتو خپل يا ولسي ادبياتو فورمونه، لکه لنډۍ، بگتۍ، سروکي او نور څېړل شوي او هم له نورو ژبو څخه راغلي نظمي فورمونه لکه، قصيده، رباعي، غزل، مثنوي او نور ارزول شوي دي.

په شپږم څپرکي کې د لرغونې دورې نثر: د سالو وېرمه، تذکره الاوليا او نور څېړل شوي دي. اووم څپرکي کې د لرغونې دورې د ادبياتو لغوي شننه شوې، متروکې کلمې، پخوانۍ کلمې او جغرافيايي نومونه شنل شوي دي. په اتم څپرکي کې په لرغونې دوره کې منظومه ژباړه، د هغې فورم، هنري بسکلا او د هغې پرتلنه څېړل شوي دي.

په نهم خپرکي کې په لرغونې دوره کې د شیخ رضي لودي او نصر لودي، د اسمعیل او خرنسبون او همدارنگه د سلطان بهلول لودي او خلیل خان نیازی ترمنځ لومړنۍ مشاعرې او مناظرې خپرل شوي دي. په لسم خپرکي کې د لرغونو ادبیاتو محتوایي فورمونه لکه ویارنه، ویرنه، ستاینه، ساقینامه او نور خپرل شوي او اورزول شوي دي. په یولسم خپرکي کې د لرغونو ادبیاتو فکري څرنگوالی، اسلامي افکار، غنایي افکار، سیاسي افکار، ملي او نور افکار خپرل شوي او شل شوي دي. په دولسم خپرکي کې د لرغونې دورې عمومي ځانگړنو ته نغوته شوې، ددې دورې د ادبیاتو خپل چاپیریال، نړه والي، د نورو ژبو اغېزو، لوړتیا او څوړتیا ته څو څو نیول شوي ده. په دیارلسم خپرکي کې د لرغونې دورې د ادبیاتو څرنگوالي او څومره والي یا کیفیت او کمیت ته اشاره شوې او یو بل سره پرتله شوي دي. په څوارلسم خپرکي کې د لرغونې دورې موثرې سیاسي او ټولنیزې څېرې او حادثې بیان شوي او د پښتو کرونولوژي راغلي ده او په همدې وروستی برخه کې د اثر پایله یا نتیجه راغلي ده. چې په عمومي ډول یې د لرغونې ادبي دورې ځانگړنې یو ځل بیا په څو څو کړي دي. د یادونې وړ ده چې د هر خپرکي په پای کې د هغه خپرکي محتوایي لنډیز او د محصلینو د فکر کارونې لپاره د هغه خپرکي اړوند پوښتنې هم راغلي، چې نه یوازې محصلین به د تدریس په بهیر کې له دې پوښتنو سره مخامخېږي او هغوی به ورته ځوابونه پیدا کوي، بلکې دا پوښتنې به دوی ته د کورنیو دندو یا سیمینارونو په بڼه هم ورکول کېږي،

هغوی به په دې برخه کې لا ډېره پلټنه او خپرنه کوي، تشریحی، توضیحی، لنډ او تفصیلي ځوابونه به ورته پیدا کوي.

دلته ددې خبرې یادونه هم ضروري بولم چې دا اثر د پښتو ادبیاتو د لرغونې دورې په باب نه لومړنی اثر دی او نه هم وروستی، دا د تېرو لیکلو شویو اثارو په دوام یو بل اثر دی چې د هغو پخوانیو اثارو گټورې مزایاوې په کې هم خوندي دي او نوې زیاتونې هم لري. تر دې وروسته به نور اثار هم لیکل کېږي چې کېدی شي ددې اثر له ځینو گټورو خواوو گټه پورته کړي او لاسه پوره او کره اثر ترې ولیکل شي، بشري ژوند د نورو تجربو او تېرو کارونو تداوم دی، علم هم پر یوه ورځ نه دی رامنځته شوی، دیوې ژبې د ادبیاتو خپرنه هم په یوه، دوو یا څو اثارو کې نه شي رالاندېدلای، هر اثر له یوه یا څو لیدلورو څخه دیوې ژبې پر ادبیاتو رڼا اچوي. دا اثر هم د تدریسي لیدلوري له مخې لیکل شوی، چې محصلین ورڅخه څرنگه ښه گټه پورته کړي او ځان په تدریسي بهیر کې شامل وگڼي.

په دې اثر کې له کتابتوني خپرني څخه زیات کار اخیستل شوی دی. کتابتوني خپرنه او ارزونه دلته ځکه ډېره کارېدلې چې دا د لرغونې دورې ادبیات دي، په دې برخه کې سپری مجبورېږي ټول یا هم اکثره هغه اثار ولولي چې تر دې وړاندې لیکل شوي، دا اثار یو پر بل پسې تعقیب او تحلیل کړي او ویې ارزوي او بیا خپلې لیکنې ته مسير وټاکي. ساحوي خپرنه دلته ځکه ډېره عملي نه برېښي چې اوس ددې امکان نه شته چې څوک دې یوې ساحې ته لار شې او

هلته دې د زریو نیم زر کلونو پخوانیو اثارو به باب عملي پلټنه پیل کړې او یا دې د هغه وخت لیکل شوي اثار بیا مومي. البته دا کار ممکن دی چې پخواني ادبیات دې د هغو په باب د پخوانیو اثارو ترڅنګ د ادبپوهنې او ادب تیورۍ د اصولو او نورو نویو اثارو په رڼا کې وارزول شي او وشنل شي.

په دې اثر کې د پښتو ادب د لرغونې دورې په باب له اکثره پخوانیو او نویو لیکل شویو اثارو څخه ګټه پورته شوې او خپله تدریسي تجربه هم ورسره ملګرې شوې ده. هیله ده درنو لوستونکو ته هغه هدف او پیغام په ښه ډول ورسوي چې ددې اثر د لیکلو پرمهال په پام کې نیول شوی و.

په دې اثر کې دا ټکی هم د یادونې وړ بولم، لکه څنګه چې مې یادونه کړې، تر دې اثر دمخه هم د پښتو لرغونو ادبیاتو په باب پاموړ شمېر اثار لیکل شوي او په دې اثر کې هم ورڅخه ګټه پورته شوې، ځینو ځایونو کې لکه د لیکوالو د پېژندنې په برخه کې له دې اثارو څخه په منظم ډول یوه برخه رانقل شوې، ځکه چې د پخوانیو لیکوالو د پېژندنې په برخه کې ډېر کم څه نوي زیات شوي، خو په دې برخه کې بیا هم د نورو لیکوالو د اثارو پرتلنه ورسره شوې، کوم ځای کې چې پخوانۍ املا او انشا کې کوم سمون ته اړتیا وه، له سمون څخه هم کار اخیستل شوی، د تحلیل په برخه کې پر پخوانیو شننو سربېره نورې زیاتونې او سپړنې هم پرې زیاتې شوي، نو ځکه خو که درانه لوستونکي د یوه اثر په اخیستل شوي متن کې ځینې بدلونونه ګوري، نو دا د همدغه نوي عصر د اړتیا مطابق ترسره

شوي، د يوه ليکوال د پخواني تحليل په دننه دننه کې ځينې نور تحليلونه هم ورزيات شوي دي. ددې ترڅنگ تر يوه حده هڅه شوې چې د لرغوني دورې پر ادبياتو زموږ د ادبپوهانو له خوا د شويو تحليلونو محتوا راواخيستل شي، نه کټ مټ متن او کومو ځايونو کې چې د متن کټ مټ را انتقال ته اړتيا وه، هلته متن په همغه واحد بڼه را انتقال شوی دی.

په پای کې غواړم د پښتو څانگې له مشرتابه او درنو استادانو؛ پوهاند محمد صابر خویشکي، پوهندوی بخت مير وزيری، پوهاند يارمحمد يزال، پوهندوی دوکتور محمد اجان حقپال، پوهنوال محمد رفيق رفيق او نورو څخه د زړه له تله مننه وکړم چې له پيله رانيولې او د اثر د بشپړاوي تر بريده پورې يې له ما څخه خپلې ټولې ممکنه مرستې ونه سپمولې. همدارنگه قدرمن ورور ضياء الرحمن ضياء، چې ددې اثر په کمپوز، ډيزاين او سمون کې يې زيات زيار وگاله د زياتې قدردانی وړ بولم. له خوږو محصلينو او گرانو لوستونکو څخه هم هيله کوم چې ددې اثر تر چاپ وروسته د تدریس او لوستو پرمهال دې اثر ته ښه ځير شي او کله چې يې هر ډول نيمگړتيا ته پام شو، نو له ما سره دې اړيکي ټينگ کړي، چې هغه نيمگړتيا حل او په نورو چاپونو او يا هم برېښنايي بڼه کې يې سمون راولو.

په درناوي

د افغاني ادب د لا غورېدو په هيله

پوهنوال محمد اسمعيل يون

لومړی څپرکی لومړی یا لرغونې دوره

څرنگه چې ادبیات په ژبې او ژبه بیا په قوم یا ملت پورې اړه لري، نو ښه به وي چې دلته په پیل کې د پښتنو د اصل و نسب او د پښتو ژبې د ریښې په باب هم لږ تم شو. د پښتنو د اصل او نصب په باب پوهانو بېلابېل نظرونه څرگند کړي دي: «افغاني پوهان پښتانه اکثره د لرغونې باختریا خلک گڼي، یو شمېر نا افغان معتبر لیکوال هم په دې عقیده دي چې پښتانه په وروسته زمانه کې له شمال څخه راغلي دي. پښتانه یو وخت د غور په غرونو کې متمرکز و او وروسته بیا مهاجرین ورسره یوځای شوي او د هغوی ژبه او دودونه یې منلي دي.» (۴۲: ۲۶۸)

«ځینو تاریخپوهانو پښتانه سامي نژاده گڼلي، خو موجوده پوهنه او تاریخي - مقایسوي ژبپوهه بیا دا یوه افسانه گڼي. نویو علومو تاریخي واقعیتونه او د پېښو ډېر تیاره اړخونه د فني وسايلو په مرسته روښانه کړي او دې نتیجې ته رسېدلي چې پښتانه د لویو بشري کورنیو په ډله هندو اروپایي او په هغو کې بیا اریایي باختري توکم دی.» (۱۸: ۵)

د نورو بېلابېلو تاریخي شننو، څېړنو، تاریخي اسنادو او تېر پېژندونکو وروستی نچور او نتایج هم دادي چې «پښتانه د اریایي قومونو له جملې څخه یو قوم دی او دا قوم یا قبيله په لسو اریایي

قومونو کې تر ټولو قوي او غښتلی قوم و.» «پښتو ژبه د ژبو د هندو اروپایي کورنۍ، د اریاني خانګې د ختیزو ژبو په ډله کې یوه مطرح او پاموړ ژبه ده.»

«معاصره ژبپوهنه د تاریخي او پرتلیزې ژبپوهنې د یوې نظریې په حکم اریایي مړې او ژوندۍ ژبې او لهجې پر دوو لویو خانګو وېشي چې هره یوه یې بیا دوه دوه ښاخونه لري:

لومړي باختري ژبې:

الف- جنوبي باختري ژبې: لکه ساګي، پښتو، اورمړي او پامیري ژبې.

ب- شمالي باختري ژبې: لکه سوغدي، یغنوبي، خوارزمي، الیاني او اوسیتي.

دویم ایراني ژبې:

الف- جنوبي ایراني ژبې: لکه زړه فارسي، منځنۍ فارسي، نوې فارسي، تاتي، بختیاري او کومزاري.

ب- شمالي ایراني ژبې: کوردي، بلوچي، تالیشي او غلیاني» (۱۸: ۸)

د نړۍ د دایرة المعارف له مخې پر (۲۰۱۵م) کال په ټوله نړۍ کې د پښتنو شمېر تر (۶۰) ملیونو تنو اوړي. خو دا ټول (شپېته ملیونه

تنه) پښتانه په پښتو ژبه خبرې نه کوي، يو زيات شمېر يې داسې دي چې خپله ژبه يې هېره کړې ده.

ځينې نور يې بيا داسې دي چې کورنۍ او مورنۍ ژبه يې پښتو ده، خو د ښار، دفتر او بازار ژبه يې بله ده. کېدای شي د نړۍ په کچه له هرو دريو پښتنو څخه يوه يې خپله ژبه هېره کړې وي، خو له نسلي او روحي پلوه له پښتونولۍ څخه نه دي تېر شوي، ځان پښتون بولي او پر پښتونولۍ وياړ هم کوي. په هندوستان او اوسني پاکستان کې په ډله ييز او کتله يي ډول نسلي پښتنو خپله ژبه هېره کړې او يا هم پرې هېره کړای شوې ده چې شمېر يې مليونونو تنو ته رسېږي. د افغانستان په يو شمېر لويو ښارونو او نورو سيمو لکه کابل، هرات، فراه او نورو کې هم يو زيات شمېر پښتنو په ډله ييز او کتله يي توگه خپله ژبه هېره کړې ده، سره له دې چې له نسلي او کلتوري پلوه يې له خپل قوم سره رابطه نه ده شلېدلې، خو له ژبني پلوه ورته سخت زيانونه او نښتې دي. نړيوال دايره المعارف چې په نړۍ کې د سلو ټاپ يا گڼ ويونکو ژبو لست خپور کړی په هغه کې يې پښتو په دوو هېوادونو کې ياده کړې ده، په پاکستان کې يې د څلورو گڼ ويونکو ژبو په ډله کې ياده کړې چې تر اردو، پنجابي او سنډهي وروسته څلورم مقام لري او په افغانستان کې يې د لومړۍ ژبې په توگه ياده کړې چې تر بلې هرې ژبې زيات ويونکي لري. سره له دې چې پښتو د نړۍ په سلو ټاپ او گڼ ويونکو ژبو کې حسابېږي او که ټول ويونکي يې په پام کې ونيول شي، د نړۍ په (۳۰-۴۰) مخکښو ژبو کې حسابېږي، خو بيا

هم لکه څنگه چې په کار ده، پښتو ژبې ته د بېلابېلو عواملو او گڼو دلایلو له امله هغومره کار نه دی شوی چې په کار و. دا کار بېلابېل عوامل لري چې د ټولو څېړل یې یو جلا بحث غواړي. دې سره سره چې پښتو ته ډېره سرکاري یا دولتي پاملرنه نه ده شوې، خو بیا هم پښتو ژبې د ولس په مټ خپل ځان ساتلی او د نورو قوي ژبو له یرغل سره یې مقابله کړې ده. ځکه خو نو «پښتو ته د ژبپوهنې په اصطلاح (ځانساتې) یا محافظه کاره ژبه ویل کېږي او انگلیسي ژبې ته یوه ژبخوره ژبه.» (۶۱: ۳۲) هره هغه ژبه چې د پښتو ژبې په موقعیت او حالت کې واقع وای، ځان یې د قوي سیالانو په مقابل کې نه شو ساتلی. د پښتو ژبې په دفاعي سیستم کې د نورو عواملو ترڅنګ ادبیاتو او په تېره بیا گړنیو ادبیاتو خپل خپل رول لرلی دی. د ادبیاتو یوه ځانگړنه همدا ده چې «ادبیات یو ژبني هنر گڼل کېږي.» کله چې ژبه نه وي ادبیات نه شته، څرنګه چې ژبه د ادبیاتو بنسټ گڼل کېږي، دغسې ادبیات هم د ژبې په ښکلا، ځلا او بقا کې خپل رول لري. طبیعي خبره ده چې لومړی په یوه ټولنه کې ژبه رامنځته کېږي او بیا ادبیات، نو د ژبې یو معمول تعریف همدا دی چې «د پوهولو او راپوهولو وسیله ده» (۴۶: ۴).

او یا هم «ژبه د هغو اوزانو نوم دی چې انسان پرې خپل مطالب بیانوي، دپته په عربي کې (لسان یا لغت)، یوناني کې ورته (یوغوس)، په انگرېزي کې ورته (لینگویج) په پارسي او اردو کې

ورته (زيان) په سنسکريت کې ورته (جوا) او په پښتو کې ورته (ژبه) وايي. (۲۲: ۲۰-۲۱)

کله چې ژبه رامنځته شي، ورو ورو وده کوي او د بېلابېلو مفاهيمو او ضرورياتو د خړوب لپاره کارېږي. ادبيات هم د انسان د اړتياوو د نامستقيم بيان د پوره کولو لپاره کارېږي او ادبي ژبه هم د همدې اړتيا پر بنسټ رامنځته کېږي. کله چې په يوه ټولنه کې ادبيات رامنځته شي، بيا په هغه ټولنه کې ورسره ټولې ترلې نورې اصطلاحگانې لکه، ادب، ادیب، ادبپوه، ادب تيوري، ادب تاريخ او نور رامنځته کېږي. ددې لپاره چې موږ د (ادب تاريخ) پر تعريف، هدف او ماهيت باندې ښه پوه شو، ښه به وي چې تر هغه وړاندې خو پورتنیو نومونو يا اصطلاحاتو ته هم لږ تم شو او هغه هم په لنډيز سره معرفي کړو:

ادب

ادب په هره ژبه کې ځانته خپل لغت لري، په انگليسي کې ورته (politeness)، په لاتيني کې ورته (urbanitate)، په فرانسوي کې (la politesse) په روسي کې ورته (вежливость) او نورو ژبو کې ورته نور لغتونه کارېږي، په عربي، پښتو، دري، اردو او ځينو نورو ژبو کې (ادب) کلمه په يو شان او تقريباً په يو مفهوم کارېږي. (ادب) د ژبپوهنې له مخې د بل هر لغت په څېر لغوي او اصطلاحي ماناگانې لري.

پښتو - پښتو تشریحي قاموس کې يې د لغوي پېژندنې په اړه داسې راغلي دي: «۱- عزت، خاطر، لحاظ، سپړتوب. ۲- تمیز، تهذيب، تعظیم. ۳- علم، پوهه، زده کړه. ۴- حیا، پرده، تربیت، پالنه.» (۹: ۳۰)

د فرهنگ ادبیات پښتو درېیم ټوک لیکوال د (فرهنگ معین) په حواله د ادب لغوي مانا: «فرهنگ، پوهه، هنر، ښه سلوک، تادیب او تنبیه راخیستی ده.»

پوهاند عبدالحی حبیبی د پښتو ادبیاتو تاریخ په لومړي ټوک کې لیکي: «ادب په عربي ژبه کې ښېگڼې او کناست او د ژبې او زړه ظرافت او ذکاوت ته وايي، چې ظرافت او حسن تبادل يې لنډ لغوي تعريف دی.» اما په اصطلاح کې ادب په دې ډول تعریفېږي:

«ادب هغه پوهنه يا هغه رياضت دی چې سپری د هغې په وسیله یو فضیلت او یوه ښېگڼه له ښېگڼو څخه مومي یا له تېروتنو او خطاوو څخه ژغورل کېږي. خلاصه: دا چې ادب د لغت او اصطلاح له مخې ښېگڼه ده، چې سپری له خطا او بدو څخه ساتي او په خوی او خلق اړه لري، چې بیان یې د اخلاقو د علم کار دی.» (۱: ۱۴)

گل پاچا الفت یې په ادبي بحثونه اثر کې داسې راپېژني: «اصل یې (هذب) دی، بې عیب په مانا. د هذب کلمه په اصل کې د هغې ونې لپاره استعمالېدل چې ځینې څانگې او ځینې ښاخونه به یې قطع شول او صافه به شوه، وروسته دا کلمه له محسوسیاتو نه معنویاتو ته رانقل شوه او هغه چاته هم وویل شوه، چې عیبونه به یې ورک شول، یانې مهذب به شو. اهل لغت ټول په دې باندې متفق دی چې د مهذب کلمه د یو کامل انسان لپاره د ونې له تهذیبه رانقل شوې ده... نو د هذب د کلمې (ذ) په (د) بدل شو او دغه ابدال په عربي کې ډېر مثالونه لري. لکه: هذب = هذب، جذم = جذم... نو هذب هذب شو او هذب په ادب بدل شو.

ځینې وایي چې په یوناني ژبه کې ادیب هغه چاته ویل کېده چې خبرې به یې خوږې وې او د ښه آواز او ښې نغمې خاوند به و، نو هر کله چې عربي او یوناني لغتونه یو له بل سره گډ شوي دغه لغت هم له یوناني څخه اخیستل شوی دی.» (۴: ۵-۶)

د (ادبي بحثونه) لیکوال په یو ځانگړي سرلیک کې د ادب د کلمې تاریخ داسې بیانوي: «ځینې وایي چې دا کلمه (ادب) د

جاهليت په زمانه او د اسلام په ابتداء کې نه وه، ځکه چې نه د هغه وخت به ادبي اثارو کې راغلي او نه په قرانکریم کې شته، بلکې لومړی ځل دا کلمه په دې نبوي حديث (ادبني ربي فاحسن تاديبی) کې ذکر شوې ده.

(دا حديث محدثينو په دغو الفاظو نه دی ضبط کړی) ځينې نور وايي چې دا کلمه د جاهليت په زمانه کې هم وه او دا چې د هغه وخت په اشعارو او قرانکریم کې نه شته، ددې دليل نه شي کېدی چې دا کلمه په هغه وخت کې هېو موجوده نه وه، دوی د خپلې مدعا د ثبوت لپاره دا دليل راوړي. کوم وخت چې دا کلمه په حديث او يا د اصحابو يا د تابعينو په اقوالو کې راغله او هېچا يې د مانا او مفهوم پوښتنه ونه کړه، معلومه ده چې پخوا هم وه او ارتجالاً نه ده ويل شوې. وايي چې دا کلمه د حضرت علي (رض) په اقوالو کې هم ډېره راغلي ده او د جاهليت په وخت کې (اکثم بن سيقی) د بني تميمو مشهور خطيب ذکر کړې ده.)

همدا ليکوال د ادب تعريف سرليک لاندې ليکي: «لغوي مانا خويي تهذيب ده او څه شی چې له چا سره او يا کوم شي سره لايق او مناسب وي هم ادب ورته ويل کېږي، لکه د مجلس اداب، د معاشرت اداب او داسې نور...

اصطلاحاً: ادب هغه پوهه ده، چې انسان په خپله وينا او بيان کې خطا او غلطۍ څخه ساتي، ځکه ادبي علوم هماغه بلل کېږي چې د وينا ښه والی او بدوالی، غلط او صحيح، خوږوالی او پيکه

توب بنیې او په منثور او منظوم کلام کې د فصاحت او بلاغت له خوا بحث کېږي.

د ادب په تعریف کې ویل شوي چې ادب د ښو الفاظو په وسیله د خپلو احساساتو او ادراکاتو یا د زړه د خبرو ښکاره کول او د اورېدونکو په ذهن کې کېنول دي، یانې ادب یوازې د افکارو او روحي حالاتو اظهار نه دی، بلکې له یوه ذهنه بل ذهن ته انتقال او ابلاغ هم په کې ملحوظ دی.

دا انتقال که په ښه ډول او مهارت سره وي، چې هم په کې ښه کلمات انتخاب شوي وي او هم د کلماتو د ښه ترکیب او ښه استعمال په لحاظ د فصاحت او بلاغت مراعات شوی وي، ادب ورته ویل کېږي. که داسې نه وي نو عادي خبرې دي» (۴: ۸)

پوهاند صدیق الله رښتین په خپل اثر (د پښتو د ادب تاریخ) کې ادب داسې راپېژني: «ادب د عربو په لغت کې د پوهې، ځیرکۍ، بلنې او د هر شي د اندازې ساتلو په مانا او راغلی دی او په اصطلاح کې ادب په دوه ډوله دی: یو نفسي ادب دی، چې اخلاقي فضیلت او ښېگڼې ته وايي او بل درسی ادب دی چې له دې څخه مطلب په ښه طریقه ویل او لیکل او خپل مطلب ښکاره کول دي.

ادب علم په اوله مانا د اخلاقو له علم څخه عبارت دی او په دویمه مانا د ادب علم هغه پوهنه ده چې د ویلو، لیکلو او ښې وینا ډولونه رانښيي او د نظم او نشر حالات، ښه والی، بدوالی او نورې مرتبې بیانوي. په دې لحاظ هغه ټولې پوهنې چې سړي ته د وینا

دولونه په ښه طریقه لیکل او ویل زده کوي هغه د ادب علم بلل کېږي. هر کله چې د نظم او نثر د علومو د بیان، د تاریخ د لیکلو او د پوهولو راپوهولو دوه لارې دي، نو په دې دواړو کې مهارت پیدا کول او په دې واسطه خپل مطالب او خیالات بیانول او ښکاره کول د ادب غایه او غرض گڼل کېږي. د نوي ادب په مفهوم کې انتقادي روح لرل هم داخل دي.» (۲۰: ۵)

د «ادبي مسالې» اثر لیکوال د ادب د اصطلاح د پېژندنې په اړه به تفصیل سره بحث کړی چې دلته یې په لنډیز سره ځینې څرگندونې را اخلو:

د ادب د کلمې د اشتقاق په برخه کې ډېرې خبرې شوي دي، یوه ډله لغت پوهان د ادب ریښه د اوستایي (دب) له ریښې سره مربوطه گڼي، چې د لیکلو مانا لري او موندل یې د دري ژبې (دبیر)، (دبیرستان) په کلمو کې، چې د لیکوال، منشي، ښوونکیو او ښوونځي ماناوې لري، راپاتې دی. ځینې وایي چې ادب د (ادیپوس) له یوناني کلمې څخه چې د لیکلو مانا لري، عربي ته ورغلی دی، ځینې نور بیا ادعا کوي چې ادب په اصل کې د عربي له هذب څخه مشتق شوی، یا ددې کلمې اوبنتی شکل دی. (۶: ۲)

د «ادب مسالې» لیکوال وایي چې ماته دغه ټولې ادعاوې سمې برېښي او ددغو کلمو په شان یې تصادفي بولم، نه تاریخي. لیکوال دې برخه کې د ادب د مقولې د مفهوم د څرگندولو لپاره د عربو د مشهور لیکوال او څېړونکي (طه حسني) او دده د همکارانو هغه

اسانه او په زړه پورې تشریح راوړې، چې په «التوجیه الادبی»
نومي اثر کې یې راوړې ده.

ادب دوي ماناوي لري: یوه خاصه مانا او بله عامه مانا.

د ادب مادې د اسلام په پیل کې پر دوو بېلو، خو سره نږدې
ماناگانو باندې دلالت کاوه:

لومړی نفس ته د اخلاقي ښېګڼو او تعلیم او تمرین لپاره
ریاضت ورکول او بله له دغه ریاضت څخه اغېزمن کېدل، ګټه
اخیستل او د ښو اخلاقو کسبول.

وروسته بیا دغه مقوله د تعلیم او ښوونې په مانا مستقله شوه
او مودب د فاعل اسم په صیغه د «ښوونکي=معلم» د اصطلاح د
انډول په توګه استعمال شوه او د ادب کلمې پر هغو معلوماتو
باندې دلالت کاوه چې ښوونکي به زده کونکو ته له شعر او کیسو،
اخبار، انساب او نورو هغو څیزونو څخه چې د ماشوم د نفسي
تهذیب لپاره ده کاراوه او یا یې ورسره له علم او پوهې څخه په
خوند اخیستلو کې مرسته کوله، ورزده کول.

د ادب او تادیب د کلمو استعمال په اسلامي لومړۍ پېړۍ کې
رواج وموند، په دې وخت کې عربي ثقافت یوازې دوه جنبې
درلودې: دیني ثقافت او غیر دیني ثقافت. په دیني ثقافت کې قرآن،
احادیث او ورسره مربوط موضوعات او په غیر دیني ثقافت کې
شعر، اخبار، انساب او ورسره متعلق موضوعات شامل وو. دغه
دیني ثقافت بیا وروسته د ادب موضوع شوه. په دویمه او درېیمه

هجري پېړۍ کې پر عربي ژبنيو پوهنو باندې پيل وشو، نحو، صرف او لغتپوهنه د خپلو اکو علمي څانگو په بڼه رايج شول. په همدې ترڅ کې د ادب د مقولې ميدان پراخوالی وموند او په نظم او نثر او د هغه په شرحه او کره کتنه، اخبار، انساب او پر عربي ژبپوهنه باندې يې دلالت وکړ. ((٦: ٣)

د ياد اثر ليکوال پر فطري او اکتسابي ډولونو باندې د ادب وېش، د غور او تامل وړ بولي او يادونه کوي چې حتی سليم عقل هم حکم کوي چې د هغو شیانو محتويات چې متقدمانو پر فطري او اکتسابي باندې وېشلي دي، ټول اکتسابي دي.

نوموړی د ادبي علومو د پېژندنې په اړه ليکي: «پخوا ادبي علوم هغو پوهنو ته ويل کېدل چې د بليغې وينا لارې چارې او احوال يې ښودل، نو ادبي علوم د ژبنيو علومو او ژبنيو اثارو پر ټولې مجموعې باندې اطلاق کېدل، د ادبي علومو دغې ارتې ساحې پوهان دې ته مجبور کړل چې د څېړنې د اسانتيا لپاره يې پر بېلابېلو او سره جلا، خو بيا هم مربوطو څانگو ووېشي.» ((٦: ٦)

د ادب مسالې ليکوال د ادبي علومو د څانگو پر پخواني وېش مفصل بحث کړی، چې دلته يې په لنډيز سره ځينې برخې را اخلو:

عربي او نورو پوهانو ليکلي، چې د ادب علم منظوم او منثور کلام د فصاحت او بلاغت په لحاظ مطالعه کوي... د ادب د علم موضوع کلام دی او څرنگه چې کلام له کلمو څخه جوړېږي، نو ادبي علم د کلماتو ډولونه او حالتونه څېړي.

زموږ پوهانو د ادبي علومو څېړونکي ادیب بللی دی او له عالم څخه یې بېل کړی دی، یانې د دوی په عقیده که څوک د متداولو علومو په پوه څانګه کې تخصص ترلاسه کړي، عالم نومېږي، خو که د علومو په لویو باغونو کې له هرې څانګې څخه یو ګل وشکوي او ګلدسته ورنه جوړه کړي، ادیب بلل کېږي. لیکوال یادونه کوي چې: زموږ پخواني پوهان پر څانګو باندې د ادبي علومو د وېش په موضوع کې یو نظر نه لري. ځینې پوهان یې پر (اتو) څانګو، ځینې یې پر (دولسو) او ځینې نور یې پر (څوارلسو) څانګو وېشي. که ددې موضوع په باب ټولې نظریې سره یوځای کړو، نو ادبي علوم لومړی پر دوو لویو څانګو د اصلي او فرعي په حیث او بیا هره څانګه پر خپلو څانګو وېشل شوې ده، چې دې لاندې وېش کې دغه څانګې (شلو) ته رسېږي.

د ادب د علم اصول پخوا هغو علومو ته ویل کېدل چې د ادبیاتو اصلي او اساسي موضوعات یې څېړل او له کلام یا کلمو سره یې مستقیم اړیکې درلودل. پر دې لاندې وېشونو وېشل شوي دي:

۱- د لغت علم (لغتپوهنه) مفرد لفظونه یې د اصل، نوعي او مادي په لحاظ څېړل.

۲- د صرف علم: مفرد لفظونه یې د صورتونو او شکلونو په لحاظ څېړل.

۳- د اشتقاق علم، د لفظونو ترمنځ ګډ اړیکي یې د اصالت او فرعی په لحاظ څېړل.

۴- د نحوې علم: د لفظي شکلونو ترکیب او د اصلي ماناگانو له ایرادولو څخه یې بحث کاوه.

۵- د معاني علم: له لغوي ماناگانو پرته د افادو طریقي او ډولونه یې څېړل.

۶- د بیان علم: د مانا کیفیت او څرنگوالی یې د څرگندتوب او مهموالي له نظره څېړل.

۷- د عروضو علم: د شعرونو وزنونه او بحرونه یې مطالعه کول.

۸- د قافیې علم: د بیتونو د پای د کلمو د شکلونو څرنگوالی یې څېړه.

۹- د بدیع علم: د کلام لفظي او لغوي نښگنې او نښکلاوې یې څېړلې.

د ادب د علم فروع ته هغو ته ویل کېدل چې له ادبیاتو سره یې بنسټیز او نېغ اړیکې نه لرل، خو په نامستقیمه توګه یې له ادبي موضوعاتو سره تعلق درلود او د ادب د علم د مرستیالو علومو په بڼه پېژندل کېدل، پر دې لاندې بناخونو باندې وېشل شوي دي:

۱- د خط علم: د لیک او لیکنې انځورونه یې څېړل.

۲- نقد الشعر یا قرض الشعر: د منظوم کلام کیفیتونه او څرنگوالی یې څېړل.

۳- د انشاء علم: د منشور کلام کیفیتونه او څرنگوالی یې څېړل.

۴- د محاضراتو علم: د حاضر ځوابي او بديهيه ويلو اصول،
طريقي او کيفيتونه يې څېړل.

۵- د تاريخ او قصص علم: د تېرو دورو د خلکو احوال او وضع او
دودونه يې څېړل.

۶- د انسابو علم: د کورنيو او قبيلو خپلوي او اړيکي يې
څېړل.

۷- د مسالک او ممالک علم: د ښارونو، قصبو او کليو نومونه
او اوضاع يې څېړل.

۸- د امثالو علم: د متلونو پېژندنه، منبع او د کارولو ځايونه يې
څېړل.

۹- د تدوين علم: تدوين شوي شعرونه او د هغو مصنوعه
ترکيبونه يې څېړل.

۱۰- د اغلوطاطو علم: هغه لفظونه او ترکيبونه يې څېړل چې د
ژبې له قياسي قواعدو سره يې سمون نه درلود.

۱۱- د روايت علم: د رواياتو له احوال او د روايت له سموالي او
ناسموالي څخه يې بحث کاوه.

له هغو تعريفونو څخه چې پخوانيو عربي او ختيزو پوهانو د
ادب د علم لپاره راوړي دي، څرگند پرې چې زموږ د پخوانيو
پوهانو په نظر د ادب د مقولې مفهوم او مدلول له ژبې سره او د
ادب د علم مانا له ژبپوهنې سره برابره وه. ادبيات چې اوس يې موږ

د یوې مقولې په توګه کاروو په عربو کې یې رواج نه درلود او د اټکل له مخې له ترکی ژبې څخه زموږ ژبو ته راغلی دی» (۶: ۹)

په (اریانا دایرة المعارف لومړي ټوک) کې د ادب د کلمې د پېژندنې په اړه داسې لولو: «که څه هم د نورو ټولنیزو علومو او فنونو په څېر ادب کوم داسې ټاکلی او ځانګړی تعریف نه لري چې هر چېرې د هر چا لپاره یو شان د منلو وړ وي. له دې سره سره د ادبپوهانو او څېړونکو له خوا چې د ادب د کلمې د لغوي او اصطلاحي توضیح، تعبیر او پېژندنې په برخه کې څه ویل شوي دي هغه ډېر مشترک ټکي سره لري.

«ادب» عربي کلمه ده، چې ځینو فرهنګونو یې لغوي مانا: روزنه، ښه معاشرت، ښه کړه وړه، اخلاق او نمانځنه راخیستې او په ځینو کې یې مانا پوهنه، ځیرکي، فرهنګ او هنر راغلي دي. پخوا به د ادب کلمه په عامه توګه اصطلاحاً د لغاتو، صرف، نحوې، معاني، بیان، بدیع، عروض، قافیه، د خط اصول، د قرائت اصول، انشاء، تاریخ پر علومو اطلاق کېدله، کله کله په عام مفهوم د یوې ژبې ټولو لیکلو اثارو ته هم ادبیات ویل شوي دي، خو اوس یې دغه لفظي او اصطلاحي تعبیر بدلون موندلی او د اجتماعي علومو او فنونو د یوې سترې او مهمې څانګې په توګه هغه ژبني هنر او فن دی چې ټولنیز واقعیتونه او حقایق په کې د ژبې په وسیله د ذهني تصویرونو او انځورونو له لارې څرګندېږي.

په بله وينا: هره هغه ممتازه وينا که گړنۍ (شفاهي) وي، که ليکنۍ، نظم وي که نشر، خو چې هنري ارزښت ولري، ادب بلل کېږي» (٢: ٢٥٨)

سید رسول رسا په ادبي تنقید کې ادب داسې راپېژني: «د علم ادب یا لټریچر یو جامع تعریف او تشریح که د دنیا د موجود خیال مطابق وکړای شي، نو هغه به دا وي چې د انساني زړه له جذباتو، احساساتو او انساني میلان نه لبریزه تجربه چې د ادبي الفاظو په شکل کې په یو داسې جامع او ښکلي رنگ کې وړاندې شي، چې د ویونکي، لیکونکي یا ادیب مطلب پر اورېدونکي یا لوستونکي باندې په مکمل طور واضح شي، چې د هغه د زړه جذبات او احساسات هم هغه شان راوړلږوي، لکه څنگه چې ادیب په زړه کې د لیک پر وخت را لږېدلې او راپارېدلې وي او دغه شان لوستونکي یا اورېدونکي د ادیب د زړه له یوې مخصوصې ادبي تجربې پوره خوند واخلي. یانې ادب یوازې د احساساتو او جذباتو د ادبي الفاظو په ذریعه اظهار نه دی، بلکې له یو ذهن نه بل ذهن یا له یو زړه نه بل زړه ته انتقال او ابلاغ هم په کې ملحوظ دی» (٤٧: ٥١)

د «ادب څه دی؟» لیکوال یې گڼ شمېر پېژندنې وړاندې کړي چې یوه په کې داده: «ادب د ادیب د خپل ځان یا جهان په هکله هغه اظهار دی، چې په کې د هغه محسوسات، جذبات او تخیل گډ وي، هغه که په هره موضوع لیکي، ولې خالص د بهرنیو څیزونو او هم هغه شانتې په ساده ژبه نقشه نه وړاندې کوي، بلکې خپل تخیل او

احساس ورسره په داسې رنگ گډ کړي، چې د هر چا د خوند څيز شي. په دې اولني اثر کونکي څيز بنکلي شاعرانه ژبه او جذبه وي. په دې باندې په جذباتو کې هم هغه شانتې وړې لويې څپې پيدا شي، لکه چې اديب محسوس کړي وي او تر هغه پس که عقل ترې فايده ولاړولی شي او هر څه ترې په ښه منطقي انداز راويستلی شي، نو وي دې)) (۴۷: ۵۳)

نوموړي ليکوال په خپل پورتنی اثر (ادب څه دی؟) کې د يو شمېر بهرنيو ادبپوهانو هغه پېژندنې هم راوړي چې د ادب يا لیتريچر (Literature) د کلمې د تعريف او پېژندگلوۍ لپاره يې په خپلو اثارو کې وړاندې کړي دي. موږ دلته ځينې دا پېژندنې را اخلو:

«که له موږ نه دا پوښتنه وشي، چې ادب وايي څه ته، نو زموږ لوی لوی نقادان به په دې وينا مجبور شي چې: که له ما نه پوښتنه نه کوي، نو زه پرې پوهېږم او که له ما نه پوښتنه کوي، نو بيا پرې هېڅ نه پوهېږم.»

(سنت اگستین انگرېزي ادبپوه)

په ادب کې منطقي رښتيا خونه وي، ولې ادبي صداقت يا ادبي رښتيا په کې موجوده وي. (ارسطو)
بل ليکوال (ارنلډ بیټ) بيا وايي:

«زه به تاسو ته دا ووايم چې لټريچر (ادب) څه ته وايي؟ نه! زما دا ارمان دی چې ما تاسو ته دا بيانولی شواى، ولې زه به داسې ونه کړاى شم، هېڅوک دا نه شي بيانولی په دې راز رنا غورځولې شي، اشارې ورکېدې شي، بس تر دې نه زيات هېڅ نه شي کېدې.»

(هيدېسن) ليکي:

«ادب پر دغو کتابونو او صرف پر دغو کتابونو باندې مشتمل دی، چې اول د خپلې موضوع او د بيان د چل له کبله د عامو خلکو د خوښې څيز شي، دويم په دوى کې د ژبې او د بيان د بنايست پوره پوره خيال ساتل شوى وي.»

هيدېسن په بل ځاى کې د ادبي اثر مقصد داسې بنودلى دى:

«ولې د يو ادبي کتاب مقصد که هغه په معلوماتو کې زياتوالى راولي او که نه، د جمالياتي ذوق تندې سرول دي.»

د انگرېزي ژبې کره کتونکى (سکات جيمس) د ادب پېژندنې په اړه په زړه پورې څرگندونې لري او يوه ادبي پنځونه (تخليق) له نادبي ليکنې څخه داسې بېلوي: «په يو ادبي تخليق او نادبي تخليق کې بېلگوت ډېر ژر کېږي. هغه په دې رنگ چې د کوم تخليق مورچاچ اخلو که د هغه په هکله دا پوښتنې وړاندې کړي:

۱- کومې دعوي چې شوې دي هغه غلطې دي که صحيح؟

۲- دليلونه له منطقي پلوه سم دي او که نه؟

۳- پر کومو خبرو چې يې بحث کړی دی هغه له دغې مسئلې سره څه تړون لري او که نه؟ نو دغسې تخليق يا تصنيف به نا ادبي وي. مثلاً د اقتصادياتو په هکله يو کتاب يا پر سياست يوه رساله. ولې د کوم تصنيف په مطالبو کې چې له رښتيا او دروغو سره زموږ څه کار نه وي. کوم څه چې موږ يې په منطقي تله تلل ضروري ونه گڼو، د کوم په هکله چې موږ د خپل بنايست له ذوق نه کار اخلو، کوم چې زموږ پر تخيل او وجدان باندې اثر وکړي. هغه ادبي تصنيف دی او دغو تخليقاتو ته (اغېزناک ليک) وايي. (۴۷: ۵۳) د (تخليق او تنقيد) اثر ليکوال هم د ادب د پېژندنې لپاره د بهرنيو پوهانو څرگندونې را اخيستي چې ځينې يې دلته را اخلو:

ليکوال (میتھوارنلډ) وايي:

«ادب د انساني ژوند تفسير دی.»

نامتو ليکوال (نيومن) ليکلي دي:

«د ادبياتو مراد د ژبې په ذريعه د خيال څرگندول دي، خيال څخه مې مراد د تخيل احساسات، رايې، استدلال او د انساني دماغ نورې کيسې دي.»

بل ليکوال (هيډسن) ويلي دي:

«د ادب کار دادی چې معلوماتو کې يې ترقي يا وده وي او که نه، خو چې په کوم ډول يوه موضوع وړاندې کوي، هغه دومره خوندوره وي چې د انسان ښکلاييزه تنده ماته کړي.»

د (تخليق او تنقيد) اثر ليكوال د ادب د پېژندنې په اړه د بهرنيو ادبپوهانو د بېلابېلو نظرياتو د وړاندې كولو په پاى كې د ادب تحليلي او تشرحي پېژندنه په دې ډول كوي:

«هر څه چې په ژوند كې دي، هغه په ادب كې شته، حقه خبره داده چې ادب هډو د ژوند له تجربو سره نه پرې كېدونكى تړون لري، ځكه خو ادب د ژوند اظهار، يانې څرگندونه گڼل كېږي. ادب دى كه ژوند، دواړه يو بل نه ځان نه شي خلاصولى، كه ادب له ژوند نه ډېر څه اخلي، نو ژوند ته ورکوي هم ډېر څه، د ادب عملي او بنسټلایيز اړخونه د ژوند د گڼو فيضو څرگندونه كوي، ادب نه يوازې زموږ احساسات رالرزوي، ورسره ورسره زموږ د معلوماتو پانگه هم درنوي. مطلب دا هغه څيزونه چې موږ ترې خبر نه يو ادب ترې موږه خبروي، همدغه د ادب د عملي اړخ په كارنامو كې شامله كارنامه ده. بل د ادب جمالياتي اړخ دى، چې د بنسټلای، حسن او جمال په نامه يادېږي، لنډه دا چې ادب د يو قوم د عروج او زوال په مرحلو كې ډېر لوى لاس لري او حقه خبره داده چې د يو قوم د اجتماعي ژوند ټول اړخونه د ټولو فنونو په نسبت په ادب كې تر ټولو نه زيات جوت دي.» (۲۱: ۳۲-۳۹)

د (پښتو ادب پوهنه) ليكوال هم د ادب په اړه د يو شمېر بهرنيو ادبپوهانو پېژندنې راخيستي، چې په خپلو اثارو كې يې د ادب د تعريف په باب وړاندې كړي، موږ يې دلته ځينې پېژندنې راوړو:

ليكوال (ډسكودس) وايي:

«هغه معلومات چې له کتابونو څخه نه حاصلېږي ادب دی.»

لیکوال (بروک) لیکلي دي:

«د لایقو بنسټو او سپرو لیکلي احساسات او خیالات په داسې رنگ څرگندول چې لوستونکي ترینه خوند واخلي.»

بل ادیبوه (امرسن) وايي:

«ادب د انسان هغه کونښن دی، چې هغه په کې د خپل حالت د غلطیو تلافی کوي.»

په خپله د پښتو ادیبوهنه لیکوال د ادب کلمې د اصطلاحي پېژندنې په اړه داسې څرگندونې کړي دي: «ادب هر څوک لولي، ولي چې ادب هغه سندره ده، چې په غم کې هم خوشالي راولي، د ژوند نه د مزې اخیستلو لپاره انسان کې نوې جذبه راپاروي، خو ادب نه خو مادي څیز دی، چې مشاهده یې وکړای شي او نه د ساینس څه کوټلې فرموله ده، چې سملاسي د انسان ذهن ته کوز شي. په دې هکله ډېر بحثونه شوي دي، خو ولې د خپلې معنوي ژورتیا او پراختیا له کبله د ادب یو جامع تعریف په لنډو ټکو کې چا تراوسه نه دی کړی.»

ادب ته په لویډیز کې د لیتراتوره یا لیتریچر (Literature) اصطلاح کارول کېږي، چې اصلاً له لاتین کلمې څخه اخیستل شوې، چې مانا یې توری (حرف) دی.» (۴۷: ۵۶)

د (ادب تیوری اساسونه) اثر لیکوال لیکي: «اوس په لویډیز کې معمولاً د (لیتراتور) کلمه په دوو ماناوو استعمالېږي:

۱- د یوې موضوع په باب د لیکلو اثارو مجموعه، د هنري او ادبي صنایعو موجودیت یا نه موجودیت په کې اهمیت نه لري، لکه د طب په باب لیتراتور (ادبیات) او داسې نور.

۲- هغه هنري اثار چې د بداعت او ښکلا، یانې د ادبي صنایعو مراعات په کې شوی وي. په دغه وروستی مانا په ختیځ او لویډیځ کې په یوه مفهوم استعمالېږي...

بدیعي ادب د هنر یوه داسې نوعه ده، چې د خلکو پر ذهن او روحیاتي نړۍ باندې زښته ډېره اغېزه کوي، د تفکر طرز او احساس یې روزي او د انساني اخلاقو، بشري عواطفو په سمون او هغو ته په سالم تشکل ورکولو کې لوی لاس لري. څومره چې لیکوال د خپل چاپېریال او خپلې ټولنې د ژوند پر رمزونو پوه او د هغو رسا افاده کوي، هماغومره دده د اثارو لوستونکي ته له دغو رمزونو څخه پرده پورته کېږي او د خپلې ټولنې ښه او بد درک کوي.» (۳:۳۱)

د ادبي مطالعاتو په لړ کې تل دا پوښتنې رامخې ته کېږي، چې څه شی ادبیات دي؟ او څه شی په ادبیاتو کې نه شو شمېرلای؟

دا پوښتنې ظاهراً ډېرې ساده او سطحی برېښي، خو څو اېښه یې بیا هومره اسانه نه دي.

د (ادبپوهنه) اثر لیکوال په دې هکله لیکي:

«د لويديځ يو ادبپوه (اډوان گرينلا) د يوې ژبې ټول چاپ شوي او خطي اثار په ادبياتو کې شمېري، که موږ د نوموړي دا پورتنی نظر ومانو او د يوې ژبې ټول چاپ شوي او خطي اثار ادبيات وگڼو، نو بيا نور ټولنيز او ساينسي علوم (لکه فزيک، کيميا، بيولوژي، هندسه، تاريخ، جغرافيه او...) څنگه د ځانگړو علومو او فنونو په توگه مطرح کولای شو؟ پر همدې اساس ويلاى شو، چې د يوې ژبې ټول اثار ادبيات نه دي.» (۴۸: ۲)

دلته د ادب او ادبياتو د لغوي او اصطلاحي مانا په باب د بحث دا خوره وره لمن راټولوو او د پايلې په توگه وايو:

«ادبيات د ادب جمع ده او په نننيو ادبي څېړنو کې يې يوه ډېره عامه پېژندنه داسې ده، چې ادبيات د اجتماعي علومو او فنونو د يوې سترې او مهمې څانگې په توگه هغه ژبنی هنر او فن دی چې ټولنيز واقعيتونه او حقايق په کې د ژبې په وسيله د ذهني تصويرونو او انځورونو له لارې څرگندېږي. يا په بله وينا:

«ادبيات د يوې ژبې د ليکلو او ناليکلو هنري اثارو مجموعې ته ويل کېږي.» دغه پورتنی څرگندونې د ادبياتو يوې کوتلی او منلي پېژندنې لپاره داسې هم افاده کولای شو: «هره هغه وينا چې گړنۍ وي که ليکنۍ، نظم وي که نثر، خو چې هنري ارزښت ولري ادب بلل کېږي.» (۴۷: ۵۸)

اديب: هغه چاته ويل كېږي چې ادبيات رامنځته كوي، ليكوال او شاعر دواړو ته د اديب اصطلاح كارېږي. يانې هر هغه شخص چې د هنري ادبياتو د پنځونې سبب كېږي، هغه اديب دی.

ليكوال: مور په پښتو كې د اديب كلمې د انډول لپاره ليكوال كاروو، ليكوال په عامه مانا هغه چاته ويل كېږي چې ليك كوي كه هغه د ژوند په هره برخه كې وي، خو په ځانگړې او خاصه مانا د ليكوال كلمه هغه چاته كارول كېږي چې هنري ليكنې كوي مانا همدا ادبيات پنځوي.

شاعر: هغه چاته ويل كېږي چې شعر ليكي، شعر هم په حقيقي مانا. يانې دا چې كلام يې هنري ارزښت ولري او له ناظم سره يې توپير په همدې هنري ارزښت كې دی.

ناظم: هغه چاته ويل كېږي چې نظم جوړوي. نظمونه معمولاً له هنري ښكلا څخه ډېر برخمن نه وي، خو وزن او اهنګ يې اساسي برخه ده.

نظم: «په لغت كې د مرغلرو پېيلو، ترتيبولو، سينگارولو، شعر ويلو او وزنوال كلام ته ويل كېږي.» (۳۷: ۲) او په اصطلاح كې «همغه كلام دی چې وزن او اهنګ ولري.» په يوه نظم كې كېدی شي پر وزن او اهنګ سربېره هنري ښكلا هم ځای پرځای شوي وي، دې حالت كې نظم پر خپل نظمي جوړښت سربېره شعري كيفيت هم

خپلوي، خو که ښکلاييز کيفيت ونه لري يو موزون کلام يوازې د نظم بڼه خپلوي.

نثر: «نثر عربي کلمه ده، په لغت کې شيندلو او پاشلو ته وايي، په اصطلاح کې همغه کلام ته وايي چې مقيد وزن او اهنګ نه لري.» البته مسجع نثر د خوند، لذت او ضرورت لپاره ځای نيم وزن او اهنګ لري او ځينو برخو کې پر قافيې سربېره له رديف څخه هم برخمن وي. ځينو نورو بيا يوازې د وزن له قيد څخه ازاد متن ته نثر وايي.

«نثر په لغت کې پاشلو او تیتولو ته وايي، خو په اصطلاح کې هغه کلام دی چې د وزن له قيد څخه ازاد وي.» (۲۲: ۴۱)

لنډه لنډه کيسه، لنډه کيسه، منځنۍ کيسه، اوږده کيسه او يا هم اوږد داستان د منشورو فورمونو له مشهورو ډولونو څخه دي.

له مانيز پلوه ادبي اثار ډېر ډولونه لري، نږدې هره محتوا چې رانغاړي تقريباً په همغه نامه يادېدلای شي. لومړی شخص چې ادبيات يې د محتوا له مخې ډلبندي کړل، ارسطو و چې په خپل اثر (کتاب الشعر) يا (بوطيقا) کې يې ادبي اثار پر دريو ډولونو: «اپيک، (رزمي) ليريک، (غنايي) او ډراماتيکو اثارو ووېشل.» (۱: ۱) په پښتو کې هم ددې کته گوريو ترڅنګ وياړنې (فخريې) ويرانې، مرثيې او حبسي شعرونه هم شته، دې ټولو ته به پر خپل ځای نغوته وکړو. دا پورته مسایل چې مور يې يادونه وکړه، طبيعي خبره ده چې د يوې پوهې له مخې شنل کېږي او ارزول کېږي او يو پوه يا

عالم ته اړتيا لري چې ادبي اثار تحليل کړي، ويې ارزوي. هغه علم چې ادبيات له هر اړخيز پلوه څېړي هغه ته (ادبپوهنه) وايي، ښه به وي چې دلته لومړی پر ادبپوهنې او بيا د هغې پر بېلابېلو څانگو لږ بحث وکړو. له دې بحث څخه مو هدف دادی چې کله هم د ادب تاريخ له نظره د پښتو ادبياتو لرغونې دوره څېړو، نو د ادبپوهنې له څانگو او د هغې له اصولو سره اشنا کېدل راته ضروري دي.

ادبپوهنه

ادب پوهنه: د «ادب» او «پوهنه» له یوځای کېدو څخه جوړه کلمه ده، چې لغوي مانا یې د ادب یا ادبیاتو پېژندنه یا دهغې په هکله پوهه او زده کړه ده. په عام مفهوم ادبپوهنه هغه پوهه ده چې د ادبیاتو په هکله څېړنه کوي یا په بله وینا: هغه پوهنه چې ادبیات مطالعه کوي ادبپوهنه بلل کېږي.

د ادبپوهنې یوه بله پېژندنه په دې ډول ده:

«ادبي اشار، شعر او هنري نثر د هنر له ډولونو څخه دي او د ټولنیز شعور یوه بڼه ده، هغه پوهنه چې د ټولنیز شعور دغه بڼه مطالعه کوي د ادبپوهنې په نامه یادېږي.» (۴۷: ۱۱۸)

ادبیات) او (ادبپوهنه) ادبي څېړنې او ادبي مطالعات دوه ځانگړي اصطلاحات دي، که د دوی ترمنځ نږدې اړیکې شته، نو ترڅنگ یې د بېلتون داسې لیکه او کرښه هم شته چې دوی په خپله، خپله ځانگړتیا او جلاوالی څرگندوي.

د ادبي تیوري او ادبي کره کتنې اثر لیکوال په دې اړه لیکي: «پر دې باید وپوهېږو چې ادبپوهنه، ادبي څېړنې، ادبي مطالعات او ادبیات یو له بله څرگند توپیر لري، په دې مانا چې (ادبیات) یو ژبني هنر دی او (ادبپوهنه) د هنر د بېلابېلو اړخونو علمي مطالعه ده.»

دا هم جوته ده چې «ادبپوهنه د کلمې په علمي مفهوم ساينس نه دی، خو د نورو ټولنيزو علومو په لړ کې يو ډول پوهه ده.» (۵: ۱)

د ادبياتو او ادبپوهنې ترمنځ يو ډېر ستر توپير دادی چې ادبيات تخليقي اړخ او جنبه لري، اديب يې رامنځته کوونکی او پنځوونکی دی او ادبي مطالعات يا ادبي څېړنه (ادبپوهنه) د ادب په هکله د يو ډول پوهنې ترلاسه کول يا زده کړه ده. په دې مانا چې لوستونکی د نورو تخليق کړي ادبي اثار لولي او تر تحليل وروسته پرې ځان پوهوي.

همدې محتوا ته په کتنه ادب پنځوونکی يا تخليق کوونکی هنرمند دی او ادبي مطالعه کوونکی د لوستونکي او زده کوونکي په ډله کې شمېرل کېږي.

«ځينو بيا د ادبياتو او ادبپوهنې ترمنځ د اړيکو بنودلو په لړ کې له دې توپير څخه له يوې مخې سترگې پټې کړي او ويلې يې دي: څوک چې په خپله اديب نه وي او ادبي ليکنه ونه کړای شي، پر ادبياتو نه پوهېږي، نو ځکه بايد ادب څېړونکی او ادبپوه يا د ادبياتو مطالعه کوونکي هم اديب وبولو، يانې يو څوک هغه وخت د بل پر شعر او يا هنري نثر باندې پوهېدی شي چې په خپله يې شعرونه ويلې او ادبي نثري ليکنې يې کړې وي.» (۴۸: ۱۴)

په داسې حال کې چې واقعيت داسې نه دی، د بېلگې په توگه: موږ ډېر داسې نالوستي ولسي شاعران لرو چې نه يې ادبيات مطالعه کړي او نه يې د شعر فنون لوستي دي، نه لفظي بديعې او نه

معنوي صنايع پېژني، نه ورته تشبیه، استعاره، کنایه، مجاز، قافیه او دهغې ارکان او عیبونه معلوم دي، خو داسې غوره ادبي منظوم اثار یې تخلیق کړي او پنځولي دي، چې ډېر ستر هنري او ادبي ارزښتونه لري. همدارنگه ډېر داسې ادبپوهان او ادبي څېړونکي هم پېژنو چې د شعر پر ټولو فنونو او تلازماتو پوهېږي، خو نه شعر جوړولای او نه هم ادبي ټوټه یا لنډه کیسه او نور ادبي ژانرونه لیکلای شي.

نو ویلای شو چې: ادبیات او د ادبیاتو په هکله پوهه او معلومات دوه بېل شیان دي، ادب په خپله د ادیب نوښت او پنځونه (تخلیق) دی.

ادبپوهنه درې اساسي څانگې لري، ادب تیوري، ادبي کره کتنه، ادب تاریخ.

ددې ترڅنګ ادبي تذکره، متن پوهنه او کتابپوهنه د ادبپوهنې پر څنګونو څانگو کې راځي، دلته غواړو د ادبپوهنې پر همدغو اساسي او فرعي څانگو هم لنډه رڼا واچوو:

ادب تیوري: «ادبي تیوري» له «ادبي» او «تیوري» دوو توکو څخه جوړه کلمه یا اصطلاح ده چې له «ادب» څخه مقصد د «ادب په ټول پوره» اثار دي او د تیوري مانا «نظري اصول»، نظري پوهه یا د نظریاتو ټولګه ده چې په دې ترتیب د «ادب تیوري» مانا د ادب په اړه نظریې او ټولیز اصول ګڼل کېږي. (۱۶: ۱۴)

په اصطلاحی توگه «ادبی تیوری هغه پوهنه ده چې د ادبیاتو پر ماهیت، ابتدا، غایه، ارزښت، رسالت او پرمختګ رڼا اچوي او دغه مسایل څېړي.» د «ادبی تیوري» د پېژندنې لپاره ادبپوهانو یو شمېر توضیحي او تشریحي څرګندونې کړي، چې ډېر سره ورته ټکي لري، دلته یې ځینې را اخلو:

کاندید اکاډمیسین محمد صدیق روهی وايي: «ادبی تیوري هغه پوهنه ده چې د ادبیاتو پر ماهیت، ابتدا، نمایه، ارزښت، رسالت او انکشاف باندې بحث کوي.»

د وکتور اسدالله حبیب وايي: «ادب تیوري د ادبی پدیدو یا اثارو ټولنیز ماهیت، د ځانګړنو پرمختیا، قانونمندی او ټولنیز نقش مطالعه کوي او د ادبی اثارو د ارزښت موندنې د څېړنې لپاره عام اصول ټاکي.»

یو بل تعریف کې راځي:

«ادب تیوري د ادبی مطالعاتو لپاره هغه منظمه او منسجمه لاره ده چې پر یوې نظریې ولاړه وي او د هماغې نظریې پر بنسټ د ادبی متونو مطالعه کوي.» ځینې نور تعریفونه یې په دې ډول دي:

«ادب تیوري هغه علم یا پوهه ده چې د ادبی اثارو ټولنیز ماهیت، ځانګړنې او د ادب د ودې او پرمختګ قوانین مطالعه کوي.»

د «ادب د تیوري اساسونه» اثر لیکوال وايي:

«ادبي تيوري د ادبپوهنې يوه ډېره مهمه څانگه ده، چې د هنرمند له خوا د ژوند د ترسيم او د هغه د درک، د ټولني پزښت او ذهني وده او انکشاف د بديعي اثارو د ارزښت معلومولو، د بديعي اثارو د انواعو، د هغو د افادو د لارو، د ليکوالو د سبکونو، ادبي مکتبونو او داسې نورو تحقيق او څېړنه کوي.» (۳۱: ۴)

«ادب تيوري د ادبپوهنې ستره او اساسي څانگه ده چې د ادب ټولنيز ارزښتونه، د ادب د پراختيا ټاکلي پړاوونه، د ودې او انکشاف تاريخي عنعنې، د ادبي اثارو اساسي فورم او نورې ځانگړنې څېړي او د ادبي موادو د څېړنې لپاره عمومي لارې او اصول ټاکي.» يو لنډ تعريف يې دادی: «ادب تيوري د ادب د بېلابېلو برخو او مسایلو په هکله د نظرياتو مجموعه ده.» (۴۷: ۱۶۷-۱۶۸)

د ادبي تيوري په اړه دې پورته بېلابېلو پېژندنو له مخې ويلی شو چې په عامه توگه په ادب تيوري کې د ټولنپوهنې د علمي قوانينو له مخې د ادب او ټولني ترمنځ د اړيکو، د ادبياتو د پيدايښت د عواملو، د ادبي مکتبونو، ميتودونو او سبکونو، په ادبياتو کې د شکل او مضمون څرنگوالي... او د بېلابېلو ادبي انواعو او ژانرونو په هکله بحث او څېړنه کېږي.

د ادب تيوري ترڅنگ ادبي کره کتنه هم د ادبپوهنې مهمه څانگه گڼل کېږي، د ادبي کره کتنې لغوي او اصطلاحي ماناوو ته ځکه

تمېرو چې دا دواړه له ادب تاريخ سره مرسته کوي چې د يوې ژبې اثر څنگه په نښه ډول وڅېړل شي.

ادبي کره کتنه: په پښتو ژبه او ادب کې د عربي ژبې د (نقد) او (تنقيد) او د انگرېزي ژبې د (کرتسيزم) د کلمې لپاره کره کتنه وضع شوې ده، نو لازمه ده چې لومړی يې په دغو ژبو کې لغوي مانا او مفهوم وپېژنو او بيا يې بېلابېلې اصطلاحې پېژندنې راواخلو:

فرهنگ عميد د (نقد) د کلمې د لغوي مانا په اړه ليکي: «نقد عربي کلمه ده، مانا يې سره کول يا کره کول، د کره او کوته پيسو جلا کول، د کلام د عيبونو او نښکڼو څرگندول او هم د هغو پيسو په مانا چې سملاسي ورکول کېږي، د نسيه خلاف (ضد)»، (۳۲: ۹۱۴)

پښتو پښتو تشریحي قاموس څلورم ټوک د کره کتنې د کلمې مانا داسې کړې ده: «کره کتنه پښتو کلمه ده، لغوي مانا يې نقد، انتقاد، کرتسيزم (انگرېزي) رښتینې قضاوت، ادبي نقد يا د انتقاد فن... او د ادبي کره کتنې مانا: وينا پېژندنه، د خبرو سنجونه، د ادبي اثارو د ارزښت او قيمت پېژندنه او د هغو له شرحې او تفسير څخه عبارت ده، په داسې توگه چې د هغو اثارو نښه او بد او منشاء وپېژندل شي»، (۱۱: ۵۴۹)

د ادبي تيوري او ادبي کره کتنې اثر لیکوال په لويديځه نړۍ کې د عربي نقد د کلمې يا اصطلاح مفهوم په هکله ليکلي دي: «په لويديځه نړۍ کې د (نقد) عربي اصطلاح او کلمې معادل په

انگلیسی ژبه کې (criticism) په فرانسوي ژبه کې (locritique) په الماني ژبه کې (kritik) کارول کېږي، دا ټولې اصطلاحگانې چې په پورته دريو ژبو کې مويادې کړې ريښه يې يوه ده او له يوناني کلمې (crites) څخه چې د (حکم او قاضي) مانا لري، مشتق شوي دي. له همدې مادې او ريښې څخه دي چې (krinein) کلمه د (قضاوت کولو) مانا ورکوي، (۵: ۶۰-۶۱)

په پښتو ژبه کې د (کره کتنې) لغوي مانا ژوره، پخه، په غور او دقت کتنه او ارزونه ده.

تر کومه چې خبره د ادبي کره کتنې (ادبي نقد) په اصطلاحي پېژندنې پورې اړه لري، په دې هکله په بېلابېلو څېړنيزو اثارو کې بېلابېلې توضيحي او تشریحي پېژندنې راغلي دي، چې تر ډېره سره ورته ټکي لري، موږ يې دلته ځينې را اخلو:

د (اشنایي با نقد ادبی) اثر لیکوال يې داسې راپېژني: «ادب نقد (کره کتنه) چې هغې ته وينا سنجونه، وينا پېژندنه او وينا پوهنه هم ويل کېږي، د ادبي اثارو له ارزښت موندنې يا پېژندنې، تشریح او تفسير څخه عبارت دی، چې د هغې په نتيجه کې دا جوتنه شي چې ددغو اثارو بڼگنې او بدگنې (بڼکلاوې او نیمگړتياوې) يا بڼه او بد څه دي او د هغو منشاء کومه ده. ځينو د نظر خاوندانو يې د پېژندنې په اړه ويلي دي: په نړۍ کې د ترټولو غوره څيز، چې پېژندل شوی او يا د انسان په فکر او ذهن کې دی د هغو د پېژندنې

لپاره داسې هڅې او هلې ځلې دي چې له شخصي موخې، غرض او گټې څخه لرې او خلاصې وي.» (۲۵: ۲۱)

د «ادبي څېړنې» لیکوال د بریتانیکا دایرة المعارف او امریکا انسایکلوپېدیا په حواله د کره کتنې پېژندنې داسې راوړي دي: «کره کتنه د هنرونو په باره کې یوه مستدلله او سیستماتیکه مباحثه ده، چې د هغو تخنیکونه او محصولاتونه توضیح او ارزوي. په دې ترتیب کره کتنه له استیتیکو کتنو (بنسکلا پېژندنو)، عکس العملونو او کره کولو سره توپیر لري.»

او د امریکا نادایرة المعارف په حواله لیکي:

«د یوه هنري اثر تنقیح، ارزونه او له هغه څخه انطباع اخیستنې د استیتیکي تجربې یوه حتمي او ضروري برخه ده.» (۲۳: ۱۰۵)

د «ادبي تیوریو او ادبي کره کتنې» اثر لیکوال یې داسې راپېژني: «ادبي نقد (کره کتنه) هغه پوهنه ده چې ادبي اثار د هنري او بنسکلا پېژندنې د پدیدو په توگه مطالعه کوي، د پوهنې په دې څانگه کې د پام وړ یا موجود اثر له نورو ادبي اثارو سره له اړیکو لرلو پرته په یوازې یا ځانگړي توگه ارزول کېږي.» (۵: ۵۳)

اریانا دایرة المعارف ادبي کره کتنه (نقد) او نقاد په توضیحي او تشریحي بڼه داسې رامعرفي کوي:

«ادبي کره کتنه (نقد) د ادبپوهنې یوه ستره او مهمه څانگه ده. د نقد لغوي مانا فرهنگونو: وینا پېژندنه، د خبرو سنجونه، رښتیني

قضاوت او د ادبي اثارو ارزښت معلومونه را اخیستې ده. په عربي کې پخوا د (نقاد) اصطلاح په عامه توګه د اصلي او کوټه (ناچلو) دینارونو او درهمونو بېلوونکي شخص لپاره کارېدله، خو اوس به ادبي اصطلاح د وینا یا لیکنې د ښو او بدو اړخونو (ښېګڼو او بدګڼو یا عیبونو) معلومونکي ته نقاد یا (کره کتونکی) وايي.

ادبي کره کتنې ته (ادبي تنقید) یا (ادبي نقد) هم وايي، چې لغوي مانا یې محاکمه کول دي او کره کتونکی یا (ناقد) هغه څوک دی چې د نقد په وسیله د اثارو د ښه والي او بدوالي یا څرنگوالي په هکله لوستونکي ته یوه پرېکړه صادروي.

ادبي کره کتونکی د یو ادبي اثر د ژورې او هر اړخیزې مطالعې په لړ کې هغه تشریح او توضیح کوي او د اثر د محتوا پر اصلي روح، د لیکوال پر پیغام او ادبي اثر د رامنځته کولو پر اصلي موخه او غرض لوستونکی پوهوي او د کره کتنې د ټاکلیو اصولو په رڼا کې یې ادبي ښکلا، ښېګڼې او بدګڼې، نیمګړتیاوې او کمزورتیاوې بیانوي.

یا په بله وینا: لوستونکي ته د اثر هر اړخ او د لیکوال فکر او غرض په اغېزمنه توګه ورنښي.» (۲: ۲۷۱)

د (فرهنگ زبات و ادبیات پښتو) درېیم ټوک لیکوال یې د پېژندنې په اړه لیکلي دي: «ادبي کره کتنه د ادبپوهنې درېیمه اساسي څانګه ده، د ختیځ او لویدیځ په ژبو کې یې ډول ډول پېژندنې وړاندې شوي، په زیاترو پېژندنو کې یې اساسي او

بنسټيز ټکي دادې چې کره کتنه د يوه اثر بنه او بد يا بنکلي او بدرنگ اړخونه ارزوي. د ادبي کره کتنې عمومي موخه د وخت لپاره د هغې ارزښت موندل يا معلومول دي.» (۵۵: ۱۷)

د (ادب او ادبي کره کتنه) ليکوال د کره کتنې د پېژندنو په اړه د ځينو لويديځو ادبپوهانو نظريات راوړي دي چې دلته يې د کره کتنې د بېلابېلو اړخونو د پېژندنې لپاره د نوموړي اثر په حواله په لنډيز سره را اخلو:

انگرېزي کره کتونکی او شاعر مېتوارنلډ (Mathew Arnold) ويلي دي:

«په نړۍ کې چې ډېرې بڼې خبرې شوي او يا کوم بڼه او غوره اندونه رامنځته شوي دي، د هغو د بې پرې پېژندنې او عامونې د هيئت نوم کره کتنه ده.»

په ايټالوي دايرة المعارف کې يې ليکلي دي: «کره کتنه د هغه عمل يا ذهني خوځښت نوم دی، چې د يو شي يا ادبي ټوټې د هغو ځانگړنو توپير وکړي، چې ارزښت ولري.»

يو جرمني عالم په دې اند دی: «کره کتنه (يا ادبي بنکلا پېژندنه) په ځانگړې توگه دا ويني چې يوه ليکنه يا ادبي ټوټه (اثر) تر کومه بريده د بنکلا د هغو قوانينو او قواعدو مطابق ده، چې د تصنيف پرمهال منل شوي دي.» (۵۰: ۱۲۹)

نامتو کره کتونکی (لوناچارسکي) د ادبي کره کتونکي د کار د لارو چارو په هکله داسې نظر څرگندوي: «کره کتونکی باید تر ټولو لومړي د اثر محتوا او د هغه ټولنيزه منځپانگه وڅېړي، بیا له ټولنيزو ډلو سره د هغه د اړیکو تر څرگندولو او پر ټولنيز ژوندانه باندې د هغه د اغېزو تر ټاکلو وروسته د هغه فورم (بڼې او شکل) ته پام اړوي او د اثر بنسټيزو موخو سره د فورم اړیکي معلوموي او د هغو پایلو ترلاسه کولو سره مرسته کوي، چې د اثر له زیات اغېز او هنري بیان څخه عبارت دي.» (۳۴: ۵)

(سپنکارن) وایي:

«کره کتونکی د انتقاد په ترڅ کې دغو پوښتنو ته ځواب ورکوي:

۱- هنرمند د څه څرگندولو لپاره کونښن کړی دی؟

۲- ایا په خپل مرام کې بريالی شوی دی؟

په دغو پوښتنو پسې جوخت درېیمه پوښتنه راولاړېږي: ایا هغه څه چې هنرمند څرگند کړي دي په څرگندولو ارزوي؟» (۲۳: ۱۰۶)

د (اې ای رچرډز) په اند: «کره کتنه د یو انصاف لرونکي لیکوال شننه، مدله څېړنه او په پای کې یې د بنسټيزو ارزښتونو په اړه پرېکړه کول دي.»

(ابرامز) د ادبي اصطلاحاتو فرهنگ کې د ادبي کره کتنې په هکله لیکي: «ادبي کره کتنه د ادبي اثارو تعریف، توصیف، طبقه بندي، شننه او ارزونه ده.»

د (کادن) د تعریف له مخې: «ادبي کره کتنه هغه هنر یا علم دی چې د ادبي اثارو پرتلنې، سپړنې او څېړنې، شننې، تفسیر او څېړنې ته ځانگړی شوی دی.»

عربي لیکوال (احمد امین) وايي: «کره کتنه د ادبپوهانو په اصطلاح د هر هنري اثر چې موضوع یې ادب، یا انځور، یا موسیقي وي، درسته ارزونه، د هغه د خپل ځاني ارزښت سپړنه او د هنر په ورشو کې د هغه د کچې ټاکنه ده او هغه ملکه چې دغه ارزونه رامنځته کوي، ذوق دی او دا ذوق کوم بسیط او ساده شی نه دی، بلکې له ډېرو شیانو څخه مرکب دی، چې ځینې یې د عقل له قوې او ځینې یې د شعور له قوې څخه عبارت دي.»

(دکتور هاشم صالح مناع) د خپل اثر (بدايات فى النقد الادبي) کې لیکي: «کره کتنو کو د کره کتنې ډول ډول اصطلاحي ماناوې کړي دي، چې د ټولو لفظونه بېل بېل، خو مانا یې یوه ده.» نوموړی د یو شمېر پېژندنو تر راوړلو وروسته یو جامع تعریف داسې وړاندې کوي: «کره کتنه د هنري کار ارزول، له هراړخه د هغه ارزښت ټاکل او پر هغه باندې د اغېز بنسټونکو عواملو شنل، سپړل، علت بنسول، پېژندل او د هغه د مثبتو او منفي خواوو څرگندول او بیا پر هغه باندې حکم کول دي.»

(ډاکتر سیروس شمسیا) په خپل اثر (ادبي نقد) کې د ادبي کره کتنې د پېژندنې په هکله داسې وايي: «د ادبي کره کتنې تعریف د

پخوانیو پوهانو په اند له هغه تعریف سره چې نن مهال کېږي، توپیر لري. د پخوانیو ادبپوهانو په اند له کره کتنې څخه موخه معمولاً دا وه چې د یو اثر عیبونه بیان کړي، یا یې د الفاظو د څرنگوالي په هکله څه ووايي، یا ووايي چې مانا له بل اثر څخه اخیستل شوې ده او په ټولیزه توګه د لفظ او مانا له څرنگوالي څخه وغږېږي، البته دغه مانا په خپله د نقد له لغت څخه هم په ګوته کېږي، ځکه نقد له (کره) څخه د (کوټه) بېلولو ته وایي، په دې ډول پخوانیو کره کتونکو کار زیاتره د ضعف د نقاطو بنودل وو. داکتر شمسیا زیاتوي:

«په لرغوني لويديځ کې هم خبره دغسې ده، د (وييستر) په نامه فرهنگ د criticism د ويي لغت، مانا داسې کارې اد کره کتنې کار چې معمولاً عيب لټول دي] اما په اوسني نوي پېر کې له ادبي کره کتنې څخه موخه د اثر د عیبونو څرګندول نه دي (که څه هم کېدی شي دې چارې ته هم نغوته ولري). ځکه ادب کره کتنه د لومړۍ کچې (لومړۍ درجې) او مهمو اثارو څېړنه کوي او په دې ډول اثارو کې زیات تر دې چې د ضعف ټکي ارزښت ولري، د قوت ټکي مطرح دي. ځکه نو ادبي کره کتونکی هڅه کوي د هغه لوړې کچې ادبي اثر په شننه او تحلیل سره لومړی د هغه جوړښت او مانا لوستونکو ته څرګنده کړي او بیا هغه قوانین چې ددغه ادبي اثر د سترتوب لامل شوی دی، توضیح کړي، ځکه نو ادبي کره کتنه له یوه لوري د اثر په څرګندونه کې د ادبي قوانینو کارول دي او له بله پلوه د هغو تازه او ممتازو اصولو کشف دی، چې په دغه اثر کې نغښتي دي.»

(شمسیا) وړاندې لیکي: «ادبي کره کتنه یو خلاق کار دی او ادبي کره کتونکی باید د اثر د څښتن په کچه د ذوق او خلاقیت

څښتن وي. البته په دې توپير چې ليکوال او شاعر د فضيلت څښتن دی، خو د ادبي پوهنو پر ټولو اړخونو خبر نه دی. په داسې حال کې چې ادبي کره کتونکی ښايي له ټولو علومو سره په دقيقه توگه اشنا وي، چې له هغو ټولو څخه د اثر د لوړتيا د لاملونو په شننه او څېړنه کې د افزارو په توگه کار واخلي. په دې ډول کېدای شي د ادبياتو او د هغو د اړوندو مسایلو په غورېدو کې د ادبي کره کتنې پر ارزښت پوه شو. ځکه په کره کتنې سره لومړی ادبيات تل تر تله متحول او ژوندي پاتې کېږي. ځکه کره کتونکی د لوړو کچو ادبي اثارو په څېړنه کې له هغو د وسيلو له هغې برخې کار اخلي چې په کار ورځي او خپل په خپله ځينې زاړه علمي او فني وسايل له منځه ځي او دويم د لوړو کچو اثارو په څېړنه کې نوي معيارونه او وسايل کشفوي او د خپل هېواد ادبياتو ته يې وړاندې کوي. په دې ډول لوستونکی د کره کتونکي په مرسته داسې معيارونه تر لاسه کوي، چې لوړ کچې اثار وپېژني، سطحي اثارو ته پام وانه پوي او ددې ترڅنگ ددې لامل هم گرځي چې ادبي او فرهنگي بهير خپل درست او سم مسير ته برابر کړي. گواکې کره کتونکی په نا مستقيمه توگه خلکو ته ورنښي چې کوم اثار بې ارزښته دي او په دې سره کېدای شي پر فرهنگي کارونو خپته اچوونکي هم د ناوړه گټې اخيستنې مجال ونه مومي» (۴۷: ۵۲۱-۵۲۲)

د (برسمند سخن) اثر ليکوال (ډاکتر نادر وزين پور) د ادبي کره کتنې د پېژندنې په اړه ډېرې مفصلې څرگندونې لري، چې دلته يې ځينې ټکي په لنډيز سره را اخلو:

«نقد (کره کتنه) په لغت کې له ناخالصو زرو څخه د چاندي زرو بېلول او په ادبي اصطلاح د ادبي اثارو ارزښت پېژندنه او ارزښت ټاکنه ده. د کره کتنې (نقد) د پېژندنې په اړه باید ووايو چې (نقد) يا کره کتنه يوازې په ادبي چارو پورې مربوطه نه ده او کېدای شي چې پر هر ډول علمي، فني، هنري، فلسفي، تاريخي او نورو ډول ډول اثارو ترسره شي.

تر کومه چې خبره په ادبي کره کتنې پورې اړه لري، کله چې زموږ په ټولنو کې د (نقد) يا (انتقاد) خبره راپورته کېږي، د ځينو خلکو په ذهن کې سملاسي (د عيب لټونې) په مانا او مفهوم افاده کېږي. په داسې حال کې چې له نقد څخه هدف هېڅکله هم يوازې نورو ته د يو ادبي اثر ناوړه، کمزورې يا نيمگړې خواوې بنسټول او په گوته کول نه دي، بلکې له نقد څخه هدف د يو ادبي اثر ارزښت پېژندنه او نورو ته د هغو بنسټونه ده، ځکه که د يو ادبي اثر پر معنوي ارزښتونو باندې پوهېدل د ټولو خلکو لپاره ممکن او شوني نه دي، د نقاد يا کره کتونکي د هڅې او کوشنې په نتيجه کې د هغه اثر ټولې خواوې د کره کتونکي په وسيله په ژوره توگه تر غور او څېړنې لاندې نيول کېږي او بيا هغه د خپل کار نتيجه او ارزښت ټاکنه نورو ته خپروي. خو له بده مرغه زموږ په ټولنه کې ډېر ځله چې واورېدل شي پر هغه يا دغه کتاب کره کتنه (نقد) شوی، خلکو ته دا فکر پيدا کېږي چې خامخا د اثر عيبونه او کمزورۍ په گوته شوي، ځکه چې زموږ په ټولنه کې څوک له نقاد (کره کتونکي) څخه بله هيله او توقع نه لري.» (۵۲۲: ۴۷-۵۲۳)

د ادبپوهنې ددې څانگو تر پېژندنې وروسته اوس راځو خپلې اصلي موضوع (ادب تاريخ) ته! ادب تاريخ هم د ادبپوهنې له

اساسي خانگو خخه گنيل کپري، خرننگه چي ادب تاريخ دلته مور ته
د يوه مضمون په توگه مطرح دی، نو غواړو خه ناخه په تفصيلي
ډول دلته دې بحث ته تم شو او د ادب تاريخ په باب خپل بحث له
يوې پوښتنې پيل کړو:

ادب تاریخ څه ته وایي؟

(ادب تاریخ) له (ادب) او (تاریخ) دوو توکو څخه جوړه یا رغول شوي کلمه یا اصطلاح ده د ادب کلمې د لغوي او اصطلاحي مانا په باب مو دمخه بحث کړی دی. او د (تاریخ) لغوی مانا نېټه، وخت، سنه، د کوم شي د وخت تعینول او د هغه کتاب نوم چې تېرې پېښې بیانوي او په اصطلاح کې په ځانگړې توگه د بشري پېښو مجموعې ته وایي، چې اجتماعي، سیاسي، اقتصادي، علمي، ادبي او کلتوري اوضاع او د پېښو د اړیکو څرنگوالی د علت او معلول پر اساس په کې خپرل شوی او ثمرې پرې بنا شوي وي. په عامه توگه د هر شي د تېر وخت مطالعې ته تاریخ وایي. (۱۰: ۹۳۴)

له اصطلاحي پلوه د ادب تاریخ د پېژندنې لپاره د بېلابېلو ادبپوهانو او څېړونکو له خوا یو لړ توضیحي او تشریحي څرگندونې وړاندې شوي، دلته یې ځینې ډېر عامې پېژندنې وړاندې کېږي.

پوهاند عبدالحی حبیبی یې داسې راپېژني:

«د یوې ژبې ادب تاریخ ټول هغه تحولات او لوړتیاوې او احوال چې له ابتداء څخه ورپېښ شوي، بیانوي.» (۱۵: ۱۰)

پوهاند صدیق الله ربستين په خپل اثر (د پښتو د ادب تاریخ) کې د ادب تاریخ پېژندنه داسې کړې ده: «د ادبیاتو تاریخ ډېر عام مفهوم لري او په عامه مانا د یو ملت د علمي، ادبي، فکري ترقۍ او یا تنزل د حالاتو بیان ته د ادبیاتو تاریخ ویل کېږي.» (۲۰: ۸)

د پښتو ادبیاتو تاریخ (معاصره دوره) لیکوال یې څو پېژندنې په دې ډول را اخیستي دي:

«۱- د ادب تاریخ هغه پوهنه ده چې د هنري ادبیاتو د پیدایښت او ودې جریان له تاریخي شرایطو سره د ارتباط په ترڅ کې څېړي.

۲- ادبي تاریخ د انسان ژوند، لکه څومره چې په ادب (هنري ادبیاتو) کې تجلي کړې ده، رابرسېره کوي.

۳- د یوې ژبې ادبي تاریخ باید د هغې ژبې د ویونکو د کلتور په چوکاټ کې وڅېړل شي.» (۲۴: ۱۸-۱۹)

اکاډمیسین دوکتور عبدالاحمد جاوید د (دري ژبې د ادبیاتو په باب) په خپل اثر کې وایي: «ادب تاریخ هغه بحث دی چې د یوې ژبې د ادبي افکارو وده، تسلسل، د کیفیت څرنگوالی او له منځه تلل په کې څېړل کېږي.»

د «ادب د تیوري اساسونه» اثر لیکوال یې داسې راپېژني: «ادب تاریخ د تاریخي پراختیا او انکشاف، د تاریخي اجتماعي شرایطو او د هغو د چاپېریال له پلوه ادب څېړي او د تاریخ په جریان کې د بېلا بېلو تاریخي پوړیو اهمیت او اغېزه په گوته کوي.» (۳۱: ۵)

د «پښتو ادبياتو اصطلاحی قاموس» لیکوال یې داسې راپېژني: «ادب تاریخ په عامه توګه د نړۍ او په خاصه توګه د یو هېواد او قوم د ادبیاتو د پرمختګ جریان مطالعه او تر څېړنې لاندې نیسي، چې د تکامل په مختلفو ټاکلو او ځانګړو دورو او مرحلو کې څرګند شوی وي او همدارنګه د ځانګړو لیکوالو اثار هم تر تحلیل او څېړنې لاندې نیول کېږي. په بله وینا:

ادب تاریخ په مختلفو سیاسي، اجتماعي او اقتصادي پېښو کې د ادب پرمختیایي جریان تر څېړنې لاندې نیسي او په دغه جریان کې د مختلفو اثارو ارزښت او مقام ټاکي.

په لنډ ډول سره: ادب تاریخ د ادبي جریان پرمختګ او مختلفې پدیدې او ټاکلې دورې تر څېړنې لاندې نیسي» (۲۰۲۷: ۲)

د «فرهنگ ادبیات پښتو» درېیم ټوک لیکوال لیکي: «ادب تاریخ د ادبپوهنې یوه څانګه ده، چې د ادبي پرمختیا بهیر څېړي او په ترڅ کې یې د ډول ډول ادبي پدیدو ځای او ارزښت ټاکي. ادب تاریخ کله د یوې ټولنې او یا سیمې د ادبي جریاناتو پرمختیا په تاریخي دورو او کله هم په یوې ټاکلې دوره کې تر مطالعې لاندې نیسي»

د «پښتو ادب تاریخ (کره کتنه) اثر لیکوال د ادب تاریخ په اړه د گل محمد نورزي د کابل مجلې «ادب پېژندنه» لیکنې په حواله داسې توضیحې څرګندونې راخیستي دي: «د ادبیاتو تاریخ د یوه فرهنگ او ثقافت د پېژندګلوی لپاره تر ټولو غوره وسیله ده، چې د

هغه په مرسته پوهېږو ادبي اثار، افکار او ادبيات له څه تغيراتو او د کومو لاملونو په وسيله له ننني پرمختگ يا مخخوړ سره مخامخ شوي دي)) (۴۰: ۳۰)

که د ادب تاريخ پورتنۍ بېلابېلې پېژندنې په غور سره ولولو، دېر شريک ټکي به په کې وگورو، له دې ټولو څخه د ادبياتو تاريخ د پېژندنې لپاره داسې مشترک ټکي وړاندې کولای شو: «د ادبياتو تاريخ هغه پوهنه ده چې د تاريخ د بېلابېلو پېړيو په پوريو کې د يوې ژبې علمي، ادبي لوړتيا او څوړتيا څېرې او د ټولنيزو چاپېريالي شرايطو او حالاتو په رڼا کې د ادبي ودې او تنزل د پېښو اصلي عوامل په گوته کوي.» (۴۸: ۲۳-۲۴)

د ادب تاريخ موضوع:

څومره چې د ادب موضوع پراخه ده او په ادبي اثارو کې د بشري پوهنو او انساني معلوماتو او اطلاعاتو دېرې برخې چې د شعر او ادبي نثر په بڼه بيان شوي، د ادب په ساحه کې مطالعه کېږي، دغسې د ادب تاريخ موضوع هم دېره پراخه ده.

پوهاند عبدالحي حبيبي د پښتو ادبياتو تاريخ په لومړي ټوک کې د ادب تاريخ د موضوع په اړه ليکي: «د يوې ژبې ادب تاريخ ټول هغه تحولات او لوړتياوې او احوال چې له ابتدا څخه ورپېښ شوي، بيانوي، نو لکه د ادب موضوع چې دېره ارته او پراخه ده د ادب تاريخ موضوع هم دغسې ده:

د ژبې پخوانی حال او وروستني انقلابونه او ټول تحولات ښيي. په ژبه کې چې څه علوم او فنون موجود وي، تاريخ يې څرگندوي، په تفصيلي توگه د يو ملت د فکري او علمي لوړتياوو احوال او اوضاع ليکي، د ټولو پوهانو د ژوندانه پېښې او د ودې کتابونه او علمي کارنامې او اثار ښيي.» (۱۴: ۱۰-۱۱)

د ادب تاريخ موضوع داده چې په پرله پسې پېړيو کې لفظي او فکر بدلونونه وڅېړي او مقصد ورڅخه دا وي چې د ويناوو او افکارو ترمنځ توپير پيدا کړي او بيا ورڅخه د منطقي او فکري لارو لپاره بنسټونه پيدا کړي. سربېره پر دې ادب تاريخ زموږ د فرهنگ له تېر تاريخ سره د پېژندنې ښه وسيله ده. دا موږ ته په گوته کوي چې موږ له کومو حوادثو لوړتيا او ځورتيا څخه تېر شوي يو او اوسني حالت ته رسېدلي يو.

د پښتو ادبياتو تاريخ (معاصره دوره) ليکوال د ادبي تاريخ د موضوع په اړه داسې نظر لري: «د ادبي تاريخ د موضوع په باب بېلابېلې نظريې څرگندې شوې دي. ددې نظريو په قطب کې هغه نظريه ده چې ادب تاريخ د فرهنگ له تاريخ سره يو شاتنه گڼي. ددغې نظريې پر اساس ادب تاريخ د يو ملت د علمي، ادبي، فکري او هنري ترقي يا تنزل د حالاتو بيان او د تاريخ د هرې دورې د حالاتو څرگندونکی دی.»

په دغه تعريف کې ساينس، فلسفه، عقايد، هنر او نورې کلتوري پديدې هم شاملې دي. په دې ترتيب د ادب اصطلاح د فرهنگ مترادفه گڼل شوې ده.

په بل قطب کې هغه نظریه ده چې ادب تاریخ د ادبي تذکرې سطحې ته راتیټوي او په هغه کې د کروئولوژۍ پر اساس د شاعرانو او ادیبانو د ژوند حالات او اثار معرفي کوي...

ددغو دوو قطبونو ترمنځ یې مهم تعریفونه په دې ډول دي:

- ۱- ادب تاریخ هغه پوهنه ده چې د هنري ادبیاتو د پیدایښت او ودې جریان له تاریخي شرایطو سره د ارتباط په ترڅ کې څېړي.
- ۲- ادب تاریخ د انسان ژوند لکه څومره چې یې په ادب (هنري ادبیاتو) کې تجلي کړې ده، رابرسېره کوي.

۳- د یوې ژبې ادبي تاریخ باید د هغې ژبې د ویونکو د کلتور په چوکاټ کې وڅېړل شي.

اوسنی عمومي تمایل دادی چې ادب تاریخ باید ژبني هنري اثار (گړني او لیکني) له هغو شرایطو سره په ارتباط کې وڅېړي چې نوموړي اثار په کې ایجاد شوي دي. (۲۴: ۱۸-۱۹)

دې پورتنیو څرگندونو ته په پاملرنه که موږ د یوې ژبې ټول هغه لیکلي اثار په پخوانۍ اصطلاح ادبیات وبلو، چې د بېلابېلو علومو او فنونو په اړه دي (لکه کیمیا، بیولوژي، هندسه، ریاضي، تاریخ، جغرافیه، فلسفه، اقتصاد او...) نو په دې صورت کې د ادب تاریخ موضوع ډېره پراخېږي او ټول علوم او فنون او د هغو تاریخي بهیر او د ودې او پرمختیا څرنگوالی د ادبیاتو د تاریخ نه، بلکې د علومو او فنونو تاریخ بولو او که چېرې ادبیات د یوې ژبې هنري او تخلیقي اثار وي، نو په دې

صورت کې بیا یوازې همدغه ډول ادبي اثار د ادبیاتو په تاریخ کې مطالعه کېږي او د ژبې هر ډول اثار د ادبیاتو په تاریخ کې نه ځایېږي. د ژبې هر ډول اثار لا څه چې اوس هغه منظوم اثار هم، چې هنري او ادبي ارزښتونه نه لري، په ادبیاتو کې نه شمېرل کېږي، نو د ادبیاتو په تاریخ کې هم د مطالعې مورد نه لري. لکه ځینې مذهبي فقهي، طبي، تاریخي او جغرافیایي او نور ډول ډول مسایل، چې زموږ په ژبه (پښتو) کې په نظم بیان شوي، خو هنري او ادبي ارزښتونه یې په نشته حساب دي.

کله کله له ځینو خلکو سره دا پوښتنه وي چې ادبي تذکره او ادبي تاریخ دواړه د یوه لیکوال پنځونې مطالعه کوي او خوندي کوي یې، نو ددې دواړو ترمنځ توپیر څه دی؟ یا هم ځینې لوستونکي یې یو بل سره نه شي توپیرولای، نو ددې په خاطر چې د دواړو ترمنځ توپیر وشي، ښه ده چې ادبي تذکره هم په لنډیز سره دروپېژنو او له ادب تاریخ سره یې توپیر هم په گوته کړو:

ادبي تذکره څه شی دی؟

د ادبي تذکرې د لغوي او اصطلاحي پېژندنې په اړه په اریانا دایرة المعارف (پښتو) لومړي ټوک کې داسې راغلي دي: «تذکره عربي کلمه ده چې لغوي مانا یې فرهنگونو: ذکر، بیان، یادښت، یادونه، تبصره او د پېژندنې پانډه ښودلې او په اصطلاح کې هغه اثر ته ویل کېږي چې په کې د پوهانو، عارفانو، دیني او ملي مشاهېرو او نورو نومیالیو شخصیتونو، د احوالو، ژوند پېښو او اثارو پېژندنه کېږي.

په ادبي او فرهنگي مطالعاتو کې ادبي تذکره هغه اثر ته ویل کېږي چې د شاعرانو او لیکوالانو ژوند پېښې او اثار په کې معرفي شوي وي او ضمناً په کې د هغوی د منظومو او منشورو لیکنو بېلگې هم خوندي شوي وي.» (۲: ۲۶)

د ادبي تذکره لیکنې عمومي اصول:

سرمحقق زلمي هېوادمل په خپله یوه مقاله «ادبي تذکره او ادبي تاریخ» کې د تذکره لیکنې پر اصولو مفصل بحث کړی چې دلته یې په لنډيز سره ځینې ټکي را اخلو:

«د تذکره لیکنې عمومي او کلي اصول داسې ښودلای شو:

- ۱- د شاعر یا لیکوال بشپړ احوال: تذکره باید د شاعر، ناظم یا لیکوال نوم، تخلص، مستعار نومونه، د زوکړې نېټه، د

پلار نوم، کورنی، قوم، زده کړې، استادان، دوستان، شاگردان، کورنی وضعه، د اوسېدو ځای، سفرونه، عقیده، مذهب، عرفاني لاره (که يې ولري) که شاعر مړ وي د مړۍ نې نېته، مرستون، دا چې شاعر يا ليکوال پر څو ژبو پوهېده او دې ته ورته نورې خبرې.

۲- د شاعر اثار او ايجادات: په ادبي تذکره کې دې د شاعر يا ليکوال د ژوند پېښو ترڅنګ د هغه منظوم يا منثور اثار هم معرفي شي.

۳- د شاعر او ليکوال د اثارو د شکلي او موضوعي ځانګړنو څرګندونه دې وشي، خو پر هغو کره کتنه او تبصره د تذکره ليکونکي نه، بلکې د ادبي کره کتونکي او ادبي مورخ کار دی.

۴- د شاعر او ليکوال د ژوند پېښو او اثارو د پېژندنې ترڅنګ د هغوی د شعرونو او نثري ليکنو بېلګې راوړل. د کلام يا ليکنو د بېلګو په راوړلو کې بايد د تذکرې ليکوال:

الف- که د شاعر يا ليکوال منظم اثار په لاس کې وي له هغو څخه دې داسې ځانګړې بېلګې راواخلي چې د هغه د فکر او هنر ارتقايي بهير ورڅخه جوت شي.

ب- که شاعر يا ليکوال څو اثره ولري له هغو څخه دې څو نمونې راخوښې کړل شي.

ج- که د نظم يا نثريوه بېلګه په لاس کې نه وي په هغه صورت کې ادبي تذکره ليکونکی پر نه ګڼل کېږي.»

د ادبي تذکرو ډولونه:

د اردو ژبې پياوړی ليکوال (ډاکټر علمدار حسینی بخاري) په خپلې هغې مقالې کې چې په «ادبي تاريخ نويسي» اثر کې د «اردو شاعرو کا تذکری اور ادبی تاريخ نگاری» د بېلابېلو ځانگړنو له مخې ادبي تذکري پر شپږ ډوله بنودلې او وېشلې دي:

۱- هغه ادبي تذکري چې په هغو کې يوازې د پياوړو شاعرانو او ليکوالانو د ژوند حالات او د کلام بېلگې خوندي شوې وي.

۲- هغه ادبي تذکري چې په کې د يادونې وړ ادیبان راغلي او د هغو د نظم او نثر زياتې بېلگې په کې وي، خو د ژوند مفصل حالات په کې راغلي نه وي. لکه بياضونه او نورې غورچاڼ ټولگې.

۳- هغه تذکري چې په کې د يوې ژبې شاعري پر بېلابېلو پړاوونو وېشل شوې وي او له دې ډول تذکرو څخه موخه د يوې ژبې د شاعرۍ د ودې او پرمختيا بنودنه وي.

۴- هغه ادبي تذکري چې د يوې مخصوصې يا ځانگړې ادبي دورې د شاعرۍ څرگندويي کوي.

۵- هغه تذکري چې د يوې سيمې يا يوې ډلې د شعر او ادب استازيتوب کوي.

۶- هغه ادبي تذکري چې يوازینی موخه يې د شعر او ادب کره کتنه او سمون وي.»

په فرهنگنامه ادبي فارسی، دویم ټوک کې يې ادبي تذکرې پر دوه ډوله وېشلې دي:

۱- عامه ادبي تذکره: چې به کې په عام ډول د يوې ژبې ټول شاعران معرفي کېدی شي. لکه په دري ژبه کې د عوفي «الباب» (الباب).

۲- خاصه ادبي تذکره: هغه تذکره چې په يوې خاصې زمانې پورې اړوندېږي او په کې د هغې ځانگړې زمانې شاعران پېژندل کېږي، لکه په دري ژبه کې د احمدبيگ گرجي «تذکره اراء» چې ليکوال په کې د خپلې زمانې شاعران معرفي کړي دي»

د ادب تاريخ او ادبي تذکرې توپيرونه:

دمخه مو لومړی «ادب تاريخ» او بيا «ادبي تذکره» په لږو ډېر تفصيل درو پېژندل او له هغې څخه دې پايلې ته ورسېدو چې تذکره په عامه توگه د تاريخ پوهنې څانگه ده او په تاريخي څېړنو پورې اړه لري، خو په ادبي مطالعاتو کې «ادبي تاريخ» او «ادبي تذکره» د تاليف دوه ځانگړي او جلا ډولونه دي. چې يو له بل سره لږو ډېر اړيکي لري.

په ځانگړې توگه ادب تاريخ په زياتو مواردو کې پر ادبي تذکره ډډه لگوي، خو ادب تاريخ ادبي تذکره نه ده او دغسې ادبي تذکره هم له اوسنيو معيارونو سره سم ادبي تاريخ نه دی. د دواړو ترمنځ جوت توپيرونه شته د «ادبي تاريخ او ادبي تذکره» مقالې ليکوال دا

توپيرونه داسې ښودلې دي: «کېدی شي په يوې ادبي تذکره کې د يوې ژبې د بېلابېلو دورو او په بېلابېلو جغرافيو سيمو او ان فرهنگي حوزو کې د اوسېدلو شاعرانو، ناظمانو او ليکوالانو احوال او اثار مطالعه شي او دا معرفي، کېدی شي په الفبايي سيستم يا د سيمو په لحاظ او يا هم د تاريخي تقدم او تاخر له مخې په کروئولوژيک سيستم ترتيب او تنظيم شوې وي. حال دا چې په ادب تاريخ کې دا روش نه تعقيبېږي.

په ادب تاريخ کې د هرې دورې اثار، ليکوال او شاعران په خپله دوره کې د ادبي پېښو او ادبي جرياناتو د انکشاف پر اساس څېړل کېږي.

د ادب تاريخ په مورد کې دا خبره هم د هېرولو نه ده، چې په ادب تاريخ کې د يوې ژبې د ټولې جغرافيايې اثار نه شي مطالعه کېدی او دا ځکه چې په بېلابېلو جغرافيو سيمو کې، چې تر مختلفو سياسي، اقتصادي او اجتماعي سيستمونو لاندې واقع وي، هورې د ادبياتو ايجاد او ودې شرايط هم توپير سره لري او مور نه شو کولای چې د يوې ژبې گرده اثار، چې په بېلابېلو هېوادونو کې تر بېلابېلو اجتماعي شرايطو لاندې يې وده موندلې وي، په يو ادب تاريخ کې مطالعه کړو.

د مثال په توگه که مور او س يوه پښتو تذکره لیکو کېدی شي په دې تذکره کې په افغانستان، پښتونخوا، جنوبي پښتونخوا، پاکستان، کشمير، هند او بنگال کې ځينې تېر شوي شاعران، چې

په پښتو ژبه يې اثار پرې ايښي وي، سره يوځای معرفي کړو، خو په ادب تاريخ کې هلته د ادبي پديدو د ايجاد او ودې مراحل له سياسي، اجتماعي او اقتصادي شرايطو سره په ارتباط کې مطالعه کېږي. موږ نه شو کولای چې په دغو گړدو سيمو او هېوادونو کې ايجاد شوي ادبيات په يوه ادبي تاريخ کې يوځای سره مطالعه کړو.

کله چې څوک پښتو ادب تاريخ ليکي، نو په پخوانيو دورو کې چې د دغو سيمو برخليک په سياسي، اجتماعي او اقتصادي لحاظ سره د يوه واحد يا سره مشابه نظام په وسيله ټاکل کېده، دومره مشکل نه دی محسوس ځکه نو موږ کولای شو چې په لومړيو دوو پخوانيو دورو کې دغه گړده ادبيات په يوه واحد ادبي تاريخ کې راوړو، خو په معاصره دوره کې چې په ادبياتو کې د تجدد، معاصریت او نويوالي نښې په دغو ټولو سيمو کې پريو وخت نه دي څرگندې شوي او تريو ډول شرايطو لاندې يې وده نه ده موندلې، حتی د پښتونخوا او بلوچستان په سيمو کې دغسې توپيرونه ښکاره دي. حال دا چې په معاصره دوره کې دغه دواړه سيمې تر يوه سياسي سيستم لاندې واقع دي. دا په دې مانا چې په بلوچستان کې د معاصرو ادبياتو انکشاف او ودې جريان د پښتونخوا په پرتله ډېر ورو پرمخ درومي، نو ځکه موږ د پښتونخوا او بلوچستان معاصر ادبيات هم په يوه واحد ادبي تاريخ کې نه شو څپرلای.

کېدی شي په «ادبي تذکره» کې د ادبي او هنري اثارو د لیکوالو او شاعرانو ترڅنګ ځینې ناظران هم معرفي شي، د شرقي ژبو تذکرې د دغسې ناظرانو په معرفيو، احوالو او اثارو ډکې دي، خو په ادب تاریخ کې د ناظرانو او هر ډول لیکوالو اثار د مطالعې ځای نه لري.

د تذکرې او ادبي تاریخ ترمنځ دا او داسې نور لوی واره توپيرونه شته او مور کولای شو د تالیف د دغو دواړو ډولونو د مطالعې ساحې سره بېلې کړو. (۴۷: ۴۶۸)

له پورته څرګندونو څخه جوتېږي چې ادبي تذکره او ادب تاریخ د تالیف دوه ځانګړې ډولونه دي، چې هېڅکله باید یو شی ونه ګڼل شي. ځکه چې ادبي تذکره یوازې لیکوال او شاعران راپېژني او د هغو له اثارو سره مو اشنا کوي، خو ادب تاریخ بیا د یوې ژبې ادبیات له تاریخي پېښو سره په اړیکه کې تشریح او توضیح کوي، نومیالي لیکوال او شاعران هم راپېژني او د هغوی د اثارو ادبي او هنري ارزښتونه هم او په یوه ځانګړې ادبي دوره کې د دغو اثارو او د هغو لیکوالو او شاعرانو له دریځ څخه مو هم خبروي. البته دا بېله خبره ده چې د ادب تاریخ په لیکنه کې ادبي تذکرې د یوه اخځ او سرچینې په توګه خپل لوړ ارزښت او اهمیت لري. د ادبپوهنې پر دې اساسي څانګو تریخت وروسته اوس غواړو د ادبپوهنې فرعي یا څنګزنو څانګو ته هم په لنډیز سره اشاره وکړو:

د ادبپوهنې فرعي خانگې:

په ادبي څېړنو کې د ادبپوهنې یو شمېر فرعي خانگې هم بنودل شوي دي، چې دلته یې په لنډه توګه درپېژنو:

د فرهنگ ادبیات پښتو درېیم ټوک لیکوال د ادبپوهنې فرعي خانگې داسې راپېژني:

«ادبپوهنه پر اصلي او بنسټیزو خانگو سربېره دا لاندې فرعي خانگې هم لري:

الف: د ادبپوهنې تاریخ، چې له څېړونکو سره د ادبپوهنې د هرې خانگې د ودې او پرمختیا په پېژندنه کې مرسته کوي.

ب: متن پوهنه

ج: کتاب پوهنه

سربېره پر دې ادبپوهنه له فلسفې، ښکلا پېژندنې، هنر پېژندنې او ژبپوهنې څخه مرسته غواړي.» (۵۵: ۱۰-۱۱)

کاندید اکاډمیسن محمد صدیق روهي د ادبپوهنې د فرعي خانگو په اړه لیکي:

«ادبپوهنه ځینې فرعي خانگې هم لري، لکه: ادبي هیستوریوګرافي (د ادبي تاریخ لیکنې میتودولوژي) سبک پېژندنه، بییلوګرافي (کتابښود) او ډراماټرجي، البته ډراماټرجي د

سينماتوگرافي په شان د هنر پوهنې جلا خانگه ده. اوسنی تمایل دادی چې هغه د ادبپوهنې په ساحه کې ونه خپرل شي.»

د ادبپوهنې د فرعي خانگو په پورتنی وېش کې سبک پېژندنه یا سبک پوهنه هم د ادبپوهنې یوه فرعي خانگه بلل شوې، خو اوسني زیاتره ادبپوهان سبک پېژندنه یا پوهنه د ادبپوهنې په اصلي خانگه (ادبي تیوري) پورې اړوند ښاخ بولي او د ادبپوهنې فرعي خانگه یې نه گڼي.

د وکتور اسدالله حبیب د ادبپوهنې فرعي خانگې داسې راپېژني:

«ادبپوهنه پر اصلي خانگو سربېره ځینې فرعي خانگې هم لري چې هغه د ادبپوهنې د تاریخ لیکنه، متن پوهنه او کتاب پېژندنه ده.»

الف: د ادبپوهنې د تاریخ لیکل موږ د ادبپوهنې د هرې اصلي خانگې له تاریخي ودې او پرمختیا سره اشنا کوي او د هرې خانگې له سترو لاسته راوړنو څخه په استفاده د بریالیو څېړنو د ترسره کولو لارې چارې برابروي.

ب: متن پوهنه، اثر له هر ډول اشتباهاتو او له بهر څخه وارد شویو مطالبو څخه پاکوي او د اثر له لیکوال سره د مواردو په پېژندنه او تشخیص کې مرسته کوي.

ج: د ليکوال د اثارو په کتاب پېژندنه کې په لنډو څرگندونو او توضيح سره، چې د هغو کتابونو د بېلابېلو چاپونو په اړه چې د نوموړو اثارو په هکله ليکل شوي او د هغو اثارو په اړه چې له عمومي ادبپوهنې څخه بحث کوي، ليکل کېږي. دغه ډول څېړنې له لوستونکو يا مطالعه کوونکو سره دا مرسته کوي، چې د زيات شمېر کتابونو او خپرونو ترمنځ د خپلې خوښې او اړتيا وړ څه په اسانۍ سره ترلاسه کړي. (۱۲: ۵)

د ادبپوهنې د اساسي او فرعي څانگو تر پېژندنې وروسته اوس راځو د خپل بحث بلې موضوع ته او هغه دا چې دې پوښتنې ته بايد ځواب پيدا کړو چې ادبي دورې څنگه ټاکل کېږي؟ غواړو ددې پوښتنې ځواب د ادبپوهنې د همدې اساسي او فرعي څانگو د اصولو په رڼا کې ترلاسه کړو.

ادبي دورې څنگه ټاکل کېږي؟

کله چې موږ د ادبپوهنې په رڼا کې ادبيات څېړو، نو یوه مهمه پوښتنه په کې دا رامنځته کېږي چې ادبي دورې څنگه ټاکل کېږي؟ نوې دوره له پخوانۍ څخه څومره اغېز اخلي. ایا ادبي دورې هم د سیاسي تاریخ د دورو په شان مشخصه نېټه، پیل او پای لري او که نه یوه په بلې کې داخلېږي. ادبپوهان په عمومي ډول په دې نظر دي چې یوه ادبي دوره هغه وخت تشکیلېږي چې ادبيات یې داسې کمي او کيفي ځانگړنې ولري چې تر هغې پخوانۍ یې توپیر او چټ څرگند شي. د زمان اوږدوالی او لنډوالی په کې قید او شرط نه دی. څرنگه چې یوه ادبي دوره په بله کې تداخل او امتداد پیدا کوي په دې خاطر اسانه خبره نه ده چې یوه دوره له بلې څخه په یوه مشخصه تاریخي نقطه کې جلا شي، دا حالت د نړۍ د اکثر و ژبو په ادبیاتو کې پېښ شوی دی. په ادب تاریخ کې یوه موضوع هم د ادبي دورو د وېش مسئله ده، دلته غواړو په دې پوه شو چې د ادب تاریخ له نظره ادبي دورې څنگه ټاکل کېږي او څنگه یوه له بلې بېلېږي؟

د ادبیاتو د تاریخ ډېره ستره او مهمه بنسټیزه دنده د تاریخ په اوږدو کې د یوې ژبې د ادبیاتو مطالعه او پر بېلابېلو ادبي دورو د هغو وېشنه ده.

د یادونې وړه چې په ادب تاریخ لیکنه کې د ادبي دورو تشخیص او ټاکل یو ستونزمن کار دی او د ادبي مورخ زیاته پاملرنه او کړاو غواړي.

د ادبي دورو وېش لپاره کوم ټاکلی او منلی معیار نه شته او د بېلابېلو ژبو ادب تاریخ لیکونکو په دغه برخه کې ځانگړي ځانگړي معیارونه کارولي دي.

د «ادبپوهنه» اثر لیکوال د ادبي دورو د وېش په اړه د یو ټاکلي او منلي معیار د نشتوالي لامل داسې بنودلی دی: «د ادبي دورو د وېش په برخه کې تر ډېره د یوه ټاکلي معیار د نشتوالي یو ستر علت دادی چې ځینې ادبي جریانونه په اسانۍ سره خپل ځای نوي ادبي جریان ته نه خوشې کوي. کله کله د یو ادبي جریان رېښې ډېرې پخوانۍ وي، په تدریجي توگه وده مومي. د هغه د انکشاف په دوران کې بنایي یو بل قوي ادبي جریان رامنځته شي او یا له منځه ولاړ شي. لنډه دا چې ادبي مکتبونه، ادبي تمایلات اکثره داسې نه دي چې له کوم سیاسي رژیم سره رامنځته شي او د هغه له سقوط سره سم به له ځنډه محوه شي. کله کله شرایط بدل شوي وي، خو ادبي عنعنه لا پر ځای پاتې وي.» (۲۷:۴۸)

د پښتو ادبیاتو تاریخ (معاصره دوره) اثر لیکوال کانديد اکاډمیسین محمد صدیق روهي هم د ادبي تاریخ په لیکنه کې د ادبي دورو د ټاکنې او وېش موضوع له ستونزو ډکه بللې او د ادبي

دورو د وېش د مسلې په اړه يې مفصل بحث کړی، چې په لنډيز سره يې ځينې ټکي را اخلو:

«د ادبي تاريخ ليکنې ميتودولوژی. يوه لويه ستونزه د ادبي دورو ټاکنه ده. ادب تاريخ ليکونکو په دې اړه له بېلابېلو لارو او ميتودونو څخه کار اخيستی دی، چې ځينې يې دادی:

۱- د ادبي ژانرونو، ادبي سبکونو يا ادبي مکتبونو پر اساس د دورو ټاکنه:

د دورو د وېش لپاره ددې ميتود يا لارې بېپکښه داده چې د ادب ذاتي تطوريې د معيار په توگه ټاکلی دی. ادب تاريخ په اصل کې د ادبي جرياناتو تاريخ دی، نو کله چې يو ادبي مکتب خپل ځای بل ادبي مکتب ته پرېږدي د ادب تاريخ بله دوره پيلېږي. ادبي مکتبونه که له يوې خوا له ټولنيزو، اقتصادي او سياسي پېښو سره اړه لري، له بلې خوا نسبي خپلواکي هم لري. د ادبي دورو د ټاکنې ددغې لارې يوه ستره ستونزه داده چې ادبي ژانرونه او ادبي مکتبونه کله کله پر يو وخت پيلېږي. د بېلگې په توگه: په پښتو ادبياتو کې اکبر زمينداروی لومړنی شاعر دی چې د مثنوي او غزل بېلگې يې تر مورږار سېدلې دي، نو دغه دوره په پښتو ادبي تاريخ کې په څه نامه ياده کړو؟ د غزل دوره يې وپولو او که د مثنوي. همدارنگه په اروپا کې د سمبوليزم، دادائيزم او سورياليزم ادبي مکتبونه پر يو ټاکلي وخت (۱۹۲۴-۱۸۸۰م) راټوکېدلي دي او په يو ادبي چاپېريال کې يې وده کړې ده.

۲- د پاچهانو د کورنیو پر اساس د دورو وېش:

د دورو د وېش دا لاره د ادبي پدیدو د پرمختیا له توضیح او تحلیل سره مرسته نه شي کولای. ادبي سبکونه، مکتبونه او ژانرونه د کوم پاچا یا واکمن په حکم یا دستور منخته نه راځي او د هغه مړینه هم پر ادبي جریان کومه ځانگړې اغېزه نه لري.

۳- د ټولنیز-اقتصادي فورماسیون د تیورۍ پر بنسټ د

ادبي دورو وېشنه:

ددې لارې پلویان د ادب تاریخ د دورو وېشنه هم د پنځو تاریخي دورو له مخې کوي. ددې نظریې د پلویانو په اند ادب ټولنیز شعور یو شکل دی، چې د بنسټ له بدلېدو سره سم بدلون مومي، یانې کله چې ټولې دي مناسبات بدلون مومي په ادب کې هم بدلون راځي.

د یادونې وړ ده، چې د ادبي دورو د وېش دغه نظریه (تیوري) د ادبي تاریخ په برخه کې په بشپړه توګه د تطبیق وړ نه ده. د مثال په توګه په پانګوالي نظام کې په اروپا کې د سوریالیزم، دادایزم او داسې نور زیات شمېر ادبي مکتبونه رامنځته شوي، ان دا چې کمونیستي ادبیات هم په دغه دوره کې ایجاد شوي، نو په ادب تاریخ کې د یوې تاریخي دورې تر سرلیک لاندې د ټولو ادبي جریانونو شرحه له ستونزو ډکه ده.

۴- د تاریخي، سیاسي او ټولنیزو پېښو پر اساس د ادبي دورو وېشنه:

ددغې لارې له مخې په ادب تاریخ کې د دورو وېش هم لږو ډېرې نیمگړتیاوې لري. که څه هم سیاسي او ټولنیزې پېښې پر ادبي بدلون او تحول باندې اغېزه لري، خو هغه د ادب تاریخ اصلي موضوع نه گڼل کېږي. د ادب تاریخ اصلي موضوع په خپله ادب دی.»

استاد محمد صدیق روهي د ادبي دورو د وېش په اړه د خپلو څرگندونو په پای کې وايي: «اوس نو پوښتنه راولاړېږي چې د ادبي دورو د وېشنې معیار څه شی دی؟ ددې پوښتنې په ځواب کې ویل کېدی شي چې د ادبي اثارو د محتوا او شکل په بدلون سره نوې ادبي دوره پیلېږي. ادبي تحول باید اصلي معیار وي لیکن باید زیار وایستل شي، چې د ادبي تحول علتونه څرگند شي. البته دا احتمال شته چې ځینې وختونه ادب او سیاست یو له بله دومره نږدې وي چې ادبي تحول او سیاسي تحول یو گډ نوم غوره کړي، لکه په پښتو ادب کې د روښانتیا دوران.» لیکوال په پای کې وړاندیز کړی چې دده په اند په ادب تاریخ کې د «ادبي دورې» پرځای د «ادبي دوران» کلمې کارول غوره دي. ځکه چې یوه دوره پای ته نه وي رسېدلې چې بله پیل شي او لوړې څوکې ته ورسېږي. د مثال په توگه: د ریالیزم دوره چې دمخه پیل شوې ده لا تراوسه دوام لري او ددغې دورې په اوږدو کې د نیچرلیزم (ناتورالیسم)

سمبوليزم، اگزيستنتاليزم او سورياليزم په شان يو شمېر ادبي مکتبونه راوتوکېدل او ثمرې ته ورسېدل.

د «دوران» کلمې مقصد دادی چې په يوه دوره کې ښايي ډېر نور ادبي جريانونه د شهرت اوج ته ورسېږي. دغسې لوړې څوکې يا د شهرت اوج د «دوران» په نامه يادېږي.» (۴۷: ۴۳۷ - ۴۴۰)

د ادبياتو د تاريخ د دورو د وېش په باب د پښتو ادبياتو (معاصره دوره) اثر د ليکوال په دغو پورتنيو څرگندونو کې مورد ادبي دورو د وېش بېلابېلې لارې وپېژندلې او په ترڅ کې يې د هغو له ځانگړتياوو او نيمگړتياوو هم خبر شو او په پای کې د ليکوال هغه نظر مو هم ولوست چې د ادبي دورو د وېش په اړه يې وړاندې کړی دی.

د «ادبياتو تاريخ مسالې» د مقالې ليکوال کانديد اکاډميسين محمد انور نوميالی د ادبي دورو د وېش په اړه داسې نظر لري: «که د ادبي اثارو کيفيت يې ډېر وي او هم يې د کلتوري او ښتونونو له پړاو سره د کيفي تغير ښې څرگندې وي، نو کېدلای شي چې د ښې دقيقې پېژندنې او تصنيف لپاره يې خاصه دوره بندي وټاکو، خو دا دوره بندي هېڅ لازمه نه ده، چې بايد د نېټې او کروڼولوژۍ په اعتبار وي. کېدی شي چې د ادبي اثارو د نوعيت يا د کوم شاعر په نامه او يا د کومې بلې مبداء پر بنا يې تشييت کړو.

د خاصو دوره بنديو په مورد کې به ښه دا وي چې د هرې ژبې خپل محتويات په پام کې ونيسو او ځانگړې دوره بندي يې منځته

را وړو. که په دې مورد کې د نورو ژبو تقلید کوو او یا د هغو له دوره بنديو څخه تقلیدي استفاده کوو، نو څرنگه چې محتوا یې تفاوت سره لري. ارومرو پر ډېر مشکل اخته کېږو. ځکه چې یوه ژبه بنایي په خپله یوه دوره کې د کمیت او کیفیت له پلوه ډېره شتمنه، خو بله ژبه بیا په هم هغه زماني حد کې بېخي بېل تاریخي جریان ولري، چې د بلې ژبې لپاره کفایت نه کوي، د هرې ژبې د ادبیاتو تاریخي تصنیف هم باید د هغې ژبې په محتوا کې تثبیت شي.» (۸۹:۴۵)

شوروي ادبپوه (عبدالنبی ستار زاده)، په خپله مقاله کې، چې پوهنمل لطیف ناظمي په دري ژبه «دوره بندی ادبیات از نگاهی روش شناسی» تر سرلیک لاندې ژباړلې ده، د ادبي تاریخ د دورو د وېش او ډلبندی طرحه داسې وړاندې کړې ده:

«کولای شو ووايو چې د ادبیاتو په دوو ډولونو ډلبندی یانې علمي او عملي ډلبندی کې لاندې طریقې راڅرگندېږي:

۱- د واکمنو کورنیو پر بنسټ د ادبیاتو د دورو وېش.

۲- د زماني بهیر پر بنسټ د ادبي دورو وېش.

۳- د ادبي بسونځیو، سبکونو او ژانرونو پر بنسټ د ادبي دورو وېش.

۴- د ټولنیزو، سیاسي او تاریخي پېښو پر بنسټ د ادبي دورو وېش.

۵- د عامو تاریخي دورو پر بنسټ د ادبي دورو وېش)) (۴۷: ۴۴۱)
د «ادبپوهنه» لیکوال د ادبي دورو د وېش په اړه د مفصل بحث
په یوه برخه کې لیکي: «په لویدیزه نړۍ، په ځانگړې توگه د
انگريزي ژبې په ادب تاریخونو کې د ادبي دورې د ټاکلو یو معیار
دادی چې هره دوره یا عصر د یو نوميالي استازي لیکوال او ادیب
په نامه یادېږي، لکه د (چاسر) عصر، (سپنسر) عصر او داسې نور او
یا ادبي دورې د پېړۍ په نوم نومول کېږي، لکه د (پنځلسمې)
پېړۍ ادبیات، د (اتلسمې) پېړۍ ادبیات او داسې نور. ځینې وخت
بې بیا د مسلطو ادبي مکتبونو په نوم نوموي، لکه د (کلاسیزم)
عصر، د (رومانتیسيزم) عصر او نور.

زموږ په ادبیاتو کې د ادبي دورو په وېش او ټاکنه کې هم دغه
ستونزه موجوده ده. په پښتو او دري ژبو، چې د ادبیاتو د تاریخ په
نوم کوم اثار لیکل شوي، لیکوالانو یې پرته له دې چې په ادب کې
د فورم او محتوا د کمي او کیفی بدلون، د ادب د ودې او انکشاف
جریان او د هغه عوامل په پام کې ونیسي له خپلې خوښې او ذوق
سره سم یې د ادبي دورو وېش په عنعنوي توگه کړی دی:

چا پر هېواد باندي د بهرنیو یرغلگرو او د تاراکونو او چا د
کورنیو شخړو او اشخاصو ترمنځ د سیاسي واک د لېږدېدو، ځینو
بیا د سیاسي نظامونو د بدلون او اوښتون او ځینو نورو د ادبي
جریاناتو او مکتبونو او د هغو په راس کې د نوميالیو ادیبانو په
نوم ادبي دورې وېشلې او ټاکلې دي.

باید و وایو چې دغه پورتنی وېشونه او د ادبي دورو د ټاکلو او بېلولو لارې هېڅکله هم د یوې ژبې د ادبیاتو د ودې او انکشاف د تاریخي سیر له تشریح او روښانولو سره مرسته نه شي کولی.» (۴۸):

۲۸

لیکوال د ادبي دورو پر وېش باندې د مفصل بحث په پای کې د ادب تاریخ لیکونکي ته لارښوونې او سپارښتنې کوي: «د ادب تاریخ لیکوال ته لازم دي چې هغه باید تر هرڅه لومړی پر ادبي تیوري وپوهېږي، چې د هغې له مخې د خپلې ژبې د ادبي اثارو مطالعه وکړي، ځکه چې د ادب تاریخ په واقعیت کې د ادبي تیوري د تطبیق ډگر دی:

- د ادبي تاریخ لیکوال باید د هرې دورې د خلکو له ټولنیزو، دیني، مذهبي او سیاسي عقایدو، تاریخي ټولنیزو حالتو، پېښو، د ادبي غورځنگونو او تحریکونو یا ادبي مکتبونو او جریانونو، په هکله هر اړخیز معلومات ولري، چې د ادبي تاریخ دورې په سمه او مطلوبه توګه وټاکلی یا ووېشلی شي.

- د ادب تاریخ په هره دوره کې باید د هغې دورې د نومیالیو او استازو ادبي څېرو د ژوند پېښو، د ټولنیزو حالاتو، شرایطو او مسایلو پر وړاندې د دغو استازو ادیبانو دریغ، خلکو او ټولني ته د دغو ادیبانو د اثارو او افکارو د پیغام په ترڅ کې د ځانګړو اصولو او مشخصاتو

له مخې د غوره ادبي اثارو په هکله قضاوت، د رامنځته شويو ادبي غورځنگونو او جريانونو مناسبه پېژندگلوې او د دغو ادبي مکتبونو او سبکونو د رامنځته کېدو، ودې، انکشاف، اغېزو او له منځه تللو د عواملو د بنودنې په هکله يوه هر اړخيزه او جامع سپړنه او څېړنه لازمي ده.

• يوازې د يو يا بل شاعر او ليکوال د ژوند پېښې، د نظم او نثر د بېلگو رااخيستل په هېڅ ډول د ادبياتو تاريخ نه شو بللای، بلکې د يوې ادبي تذکرې نوم ورکولای شو، چې البته د ادبياتو د تاريخ ليکنې پرمهال ورڅخه پر خپل ځای لږو ډېره گټه پورته کېدی شي.

• ادب تاريخ سرپرته پر دې چې موږ ته په هره ادبي دوره کې د هغې دورې نوميالي استازي او مشهور ادیبان او د هغوی ارزښتناک ادبي اثار راپېژني، د هغه عصر او دورې د ټولنيزو، عقیده يي، سياسي، علمي، فرهنگي او نور حالاتو يوه نقشه هم زموږ مخې ته ږدي، چې ددغو اثارو ادیب په کې روزل شوی، ادب په کې رامنځته شوی، د بېلابېلو عواملو له مخې يې د لوړتيا او څوړتيا پړاوونه وهلي دي. څومره چې په ادبي تاريخ کې د هرې دورې او عصر روحیه او د پېښو انځور هر اړخيز او جامع وي، په هماغه کچه يې د ليکوال او اثر د معقوليت او مقبوليت چانس زيات دی. (۴۸: ۲۸-۲۹)

د ادبي دورو د ټاکلو د عامو اصولو له مخې اوس راځو د پښتو ادبیاتو د تاریخي دورو ټاکلو ته.

د پښتو ادبیاتو د تاریخي دورو د ټاکلو په برخه کې هم د نظر اختلافات شته، ښه به وي چې دلته د پښتو ادبپوهانو نظریات وړاندې کړو او بیا په پای کې د هغو د نظرونو له ټولګې څخه وروستی نتيجه ته ورسېږو.

په پښتو ادب تاریخونو کې د ادبي دورو وېش

دمخه مویادونه وکړه چې په ادب تاریخونو کې د ادبي دورو وېش په باب د ساینسي فورمولونو په شان کوم ثابت او منلي اصول او معیار نه شته او زیاترو ادب تاریخ لیکونکو یا په عنعنوي بڼه د نورو ادب تاریخونو په تقلید او یا هم د خپل ځانگړي ذوق له مخې د ادبي دورو د وېش چاره ترسره کړې ده. په پښتو ادب تاریخونو کې هم دا دود او عنعنه پالل شوي دي، مور دلته د پښتو ادب تاریخونو له جملې څخه په ځینو تاریخونو کې د ادبي دورو وېش را اخلو، کتنه ورته کوو او په پایله کې په پښتو ادب تاریخونو کې د دورو د وېش وروستی او د یو نسبي معیار په توگه منل شوي طرحه، چې په عمل کې پلې شوي هم ده، وړاندې کوو. دا نظریې استاد محمد صدیق روهي هم راتولې کړي او کتنه یې ورته کړې ده. مور به ټولې دا نظریې وړاندې کړو او ورپسې به د استاد روهي نظر، شننه او ارزونه هم وړاندې کړو:

پوهاند عبدالحی حبیبی (د پښتو ادبیاتو تاریخ) په لومړي ټوک کې چې پر (۱۳۲۳ل) کال په کابل پوهنتون کې د ادبیاتو پوهنځي د تاسیس پرمهال ددغه پوهنځي د محصلانو لپاره لیکل شوی، د پښتو ادبي تاریخ دورې څلور بنودلي او یادونه یې کړې چې د هرې

دورې لپاره به د ادب تاریخ ځانگړې ټوک لیکي. استاد حبیبی لیکلي دي:

«زه په دې کتاب کې د پښتو ادب دورې پر څلور ډوله وپشم. د پښتو ادب تاریخ به څلور ټوکه وي، په دې ډول:

(۱) لومړۍ دوره، اول ټوک: په دې دوره کې به دا ونډول شي چې تر اسلام دمخه د پښتو ژبه وه که یه؟ د ژبې موقعیت په پخوانو اریایانو کې څه و؟ او پښتو له زرو اریایي ژبو سره څه نسبت لري؟...

(۲) دویمه دوره یا دویم ټوک: د پښتو ژبې دویمه دوره د اسلام له ابتداء څخه شروع کېږي او تر زرو (۱۰۰۰) هجري کال پورې رسېږي...

(۳) درېیمه دوره او درېیم ټوک: دا دوره له (۱۰۰۰) هجري څخه شروع کېږي تر (۱۳۰۰) هجري پورې رارسېږي... په دې دوره کې پښتو ادب بڼه وده کړې ده، په نظم او نثر کې ډېر تحولات پېښ شوي دي او نوي مکتبونه رامنځته شوي دي.

(۴) څلورمه دوره یا څلورم ټوک: له (۱۳۰۰) څخه شروع کېږي او د ژبې د وروستنیو (۶۰) کالو پرمختګ او لوړتیا رانښيي، د نوي ادب د نوو تحولاتو څرګندونه کوي، د ژبې د عصري نهضت تاریخ دی.» (۱۴: ۵-۷)

په دې ترتيب استاد حبيبي د پښتو ادبياتو تاريخ پر څلورو دورو وېشلی دی. د لومړۍ دورې لپاره يې د ادبياتو تاريخ لومړی ټوک ليکلی، چې د ادبياتو پرځای د پښتو ژبې تاريخ دی او د دويمې دورې لپاره يې دویم ټوک ليکلی، نور يې د ادبياتو د پوهنځي د پښتو څانگې د درېيمو او څلورمو ټولگيو محصلانو لپاره درسي نوټونه ليکلي، چې په دې وروستيو کې د «پښتو ادبياتو لنډ تاريخ» په نوم چاپ شوي دي.

پوهاند صديق الله رښتين په خپل اثر «د پښتو د ادب تاريخ» کې د پښتو د ادبي تاريخ دورې څلور بللي او داسې يې راپېژندلي دي:

«اوله دوره: له دويمې هجري پېړۍ (۷۱۸ع) څخه شروع او تر (۹۰۰هـ) يا (۱۴۹۴ع) کال پورې رسېږي. (د سوريانو، غوريانو او لوديانو عصر).

دويمه دوره: له (۹۰۰) هجري څخه تر (۱۱۰۰هجري ۱۶۸۷ع) پورې ده (د بابر او د هغه د اولادې زمانه).

درېيمه دوره: له (۱۱۰۰) هجري څخه تر (۱۲۵۰هجري-۱۸۳۴ع) پورې رارسېږي (د هوتکو او سدوزو زمانه).

څلورمه دوره: له (۱۲۵۰هجري-۱۸۳۴ع) څخه راپدېخوا شروع شوې ده (د محمدزو عصر او اوسنۍ دوره)» (۲۰: ۸)

دغسې په نورو ادبي تاریخونو کې هم د ادبي دورو د وېش مساله یا د دغو دوو ادبي تاریخونو په تقلید او یا هم د خپل ذوق له مخې د ادبي دورو وېش شوی او شمېر یې تر دې لږ یا ډېر گڼل شوی دی.

لکه څنگه چې دمخه مویادونه وکړه، کانديد اکاډميسين محمد صديق روھي د ادبي دورو د وېش په باب د اکثر و پښتو ادبپوهانو نظریې راټولې کړي او په دې برخه کې یوه هر اړخیزه شننه او ارزونه کړې چې دلته یې یادول خورا ضروري دي. استاد روھي وايي:

«تر هر څه مخې د ادبي دورو د وېش لپاره باید یو منطقي معیار وټاکل شي. د دغه معیار له مخې باید د هرې دورې ځانگړتیاوې وښودل شي. که چېرې هماغه معیار پر ټولو ادبي دورو باندې د تطبیق وړ نه وي، نو د ادبي دورو تصنیف خپل اعتبار او ارزښت له لاسه ورکوي.»

د پښتو ادبي تاریخ لیکونکو د ادبي دورو د ټاکلو لپاره له بېلو بېلو معیارونو څخه کار اخیستی دی. د دغو پوهانو او استادانو کار د قدر وړ دی، خو د یوناني فیلسوف (ارستو) دا خبره به نه هېروو چې ویلي یې وو: «خپل استاد اپلاتون راباندې گران دی، خو حقیقت تر هغه نه زیات راباندې گران دی.» نو د دې لپاره چې د ادبي دورو د نوي ډیزاین په باب قضاوت وکړای شو پخوانو معیارونو ته به یوه انتقادي کتنه وکړو. علمي څېړنه د دې غوښتنه

کوي چې بايد په ټاکلې ساحه کې د نورو پوهانو کارونه ارزيايي شي.

د پښتو ژبې لوی ادبي مورخ علامه حبيبي د خپل اثر (د پښتو ادبياتو تاريخ، لومړی ټوک، درېيم ټوک) کې په حقه گيله کوي چې دده د کتاب تر لومړي چاپ وروسته په دېرشو کلونو کې هېڅوک ميدان ته رانغی چې دده له خوا پيل شوی کار تکميل کړي. لوی استاد د همدغه کتاب په سرريزه کې ليکي: «زما هيله هغه وخت دا وه چې دا کتاب به سمدستي د لومړي صنف د محصلانو په کار ورشي او بيا چې دغه زده کوونکي استادان شي او خارج ته د لوړو زده کړو لپاره لاړ شي او په لوړو پوهنتونونو کې لوست وکړي، نو به دوی د خپلې پوهنې په رڼا کې نوې او ژورې څېړنې وکړي او ښايي چې تر دې ډېر ښه او گټور او محققانه کتابونه پر همدغه موضوع باندې وکارې... مگر زه چې اوس گورم هغه اميد مې ترسره نه شو.»

د لوی استاد پوهاند حبيبي غوښتنه او پراخ نظري مود ته اجازه راکوي چې لومړی دده په ياد شوي کتاب کې ادبي دورې تر بحث لاندې ونيسو. پوهاند عبدالحی حبيبي د پښتو ادب دورې پر څلورو برخو وېشلې دي: په لومړۍ دوره کې دا کوښښ شوی دی چې تر اسلام دمخه د پښتو ژبې موجوديت او د نورو اريايي ژبو ترمنځ د پښتو ژبې موقعيت تثبیت کړي. دويمه دوره د اسلام له ابتدا څخه شروع کېږي او تر (۱۰۰۰ هـ.ق) کاله پورې رسېږي.

در بيمه دوره له (۱۰۰۰هـ.ق) کاله څخه پيلېږي او په (۱۳۰۰هـ.ق) کې پای ته رسېږي. څلورمه دوره له (۱۳۰۰هـ.ق) څخه شروع کېږي.

ارواښاد پوهاند حبيبي د ادبي دورو تر معرفي کولو وروسته ليکي: «زه دا منم چې زما کار او سعی به خورا ابتدايي وي، مگر هيله لرم چې وروستني پښتانه به دا چاره ښه بشپړه کړي او دا ښه به د تحقيق او پلټنې په گلونو ښه ښکلی او سمسور کړي خو:

باغ د گلو به سمسور وي مور به نه يو

د بلبلو به پرې شور وي مور به نه يو

پوهاند حبيبي د ادبي دورو په وېش کې د قدماوو لاره نيولې ده، په دې مانا چې «د لغاتو فلسفه»، ژبه او ژبنۍ پوهنې هم د ادب جز بولي. په اوسني وخت کې د ژبې د تاريخ حساب له ادبي تاريخ څخه جلا دی ځکه چې ادبي تاريخ يوازې هنري ادبيات تر څېړنې لاندې نيسي. که ژبپوهنه او ادبپوهنه د علم جلا څانگې وگڼو نو لومړۍ دوره د پښتو په ادبي تاريخ کې ځای نه لري. البته کېدی شي چې په سريزه کې ورته اشاره قدرې وشي.

دويمه خبره داده چې د ادبي دورو په دغه وېش کې کومې مهمې فرهنگي او ادبي پېښې په نظر کې نه دي نيول شوي. د مثال په توگه (۱۳۰۰هـ.ق) د څلورمې ادبي دورې پيلامه گڼل کېږي. چې دغه دوره د امير عبدالرحمن خان له پاچهي سره متصادفه ده. په دغه وخت کې د ادبي تحول څرک نه لگېږي، بلکې په ادبي لحاظ شنډه دوره

ده. له قرینې څخه ښکاري چې د کتاب مولف گړد عدد او د پېړۍ د پیلېدو معیار ته توجه کړې ده.

تر پوهاند حبیبی وروسته استاد صدیق الله رښتین د پښتو ادبیاتو یو پیاوړی مورخ دی او د ادبي تاریخ په غنا او روښانولو کې یې د قدر وړ خدمتونه کړي دي. پوهاند رښتین په خپل اثر (د پښتو د ادب تاریخ) کې ټولې ادبي دورې پر پنځو دورو وېشلې دي.

ده په خپل وېش کې تر اسلام نه مخکې دوره حذف کړې ده، ځکه چې په هغه زمانه کې د پښتو د ادبي اثارو کوم څرک نه دی لگېدلی. البته په دې وروستیو وختونو کې داسې اسناد لاس ته راغلي دي چې وايي د (۱۵۰ ق. م) په حدودو کې د (مالنده پڼو) په نامه یو کتاب په پښتو ژبه کښل شوی و، دغه کتاب په پالي ژبه ترجمه شوی دی او په هغه کې یادونه شوې ده چې نوموړی کتاب له پښتو ژبې څخه ژباړل شوی دی. څرنگه چې د پښتو کتاب لاسته نه دی راغلی، نو د ادبي دورو په وېش کې تر اسلام نه مخکې زمانه په حساب کې نه ده نیول شوې.

پوهاند رښتین ادبي دورې داسې ټاکلي دي: اوله دوره له (۱۰۰هـ) نه تر (۸۰۰هـ) پورې، دویمه دوره له (۹۰۰هـ) نه تر (۱۱۰۰هـ) پورې. درېیمه دوره له (۱۱۰۰هـ) نه تر (۱۲۵۰هـ) پورې. څلورمه دوره له (۱۲۰۰هـ) نه تر (۱۳۵۰هـ) پورې. پنځمه دوره له (۱۳۵۰هـ) نه راپدېخوا.

په دغه وېش کې ځينې بېلگې ليدل کېږي خو په مجموع کې د معيارونو په لحاظ د تامل وړ برېښي. نوموړي پوه د لومړۍ دورې د ادبي خصوصياتو په باره کې ډېر په زړه پورې تحليل کړی دی. ده دويمه دوره له ميا روښان څخه پيل کړې ده. دغه نظر هم معقول ښکاري خو دومره بايد ووايو چې لازمه نه وه دويمه دوره د بابر پاچا او د هغه د اولادې په نامه ياده شي. همدارنگه څلورمه دوره يې د محمدزيو د سلطنت له پيلېدو سره تړلې ده او د پنځمې دورې په وېش کې چې هغه هم د محمدزيو د سلطنت ادامه ده، تداخل ليدل کېږي. د کتاب مولف ادبي دورې له پاچهي کورنيو سره په ارتباط کې ساتلي دي. په دغه اثر کې پر ادب باندې د سياسي او اقتصادي عواملو اغېزه له پامه غورځېدلې ده او يا لږ ارزښت ورکړ شوی دی. کله کله د پاچهي کورنۍ په بدلېدو سره د استاد او دده د سبک پيرو (لکه رحمان بابا او دده شاگرد محمد يونس) ادبي دورې سره بيلېږي، يانې د ادبي تحول پرځای د پاچهانو تاريخ معيار گڼل شوی دی، خو دغه معيار هم په سيستماتيک ډول نه دی مراعات شوی. د کتاب په اوله دوره کې (د پښتو د ملي ادب ځينې برخې) تر عنوان لاندې د پښتو افسانې، نکلونه، وړې قصې، نارې، د پښتو لنډۍ او پښتو متلونه معرفي شوي دي.

دلته څو ټکي د پاملرنې وړ دي. لومړی دا چې د ملي ادب اصطلاح د فوکلوري ادب پرځای استعمال شوې ده. فوکلوري ادب د ملي ادب يو ټوک دی. ليکنی ادب هم د ملي ادب ټوک گڼل کېږي. دويم دا چې د فوکلوري ادب بېلگې (نمونې) چې په اولې دورې

پورې اړه ولري د سند په توگه نه دي راغلي. فوکلوري ادب به غالباً تر اسلام نه مخکې زمانه کې موجودو او لا تراوسه دوام لري، نو ښايي چې په يوې خاصې ادبي دورې پورې ونه تړل شي، په تېره بيا چې کوم سند هم لاس ته نه وي راغلی. درېيم دا چې ښاغلي مولف گمان کړی دی چې د نکلونو نارې په رښتيا سره د نکل د پرسوناژونو ايجاد دی. څلورم دا چې ښاغلی مولف د اروپا رومانونه هم د پښتو په اوله ادبي دوره کې معرفي کوي په داسې حال کې چې د اروپا رومانونه په اروپا پورې اړه لري. پنځم دا چې په اوله دوره کې پښتو ناول نه دی ليکل شوی. مور ددې کتاب پر موضوعاتو نور څه نه وايو خو صرف دومره يادونه کوو چې په هغه وخت کې د داسې کتاب ليکنه يو ارزښتمن کار دی، د قدر په سترگه ورته گورو. (د افغان ياد) په کتاب کې چې د غلام محی الدين افغان په ياد د مقالو يوه مجموعه ده؛ پوهنمل نورمحمد غمجن تميل (په پښتو ادبياتو کې د ادبي ټوټو ونډه او تاريخي سير) تر سرليک لاندې د پښتو ادبي تاريخ پر دورو باندې هم بحث کړی دی. پوهنمل غمجن د پښتو ادبياتو دورې پر څلورو برخو وپشلې دي: لومړۍ دوره له دويمې هـ ق پېړۍ څخه پيلېږي تر (۹۵۰ هـ ق) پورې رسېږي. دويمه دوره له (۹۵۰ هـ ق) يانې روښاني نهضت څخه تر (۱۲۰۰ هـ ق) پورې دوام کوي. ورپسې نوې دوره شروع کېږي چې پر افغانستان باندې د انگرېزانو حمله يې معيار گڼلی دی. بيا معاصره يا اوسنۍ دوره راځي چې له (۱۳۵۷ هـ ش) کال څخه پيلېږي.

په دغه وېش کې د معیار انتخاب او بیا د معیار سیستماتیک او منسجم تطبیق دواړه د تامل وړ برېښي. د معیار په انتخاب کې سیستم نه لیدل کېږي. ځینې کلونه په هجري قمري او ځینې په هجري شمسي راغلي دي.

کله چې ښاغلی لیکوال لومړی او دویمه دوره یادوي، بیا نو د ترتیبي عدد سلسله پرېږدي، د نوې دورې او اوسنۍ دورې په نامه بل معیار انتخابوي. د نوې دورې نوم هم مناسب نه دی، ځکه سپری نه پوهېږي چې په نوې پسې به څه شی راځي. ښاغلی لیکوال تر نوې دورې وروسته معاصره یا اوسنۍ دوره ټاکلې ده، په دې حساب نوې دوره په اصل کې زړه دوره ده. دویمه خبره داده چې په لیکلي ادب کې د انگرېزانو تر یرغل وروسته تر شلمې پېړۍ پورې کوم عمده ادبي تحول نه لیدل کېږي له دې امله د انگرېزانو لومړی یرغل د نوې ادبي دورې د پیلېدو معیار نه شي گڼل کېدی. درېیمه خبره داده چې ښاغلی لیکوال (۱۲۰۰ هـ.ش) د انگرېزانو د لومړۍ حملې تاریخ بللی دی، په داسې حال کې چې دغه حمله او له لس کاله وروسته په (۱۸۳۸ع) کې ترسره شوه.

څلورمه خبره چې تر ټولو مهمه ده هغه داده چې د امیر دوست محمد خان له وخت نه تر (۱۳۵۷ هـ.ش) کال پورې د پښتو ادبیاتو په تاریخ کې څرگند ادبي تحول راغلی دی، معاصر ادبیات د امیر حبیب الله په پاچاهي کې پیل شوي دي او بیا د محمد ظاهر شاه د پاچهي په زمانه کې د ادبي تاریخ بل پړاو پیل شوی دی، لیکن

بناغلی لیکوال پر دغو ادبي تحولاتو سترگې پټوي او له (۱۲۰۰هـ ش) نه تر (۱۳۵۷هـ ش) کال پورې ټوله یوه ادبي دوره گڼي. (د ادب تیوری اساسونه) مولف سرمحقق دوست شینواري د (پښتو لیکلي ادب د مکتبونو، سبکونو او میتودونو په پوړیو کې) تر عنوان لاندې د پښتو ادبي تاریخ پر دریو پړاوونو وېشلی دی: لومړی پړاو چې په هغه کې د (ملنده پڼو) کتاب او د (سره کوتل کتیبې) ته هم د پښتو د پانگې په توگه اشاره شوې ده. دا پړاو د هغه په واقعي مانا له امیر کروړ څخه شروع کېږي او مولف همدغه د لیکلي ادب لومړی پړاو بولي. دده په نظر، د اسعد سوري قصیده «په پښتو شعر کې د تجدد پړاو دی» خو سره له دې دغه قصیده هم د لیکلي ادب په لومړي پړاو پورې اړه لري. دویم پړاو له بایزید روښان سره پیلېږي. دغه پړاو تر فرعي عنوان لاندې شرح شوی دی: روښاني مکتب، د رحمان بابا سبک، هندي مکتب، د هوتکیانو دوره، نورې دورې. ورپسې د ادب نوی پړاو چې د امیر شېرعلي خان له وخت نه شروع کېږي شرح شوی دی. دغه پړاو (د انتقادي ریالیزم پیدایښت) په نامه یو فرعي عنوان لري.

په دغه پورتنی وېش کې بناغلی مولف د دورې پرځای د پړاو کلمه غوره بللې ده.

په دې وروستیو وختونو کې د پړاو کلمه زیاتره د مرحلې په مانا استعمالېږي، یانې دیوې دورې دننه ځینې مرحلې د پړاوونو په نامه یادېږي.

د پورتنی وېش په باره کې به په لنډه توګه خو ټکو ته ګوته ونیسو. لومړی دا چې د سره کوتل کتیبه د پښتو په ادبي پانګه ورګډول زیاتو باوري څېړنو ته انتظار باسي.

دویم دا چې محترم مولف سبک، مکتب او مېتود جلا شیان ګڼي خو په تصنیف کې یوه اصطلاح د بلې پرځای استعمالوي. درېیم دا چې د خوشال بابا په شان ستر شاعر او مفکر د جلا سبک خاوند نه دی ګڼل شوی. څلورم دا چې په تصنیف کې انسجام نه شته، مولف د سبکونو یا مکتبونو لري، پرېږدي د هوتکیانو دوره او نورې دورې پیلوي. پنځم دا چې د ادب نوی پړاو د امیر شېرعلي خان له باچاهي نه پیل کوي خو د داسې اثارو بېلګې نه شي پیدا کولی چې معاصر ژوند به کې منعکس شوی وي. هره ادبي دوره د هغې دورې د خصوصیاتو درلودونکو اثارو سره پیلېږي، خو چې په خپله اثار موجود نه وي، ادبي دوره هم وجود نه لري. د امیر شېرعلي خان په دوره کې ځینې اثار شته خو د کوم ادبي تحول پیلامه نه شي ګڼل کېدی.

د پښتو د ادبي تاریخ د دورو د وېش په برخه کې د اکاډمیسین کانديد محمد انور نوميالي هم یوه طرح وړاندې کړې ده. بناغلی نوميالی د «ادبي دورې»، د اصطلاح پرځای د «ادبي دوران» اصطلاح غوره ګڼي او داسې استدلال کوي چې «نن ورځ تاریخ پوهانو د دورې او دوران ترمنځ توپیر په مرسومي توګه تثبیت کړی دی.» د مثال لپاره دوی دوره هغه بولي چې د یوې پروسې د پیداېښت،

انکشاف او زوال درې سره مرحلې په هغې کې سرته رسېدلې وي او له بلې وروستۍ نوي دورې څخه يې ټول مشخصات توپير ولري.

خو دوران داسې حالت ته وايي چې د هغه په ترڅ کې لا د يوې او بلې دورې ترمنځ تاريخي بېلوالی نه وي راغلی اما په هغه صورت کې صرف د نوي دورې مخکني محتويات تبارز کوي او انکشاف يې د زړې محتويات نفې کوي.»

د بناغلي نوميالي دغه يادونه پرځای او سمه ده، خو په دغه کتاب کې موږ د ادبي تاريخ عنعنه په پام کې نيولې ده، د پښتو د ادبي تاريخ په برخه کې د دورې کلمه هم صدق کوي.

د محترم نوميالي په عقیده د پښتو ادبياتو لپاره په مجموعي توگه درې دوره ټاکلای شو:

۱- د شفاهي ادبياتو دوران.

۲- د خوشال د کتبي ادبياتو دوران.

۳- د معاصرو کتبي ادبياتو دوران.

دغه وېش هم د تامل وړ دی. لومړی دا چې د خوشال د کتبي ادبياتو له دوران څخه مخکې دوران د شفاهي ادبياتو دوران بلل شوی دی، په داسې حال کې چې د اسعد سوري او ښکارندوی قصیدې، د شيخ متي عرفاني شعر او د زرغون خان ساقي نامه په فولکلور کې نه راځي او د خپلو خصوصياتو له پلوه له فولکلوري ادب سره څرگند توپير لري. دويم دا چې د روښانيانو عرفاني اثار

هم په فوکلور کې راځي په داسې حال کې چې دغو اشارو ته څوک
فوکلور نه شي ویلای.)) (۲۴: ۲۸-۳۸)

استاد روهي د خپل تحليل په ترڅ کې په خپل کتاب کې د خپلې
طرحې په باب هم یادونه کوي او وایي: «تر دغو پورتنیو یادونو
وروسته به ددغه کتاب طرح وړاندې شي. بنایي دغه طرح هم
وروستنۍ طرح نه وي د ادبیاتو استادان کولای شي په راتلونکې
کې نوې طرح وړاندې کړي. په دغه کتاب کې د پښتو ادبي تاریخ پر
دریو عمده دورو وپشل کېږي: لرغونې دوره، منځنۍ دوره او
معاصره (اوسنۍ) دوره. هره دوره پر پړاوونو وپشل کېږي.» خو
مخکې تردې چې د استاد روهي له خوا د پښتو ادبي دورو وپش ته
راشو، ښه به وي چې دې پوښتنې ته چې پښتو څو ادبي دورې دي؟
هم ځواب ورکړو، دا پوښتنه د پښتو ادب له اکثره مینوالو سره
مطرح ده.

پښتو څو ادبي دورې لري؟

لکه څنگه چې موږ پښتو ادبياتو د دورو د وېش د څرنگوالي په باب د بېلابېلو پښتو ادبپوهانو نظرونه راوړل چې زیات ورته والی او څه نا څه توپيرونه په کې وو، خو د ادبي دورو د شمېر په باب د پوهانو ترمنځ د نظریاتو اختلاف ډېر کم دی، اکثره په دې نظر دي چې پښتو ادب تاریخ پر دریو لویو دورو وېشل کېږي چې کېدی شي هر یوه یې بیا پر خپل وار پر څو پړاوونو وېشل شي، خو پر دریو دورو اکثره متفق دي. لکه څنگه چې دمخه مویادونه وکړه استاد روهي دا ټول نظریات سره پرتله کړي، شنلي او ارزولي دي او د هغو له منځه یې د نچور په توګه درې دورې غوره بللې دي. استاد روهي په خپل اثر (د پښتو ادبياتو تاریخ - معاصره دوره) کې دا درې دورې داسې په ګوته کړي دي:

لرغونې (پخوانۍ دوره):

پخوانۍ دوره چې په هغې کې قبیلوي نظام مسلط ښکاري، تر شپاړسمې میلادي پېړۍ پورې دوام کوي. د تحریري اسنادو له مخې په ادبي تاریخ کې دغه دوره له امیر کروړ څخه پیلېږي او د بایزید روښان تر ظهور او پاڅون پورې رسېږي. په شپاړسمه

میلادی پېړۍ کې د پښتونخوا په ختیځه برخه کې د هند مغلي سلطنت په زمانه کې فیوډالي تولیدي مناسبات منځته راځي او په ادبیاتو کې هم بدلون لیدل کېږي.

پخوانۍ دوره د ټولنیزې ارواپوهنې او فرهنګي عنعنې له پلوه د (ریګویدا) او د (اوستا) له سندرو او ګاڅونو سره ورته والی لري. د ځینو ادیبوهانو په عقیده، د ریګویدا او اوستا د سندرو او ګاڅونو او د پښتو لرغونو سندرو موضوعګانې او قالبونه سره ورته دي. د پخوانۍ دورې عمده موضوعګانې د نمانځنې سندرې، ویاړنې (قومي تفاخر)، ویرنې، مینه، بېلتون او اخلاقي بنسټونې دي چې په هغو کې پېچلي تخیلات او لفظي ضایع چندانې نه لیدل کېږي. د غوریانو د اکمنۍ په دوره کې د قصیدې جوړونه، یو نوی پړاو ګڼل کېږي، ځکه چې په دغو قصیدو کې له پاستورال (د شپنو) شعر سره فاصله منځته راغلې ده.

که څه هم قصیدې له درباري ادب سره نږدې والی لري خو په هغو کې د پاستورالو سندرو روحیه هم ساتل شوې ده، د پښتنو قبیلو مشران او واکمنان د یووالي او قبیلوي قدرت د سمبولونو په توګه ستایل شوي دي. که دغه قصیدې د هغه وخت له عربي او فارسي قصیدو سره پرتله کېږي. د پښتنو واکمنان د قومي یووالي د سمبولونو او خواخوږیو دوستانو په توګه ستایل شوي دي. شاعر د صلی او انعام د اخیستلو لپاره شعرونه نه وايي او نه په ستاینه کې له اغراق څخه کار اخلي. په داسې حال کې چې د فارسي ژبې شعر د

عربي شعر د وزن پيروي کوي. د پښتو د لرغونو اريايانو د سندرو وزن ساتي. تراوسه پورې پښتو شعر همدغه خصوصيت ساتلی دی، يانې د شعر وزن د څپې (فشار، اکسنټ) او د هجاوو (سېلابونو) د شمېر پر اساس ټاکل کېږي.

منځنۍ دوره:

منځنۍ ادبي دوره له شپاړسمې ميلادي پېړۍ څخه تر شلمې پېړۍ پورې دوام کوي. د پښتو ادبياتو منځنۍ دوره له سياسي او ايډيالوجيکي مبارزې سره پيلېږي، خو دغه مبارزه د فيوډالي شرايطو له چوکاټ څخه دباندې نه وځي. ميا روښان د يوې مذهبي فرقې د لارښود په توگه په توره او قلم مبارزه کوي. د روښانيانو او خټکو ادبيات په عمده توگه تبليغ او تنوير ته متوجه شوي دي. روښان او خوشال خټک دواړو د پښتنو د خپلواکۍ او ملي حاکميت لپاره توده او سره جگړه پرمخ بيولې ده. سره جگړه يانې د قلم له لارې مبارزه يوه فکري سيستم ته اړتيا لري. روښانيانو د عرفان له لارې د خلکو د سياسي شعور د لوړولو، په هغو کې د خودۍ او پرځان متکي کېدلو د احساس د وپېښولو لپاره اهنګ وال ادبي اثار ايجاد کړل او په دې توگه د کتبي ادبياتو پانگه رامنځته شوه.

خوشال خټک پښتو ادبيات د مضمون، شکل او قالب له پلوه غني کړل. ده د فارسي (په حقيقت کې د عربي) ژبې ټول قالبونه (لکه مثنوي، غزل، قصيده، رباعي، مخمس او نور) او لفظي او معنوي

صنایع په پښتو ادب کې راوستل. د مضمون له پلوه دده په اثارو کې ډېر زیات نوښتونه لیدل کېږي چې د هغه وخت په شرایطو کې ساری نه لري.

د منځنۍ دورې ادبیات د مضمون او شکل په لحاظ د پخوانۍ دورې له ادبیاتو سره جوت توپیر لري. ددې دورې په ادبیاتو کې د لرغونو سندرو وزنونه متروک شول، کلاسیک معنوي او لفظي صنایع په پښتو ادب کې باب شول، د مفکورې په لحاظ سیستماتیک اثار منځته راغلل او پېچلي تخیلات د پښتو ادب په بڼه کې راوټوکېدل. په دغه وخت کې پښتو ادبیاتو د سیمې له ادبیاتو څخه واخیست. د افکارو ژورتیا، د تخیل رنگیني او د قالبونو تنوع د منځنۍ ادبي دورې غوره ځانګړنې ګڼل کېږي. دا څرګنده خبره ده چې د روښانیانو عرفان، د خوشال د ملي تشخص احساس، د رحمان بابا ادبي بلاغت، د حمید او کاظم شیدا نازکخیالي د پخوانۍ ادبي دورې په اشعارو کې نه لیدل کېږي.

په منځنۍ ادبي دوره کې درې مهم پړاوونه د فکري، سیاسي او هنري ځانګړنې له مخې د تشخیص وړ دي چې غوره استازي یې په فکري لحاظ د روښان پلویان، په سیاسي لحاظ خوشال خان خټک او په هنري لحاظ رحمان بابا، حمید، شیدا، حنان بارکزی او نور دي.

معاصره یا اوسنۍ دوره:

د پښتو د ادبي تاريخ اوسنۍ دوره د شلمې پېړۍ له دوهمې لسيزې څخه پيلېږي.

دا بايد ووايو چې پر (۱۸۹۳م) كال د ډيورنډ د تحميلي كرنې په اثر د ادبي تحول اوسنۍ دوره په لره او بره پښتونخوا كې د سياسي جريانونو د جلاوالي په سبب يو شاتنه انكشاف نه كوي، خو پيلامه يې يوشانته ده.

د افغانستان دننه پښتو ادبيات په اوسنۍ دوره كې درې مهم پړاوونه لري: د روښانتيا پړاو، د وينستيا پړاو، د اوبتون پړاو، څلورم پړاو چې كېدې شي د سمون پړاو يې وبولو نوې پيل شوی دی.

د وروستي پړاو څرنگوالی په هېواد كې د سياسي ثبات له راتلو سره اړه لري او تراوسه يې هويت په څرگند ډول نه دی تثبیت شوی. د اوسنۍ ادبي دورې ادبيات د منځنۍ دورې ادبياتو سره د محتوی، شكل، ژانرونو او قالبونو له پلوه څرگند توپير لري او د ادبي تحول نوې دوره بلل كېدې شي.

د مضمون او محتوا له پلوه د اوسنۍ دورې په ادبياتو كې نوي فكري او سياسي تمايلات (لكه نېشنلېزم، سوسيالېزم، لېبرالېزم) او نوي هنري مېتودونه (لكه ريالېزم او نور)، نوي ادبي ژانرونه، (لكه ناول، لنډه كيسه، نوی شعر، ادبي ټوټې، طنز او نور) رامنځته شوي دي. په ادبي قالبونو كې هم د ترانې، نوي شعر، منثور شعر په

ایجادولو سره تنوع او نوبتونونه منځته راځي. (۲۴: ۳۸-۴۲) او نوره ډول ډول رنگیني په کې لیدل کېږي.

یو شمېر لیکوالو تر (۱۳۵۷ل) کال وروسته پښتو ادبي بهیر پر دوو برخو وپشلی، یوې برخې ته یې استوګن ادبي بهیر او بلې ته یې نا استوګن ادبي بهیر ویلی دی. استوګن په دې مانا چې د هېواد په داخل کې رامنځته شوی او نا استوګن هغه چې د مهاجرت او کډوالۍ په چاپېریال کې رامنځته شوی، ځینو بیا همدا بهیر یې د هنري ارزښت له مخې د (شعر) او (شعار) پر څانګو هم وپشلی، هغه شعرونه چې شعري ارزښت ولري هغو ته یې شعر او هغه چې هنري ارزښت یې کمزوری وي، هغه یې شعاري پراو ویل دی.

که موږ د استاد روڼي او نورو لیکوالو او پښتو ادبپوهانو ټول نظرونه سره تحلیل او تجزیه کړو نو په وروستي تحلیل کې دې نتیجې ته رسېږو چې پښتو ادب تاریخ په مجموعي ډول پر همدې دریو لویو دورو (لرغونې، منځنۍ او اوسنۍ) دورو وپشل کېږي، چې هره دوره یې بیا په خپل منځ کې نور پراوونه لورټیا او ځورټیا، یا ځورټیا او لورټیا لري.

تر لرغونې دورې دمخه پښتو ادب

لکه څنگه چې څرگنده ده، په هره ژبه کې لومړۍ ادبيات رامنځته کېږي او بیا ادبي څېړنې یا د ادبپوهنې علم، چې د همدې علم د بېلابېلو څانگو له مخې ادبي دورې وېشل کېږي، د ادبياتو ماهیت او اهمیت په گوته کېږي او یوه ادبي پدیده د معیارونو پر بنسټ له نادبي لیکنو څخه جلا کېږي، څرنگه چې ادبپوهنه پر شتو او لاس لرلو ادبي پدیدو بحث کوي، نه پر خیالي او ناشتو اثارو، نو ځکه خو کله چې پر پښتو ادبیاتو بحث کېږي، خبره د امیر کروړ تر لاس لرلي شعریا کلام وړاندې نه ځي، دا په دې مانا نه ده چې تر امیر کروړ وړاندې یا پښتو ژبه نه وه یا یې ادبیات، خو ادب تاریخ پر همغو اثارو بحث کوي چې عملاً په لاس کې دي، څرنگه چې د امیر کروړ تر منظومې ویاړنې دمخه مورې بل لیکلی منظوم یا منشور کلام په لاس کې نه لرو، نو ځکه خو د پښتو ادبیاتو تاریخ د لومړۍ دورې پیل هم له همدې ویاړنې سره اړه پیدا کوي. البته د ژبپوهنې په رڼا کې د پښتو ژبې لرغونتیا تر دې وړاندې لسگونو پېړیو ته رسېږي. څرنگه چې یوه ژبه موجوده وي، طبیعي خبره ده چې ادبیات یې هم شته، خو دا چې ددې ادبیاتو لیکلې بېلگې د زمانې د ناخوالو له امله اوس زموږ په لاس کې نه شته، نو ځکه خو یې ادب تاریخ په باب څه نه شي ویلای.

دلته يو ځل بيا يادونه کوو چې بسايي درنو لوستونکو سره دا پوښتنه پيدا شي، چې د پښتو کوم پخواني ادبي اثار چې زموږ په واک کې دي او موږ پرې دلته خبرې کوو، هغه خو د اسلامي دوران د دويمې پېړۍ دي، ايا تر دې دمخه او تر اسلامي عصر دمخه زمانو پښتو اثار نه شته او يا نه دي ترلاسه شوي؟

ددغسې احتمالي پوښتنو په ځواب کې بايد وويل شي، چې تر اسلامي عصر دمخه هم د پښتو اثارو د موجوديت ځينې څرکونه له موږ سره شته، چې د گرانو لوستونکو د معلوماتو او ددې بحث د پس منظر په توگه به يې دلته يوازې تشه يادونه وکړو.

۱. له هغو يونانو باختري پاچهانو څخه چې په هندوستان کې پاچهۍ ته رسېدلي دي، يو هم (مناندر) نومېږي، ددغه (مناندر) د حکومت او پاچهۍ زمانه مورخانو د دويمې قبل الميلا د پېړۍ په اواسطو کې ټاکلې ده.

(مناندر) نسبت نورو يونانو باختري پاچهانو ته له هندي رسومو سره ډېر بلد و او په هندي رواياتو کې دا سړی د (ملنده) په نامه يادېږي. دغه مناندر باچا به په مختلفو علمي او مذهبي موضوعاتو کې له عالمانو او روحانيونو سره بحثونه کول، مناندر باچا چې له بودايي حکيم (ناگه سينه) سره کوم بحثونه کړي دي، دغو بحثونو ته (ملنده پنهو) وايي او دغه ملنده پنهو د بودايي مذهب له ډېرو مهمو کتابونو څخه گڼل کېږي.

څېړونکي عقیده لري چې ددغه کتاب اصلي متن په زړه پښتو برابر شوی و، چې هغه پښتو متن اوس ورک دی، اما ددې پښتو متن (پالي) ترجمې شته.

د هېواد نامتو تاريخپوه پوهاند ميرحسین شاه هم په خپلې يوې ليکنې کې همدا موضوع ياده کړې ده، هغه وايي: «هغه پاچا چې تر ميلاد (۱۵۰) کاله دمخه پښتو متن ورته منسوب دی په هندي رواياتو کې د (ملنده) په نامه يادېږي، ملنده يا مناندر په هندي تعبير يو هونبیار او پوه سړی و او په مذهبي بودايي رواياتو کې هم لوړ مقام لري. پوهان، روحانيون او مذهبي خلک به د شاه په دربار کې د تل لپاره ټول وو، پاچا به له هغوی څخه گټه پورته کوله، شاه او عالمانو به پر علمي موضوعگانو بحثونه سره کول. د پاچا (مناندر) له معروفو بحثونو چې له بودايي حکيم (ناگاسينه) سره يې کړي د (ملنده پنهو) په نامه يادېږي او د بودايي مذهب له ډېر مهمو کتابونو څخه شمېرل کېږي. ددغه کتاب اصلي متن په پخوانۍ پښتو ژبه برابر شوی و چې له بده مرغه اصلي متن يې اوس په لاس کې نه شته، اما اثار يې په (پالي) ژبه په (سيلون)، (برما) او (سيام) کې ساتل کېږي. ددې پښتو کتاب د پالي ژباړې پخوانۍ نسخه چې په څلورمه ميلادي پېړۍ کې خطاطي شوې، د جاپان له يو بودايي معبد څخه لاسته راغلي ده.» (۴۱: ۴۰-۴۱)

ددې ډلې څېړونکو د څېړنو له مخې دا ښکاري، چې تر ميلاد (۱۵۰) کاله دمخه لا پښتو ژبه ددې جوگه وه، چې کتاب په کې وليکل شي.

۲. د هندوستان د راجستان ایالت په یوه پخواني مندر (معبد) کې د څو ژبو د اشعارو یوه مجموعه پیدا شوې ده، چې په مجموعه کې د راغلو څو شعرونو ژبه پښتو ده. ددې مجموعه له وجوده (روشن لال ملهوتره) خبر کړي یو، هغه وایي: ددې مجموعه هغه اشعار چې پښتو دي، په (دوناگري) خط لیکل شوي دي، اشعار یې د لنډیو غونډې جوړښت لري، دا شعرونه ځینې خاصې دعاگانې دي. دا شعرونه تراوسه نه دي خپرل شوي، ددې شعرونو خپرنه او تحلیل به څرگنده کړي چې دا شعرونه کله لیکل شوي دي؟ د چا دي؟ د خط ډول یې مور په دې باوري کوي چې دا شعرونه به تر اسلام دمخه زمانو کې لیکل شوي وي.

له دې یادونو څخه ښکاري چې تر اسلامي عصره دمخه هم په پښتو اثار لیکل شوي، خو دا چې د (ملنده پښهو) د کتاب اصلي پښتو متن زموږ په واک کې نه شته او له راجستان ایالت څخه ترلاسه شوي په (دوناگري) خط لیکلي پښتو اشعار خپرونکو لا نه دي کتلي او نه یې دي خپرلي، نو ځکه موږ تر اسلامي عصره دمخه پر پښتو اثارو له لوړو لومړنیو یادونو پرته نور څه نه شو ویلای، نو ځکه خو د پښتو لرغونو ادبیاتو بحث له موجودو لاسته راغلو اثارو څخه پیلوو.) (۵۳: ۲۴-۲۵)

پر دغو دوو مواردو سربېره ښایي ځینې نور داسې اثار هم ومیندل شي، چې تر اسلامي عصره دمخه د پښتو اثارو د ایجاد ښکارندويي وکړي، خو دلته مو دغو څو مواردو ته اشاره وکړه، چې د پښتو د ادبي تاریخ د لومړۍ دورې په تاریخي پس منظر کې یې یادونه ضروري ده.

تر دې بحث وروسته اوس راځو د پښتو ادبياتو لرغونې دورې

ته!

د پښتو ادب لرغونې دوره

د لرغونې ادبي دورې په باب ادبپوهانو له خوا بېلابېل نظريات ورکړل شوي، وروستی نظر چې د نورو ادبپوهانو د نظرونو تر شنهې وروسته ورکړل شوی، هغه د استاد روحي نظر دی چې مورخ مخکې هم ورته اشاره وکړه. د پښتو ادبياتو د لرغونې دورې د پيل په باب د استاد روحي نظر پراخ مستدل او منطقي برېښي، کېدی شي يو زيات شمېر ادبپوهان همدا نظر ددې دورې د پيل په باب د مناسب نظر په توگه محاسبه کړي.

«د پښتو د ادبي تاريخ لومړۍ دوره له دويمې هجري پېړۍ څخه پيلېږي او د لسمې هجري پېړۍ تر پايه ان د يوولسمې پېړۍ تر لومړيو کلونو پورې دوام کوي. ددې دورې کوم ادبي اثار چې زموږ په واک کې دي، زياتره متفرق اثار دي، ددې دورې ډېر منظم او بشپړ اثار زموږ څېړونکو تراوسه نه دي ترلاسه کړي، يا دا چې تراوسه نه دي کشف شوي او يا له منځه تللي دي.

ددې دورې اثار سره له دې چې متفرق دي، خو تاريخي تسلسل لري او زموږ په هېواد کې له پېښو شويو تاريخي او فکري جرياناتو سره په ارتباط کې راپيدا شوي دي او هم دغه اثار د خپلو شکلي او جوړښتي خصوصياتو، د بيان د ډول او د موضوعي ځانگړنو له پلوه ځينې گډې وجهې لري، چې د همدغو مشخصاتو

او خپل تاریخي قدامت له امله مور د پښتو دغه ګرده ترلاسه شوي متفرق اثار د پښتو د ادب تاریخ په لومړۍ دوره کې مطالعه کوو.

پخوانۍ دوره چې په هغې کې قبیلوي نظام مسلط ښکاري، تر شپاړسمې میلادي پېړۍ پورې دوام کوي. د تحریري اسنادو له مخې په ادبي تاریخ کې دغه دوره له امیر کروړ څخه پیلېږي او د بایزید روښان تر ظهور او پاڅون پورې رسېږي. په شپاړسمه میلادي پېړۍ کې د پښتونخوا په ختیځه برخه کې د هند مغلي سلطنت په زمانه کې فیوډالي تولیدي مناسبات منځته راځي او په ادبیاتو کې هم بدلون لیدل کېږي.

په دې لرغونې دوره کې په ټولیز ډول تر (۲۸) زیات بېلابېل شاعران معلوم دي. ددې شاعرانو د کلام مجموعي بېلګې نږدې (۳۳) عنوانو منظومو ټوټو ته رسېږي. په دې مانا چې د امیر کروړ له شعره رانیولې بیا تر شیخ صالح پورې د بېلابېلو شاعرانو د کلام بېلګې په دې دوره کې د مطالعې وړ دي. پر یادو (۲۸) شاعرانو د سلیمان ماکو نثر هم په همدې لرغونې دوره کې ځای لري چې خورا خوږ او په پښتو ادبیاتو کې له تاریخي پلوه د خورا زیات ارزښت وړ دی.

پخوانۍ دوره د ټولنیزې ارواپوهنې او فرهنګي عنعنې له پلوه د (ریګویدا) او د (اوستا) له سندرو او ګاڅونو سره ورته والی لري. د ځینو ادبپوهانو په عقیده، د ریګویدا او اوستا د سندرو او ګاڅونو او د پښتو د لرغونو سندرو موضوعګانې او قالبونه سره

ورته دي. د پخوانۍ دورې عمده موضوعگانې د نمانځنې سندرې، وياړنې (قومي تفاخر)، ويرنې، مينه، بېلتون او اخلاقي بنسټونې دي چې په هغو کې پېچلي تخيلات او لفظي ضايع چندانې نه ليدل کېږي. د غوريانو د واکمنۍ په دوره کې د قصيدې جوړونه، يو نوی پړاو گڼل کېږي، ځکه چې په دغو قصيدو کې له پاستورال (د شپڼو) شعر سره فاصله منځته راغلي ده.

پوهانو د امير کروړ وياړنه، د بېټ نيکه مناجات، د شيخ اسماعيل او خرنسبون نارې او همدارنگه د ملکيار هوتک سندرې او نور شعرونه له زړو اريايي سندرو سره ورته او نږدې بللي دي.

که څه هم قصيدې له درباري ادب سره نږدېوالی لري خو په هغو کې د پاستورال سندرو روحیه هم ساتل شوې ده، د پښتنو قبيلو مشران او واکمنان د يووالي او قبيلوي قدرت د سمبولونو په توگه ستايل شوي دي. که دغه قصيدې د هغه وخت له عربي او فارسي قصيدو سره پرتله کېږي. د پښتنو واکمنان د قومي يووالي د سمبولونو او خواخوږيو دوستانو په توگه ستايل شوي دي. شاعر د صلي او انعام اخيستلو لپاره شعرونه نه وايي او نه په ستاينه کې له اغراق نه کار اخلي. په داسې حال کې چې د فارسي ژبې شعر د عربي شعر د وزن پيروي کوي. د پښتو د لرغونو اريايانو د سندرو وزن ساتي. تراوسه پورې پښتو شعر همدغه خصوصيت ساتلی دی، يانې د شعر وزن د څپې (فشار، اکسنټ) او د هجاوو (سپلاونو) د شمېر پر اساس ټاکل کېږي.

د پښتو د تخنيک په دې برخه کې د پښتو پر لرغونې شاعرۍ هم د پښتو همغه عام قوانين د تطبيق وړ دي چې هم پر پښتو ليکلې شاعرۍ هم پر گړنۍ شاعرۍ د تطبيق وړ دي. دا جوړښت څپيز خجيز يا سټلا بوتونیک دی. پوهاند ډاکتر مجاور احمد زيار په دې باب وايي: «پښتو شعر د جوليز جوړښت او تخنيک له پلوه په سټلا بوتونیک ډول پورې اړه لري، نه په سټلا بېک او عروضي (مټريک) پورې، کله چې وايو د پښتو شعر رغاوونيز تخنيک سټلا بوتونیک دی، دوه عنصره مو سترگو ته ودرېږي: څپه او وزن.» (۲۸: ۴)

له دويمې هجري قمري پېړۍ څخه د پښتو ادبياتو د لرغونې دورې د پيل په باب دا نظريه په واقعيت کې د اکثر و پښتو ادبپوهانو او تاريخپوهانو د نظرياتو نچور دی او يوه اتفاقي نظريه ده. لوی استاد عبدالحي حبيبي، پوهاند صديق الله رښتين، کانديد اکاډميسن محمد صديق روهي، سرمحقق زلمی هېوادم، سرمحقق سيد محی الدين هاشمي، نورمحمد غمجن او نورو گڼو پښتو ادبپوهانو چې کوم نظريات ورکړي، اکثره په همدې نظر دي چې د پښتو ادب لرغونې دوره له (۱۳۹ هـ ق) کال يانې د امير کروړ د لاسته راغلي شعر څخه پيلېږي او بيا تر (۹۳۰ هـ ق) کال پورې چې د روښان د ژوند او مبارزې کلونه دي، تر دې دمه رسېږي. البته د روښانيانو له مبارزو له پيل سره نه قطع کېږي، تداوم يې ان تر (۱۰۰۰ هـ ق) کال پورې رسېږي چې وروستی شاعر يې شيخ محمد

صالح الكوزى دى چې د (۱۰۰۰ هـ ق) په حدودو كې يې ژوند كړى
دى.

د لومړي څپرکي لنډيز

په لومړي څپرکي کې مو په تفصيل سره د لرغونې دورې د پيل، ادب تاريخ، ادبي تيوري، ادبي کره کتنې، په مجموعي ډول د ادبپوهنې پر اساسي او فرعي څانگو، ادبي تذکرې، ادبي دورې څنگه ټاکل کېږي؟ پښتو څو ادبي دورې لري؟ تر لرغونې دورې دمخه پښتو ادب او نورو اړوندو مسایلو په باب په نسبتاً تفصيل سره معلومات وړاندې کړل، اوس غواړو د همدغو درسونو لنډيز ته راشو.

د پښتو ادب لرغونې دوره د دويمې هجري پېړۍ له نيمايي څخه پيلېږي او دا ځکه چې په همدې زمانه کې يو ليکل شوی شعر تر مورږ رارسېدلی دی، دا شعر د امير کروړ يوه وياړنه ده چې د پتې خزاني په وسيله مورږ ته رارسېدلی او پتې خزاني بيا په خپل وار سره له نورو اثارو څخه رانقل کړی دی.

ادب تاريخ د ادبپوهنې يوه څانگه ده چې د تاريخ په بېلابېلو پړاوونو کې د يوې ژبې د ادبياتو وده او پرمختگ لوړتيا او څوړتيا څېړي.

ادبپوهنه هغه علم دی چې ادبيات له هر پلوه څېړي او مطالعه کوي يې. ادبپوهنه د (ادب تاريخ، ادبي کره کتنه او ادبي تيوري) درې اساسي څانگې لري.

ادبي دورې د ادبپوهنې د اصولو پر اساس ټاکل کېږي، يوه ادبي دوره هغه وخت رامنځته کېږي چې په ادبياتو کې د پخوا په انډول کيفي او کمي بدلون محسوس شي.

پښتو ادبپوهانو تر دې دمه پورې پښتو ادبي دورې پر دريو لويو دورو وېشلي دي؛ لرغونې دوره چې د دويمې هجري پېړۍ له دويمې نيمايي څخه پيلېږي او د يولسمې هجري پېړۍ پورې رسېږي، دويمه يا منځنۍ دوره چې د لسمې هجري پېړۍ له نيمايي پيل او د يولسمې هجري پېړۍ تر پايه پورې رسي او معاصره دوره چې د امير حبيب الله خان پر وخت د سراج الاخبار جريدې او په پښتو ادبياتو کې د نويو څپو له پيل څخه بيا تر (۱۳۵۷ل) کال پورې رارسي، البته دا دورې بيا په خپل وار سره بېلابېل پړاوونه هم لري. طبيعي خبره ده، هغه دوره چې اوس يې موږ د لرغونې دورې په نامه يادوو، تر دې دمخه هم پښتو ادبيات موجود وو، خو موږ يې تر دې دمه کومه ليکلې بېلگه نه ده ترلاسه کړې، د بېلگې د نشتوالي مانا دا نه ده چې ادبيات به نه وو، خو په ادب تاريخ کې تر ډېره حده پر ليکلو ادبياتو بحث کېږي.

د پښتو ادب لرغونې دوره چې له امير کروړه پيلېږي، تر روښانيانو رسېږي او ان تر (۱۰۰۰ هـ ق) حدودو پورې امتداد پيدا کوي. د پښتو شعر بېلابېل انواع په خپله لمن کې راوغاړي، محتوايي او شکلي بېلابېل فورمونه په کې موجود دي، قصيدې، مثنوي، غزل او رباعي فورمونه هم په همدې دوره کې راخپل شوي دي. د پرديو ژبو اغېزې شته خو ډېرې زياتې محسوسې نه دي، لومړۍ منظومه ژباړه هم په همدې لرغونې دورې پورې اړه لري.

د لومړي څپرکي پوښتنې

- ادب تاریخ څه ته وايي؟
- ادبپوهنه څو څانگې لري؟
- د پښتو ادبیاتو لرغونې یا لومړۍ دوره له کومه پیل او تر کومه وخته رسي؟
- د ادب تذکرې او ادب تاریخ ترمنځ توپيرونه څه دي؟
- د ادبي دورو د ټاکنې معیارونه څه دي؟
- ادب تیوري څه ته وايي؟
- ادبي کره کتنه څه ته وايي او ادبیاتو ته یې ګټه څه ده؟
- د ادبپوهنې فرعي څانگې کومې دي؟
- ادبیات څه ډول تعریفولای شو؟
- د پښتو لرغونو ادبیاتو په باب د لس عنوانو بېلابېلو لیکل شویو اثارو نومونه واخلي؟

دويم خپرکی

د پښتو لرغونو ادبياتو لويې حوزې

د هرې ژبې په يوه مشخصه جغرافيه کې چې گڼ او يا هم پامور شمېر ادبي اثار رامنځته شي، هغه يوه فرهنگي يا ادبي حوزه گڼل کېږي، حتمي نه ده چې دا ادبي حوزې دې د اثارو د کميت او کيفيت له پلوه سره يوشان وي، يا دې يو بل سره سل په سلو کې په رابطه کې وي او يا دې هم يوه پر بلې اغېزه ولري، کېدای شي متقابلې اغېزې او رابطې هم ولري خو چې په يوه مشخصه جغرافيايي ساحه کې بېلابېل اثار راوتوکېږي، هغه د يوې ادبي حوزې بڼه خپلوي. پښتو ادبيات هم په لرغونې دوره او هم په راوړسته دوره کې بېلابېلې ادبي حوزې لري چې دلته يې يوازې په لرغونې دوره کې د مهمو حوزو يادونه کوو. البته دا په دې مانا نه ده چې پښتو ادب په دې زماني بهير کې نورې حوزې نه درلودلې او يا به په نورو سيمو کې ادبي اثار نه وي رامنځته شوي، خو کوم څه چې موږ دلته يادوو او د تاريخي اثارو په توگه مطرح دي، هغه دادي چې د نورو سيمو په اندول له دې سيمو څخه زيات ليکلي اثار ترلاسه شوي دي.

«کله چې سړی د موجودو او لاس ته راغلو پښتو ادبي اثارو پخواني اسناد مطالعه کوي، نو رانگارې، چې دغه لومړني اثار په ځينو داسې مراکزو کې رامنځته شوي، چې هلته د پښتنو خپل

محلي حکومتونه او قبيله يي نظامونه وو او پښتانه هلته د خپل ملي هويت او سياسي اقتدار خاوندان وو.

به دغو مراکزو کې يو لرغونی مرکز او د پښتنو پخوانی ټاټوبی (غور) دی، بل مرکز يې د (کسې غره) لمنې دي او درېيم يې هم (ملتان) دی.

خو مخکې تر دې چې په دغو دريو مراکزو کې د پښتو پر ايجادی ادبياتو خبرې وکړو، ښه به وي دا خبره له ياده ونه باسو، چې د دويمې هجري پېړۍ شاوخوا په غزني کې د لويکانو شاهي کورنۍ موجوده وه، چې تر (گردېز) او (زابلستان) پورې سيمې يې په ولکه کې وې او د منطقي له سيمه ييزو شاهي کورنيو سره يې روابط هم درلودل.

د غزني د لويکانو د کورنۍ يو سړی (جویر) نومېده، چې د (۱۲۰هـ ق) په حدودو کې يې د ژوند زمانه وه، ددې کورنۍ قدرت د (سبکتگين) (۳۶۵هـ ق) په وسيله ختم کړای شو. د لوی استاد مرحوم پوهاند عبدالحي حبيبي د څېړنو له مخې د لويکانو د کورنۍ نژادي تقارب له غلجي پښتنو سره ښکاره دی او دغه غلجي پښتانه له زابلستان څخه تر غزني پورې ځمکو کې له پخوا څخه مېشت وو او اوس هم مېشت دي.

د غزني د لويکانو د کورنۍ د يوه لويک يو پښتو بيت مورې ته رارسېدلی دی. د بيت د ويونکي نوم نه دی څرگند، خود (خانان

لويک) او (خنچل شاه کابلي) معاصر و او پر (۶۳ هـ ق) کال ژوندی
ښکاري.

دغه بيت لوی استاد پوهاند عبدالحي حبيبي د سلطان سخي
سرور د کراماتو د يو خطي کتاب له يو حکايت څخه رانقل کړی دی
او په اوسنۍ املا استاد داسې ليکلی دی:

په زمي غزنه ښخېد لويک لويانو بايله لوييا

کنښه تور به براغلو م (بلوم) ممله تازی و په ملا

دا لور بيت تر تاريخي تحليل وروسته داسې تفسير شوی دی:

څنگه چې د غزني خانان لويک په جبري ډول مسلمان شوی و،
نو له کابله يو بل لويک دا لور بيت ورواستاوه، چې دا لاندي
مفهوم ځنې اخيستل کېږي:

«های افسوس! لويک بت د غزني په ځمکه کې ښخ شو، لوييا خو
خپله لويي بايلوده، زه به لښکر درواستوم ته د تازيانو (عربو)
ملگري مه کوه.»

د بيت له ژبني تحليل څخه داسې نتيجه اخيستل شوې ده، چې
د اسلامي عصر په لومړيو پېړيو کې پښتو په شرقي خواوو کې
پهلوي ژبې ته نږدې وه.

د غزني د لويکانو ددغه يو پښتو بيت تر دې لنډې يادونې
وروسته بېرته خپل اصلي مقصد ته راگرځو او د پښتو ادبياتو د
توکېدو هغه لومړني درې مرکزونه يا حوزې ښيو، چې په اسلامي

لومړيو پېړيو كې هلته پښتو اثارو د ايجاد زمينې درلودې او د
پښتو هغه لومړني ليكلي اثار چې مور ترلاسه كړي دي، په دغو
دريو سيمو كې ټوكېدلي دي.)) (۵۳: ۲۶-۲۷)

غور ادبي حوزه

غور د افغانستان يوه لرغونې او تاريخي سيمه ده چې د پاچاهيو سلسلې په کې تېرې شوې دي او ددې سيمې پاچهانو د اسلام د مقدس دين د خورولو په چارو کې هم لويه برخه درلودلې ده.

د پښتو په لرغونو استوگنځايونو کې يوه هم د غور سيمه شامله ده، چې د غور پر سوريانو سربېره د پښتنو د ځينو نورو قبایلو نسبت هم له دې سيمې سره ښکاره دی.

په پښتنو قبایلو کې يوه لويه قبيله، د (غوري) يا (غورياخېلو) پښتنو ده، چې د تاريخي اشارو او نسبي تحقيق د کتابونو د رواياتو له مخې د (کند بن خرشبون بن سره بن) په اولاد کې د (غوري) په نامه د يو تن ذکر راځي. د (مخزن افغاني) د روايت له مخې ددې سړي اصلي نوم (شيخ ابراهيم) و، خو څنگه چې په غور کې زوکړی و، نو ځکه د (غوري) په نامه مشهور و او اولاده يې تراوسه د (غوري) او يا (غورياخېل) په نامه يادېږي. په غوري پښتنو کې څلور لويې قبيلې شاملې دي: (دولت يار، خليل، زراني او ځمکنی)، چې بيا دې هرې قبيلې ته نورې لسگونې پښتنې قبيلې او پښې منسوبې دي.

د غور د مرکز (چغچران) چې په دې وروستيو کې يې د (فيروز کوه) په نامه ياد کړ، ختيځ ته اوس هم د (دولت يار) په نامه يو کلی شته، چې د غوري پښتنو د دولت يار د قبيلې له نامه سره اړه لري.

«د استاد پوهاند عبدالشکور رشاد د خپرنې له مخې دغه غوري پښتانه د چنگېز خان (۶۲۴ هـ.ق. مړ) تر بریدونو وروسته له غور څخه کوچېدلي دي، مخ په جنوب او شرق را لېږدېدلي دي.

پر غوريا خېلو پښتنو سربېره د نورو ډېرو پښتني قبيلو د اوسېدو پخوانی ټاټوبی هم غور و او ډېرې پښتني قبيلې له دې سیمې څخه نورو سیمو ته تللي او خورې شوي دي. له دغو تاريخي رواياتو او اسنادو ښکاري چې د اسلامي عصر په لومړيو کې د غور زياتره اوسېدونکي پښتانه وو او د دوی ژبه پښتو وه.

زموږ د هېواد نوميالی مورخ ارواښاد مير غلام محمد غبار په خپل يو اثر (افغانستان و نگاهي به تاريخ آن) کې ليکلي دي چې د غور قديمي اريايي ژبې د وختونو په تېرېدو سره خپل ځای ځينو محلي لهجو او پښتنو ته پرېښود او د غور سیمو ته د پښتنو د پرله پسې مهاجرتونو له امله دا ژبه هلته عامه شوه. د غور له پاچهي کورنيو څخه يوه کورنۍ د سوريانو ده، په (طبقات ناصري) کې د (قاضي منهاج السراج جوزجاني) د ليکنو له مخې د ضحاک (پښتو: سهاک) په اولاده کې دوه وروڼه وو، چې د يو نوم (سور) او د بل (سام) و، سوريي مشر ورور او پاچا و او دا بل يې د لښکرو مشر و، تر اسلامي عصره دمخه دوی په غور کې پاچاهي درلوده.

د غور دغه سوري شاهي کورنۍ په تاريخونو کې د (شنسبانيانو) په نامه هم مشهوره شوې ده او دا ځکه چې د دې کورنۍ يو مشر نيکه شنسب (شين اسپ) نومېده، چې د پلار نوم

يې (خرنک) و، دا شنسب د حضرت علي(رض) په زمانه کې مسلمان شوی او د غور پاچا منل شوی دی.

د شنسب زوی امير پولاد و، چې د خپلو پلرونو نوم يې بيا راژوندی کړ. هغه وخت چې (ابو مسلم مروزی) د (بني اميه) اميران له خراسان څخه وشړل او د (بني عباس) په پلوی ودرېد، نو امير پولاد د غور لښکرې د ابو مسلم په مدد وکوچولې او د (آل عباس) د پاچاهۍ د تينگښت لپاره يې ډېرې هڅې وکړې. د امير پولاد د پاچهۍ مرکز د غور په (منديش) کې و، کله چې دی وفاتېده نو يې پاچاهي زامنو ته ورسېده.

د پښتو د ادبي تاريخ يوه مهمه سرچينه پټه خزانه ده، په دې کتاب کې د معتبرو پخوانيو کتابونو، لکه د شيخ کټه متي زی (لرغوني پښتانه) او د محمد بن علي البستي (تاريخ سوري) په استناد راغلي دي، چې د امير پولاد سوري زوی، امير کروړ و، چې پر (۱۳۹هـ ق) کال د غور په منديش کې پاچا شو.

امير کروړ د غور کلاوي: بالشتان، خيسار، تمران، برکوشک او نور ونيول. دده پاچهي دوه مرکزونه درلودل، يو (منديش) او بل (زمينداور). و. امير کروړ ډېر غښتلی پهلوان و، چې په يوازي ځان به له سلو تنو سره جنگېده، ده هم د عباسي دعوت په جنگونو کې گډون درلود او ډېرې برياوې يې ترلاسه کړې.

امير کروړ عادل پاچا و او پر دې سر بېره ده په پښتو اشعار هم ويل. امير کروړ پر (۱۵۴ هـ ق) کال د پوښنچ په جگړو کې مړ شو او پرځای يې دده زوی (امير ناصر) پاچا شو.

د امير کروړ کوم شعر چې پټې خزانې راوړی دی، د سر بند يې دا دی:

زه يم زمري پر دې نړۍ له ما اتل نسته
په هند و سند و پر تخار او پر کابل نسته
بل به زابل نسته - له ما اتل نسته

دا لوړ شعر د پښتو تر ټولو پخوانی لاس ته راغلی شعر دی چې د اسلامي عصر په دويمه پېړۍ کې د غور يوه پښتانه پاچا (امير کروړ) سوري ويلی دی.

تر دې شعره بل پخوانی شعر تر اوسه نه دی تر لاسه شوی، امکان لري په اينده کې د امير کروړ تر شعره ډېر پخواني پښتو اشعار کشف شي.

څنگه چې غور د پښتنو يو لرغونی ټاټوبی و، دغه رنگه تراوسه معلوم لاس ته راغلی پخوانی شعر هم همدغې سيمې ته منسوب دی، نو پر دې اساس مور غور د پښتو ادبياتو د ايجاد په لومړنيو مراکزو کې تر ټولو پخوانی مرکز بللی شو. (۵۳: ۲۶-۳۰)

پر امیر کروړ سربېره شیخ اسعد سوري او ښکارندوی غوري هم
د غور دربار ته منسوب شاعران وو، چې هر یو داسې غرا قصیدې
وویلې چې د پښتو ادب په تاریخ کې بل ځای ساری نه لري.

د شیخ اسعد سوري قصیده

:

د فلک له چارو څه وکړم کوکار

زموږ لوی هر گل چې خاندې په بهار

او د ښکارندوی غوري:

د پسرلي ښکلونکي بیا کړل سینگارونه

بیا بې ولونل په غرونو کې لالونه

د هنري ښکلا او فکري محتوا له مخې دواړه د هنر په ګاڼه
پسوللي قصیدې دي.

ددې بحث په نتیجه کې باید ووايو چې غور، لکه څنګه چې د
پښتنو په لرغونو ټاټوبو کې شامل دی، دغه رنګه تراوسه لا د
پښتو ادبیاتو د ایجاد لومړنۍ سیمه هم ګڼل کېږي.

کسي غر ادبي حوزه

«د پښتنو په لرغونو استوګنځايونو کې يوه ډېره مشهوره او تاريخي سيمه د سليمان د غرونو لمنې دي، ددې غرونو لمنې د شپږ سوو کيلو مترو په شاوخوا کې اوږدوالی لري او پښتانه له ډېرې لرغونې زمانې تراوسه په کافي تعداد د دغو ډېرو مشهورو غرونو په لمنو کې استوګنه لري.

دغه د سليمان غرونه په ځينو کتابونو او تاريخي اثارو کې (د کسې غره) په نامه هم راغلي دي او د جنوبي پښتونخوا، بلوچستان، دېرو او د کندهار د شاوخوا خلک اوس هم د سليمان غرونه د کسې د غره په نامه يادوي.

څنگه چې د کسې غره په لمنو کې له ډېرې پخوا زمانې څخه پښتانه مېشت وو، نو دوی د خپلې ټولنې له شرايطو او د دوی په ټولنه کې له مسلطو فرهنگي نورمونو سره برابر ادبيات هم درلودل او دغه ادبي روايات او د ادبي اثارو د ايجاد بهير په ګرځي او ليکنې بڼه له ډېرې پخوا زمانې نه تراوسه پورې ددغه بختور غره په لمنو کې د مېشتو قبایلو ترمنځ، جريان لري.

په سلګونو پښتانه شاعران ددې غرونو په لمنو کې روزل شوي او د پښتو د ولسي ادب يوه عمده او بهانده چينه د همدغو غرونو په لمنو کې د مېشتو پښتنو په سيمو کې موجوده ده. د پښتو ادبياتو په دوو لرغونو تذکرو (تذکره الاوليا) او (پټه خزانه) کې د کسې غره په لمنو کې د ځينو اوسېدلو پښتنو ځينې زاړه او

پخواني شاعران خوندي دي. چې ددغو اشخاصو او اشعارو زمانه زموږ مورخانو د درېيمې هجري پېړۍ له اوایلو ان تر څلورمې او پنځمې هجري پېړۍ پورې گڼلې ده، څنگه چې دا اثار د پښتو په لومړنيو ادبي اثارو کې درېږي، نو ځکه موږ هم (د کسې غر) د پښتو ادبياتو د ايجاد په لومړنيو دريو مراکزو کې حساب کړ.

د کسې د غره په لمنو کې د روزل شويو شاعرانو په ډله کې تر ټولو معلوم پخوانی سړی، شيخ بېټني دی چې د ژوند زمانه يې د درېيمې هجري پېړۍ شاوخوا اټکل کېدی شي.

د شيخ بېټني يو مناجات سليمان ماکو په تذکرة الاوليا کې راوړی دی، چې د پښتو د زړو اشعارو په لړ کې ډېر مهم شعر دی او ځينې داسې ټکي يې له پارکي څخه ترلاسه کېږي چې په فکري لحاظ له ډېرو زړو اريايي افکارو سره تړاو لري. د شيخ بېټني د مناجاتو يو بند يا دوه بيتونه دادی:

لويه خدايه، لويه خدايه ستا په مينه په
هرځای _____
غر ولاړ دی درناوي کې ټوله ژوي په زاري کې

پر شيخ بېټني سربېره د اسلامي عصر په درېيمه او څلورمه پېړۍ کې ددې سيمې دوه نور شاعران هم موږ ته معلوم دي، چې ځينې اثار يې پښتو تذکرو تر موږه پورې رارسولي دي. په دغو شاعرانو کې يو هم شيخ اسمعيل دی، چې دده دوه پارکي زموږ په

واک کې دي. په دغو دوو پارکو کې یو یې د (تذکرة الاولیا) پانواو بل یې (پتې خزاني) خوندي کړی دی.

د شیخ اسماعیل د لومړي پارکي یو دوه بیتونه دادی:

تېښته وکړه له ابلیسه چې ابلیس لعین ښکاره

_____ سي

هلته ورکه پلوشه سي ټول نړۍ نوره تياره

_____ سي

د دویم پارکي لومړۍ برخه یا څلوریزه یې

داده:

که یون دی یون دی مخ کې بهلتون دی

له کسی غره څخه ځي خرنسبون دی

د شیخ اسماعیل په دوو راغلو پارکو کې یې لومړی په (تذکرة الاولیا) کې او دویم یې په (پته خزانه) کې راغلی دی، د شیخ اسماعیل پر پارکو سربېره د کسی د غره په لمنو کې دغه وخت د یو بل پخواني ویناوال د وینا نمونه هم پتې خزاني تر موزه رارسولې ده، دا ویناوال خرنسبون دی، چې د کلام یا پارکي یو بند یې دادی:

بېلتانه نارہ مې وسوه په کور بانددې

نه پوهېږم چې به څه وي پېښ په وړاندې

له خپلوانو به بېلېږم په سرو سترگو

دواړه سترگې مې په وینو دي ژړاندې

پورته تاسې د دريو تنو پښتنو ويناوالو اشعار ولوستل، چې دغو دريو تنو د اسلامي عصر د درېيمې او څلورمې پېړۍ په حدودو کې ددغه تاريخي غره په شاوخوا کې ژوند کړی دی» (۵۳: ۳۲-۳۵)

ملتان ادبي حوزه او نورې سيمې

د مورخانو او تاريخي کتابونو له ليکنو څخه معلومېږي، چې د لومړيو دوو اسلامي پېړيو په شاوخوا کې پښتانه په کافي تعداد د سليمان د غرونو له لمنو او د پښتونخوا له سيمو د سند او پنجاب سيمو ته ورغلي او هلته مېشت شوي وو.

«ځينې مورخان په دې نظر دي چې په لومړيو اسلامي پېړيو کې په (سند) او (ملتان) کې د اسلامي حکومتونو د ټينگښت يو دليل په هغو سيمو کې د پښتنو موجوديت و د پنجاب او سند سيمو ته کوچېدلي پښتانه د خپل شجاعت او نارينتوب له پلوه په سيمه کې د راجاگانو او محلي حکومتونو د توجه وړ وو.

له همدې امله د پنجاب په غربي برخو او ملتان کې له اوسېدونکو پښتنو څخه (شيخ حميد لودي) د (۳۷۰هـ ق) په شاوخوا کې د لاهور او پنجاب د راجا له خوا له ملتانه نيولې تر لغمانه پورې د پرتو شاوخوا سيمو واکمن وټاکل شو او (راجا جيبال) د دغو پښتنو د حکومت په وسيله له خپلو غربي سرحدونو ځان ډاډمن کړ او په دې توگه د څلورمې هجري پېړۍ د دويمې نيمايي په جريان

کې د ملتان په لودیانو کې د شیخ حمید لودی له خوا د لودیانو د واکمنۍ بنسټ کېښول شو او په دې ډول پښتان به اسلامي عصر کې د هند په یوه برخه کې قدرت ته ورسېدل، چې د غربي پنجاب پر ځینو برخو او ملتان سربرېره د پښتونخوا او اوسني افغانستان ځینې سیمې یې هم تر لاس لاندې وې او د پاچهۍ مرکز یې ملتان و.

تر شیخ حمید لودی وروسته د لودیانو د پاچهۍ سلسله دده په کورنۍ کې جاري وه، په شیخ حمید پسې دده زوی (نصر) او بیا یې لمسی (داود) د ملتان د لودی کورنۍ واکمنان وو، ددې کورنۍ پاتې شوني تر (۲۳۲هـ. ق) پورې هلته وو.

د ملتان د لودی شاهي کورنۍ یادونه مو په دې ځای کې ځکه وکړه چې له دغې شاهي کورنۍ څخه دوه تنه داسې کسان مور ته ښکاره دي چې په پښتو پارکي ځنې پاتې دي، نو د همدغو دوو تنو پخوانیو پښتنو ویناوالو د شتوالي له امله مور د ملتان سیمه د پښتو ادبیاتو د ایجاد په لومړنیو مرکزونو کې وشمارله.

د ملتان د لودی شاهي کورنۍ په دوو تنو ویناوالو کې یو (نصر لودی) دی او بل (شیخ رضی لودی) دی.

د نصر لودی او شیخ رضی لودی لږ احوال او اشعار (شیخ احمد ابن سعید اللودي) په خپل کتاب (اعلام اللوذعي فی اخبار اللودي) کې راوړي دي. دا کتاب به (۶۸۶هـ. ق) کال کې لیکل شوی دی.

ددغو دوو لودي پښتنو اشعار او احوال بيا (كامران خان سدوزي) په خپل كتاب (كليد كامراني) كې د دمخني ياد شوي شيخ احمد ابن سعيد اللودي د كتاب له مخې راوړي دي.

كليد كامراني په (۱۰۳۸ هـ ق) كې د كندهار په (بهر صفا) كې ليكل شوی دی او ددغه كليد كامراني له مخې بيا دغه اشعار او احوال (محمد هوتک) په (پته خزانه) كې اخيستي دي، په دې ډول مورې وېنو چې د ملتان د لوديانو اشعار په دريو واسطو تر مورې پورې رارسېدلي دي. په دغو دوو تنو ويناوالو كې (نصر لودي) د (شيخ حميد لودي) زوی دی، چې تر خپل پلار وروسته په ملتان كې پاچهۍ ته هم رسېدلی دی. د پاچهۍ زمانه يې استاد عبدالحی حبيبي د (۳۹۰ هـ ق) شاوخوا ښوولې ده.

ددې كورنۍ بل ويناوال (شيخ رضی لودي) دی، چې دی د شيخ حميد لودي وراره او د نصر لودي د اكا زوی و.

شيخ رضی لودي د شيخ حميد لودي د پاچهۍ په زمانه كې د اسلام د مقدس دين د تبليغ لپاره پښتونخوا ته تللی و. پته خزانه وايي، چې دی (دوه كاله) د كسې په غره كې گرځېده او ډېر خلك يې مسلمانان كړل.

پتې خزانې د دغو دوو سره تره زامنو (شيخ رضی لودي) او (نصر لودي) دوه پارکي خوندي كړي او دا پارکي د ليكونو (خطونو) په بڼه تبادله شوي دي. په دې پارکو كې لومړی پارکی د شيخ رضی لودي دی، ددې پارکي يو دوه بيتونه دا دي:

د الحاد په لور دې ترپلل
مور وونلی په زیار نه
گروه دې زمور وکوراوه
تا په تورو توراوه

کله چې دا لیک په ملتان کې نصر ته ورسېد، نو یې ده ځواب
ووايه چې یو دوه بیتونه یې دا دي:

د الحاد په تور، تورن سوم
زه لرغون خو ملحد نه

زما دښنه هسې تو را کړی
که ملحد یم د دښنه یم

په دې دوو لورو شعري ټوټو کې شیخ رضی د خپل اکا زوی
(نصر) ته ویلي دي، چې ته له سنته او خپلې لارې اوبستی یې او د
پلرو عقیدوي لار دې پرېښي ده.

نصر په ځواب کې ویلي چې زه پر سنت ټینگ یم، کوم تورو نه
چې د لارې د پرېښودو په باره کې پر ما لگول شوي دي، هغه دروغ
دي.

په دغو شعرونو کې راغلې خبرې له ځینو تاریخي وقایعو سره
اړه لري، چې د اشعارو د مفاهیمو د پوهېدو لپاره موږ اړ یو چې
دغه تاریخي مسایل لنډ تشریح کړو.

د ملتان لودي شاهي کورنۍ د غزني له پاچهانو سره په رقابت
کې واقع وه او تل به د غزني د پاچهانو له خوا د ملتان پر لودیانو
حملې کېدلې او تر هغې چې د دې کورنۍ د پاچهۍ سلسله د
غزنوي پاچهانو له خوا ختمه شوله. مورخین په دې عقیده دي چې د
ملتان پر لودیانو د قرمطیت او الحاد تورو نه هسې خوشې بابیزي

خبرې دي او د همدې تور په وسيله د غزني پاچهانو د ملتان د لوديانو د ټکولو لپاره ځانته يوه پلمه پيدا کوله. که نه وي د ملتان لوديان هم مسلمانان وو او د غزني پاچهان هم مسلمانان وو، نو څنگه کېدی شول چې يو مسلمان پاچا دې پر بل لښکرکشي وکړي؟ همدا علت و، چې د ملتان پر لوديانو د الحاد او قرمطيت تورونه لگول کېدل او دا يې بنوول چې دوی له اسلامي سنته او اسلامي لارې اوبستي دي او په دې توگه يې د دوی د وهلو او پردوی د حملې لپاره شرعي جواز پيدا کاوه. لکه چې تاسې د (نصر لودي) په ځوابيه پارکي کې ولوستل، نصر د الحاد تورونه رد کړي دي او ويلې يې دي، چې زه مومن يم او پر خپله پخوانۍ لاره ټينگ يم.

ملتان يو له هغو سيمو څخه گڼل کېږي چې په اسلامي څلورمه پېړۍ کې هلته د پښتو ادبياتو د ايجاد زمينې موجودې وې. ملتان په پخواني هند کې تراوسه معلومه لومړنۍ سيمه وه چې پښتو ادبيات په کې ايجاد شوي دي. تردې زمانې وروسته د اسلامي عصر په بېلابېلو پېړيو کې پښتانه د هندوستان ډېرو سيمو ته تللي او هلته مېشت شوي دي. د دوی له مېشتېدو سره په هندوستان کې د پښتو ژبې او ادبياتو د ايجاد او ودې زمينې هم برابرې شوې دي او په وروستيو اسلامي پېړيو کې پر ملتان سربېره د هندوستان په ډېرو نورو ښارونو کې پښتو ادبيات ايجاد او پښتو اثار وليکل شول، چې دا جريان له څلورمې هجري پېړۍ نه تر نن ورځې پورې راروان دی. (۵۳: ۳۶-۳۹)

په همدې لرغونې دوره کې پر شيخ رضي لودي او نصر لودي سربېره موږ د ملتان د بل پښتون واکمن د سلطان بهلول لودي او د هغه د دربار د شاعر خليل خان نيازي دوه څلوريزې هم لرو چې يو بل

ته يې د سوال او ځواب په بڼه ويل شوي او د هغوی د پېژندنې په برخه کې به پرې پوره بحث وشي.

د بورتې دريو غټو مرکزونو ترڅنگ، د هندوستان ځينې نور ښارونه او همدا راز د هېواد نورې سيمې لکه: غزني، بست، زمينداور او نورې سيمې هم شته چې هم په لرغونې دوره کې او هم تر هغې وروسته په کې پښتو ادبيات ټوکېدلي او وده يې کړې ده.

د دويم څپرکي لنډيز

په تېر بحث کې موږ هغه درې مرکزونه وښوول، چې د اسلامي عصر په لومړيو پېړيو کې د پښتو لومړني اثار په همدې مرکزونو کې ايجاد شوي دي. دا مهال پښتانه په زيات تعداد کې په همدې سيمو کې پراته وو، غور، د کسې غر او ملتان، درې داسې مرکزونه وو، چې پښتنو په کې خپل محلي حکومتونه درلودل او يا يې تر خپل قبيله يي نظام لاندې په کې ژوند کاوه.

د پښتونخوا، افغانستان او پخواني (روه) نورو سيمو کې پښتانه خواره وو، د سند او پنجاب لمنو ته هم په کافي تعداد کې رسېدلي وو او د پنجاب په يوه خورا لرغوني ښار (ملتان) کې يې حکومت هم جوړ کړی و.

«په دې مرکزونو کې چې کوم ادبيات ايجاد شوي دي، هغه ادبيات دا لاندې خصوصيات لري:

۱) په اسلامي لومړيو پېړيو کې ايجاد شوي پښتو ادبيات د خپلو شکلي جوړښتونو له مخې د پښتو هغه لرغوني سندري دي، چې د خپل جوړښت له پلوه له زړو اريايي ادبياتو سره نږدېوالی لري او د پښتنو خپل شعري اوزان دي، چې دغه اوزان د پښتون ولس ترمنځ موجود او مروج وو او دا نمونې راڅرگندوي چې د اسلامي عصر د لومړيو څلورو پېړيو په دوران کې په دغو مراکزو کې ايجاد شوي پښتو اشعار په خپلو دغو لرغونو ملي اوزانو کې ويل کېدل.

۲) په دغو سندرو کې ډېر پېچلي موضوعات او افکار نه دي بيان شوي، بلکې د هغه زمان له غوښتنو او د پښتنو موقعيت ته په پاملرنه د مفاخرې او پر حربي او پوځي کارنامو وياړ، له خپل قوم او کورنۍ سره مينه ددې سندرو د بيان اساسي موضوع ده. د اسلامي اساساتو حمايت هم د دغو سندرو په بيانونو کې شامل موضوعات دي.

۳) د اسلامي لومړيو پېړيو پښتو پارکي، لکه چې د شکلي جوړښت له پلوه خپله ملي بڼه لري او د نورو ژبو د شاعرۍ اغېزې پر دې شعري اوزانو او اشکالو نه ليدل کېږي، دغه رنگه د نورو ژبو اثرات هم پر دې اشعارو زيات نه ليدل کېږي، يو نيم د عربي ژبې او نورو گاونډيتوب ژبو لغت هم په دغو اشعارو کې شته، چې دا ډول اخیستنې د اسلام د پاک دين له راتگ، له نورو ژبو سره د گاونډيتوب او راشه درشې له امله طبيعي عمل دی.

۴) په دې مراکزو کې ايجاد شوي اشعار ساده دي او ډېرې هنري رنگينۍ نه لري او په ځينو کې د هنر تومنه ډېره نه ليدل کېږي. ويناوالو سک سيخ د خپل مطلب پر ويلو پيل کړی دی او د هنري رنگينو ډېر خيال يې نه دی ساتلی، خو دا خبره هم بايد هېره نه کړو چې ددې پړاو په اشعارو کې ځينې يې په ساده گۍ کې هم بنسکلي دي. (۵۳: ۴۰-۴۲)

په دغو دريو ليو مرکزونو کې موږ د امير کروړ سوري، شيخ اسعد سوري، بنسکارندوی غوري، بېټ نیکه، شيخ اسمعيل، خرښبون، شيخ رضی لودي، نصر لودي، سلطان بهلول لودي او ځينو نورو شاعرانو بېلگې لرو چې پښتو ادب پرې روښانه دی.

د دویم څپرکي پوښتنې

- پښتو لرغونې ادبي دوره څو لويې ادبي يا فرهنگي حوزې لري؟
- په غور ادبي حوزه کې کومې ادبي څېرې راتوکېدلې دي؟
- د ملتان ادبي حوزې ځانگړنې کومې دي؟
- پر (غور) (کسي) او (ملتان) ادبي حوزو ولې د نورو ژبو د ادبياتو تاثيرات نه ليدل کېږي؟
- په (کسي غره) ادبي حوزه کې کوم شاعران ټوکېدلي دي؟
- په (غور)، (کسي) او (ملتان) ادبي حوزو کې د پښتو ژبې او ادب د نږه والي علتونه کوم دي، ددې حوزو ادبي ځانگړنې په گوته کړئ!
- کومو پښتنو واکمنو په دې حوزو کې شعرونه ويلې دي؟
- په غور، کسي او ملتان ادبي حوزو کې شعرونه په کومو وزنونو کې ويل شوي دي.

درېيم څپرکی د پښتو لرغونو ادبياتو څپرې او د کلام بېلگې

پښتو لرغونې شاعري يا د پښتو ادبياتو لومړنۍ يا لرغونې دوره څه کم زر کاله زمانه په غېږ کې نيسي، په دې ټول زماني بهير کې کېدی شي په سلگونو يا زرگونو شاعران او ليکوال تېر شوي وي، خو زموږ په لاس کې اوس د هغوی ليکلي اثار نه شته، د کومو شاعرانو يا ليکوالو د کلام بېلگې چې په دې څه کم يوه زريه کې د ادبپوهانو لاس ته ورغلي، د هغوی ټول شمېر (۲۹) يا نږدې دېرشو تنو ته رسېږي، دلته غواړو همدا شاعران يا ناظران دروپېژنو، د هغوی د کلام بېلگې درته وړاندې کړو او هم يې کلام له شکلي او مانيزه پلوه وڅېړو:

د يادونې وړ ده چې تراوسه پورې دا شاعران د ادب تاريخ په بېلابېلو اثارو کې په لنډيز او تفصيل سره معرفي شوي، ما تر دې پورې حده کونښنې کړې چې دا ټول اثار سره پرتله کړم، د هغوی شننې او ارزونې هم راواخلم، خو په ځينو اثارو کې پېژندنې نسبتاً يو شان وې، خو ارزونې يې يو څه توپير درلود. د پېژندنې په برخه کې چې ماته تر ټولو خوږ او کره متن ښکاره شو، هغه د لوی استاد حبيبي د

پښتو ادبیاتو تاریخ (دویم ټوک) متن و چې هم یې تاریخي تسلسل ته ډېر پام کړی و او هم یې د متن ژبه خورا خوږه وه، د لوی استاد ارزونه او شننه هم خورا خوږه او ژوره وه، تر استاد حبیبی وروسته چې زموږ نورو لیکوالو هم د ادب تاریخ کوم اثار لیکلي، د استاد حبیبی متن یې د اثر محور جوړوي، نو ما هم غوره وبلله چې دلته د استاد حبیبی متن د دې د لرغونې دورې د لیکوالو یا شاعرانو د پېژندنې په برخه کې د اساسي محور په توګه راشي او نور نوي او وروستي معلومات هم پر همدې چورلیز راوڅرخي، البته د شننې او ارزونې یا څېړنې په برخه کې د نورو لیکوالو له اثارو، د متن له اوسنیو معیارونو څخه هم ګټه پورته شوې ده او همدارنګه خپل تحلیل، شننه او ارزونه هم ورسره مله شوي دي.

امير کروړ (جهان پهلوان)

(۱۳۹هـ) حدود

په پښتو ادب تاريخ کې امير کروړ هغه ادبي، سياسي او ملي خپره ده چې ترده دمخه لا تر دې دمه د بل کوم شاعر يا ليکوال ليکلی اثر نه دی ترلاسه شوی، نو کله چې د پښتو ادب تاريخ پر ليکنۍ برخه خبرې کېږي، نو پيل يې له همدې امير کروړه کېږي. په تاريخونو کې راغلي چې: «د سوريانو د شنسب کهول مشهور و، دوی د غور پر غرو پاچاهي کوله، دا شنسب د خرنک زوی و، چې د اسلام په پيل کې ژوندی و، دده زوی امير پولاد ډېر مشهور شو، د خپلو پلرو نوم يې بيا ژوندی کړ، کوم وخت چې ابو مسلم مروزي د (بني اميه) اميران له خراسانه وشړل او د (بني عباس) په پلوی ټينگ ودرېد؛ نو امير پولاد د غور لښکر د ابو مسلم مرستې ته بوت او د عباس کورنۍ د پاچاهۍ لپاره يې ډېر کارونه وکړل، دده مرکز په غور کې (مندپش) و او پر ټول غور يې حکومت کاوه چې مړ شو، نو يې امارت زامنو ته پاتې شو، بيا نو د (امير بنجي نهاران) تر وخته د دوی احوال معلوم نه شو.

دا روايت د خراسان مشهور مورخ (منهاج سراج جوزجاني) د (منتخب تاريخ ناصري) په حواله کښلی دي، وايي چې امير پولاد د ابو مسلم (۱۳۹هـ) معاصر و (بنجي نهاران) د هارون الرشيد (۱۷۰هـ) له درباره عهد او لواء راوړه او بيا نو ددې کورنۍ يو بل مشهور پاچا امير سوري يادوي، چې د آل صفار (۲۵۴-۲۹۶هـ)

معاصر دی. له دې څخه ښکاري چې د (شنسب) له وخته یانې د اسلام له پیل څخه بیا د سلطان محمود او مسعود تر وختو پورې د (سور) کورنۍ امارت لاره، خو په خواشینۍ سره ددغو شاهانو احوال مورخینو ته په تفصیل نه وو معلوم، نو یوازې د څو تنو نومونه یې یاد کړي دي. وروسته چې د غور پاچاهان پر غزنوي کورنۍ غالب شول، دا ټول له سوري کورنۍ څخه وو او د دوی کورنۍ پر بامیانو، تخارستان، سیستان، زابل او کابل پاچاهي کوله، هندوستان هم دوی فتح کړ او د گنگا تر څنډو پورې یې سلطنت ورسېد. د پښتو ادبي اثار داسې ښکاره کوي چې دغې سوري کورنۍ (پښتو) ویله او په دوی کې د پښتو ادب غوره او خورا ښه زاړه اثار پیدا شوي دي.

لکه څنگه چې د (طبقات ناصري) په روایت کې راغلي، امیر پولاد د (۱۳۰هـ) په شاوخوا کې د غور مشهور سوري پاچا و، په دغو وختو کې د خراسان خلکو غوښتل چې خپل هېواد ازاد کاندې، ددغه تحریک په سلسله کې د خراسان یو مشهور سړی (ابو مسلم مروزي) راپورته شو، چې د خراسانیانو په کومک یې د (بني امیه) اخر پاچا (مروان) مات کړ او پر (۱۳۲هـ) یې په کوفه کې (ابوالعباس علي بن عبدالله بن عباس) پر خلافت کېناوه. د سوریانو کورنۍ چې د غور او خراسان له مشهورو واکوالو څخه وه، له ابو مسلم سره ملګرې وه، د پټې خزانې مولف محمد هوتک د (شیخ کټه متي زي) د «لرغوني پښتانه» په حواله هسې وایي:

چې «امير کروړ جهان پهلوان د امير پولاد سور زوی و او دا امير په جگړو کې د ابو مسلم خراساني کلک ملگری او بريالی مل و.» که څه هم نور مورخان د امير کروړ نوم نه اخلي او منهاج سراج تش دومره وايي چې پس له امير پولاده دده زامن د غور واکوال وو، مگر محمد بن علي البستي په (تاريخ سوري) کې د امير پولاد يو زوی چې امير کروړ جهان پهلوان سوري غوري دی، ستايي او دده پښتو اشعار رانقلوي او داسې ښکاري چې امير کروړ جهان پهلوان ډېر شجاع، اديب او د قلم او تورې څښتن و.

که څه هم (تاريخ سوري) اوس نه شته، خو د (پتې خزاني) مولف د (لرغوني پښتانه) په حواله د امير کروړ په باب لاندې معلومات موندلي دي.

«نقل کا: زبده الواصلين شيخ کتبه متي زی غوريا خېل په خپل کتاب لرغوني پښتانه کې چې دی نقل کا له تاريخ سوري څخه چې په بالشتان يې کتلی او موندلی و، شيخ کتبه عليه الرحمه هسې وايي چې: په تاريخ سوري کې راوړي:

امير کروړ د امير پولاد سوري زوی و، چې په کال (۱۳۹هـ) سنه هجري د غور په مندپش کې امير شو او «جهان پهلوان» يې باله. وايي چې د غور کوټونه او د بالشتان او خيسار او تمران ماني او برکوشک يې ونيول او د رسالت له کهوله يې په خلافت کې ډېر کومکونه وکړل. نقل کا چې امير کروړ ډېر غښتلی او پهلوان او په يوه تن له سلو جنگاورو سره جنگېده، ځکه يې نو کروړ باله چې

معنی یې ده کلک او سخت. وایي چې امیر کروړ به په دوبي زمينداور کې و او هلته یې مانی درلوده، چې کټ مټ د مندپش په شان وه او په دغه ځای کې یې بنکار کاوه او عشرت. په تاریخ سوري کې راوړي چې دا امیران له پېړيو په غور او بالشتان او بست کې وو او د هغه (سور) نومې له اولاده دي، چې د سهاک له پښته وو. امیر پولاد په هغه دعوت کې شریک و، چې ابوالعباس سفاح د بین امیه سره جگړه کړله او ابو مسلم یې هم مرستی و. شیخ کټه علیه الرحمه له تاریخ سوري نقل کا چې: امیر کروړ عادل او ضابط او د بنې وینا خاوند و، ده به هر کله شعرونه ویل. په کال سنه (۱۵۴) هجري د پوښنج په جگړو کې مړ شو او ترده وروسته یې زوی امیر ناصر ایوادونه ضبط کړل او د غور او سور او بست او زمينداور پر محکو خاوند شو. (۵۱: ۳۰-۳۲)

د امیر کروړ د کورنۍ او پاچاهۍ په باب دغه لور معلومات د تاریخ سوري په حواله مستند او ټینګ دي، که څه هم نور مورخین دده د نامه څرګندونه نه کوي، خو اساساً دا بیان له نورو تاریخي متونو سره مخالفت هم نه لري. امیر پولاد او د سوریانو کورنۍ او د دوی معاصرت او کومکونه له ابو مسلم سره دا ثابتوي چې دوی په غور کې لوی لاس درلود او په دې تاریخونه متفق دي، خو پټه خزانه د لرغوني پښتانه په حواله له تاریخ سوري څخه دا خبره هم بنکاره کوي چې په هغه وخت کې د سوریانو ژبه پښتو وه او لکه چې اوس هم ځینې سوري خلک په بادغیس کې پښتو وایي، د دوی پخوانو نیکونو هم پښتو ویله. امیر کروړ تراوسه هم په پښتنو کې

په افسانوي ډول مشهور دی، مثلاً که څوک وغواړي چې د یوه شي قدامت بیان کړي، نو وایي: د کروړ له وختو دی، مانا دا چې کروړ د پښتنو یو پخوانی تاریخي پهلوان دی چې د پښتو ژبې پخوانی شاعر هم گڼل کېږي.)) (۱۳: ۴۴۰-۴۴۱) د پښتو ډېر زوړ او پخوانی شعر هم همدغه امیر پورې تړلی دی.

د پښتو په خورا زوړو او پخوانیو ادبي اثارو کې چې تراوسه زموږ لاس ته راغلي دي د امیر کروړ سوري شعر تر ټولو پخوانی دی، چې ځینو ادیبو هانو دا شعر یوه ویاړنه بللې او ځینو یو حماسي شعر گڼلی چې وروسته به بیا په دې باب لږه زیاته رڼا واچوو، دا شعر پټې خزاني د تاریخ سوري په حواله خوندي کړی دی.

هغه وخت چې د پښتو په گاونډیو او خویندو ژبو کې لاد شاعرانو او لیکوالو د کلام کومې څرگندې بېلگې نه دي رامنځته شوي، زموږ د پښتونخوا په غربي څنډو او د بادغیس، هرات او غور په سیمو کې د پښتو ژبې د شعر غږونه اورېدل کېدل او زموږ توریالي مشران لکه د تورې پر میدان چې پهلوانان وو، دغسې د ادب او شعر پر ډگر هم دمخه وو.

داسې ښکاري چې په سوریانو کې د پښتو شعر د اسلام له پیل څخه موجود و، ځکه چې د امیر کروړ د ژوند وخت تر (۱۰۰هـ) څخه وروسته شروع کېږي او بیا موږ وینو چې په دغو سوري خلکو او هم د غور په اوسېدونکو کې د سلطان محمود تر عصره د (۴۰۰هـ) په

حدود و کي، هم د پښتو شعر ازانگي پورته وي، نو له دې څخه ثابتېږي، چې د اسلامي دورې په لومړيو څلور سوو کالو کي (غور) او (سوري قبایل) د پښتو شعر او ادب زانگو وه او په دغو وختونو کي پښتو ژبې پاخه اشعار او ادبي اثار درلودل.

پټه خزانه د امير کروړ سوري يو شعر داسې رانقلوي:

«په تاريخ سوري محمد بن علي البستي داسې کښلي دي چې: د عباسي دعوت په جنگونو کي چې امير کروړ ډېرې سوبې وکړلې، نو يې دا بيتونه وويل چې وياړنه يې بولي. هغه دادی چې شيخ کټه عليه الرحمه له تاريخ سوري رانقل کړي دي» (۵۱: ۳۲)

وياړنه د امير کروړ جهان پهلوان

زه يم زمري پر دې نړۍ له ما اتل نسته

پر هند و سند و پرتخار او په کابل نسته

بل پر زابل نسته - له ما اتل نسته

غشي د من مې ځي برېښنا پر ميرځمنو باندي

پر ژوبله يونم يرغالم په تنبېدونو باندي

پر ماتېدونو باندي - له ما اتل نسته

زما د بړيو پر خول تاوېږي هسک په نمځ په وياړ

د اس له سو مې مځکه رېږدي غرونه کاندم لتاړ

کړم ايواډونه او جاړ - له ما اتل نسته

زما د تورې تر شپول لاندې دي هرات و جروم
غرج و باميان و تخار بولي نوم زما په اډوم
زه پېژندوی يم په روم - له ما اتل نسته
پر مروه زما غشي لوني ډاري د بنن راڅخه
د هريرود پر څنډو ځم تنبتي پلن راڅخه
رپي زړن راڅخه - له ما اتل نسته
د زرنج سوبه مې د تورې په مخ سوړو کړه
په بادارۍ مې لوړاوی د کول د سوړو کړه
ستسر مې تربور وکړه - له ما اتل نسته
خپلو وگړو لره لور پېرزوينه کوم
دوی په ډاډينه بڼه بامم بڼه يې روزنه کوم
تل يې ودنه کوم - له ما اتل نسته
پر لويو غرو مې وينا درومي نه په ځنډو په تال
نړۍ زما ده نوم مې بولي پر دريځ ستايوال
په ورځو شپو مياشتو کال - له ما اتل نسته

ددې شعر شننه، ارزونه او ځانگړتياوې:

ادبپوهانو د امیر کروړ شعر له بېلابېلو لیدلوریو او خواوو
تحلیل کړی او د هغه ځانگړنې یې په نښه کړي دي. د سرمحقق
زلمي هېوادمل په وینا

«د امیر کروړ سوري لاس ته راغلی لرغونی شعر دغه لاندې
ځانگړنې لري:

۱) د امیر کروړ سوري لاس ته راغلی پارکی چې د پټې خزانې
پاڼو موږ ته رارسولی دی، د متونو د استناد له معمولو نورمونو
سره برابر دی، دا ځکه چې پټې خزانې دا متن (د امیر کروړ سوري
شعر) د (شیخ کټه متي زي) له (لرغوني پښتانه) څخه اخیستی دی او
د پټې خزانې مولف د لرغوني پښتانه ماخذ، هم راښوولی دی، چې
هغه د (محمد بن علي البستي) (تاریخ سوري) دی او دا په دې مانا
چې شیخ کټه د امیر کروړ په باب معلومات او دده شعر له (تاریخ
سوري) څخه اخیستی دی.

د تاریخ سوري ماخذ معلوم نه دی، چې په دې کتاب کې به د
امیر کروړ سوري شعر له کومه ځایه اخیستل شوی وي، ډېر احتمال
شته، چې دا پارکی دې د ویلو له وخته د تاریخ سوري د تالیف تر
وخته (۶۵۰ هـ ق حدود) په شفاهي ډول د خلکو په منځ کې خور
راغلی وي او د روایاتو حافظو دې تر (محمد بن علي البستي)
پورې رارسولی وي، دا عنعنه تراوسه زموږ په ولس کې موجوده ده
او د پښتو ډېر ادبي اثار په کلیو او بانډو کې د پېړیو په ترڅ کې
سینه په سینه انتقالېږي. د امیر کروړ سوري د شعر د انتقال او

ضبط روش د شرقي څېړنو له معمولو روشونو سره سل په سلو کې موافق دی، نو ځکه مور ورتنه یو مستند متن ویلی شو.

۲) د امیر کروړ لاس ته راغلی شعر د اشعارو د معنوي ډولونو له پلوه ویاړنه یا فخریه ده، چې شاعر خپلې بریاوې، سوبې، مېړانې او د هغه زمان له شرایطو سره سم خپل افتخارات په کې بیان کړي دي.

د دا ډول شعرونو ویل هغه وخت په عربو او عجمو کې باب وو او د منطقي په ادبي جریاناتو کې دغه ډول اشعارو لاره درلوده. د امیر کروړ د شعر له روحیې سره د برابرې اشعارو او اثارو ځینې بېلگې د اسلامي عصر د لومړیو پېړیو په شاوخوا کې د سیمې په ژبو کې سړې لیدلای شي.

له دې څېړنو څخه نتیجه اخیستلای شو، چې د امیر کروړ شعر د خپل زمان له روحیې سره برابر ایجاد شوی دی.

۳) د شکلي جوړښتونو له پلوه د امیر کروړ ویاړنه نه د شرق له دېوانی شعري ډولونو، لکه قصیده، غزل، ترکیب بند، ترجیع بند، مخمس، مسدس او نورو سره یوشانوالی لري او نه سل په سلو کې د پښتو شاعرۍ له خپلو ملي شعري انواعو او اوزونو، لکه چاربيتو، بدلو، بگتو، لوبو او کسرونو سره یوشانوالی لري، نو ځکه ښاغلي حبيب الله رفیع دغه ډول سندرې د پښتو لرغونې سندرې بللې دي او له خپلو څېړنو څخه یې دا نتیجه ایستلې ده، چې دا ډول لرغونې سندرې د زړو اریایي سندرو او د پښتو د

ولسي سندرو ترمنځ د اتصال يوه كړۍ ده. د امير كروړ شعر شكلي جوړښت يې د اوستا د (يشتونو) له ځينو برخو سره پرتله كړي، ددغو يښستونو او د امير كروړ د شعر ترمنځ ډېر نږدې والی ليدی شو.

كانديد اكاډميسين محمد صديق روھي ويلي دي، چې د امير كروړ وياړنه د اوستا له (زامياديشت) او (مهريشت) او د (ريگويدا) له ځينو سندرو سره پرتله كېدی شي.

۴) د امير كروړ شعر د ژبنيو او لغوي څېړنو له نظره هم د توجه وړ دی، ځينې تركيبونه او لغات په دې شعر كې شته، چې د پښتو لغتپوهانو او ژبپوهانو لپاره د تحقيق زمينې لري. كه څه هم د امير كروړ د شعر له ويلو كابو څه د پاسه دوولس نيم سوه كاله تېرېږي او له هغه وخته چې تر مورډار سپېدلی په غالب گومان يې په شفاهي او تحريري ډول د انتقال بېلابېل مراحل تېر كړي دي، په دغسې مواردو كې هر ورو په متن كې د لاسوهنو او د كلماتو او لغاتو د تركيبونو د تبديلي امكانات شته، خو موجوده بڼه يې ځينې داسې تركيبونه او لغات لري، چې په عامه پښتو ژبه كې يې ځينې اوس متروك دي او دا امكان شته، چې د پښتو په ځينو غړنيو لهجو كې لا تراوسه موجود وي.

۵) د امير كروړ د شعر ژبه لا تراوسه خپله رواني لري، سره له دې چې ځينې لغات يې په عامه پښتو كې نه استعمالېږي، خو بيا همدا ژبه ډېره سخته او نا اشنا نه ده او كېدی شي چې ځينې لوستونكي

دا سوال وکړي، چې په دې څه د پاسه دولس نیم سوو کلونو کې په پښتو کې ډېر زیات ژبني تحول نه دی راغلی؟

دغسې احتمالي پوښتنو ته په ځواب کې باید ووايو چې په پښتو ژبه کې د تغییر او تحول پروسه د اروپایي ژبو او حتی د پښتو د ځینو ګاونډیو ژبو په څېر نه ده او دا ځکه چې ددې ژبې د ویونکو په اجتماعي اقتصادي ژوند کې هسې تحول نه دی راغلی، لکه د نورو هغو چې راغلی دی. په ژبه کې د تحول پروسه د ژبې د ویونکو د اجتماعي، اقتصادي او فرهنگي ژوند د تحول له پروسې سره متناسبه ده.

که چېرې د امیر کروړ په شعر کې د انتقال دومره اوږده جریان په ترڅ کې د تغییراتو او لاسوهنو احتمالات هم په پام کې ونیسو، نو بیا د ده د شعر پر ژبه د څه ویلو مجال نه پاتېږي.

۶) د امیر کروړ د شعر له مطالعې څخه سړي ته تر یوه حده د شاعر فکري سیر او د هغه زمان د پښتنو روحیه او هغه د استاد عبدالحي حبيبي خبره له خپل ټبر سره د امیر کروړ مینه بڼه ترا څرګندېږي.

۷) د امیر کروړ تر زمانې وروسته تر څو پېړیو پورې په غور کې د پښتو ادب د ایجاد زمينې نورې وې او د هغه وختني غور په توابعو کې د پښتو ډېر نور اثار هم ایجاد شوي دي» (۵۳: ۳۰-۳۲)

استاد عبدالروف بڼوا د امیر کروړ د شعر په باب وايي: «البته دغسې اشعارو ته پاک، سپېڅلي، ملي اشعار ویلی شو، ځکه چې

ملي لور احساسات په داسې توگه په کې ځای شوي دي، لکه څنگه چې له يوه پښتون پهلوان څخه يې هيله کېږي او يو پښتون پهلوان بايد همدا سې د خپلې مېړانې احساسات څرگند کړي...)) (۷: ۳۲)

ځينې نور ليکوال بيا وايي: د امير کروړ شعر له عادي محاورې سره يو څه توپير لري، گڼ شمېر پخواني کلمات يې خوندي کړي، د نورو ژبو له اختلاطه لری دی، ژبه يې روانه ده، د ژبې پراخوالی او پوخوالی ورڅخه څرگندېږي، په ملي اوزانو کې ويل شوی، دده د خپلو احساساتو او جذباتو ښکارندويي کوي، د پښتو شاعری د پوخوالي څرگندونه کوي، کروړ په کې د يوه غښتلي کرکتر او پهلوان په توگه څرگندېږي، پرځان باندې د پښتنو د ډاډمنتيا روحیه څرگندوي. د يو عادل، مستحکم او مدبر حاکم انځورونه کوي.

استاد عبدالحي حبيبي بيا په ټوليز ډول ددې شعر ځانگړنې داسې په گوته کړي دي:

(۱) د پښتو دا زوړ شعر چې د دويمې هجري پېړۍ له لومړۍ برخې څخه راپاتې دي، له ظاهري پلوه يانې د ژبې او ادا، لغاتو او کلماتو له مخې مخصوص رنگ او زموږ د اوسنۍ ژبې او له محاوروي جريان سره توپير لري، ډېر داسې لغات او پښتو سوچه کلمات په کې راغلي دي چې اوس متروک او مهجور دي او په عمومي محاوره او ادب کې نه استعمالېږي.

ددې شعر له ژبنۍ پلټنې څخه سرې دا نتیجه اخیستلای شي چې په دغه لومړنۍ دوره یانې په اوله او دوهمه هجري پېړۍ کې پښتو ژبه په غور کې د نورو ژبو له اختلاطه سوچه وه او دا سوچه توب او نږه والی یې تر (۴۰۰هـ) پورې هم ساتلی دی او هر څومره چې په اسلامي دوره کې پېړۍ پرې تېرېږي، هغومره ژبه له سوچه توبه لرې کېږي او نور عناصر پرې ګډېږي. تاسې دا شعر له سره تر پایه وگورئ یو عربي یا پارسي لغت په کې نه شته، ځینې لغات که یې له پخوانو اریایي ژبو سره مشترک وي، وي به. د ځینو کلماتو ګرامري کیف او اشتقايي ډول دا رانښيي چې پښتو ژبې پخوا قوي بڼه او غښتلې بنسټونه درلودل او د ایتمالوجۍ له پلوه یې ډېرې مزایاوې او ځانګړنې درلودلې چې اوس یې په خواشینۍ سره بايللي دي، مثلاً په دغه شعر کې د کلماتو د ساختمان او جوړښت له پلوه داسې مواد شته چې اوس یې نه لرو:

الف: پخوا ډېر مصادر په ژبه کې له خپلو مشتقاتو سره موجود وو چې اوس یوازې له هغو څخه یوه سپکه رېښه مور ته پاتې او نور له منځه تللي دي، مثلاً: یون (تګ او کوچ)، یرغل (هجوم) رپ (تپش) چې اوس شته، مگر مصدري او فعلی صورتونه یې ورک شوي دي، خو په دغه شعر کې د یونم (خم) یرغالم (هجوم کوم) رپي (رېږدي) په ډولو شته، نو چې مشتق افعال یې مستعمل وو، باید د غو مادو ته په ژبه کې د (یونل، یرغالل، رپل) مصادر ته هم قایل شو چې اوس مستعمل نه دي.

ب: زړن (دلاور) دښن (دښمن) پلن (پیاده) اوس مستعمل او ژوندی نه دي، خو داسې ښکاري چې (ن) د نسبت یا فاعلیت ادات په پای کې لري او لومړۍ کلمه له زړه او دویمه له (دښ) یانې (عیب او زشتي) او درېیمه له پل (قدم) څخه جوړ شوی دی، چې اوسني اشکال یې دادي: زړه-ور-دښمن-پلی.

ج: ځینې پخواني کلمات چې دې زاړه شعر له زړې ژبې څخه راخوندي کړي دي د ژبې پخواني وسعت او پراختیا څرگندوي او دا ښکاره کوي چې د ژبې ډېر مواد او ښه ښه کلمات په خواشینۍ سره له لاسه وتلي دي، مثلاً په دې شعر کې (من) خورا لرغونې کلمه ده، چې په سنسکریت کې هم وه اوس موږ په خپله مستعمله ژبه کې د (منل) مصدر لرو او مشتقات یې هم وایو، خو رینه یې نه ده راته معلومه چې دا مصدر له کومه شوی دی.

که دقیق شو د (منل) مصدري عنصر (من) دی چې په سنسکریت کې د (زړه)، (روح) او (ارادې) مانا لري. (ابو ریحان البیروني) وایي، چې: (من) اصلاً زړه ته وایي، څرنگه چې د ارادې محل او ځای زړه دی، نو په خپله اراده هم (من) بولي او په دې شعر کې هم (من) د (ارادې) مانا ورکوي او له دغې مادې څخه د اریایانو د یوه پخواني پلار او مشهور مقنن (مانو) نوم هم جوړ شوی دی، چې د (منونکي) او (فکر کوونکي) مانا لري او دا ټول اسناد پر دې دلالت کوي چې (من) پخوانۍ اریایي کلمه ده، چې په پښتو کې هم وه.

دغسې (دريغ) هم پخوانی پښتو کلمه ده، چې اوس يې مورږنه لرو. که د ژبې د اصلیت له پلوه ددغې کلمې عنصر ته وگورو باید له (درېدل) او (ځای) څخه جوړه شوې وي، داسې دوه نورې کلمې هم په پخوانيو اشعارو کې شته لکه خاتییخ د ختلو ځای (مشرق) لويديځ د لوبدلو ځای (مغرب).

له دغو لرغونو الفاظو څخه ښکاري، چې پخوا ژبې په دې ډول د ظروفو نومونه درلودل چې ورو ورو محوه شوي دي. فقط دغه درې کلمې اوس د پټې خزانې د اشعارو په استناد راته پاتې دي.»

(۲) د مانا له پلوه هم دا لومړی شعر ډېر قدیم دی، دا شعر له حماسي اشعارو څخه چې د دنیا د ادب یوه غوره برخه ده دا یو برجسته او غوره نښه گڼله کېږي. د شاعر لوړ حماسي مقام او دده د تورې غلبه او بری ښه تصویروي، شاعر د خپل پاڅه شعر او غښتلې قریحې په مرسته خپله ویاړنه په داسې ډول کوي، چې یوه توانا او مقتدر شاعر ته ښایي. له دغې ویاړنې څخه د امیر کرو ملي مینه او د خپل تیر د پالنې احساسات ښه څرگندېږي او دغه د شعر یوه زړه ټوټه ده چې سرې د هغې زمانې د پښتنو اخلاقي او روحي کیفیت ښه ځنې معلومولای شي او د شاعر د احساساتو د محیط هېنداره ده، چې د پخواني ژوند مختلف پلوه په کې ښکاري.

(۳) د شعر عروضي کیف او وزن هم د غور وړ دی او دا څرگندوي چې پښتو ژبې پخوا د عروضو او بحر له پلوه هم پاڅه اشعار درلودل او دغه مخصوص بحرونه له خورا زړې زمانې څخه

په شعر کې موجود وو او ددې ژبې عروضي او بحري هويت او څرنگوالی بېل دی او پوره استقلال لري او د عربود (خلیل بن احمد) (علم العروض) لا دې ځمکې ته نه و راغلی، چې دلته د اشعارو مخصوص ملي او پښتني عروض او بحور موجود وو او تراوسه هم دغه اثار په ملي اشعارو کې پاتې دي چې د پښتو د علم او ادب په تدوین او ترتیب کې بنایي دغو مخصوصو بحرو او اوزانو ته خاصه توجه وشي.» (۱۳: ۴۴۴-۴۴۷) استاد حبیبی د کروړ دا شعر تر ډېره حده یو حماسي شعر بولي او هم یوه ویاړنه یا فخریه.

ځینې نور پښتو ادیبو هان هم د استاد حبیبی په شان د کروړ شعر یو حماسي شعر بولي او ځینې یې لا یوه حماسه بولي، د پښتو ادب یوه نومیالی کره کتونکی (زرین انځور) یې حماسه بولي او وایي: «حماسه د جنگ د وخت سندره ده او جنگ د خپل وخت یو ډول حماسه ده.

کروړ په جگړو کې شعرونه ویلي او په شعرونو کې یې جگړې کړې دي. دا هم د عمل حماسه ده او هم د شعر، دا هم د تورې حماسه ده او هم د وینا، دا هم د میدان حماسه ده او هم د خبرو او کتاب.

کروړ هم د شعري او هنري شعر ایجادګرو او هم د میدان حماسه جوړونکی. په لومړي شعر کې بنایي د کروړ شعر یوه فردي حماسه معلومه شي، خو تر دقت وروسته سړی پوهېدی شي چې دا حماسه یوه اجتماعي حماسه ده. په دې مانا چې کروړ تشه د ځان ستاینه نه کوي، هغه غواړي خپل تېر او خلک په یوه خاصه تاریخي مقطع کې

تثبیت کړي او د یوه باتور او مېرني قوم په توگه یې وځلوي.» (۳: ۱-)

۴

خو سرمحقق زلمی هېوادمل بیا د امیر کروړ شعر یوازې ویاړنه بولي او له حماسي شعره یې توپيروي، هغه وايي: «د امیر کروړ لاس ته راغلی شعر د اشعارو د معنوي ډولونو له پلوه ویاړنه یا فخریه ده چې شاعر خپلې بریاوې، سوېې، مېرني او د هغه زمان له شرایطو سره سم افتخارات په کې بیان کړي دي.» (۵۳: ۳۰)

د امیر کروړ د شعر په باب د پوهانو له بېلابېلو نظریاتو او شننو کې یو زیات شمېر مشترک ټکي شته. ټول پر دې متفق دي چې دا شعر د پښتو په خپلو ملي اوزانو کې ویل شوی چې زړو اریایي سندرو ته ورته دی. د خلیل بن احمد فراهدي د عروضي سیستم تابع نه دی. رزمي محتوا هم لري، خو ددې ترڅنګ اکثر ویاړنه هم بللې، د ویاړنې او حماسي شعر ترمنځ هم توپیر شته چې موربه یې بیا پر خپل ځای یادونه وکړو. خو په دې خبره اتفاق دی چې د کروړ په دې کلام کې د ویاړنې عناصر تر بل هر عنصره زیات دي. شعر ډېر روان دی، له دې څخه ښکاري چې نه یوازې پښتو شعر به تر دې وړاندې ښه پړاوونه وهلي وي، بلکې کروړ به هم نور زیات شعرونه لیکلي وي، چې شعر یې دې مرحلې ته رسېدلی دی. په دې شعر کې د بلې ژبې هېڅ کلمه نه شته، دا خبره ددې مانا ورکوي چې د پښتو ژبې د شعر لمن دا مهال ډېره پراخه وه. دا شعر (اته) بنده لري چې د لومړي بند لومړۍ دوه مسرې یې (۱۴)، (۱۴) څپې دي، خو درېیمه مسره چې په واقعیت کې له دوو وړو مسرو څخه جوړه ده، بیا (۶) (۶) څپې لري د سر لومړۍ مسرې یې بیا په

خبل منځ کې همقافیه دي او د لومړي بند دواړه وړې مسرې يې په خپل منځ کې گډه قافیه لري. د نورو بندونو دوه لويې او يوه وړه مسره يې بيا په خپل منځ کې همقافیه دي او څلورمه وړه مسره يې بيا د کسري يا تکرار په توگه راځي (له ما اتل نه سته) هغه په ټولو بندو کې يو شان ده. له شپږم بند پرته چې هغه هم د مسرو د څپو د شمېر له مخې له لومړي بند سره مساوي دی، د نورو ټولو بندونو لويې مسرې يې (۱۵)، (۱۵) څپې لري او لنډه قافیه واله مسره يې چې د اوږدو مسرو قافیه تعقيبوي، هغه بيا (۷)، (۷) څپې لري. ځينې بندونه يې رديفونه هم لري خو ځينې يې پر قافیه ختم شوي دي. په مجموعي ډول (اتل، کابل، زابل، ميرڅمنو، تښتېدنو، ماتېدنو، وياړ، لتاړ، او جاړ، جروم، اودوم، روم، دښمن، پلن، زړن، مخسور، سور، تربور، پېرزوينه، روزنه، ودنه، ټال، ستايوال، کال، يې د قافيې کلمې دي چې په هر بند کې دا کلمې په خپل منځ کې گډه قافیه جوړوي. (نسته، نسته، باندي باندي، راڅخه راڅخه، وکړه وکړه، کوم کوم) هغه کلمې دي چې په خپل منځ کې گډ رديفونه جوړوي.

په کلام کې د څپو د شمېر تساوي او تناسب، د خج پرځای کارونه هغه عوامل دي چې دا نظم يې د مشترک وزن په تار تړلی دی. د نورو ژبو د کلمو نشتوالی ددې نظم بله ځانگړنه ده. يوازې (باداري) کلمه کېدی شي له دري ژبې سره مشترکه وگڼل شي. نور نو له سيمه ييز نومونو لکه، (هند، سند، تخار، کابل، زابل، هرات، جروم، غرج، باميان، روم، مرو، هريرود، زرنج) هغه کلمې دي چې په ټولو ژبو کې تقريباً په يوه شکل، يوه مانا او يوه تلفظ کارول کېږي. د نورو ژبو کلمې په کې نه شته.

هاشم د زید سرواني زوی

(۲۲۳-۲۹۷هـ)

لکه څنگه چې دمخه یې یادونه وشوه په لومړۍ او دویمه اسلامي پېړۍ کې د پښتونخوا لویدیځې خواوې او د غور ځمکې د پښتو ادب د پالنې او ودې زانگو وه او دغه سوري کورنۍ وه چې له دوی څخه د غور د شاهنشاهی مشهوره کورنۍ پیدا شوه او ډېر مشهور شاهان او فاتحان لکه (سلطان غیاث الدین او معزالدین محمد) او نور په کې راووتل او ددغې کورنۍ د واکمنۍ پرمهال بیا غور د پښتو شعر او ادب تاتوبی و چې د دوی د دربار شاعران به وروسته تاسې وپېژنئ، خو له ټولو ادبي پلټنو څخه داسې ښکاري چې د غور او د هغه ځای په نږدې ځمکو کې پښتو یوه ادبي او درباري ژبه وه او د پښتو لومړني اثار هم په دغو سیمو پورې اړه لري.

تر جهان پهلوان امیر کروړ وروسته چې بل پخوانی ادبي اثر زموږ گوتو ته راغلی، تقریباً سل کاله دده تر عصر وروسته دی او دا ادبي نښه هم د غور په جنوبي خوا او د هلمند د غاړو په هغو ښارو پورې اړه لري، چې په هغو وختو کې یې روښانه مدنیت درلود او اوس وران دي. د پښتو بل شاعر او ادیب چې تر امیر کروړ وروسته موږ ته معلوم دی (ابومحمد هاشم بن زید السرواني البستي) دی چې دده اشعار او احوال هم د پټې خزاني مولف د (شیخ

کټه) له (لرغوني پښتانه) څخه نقل کړي چې دلته يې کټ مټ را
اخلو:

«ذکر د زبده الفصحاء- ابو محمد هاشم ابن زيد السرواني
البستي رحمة الله عليه... په لرغوني پښتانه کې هسې حکايت کا
شيخ کټه رحمة الله عليه چې ابو محمد هاشم د هلمند په سروان په
سنه (۲۲۳هـ) قدسي زېږېدلی او په بست کې يې له علما او فصحا
لوستنه وکړه او وروسته ولاړ، په عراق يې په کلو کلو د لويو ائمه
وو څخه سمع وکړه- او ابن خلاد- چې خرگند و په ابی العیناء سره
يې په بغداد کې عمرونه تېر کړل او له هغه يې د عربي بلاغت او
اشعار ولوستل او په (۲۹۴) هجري قدسي کال له عراقه بېرته راغی
درې کاله وروسته په بست کې وفات شو، نقل کا، چې ابو محمد په
عربي او فارسي او پښتو شعرونه ويل او هغه وخت چې دده استاد
ابن خلاد پوند شو، نوده به يې خدمت کا او د هغه څخه به يې
خواره شعرونه- په ادب کې د عربو اورېدله- ابو محمد له عربي څخه
په پښتو د خپل استاد ډېر شعرونه هم را اړولي دي» (۵۱: 59-60)

ابو هاشم سرواني يو له هغو شاعرانو څخه دی چې په عربي ژبه
بڼه پوهېده، لکه پټه خزانه چې وايي: په کلو کلو د علم او ادب د
زده کړې لپاره په بغداد کې مېشت و او د عربو د ادب له هغه
مشهوره استاده يې استفاده کړله، چې ابن خلاد نومېد او په ابی
العیناء معروف و.

هاشم په سروان کې زېږېدلی او په بست کې يې ژوند تېراوه او هم هورې پر (۲۹۷هـ) کال مړ دی. د پتې خزانې له لیکه ښکاري چې دا سړی د پښتو ژبې لیکوال هم و او ده په پښتو یو کتاب کښلی و، چې په هغه کې يې د عربو د اشعارو فصاحت او بلاغت بیان کړي وو او نوم يې د «سالو وږمه» و.

په خواشینۍ سره چې دا کتاب اوس نه شته او د پښتو په منشور ادب کې چې د کوم لومړني کتاب نوم موږ ته معلوم دی، همدغه د «سالو وږمه» ده چې «د نسیم رېگستان» مانا لري او داسې ښکاري چې دا کتاب به د پښتو له لومړنیو مولفاتو څخه و.

د هاشم اشعار:

ددې عالم او اديب سړي کوم شعر چې زموږ په لاس کې دی، د پتې خزانې په ذریعه له «لرغوني پښتانه» څخه رانقل شوی دی. لکه دا کتاب چې تصریح کوي هاشم سرواني د دريو ژبو شاعر و، هم يې په پښتو او هم په عربي او فارسي اشعار ويل، خو دده عربي يا فارسي کوم شعر د پتې خزانې مولف نه دی رانقل کړی، که يې فارسي شعر زموږ په لاس کې وای، نو به يقيناً ددې ژبې له لومړيو شاعرانو څخه هم وای.

پته خزانه ليکي:

«ابن خلداد چې يو ظريف او اديب سپړی و، په يو شعريې درهم ستايلی دی او ابو محمد هغه شعر داسې په پښتو را اړولی دی» (۵۱: ۶۰)

ژبه هم ښه وينا کاندې چې يې وينه
د خاوند په لاس کې زر او درهمونه
ژبور ورله ورځي وينا يې اوري
د درهم خاوندان تل وي په وياړونه
که درهم يې ځنې ورک سو، سي نټلی
پر نړۍ يې وي په خړو پېژندونه
که بډای سونۍ وبولي خلک وايي
دا وينا ده رښتياڼه له رښتونه
که بېوزلی ووايي رښتيا خبره
نور ووايي دا خوشوڼي دی تېرونه
هو درهم ښندي هر چاله لويه برخه
د درهم د خاوند هر ځای پرتمونه
درهم ژبه ده که څوک ژبور کېږي
ده وسله که څوک په کاندې قتالونه.

دا (اوه بيته) چې زموږ لاس ته راغلي دي، د پښتو ژبې د درېيمې هجري پېړۍ ادبي ډول، صبغه او رنگ رانښيي.

شننه، تلنه او ارزونه:

ابوهاشم لومړنی څرگند شخص دی چې پښتو ته یې له عربي ژبې څخه ژباړه کړې، ژباړه یې دومره پخه او کره ده چې د ژباړې رنګ پرې غالب نه دی، نږه پښتو لغتونه یې په ژباړه کې کارولي، دا وییونه د خپلې زمانې د ژبې څرنگوالی په ګوته کوي، هغه مهال د ژبې د پرمختګ او تحول بهیر هم څرګند وي د همدې ژباړې له مخې پښتو ژبه د ختیزو ژبو په تېره بیا د عربي ژبې د شعر له شکلي جوړښتونو سره نږدې او اشنا کېږي.

د امیر کروړ تر شعر وروسته دا ژباړل شوی شعر دویمه بېلګه ده چې زموږ په ادبیاتو کې خوندي ده. د پښتو دا منظومه ژباړه چې موږ له تحلیلي پلوه ارزوو او د امیر کروړ له هغه لومړني شعره سره یې پرتله کوو، نو له مقایسوي تحلیل له داسې نتیجه اخلو:

(۱) په دویمه هجري پېړۍ کې پښتو ژبه او شعر له لغوي پلوه تر ډېره حده سوچوالی درلود، خو په درېیمه پېړۍ کې د عربي ژبې لغوي او ادبي اغېزې پرې شوې دي او د عربي فکر او ادب اثر په هغو ځایونو کې غالب شوی، چې د عربو د حکومت اثر هلته ډېر و، یانې په خراسان او د پښتونخوا پر عربي څنډو تر زابلستان او کابل پورې د عربي ژبې اثر خپور شوی و.

(۲) په درېیمه هجري پېړۍ کې لا پښتو ژبې ځینې هسې لغتونه، کلمات او تعابیر درلودل چې اوس نه شته او د هاشم په دې شعر کې خوندي دي، مثلاً (ویارونه، خړی، سونۍ، بلل، تېرونه، چې اوس

بې رينبې په ژبه کې بل راز شته- مثلاً وياړ- وياړل- سونۍ ويشتل- تېرى کول.

(۳) د هاشم دغه ټوټه شعر د بحر او وزن له پلوه هم عربي بحورو او عروضو ته نږدې دی، په داسې حال کې چې د امير کروړ شعر و زناً او عروضاً ځانته خاص رنگ او صيغه لري.

عربي وزن ته نږدې والی په دې مانا نه دی چې په بشپړ ډول د عربي ژبې شعري يا نظمي اوزان پرې د تطبيق وړ دی. خو څرنگه چې دا له عربي ژبې څخه پښتو ته لومړی ژباړل شوی شعر دی، نو طبيعي خبره ده چې د عربي ژبې د شعري جوړښت خپل خپل تاثيرات لري، خو بيا هم دا شعر د څپيز خجيز جوړښت له مخې د پښتو د عام شعر د شعري قواعدو تابع دی.

(۴) د شکلي جوړښت له پلوه ځينو دا شعريو پارکۍ بللی، ځينو قطعه او ځينو ورته کوم خاص نوم هم نه دی ټاکلی. ددې نظم عربي بڼې ته که وکتل شي، نو د پيل بيت يې مقفی نه دی، خو نور ترپايه د غزل فورم تعقيبوي، يانې د يوې بې مطلعې غزل بڼه لري، پښتو ژباړه يې مطلع هم لري. پر پښتو بڼه يې د غزل قوانين د تطبيق وړ دي. د غزل په ډولونو کې يو هم بې مطلع غزل دی، عربي متن ته يې په لږ احتياط سره بې مطلع غزل ويلای شو او پښتو بڼې ته يې تر ډېره حده د غزل فورم ويلای شو. په خپله د غزل عام فورم دادی چې مطلع بايد ولري يانې د سر لومړی بيت يې مقفی وي او د نورو ټولو

بیتونو دویمه مقفی مسره یې د مطلع قافیه تعقیب کړي، ردیف په کې اختیاري وي، خو که یو ځل راوړل شو بیا یې راوړل حتمي دي.

د بیتونو شمېر تر پنځه لسو بیتونو پورې رسېدی شي. د غزل بل شکل دادی چې په پورته بڼه کې ردیف (=) هم ورسره یوځای شي.

د هاشم ابن زید سرواني منظومه ژباړه چې گورو، نو پښتو ژباړه یې تر ډېره حده د غزل فورم راخپلوي، د سر بیت یې په پښتو کې مقفی دی:

ژبه هم بڼه وینا کاندې چې یې وینه

د خاوند په لاس کې زراو درهمونه

(وینه) او (درهمونه) یې د قافیې کلمې دي. (نه) (نه) یې گډ غږونه دي، نورې ټولې مقفی مسرې یانې د قافیې کلمې یې (ویاړنه، پېژندونه، رښتیونه، تیرونه، پرتمونه، او قتالونه) د مطلعې قافیه تعقیبوي، په مطلع کې یوازینی توپیر دادی چې د لومړۍ مسرې قافیه له نورو قافیو سره دوه مشترک غږونه او نورې ټولې قافیې یې درې مشترک غږونه لري.

نو که دا ژباړه د غزل فورم وگڼل شي، نو دا به په پښتو کې لومړنی غزل هم وي. که څه هم اوس پر دې توافق دی چې لومړنی غزله د اکبر زمینداوري له خوا ویل شوې ده. البته د اکبر زمینداوري غزل، هم د فورم له مخې غزل دی او هم د محتوا له

مخې. خو دا ژباړه تر ډېره حده يوازې د فورم له مخې غزل گڼل کېدی شي، نه د محتوا له مخې.

نو د دغو څرگندونو او نتايجو تر لوستلو وروسته وايو چې ابو محمد هاشم په پښتو ادبي تاريخ کې د عربي فکر او ادبي تحول لومړنی استازی او ښکارندوی دی او دده دا يوه قطعه شعر د خپل عصر د ادبي حالت څرگندونه په ښه ډول کوي.

له محتوايي پلوه دا شعر اخلاقي مسايل تشریح کي، اخلاقي پيغام لري او انسان په نامستقيم ډول د پته هڅوي چې د دنيا مال او متاع پورې زړه ونه تړي. که څه هم يو شمېر خلکو ته درهم، مال او متاع تر هرڅه زيات ارزښت لري، خو دا کار په اساسي مانا د انسان د ژغورنې لار نه ده. شاعر لوستونکي ته په نامستقيم ډول اخلاقي پيغام رسوي او نفسي تذکيې ته يې رابولي.

له لغوي پلوه دا غزل د نورو ژبو تر ډېر اغېز لاندې نه دی، که څه هم دا يوه ژباړه ده او په ژباړه کې معمولاً لومړنۍ ژبه خپل اغېز ښکاري، خو په دې شعر کې (قتالونه، درهم) عربي کلمې دي (خاوند) له دري ژبې سره گډه کلمه ده. نورې ټولې پښتو کلمې دي. ځينې کلمې يې اوسنۍ ژبه کې متروکې گڼل کېږي، لکه (سوني، خړو) خو نورې کلمې يې اوس هم په ورځنۍ محاوره کې کارېدونکې دي.

شيخ رضى لودي او نصر لودي

(۳۵۰-۴۰۰هـ)

د شيخ رضى لودي او نصر لودي نومونه او پېژندنه ځكه دلته يو پر بل پسې راوړو، چې د دوى لاسته راغلي نظموه يو بل سره اړيكي لري او دوى دواړه له كورني پلوه هم يو بل سره ارتباط لري، خو مخكې تر دې چې د دوى پېژندنې او د كلام بېلگو ته لاړ شو، لومړى به لوديان لږ په لنډيز سره درو پېژنو.

لوديان هم لكه سوريان د پښتنو يوه مشهوره كورنۍ ده چې د سلطنت او مشرتابه مركز وه او تر (۳۰۰هـ) په ختيزه پښتونخوا كې ددې كورنۍ د پاچاهانو نومونه اورېدل كېږي، څرنگه چې دا كورنۍ هم په واكمنۍ او پاچاهۍ او هم په ادب كې نوم لري، نو ځكه خو ضروري ده چې په لنډيز سره ددې كورنۍ يادونه وشي.

(لودي) د پښتنو يوه قبيله ده، چې دغه كورنۍ هم له دغې قبيلې څخه وه او د غزني د لومړيو پاچاهانو (الپتگين) او (سبگتگين) په عصر كې (۳۵۱-۳۹۰هـ) له دې قبيلې څخه (شيخ حميد) پر ننگرهار او پېښور تر ملتانه واكمنۍ درلوده او تر ده وروسته (نصر) چې زوى يې و، پاچا شو او ملتان يې د سلطنت مركز و. شيخ حميد لودي د (۳۵۰هـ) په شاوخوا كې د (راجه جي پاله) له خوا له لغمانه تر ملتانه واكمن و د (۳۵۱هـ) په شاوخوا كې چې پر (جيباله) له غربي خوا كومې حملې كېدې، حميد له ده سره كومك كاوه او په داخل

کې يې ازادي او استقلال درلود، خو بيا چې (سبگتگين) پاچا شو، نو حميد روغه ورسره وکړه او پر (۳۹۵-۳۹۶هـ) چې سلطان محمود پر ملتان حمله وکړه، د شيخ حميد لمسی (ابوالفتوح داود) له دې کورنۍ څخه پاچا و، نو يې (ججه) ومنله خو تر (۴۰۲هـ) دمخه سلطان محمود دی ونيو او په غزني کې يې بندي کړ، (گردېزی) ليکي، چې: محمود پر (۴۰۱هـ) د ملتان قرامطه سره وروړل او (داود بن نصر) يې غزني ته راوست او د (غورک) په کلا کې يې بندي کړ او هورې ومړ.

که څه هم پخواني مورخين د (شيخ حميد) د کورنۍ افغانيت ته اشاره کوي، خو (فرشته) تصريح کوي چې دوی پښتانه وو او ترده وروسته نور مورخين هم لکه (حيات خان) په (حيات افغاني) او (شېر محمد) په (خورشيد جهان) او (مليسن انگرېز) (د افغانستان تاريخ) کې دوی پښتانه بولي، خو ځينې اوسني مورخان ددې کورنۍ پښتونواله نه مني او دوی عربي نژاده گڼي، مگر د پتهې خزاني مولف هم دوی پښتانه بللي او پښتو اشعار يې ځنې رانقل کړي دي.

پته خزانه خپل سند هم بنسبي او دا مطالب له (کلید کامراني) څخه نقل کوي او کلید کامراني هم له يوه کتابه اقتباس کوي چې (اعلام اللوذعي في اخبار اللودي) نومېده، ځکه چې دا کتاب پر (۶۸۶هـ) د يوه لودي سړي له خوا کښل شوی دی، نو د دوی د

پښتونوالي مهم او زور سند هم دغه دی او مور کولای شو چې ددې کتاب پر تصریح اعتماد وکړو.

له دې کورنۍ څخه پخوانیو مورخانو درې تنه (حمید، نصر او داود) ذکر کړي دي، چې پاچاهان وو، خو پټه خزانه د شیخ حمید یو وراره (شیخ رضی) هم یادوي چې ده له خپل تربور سره یوه شعري معارضه او مناقشه کړې ده.

د لودیانو دا سلطنتي او ادبي کورنۍ که څه هم سلطان محمود منحل کړه او تر داود وروسته بل پاچا پاتې نه شو، خو وروسته هر وخت لودیان په تاریخ کې نوم لري. له دې څخه مشهور او نومیالی خلک راوځي، پر (۸۵۵هـ) بیا د ټول هند سلطنت نیسي او د لودي پاچاهانو برم تر (۹۳۲هـ) پورې په هند کې دوام کوي، سلطان بهلول، سکندر او ابراهیم ددې قبیلې مشهور شاهان دي چې د پښتو ادب ممیزه له دوی سره د سلطنت په ډول ملگري ده.)) (۴۵۷:۱۳-۴۵۹) څرنګه چې دلته شاعران یا لیکوال د تاریخي تسلسل له مخې راوړل کېږي، نو دلته لومړی شیخ رضی لودي او بیا نصر لودي ته نغوته کېږي او بیا به نور لودي شاعران پر خپل ځای معرفي کېږي. نو اوس راځو شیخ رضی لودي او نصر لودي ته.

شیخ رضی او نصر لودي دواړه د شیخ حمید له کورنۍ څخه دي چې (رضی) د (حمید) وراره او (نصر) یې زوی دی او د مورخانو په وینا تر شیخ حمید وروسته دده زوی نصر پاچا شوی دی او رضی سلطنت ته نه دی رسېدلی.

د پښتو ژبې ددغو دوو پخوانو شاعرانو احوال پټه خزانه داسې راوړي:

«ذکر د امیر الفصحا شیخ رضی لودی: پوه شه په دې چې کامران خان ابن سدو خان په ښهر صفا کې په سنه (۱۰۳۸هـ) هجري یو کتاب وکېښ چې کلید کامراني یې نوم و په دې کتاب کامران له کتابه د شیخ احمد بن سعید اللودی چې په سنه (۶۸۶هـ) یې کښلی او نوم یې «اعلام اللوذعي في اخبار اللودي» دی هسې نقل کا چې شیخ رضی لودی د شیخ حمید وراره و چې شیخ حمید په لمټان پاچا شو یو یې خپل وراره پښتونخوا ته ولېږه، چې دهغو غرو خلک د اسلام دین ته راوړي. شیخ رضی راغی دوه کاله د کسې په غرو گرځېده او هلته یې ډېر مخلوق مسلمان کړ، نقل هسې کا نصر د شیخ حمید زوی په لمټان کې د ملا حده له استازو سره کېناست او له دوی څخه یې د الحاد او اسماعيلي فرقې عقاید زده کړل او وگورهدی د دوی په اعتقاد ملحد شو، چې شیخ حمید رحمة الله وفات شو، نو یې پرځای نصر کېناست او د الحاد ترویج یې غوره کړ او قرامطه یې راوستل. شیخ رضی چې سوچه مسلمان و خپل تربور نصر ته یې داسې پارکی وکښل او وروایې ستول:

د الحاد په لور دې تریل	گروه دې زموږ وکوراوه
موږ روڼلی په زیارنه	تا په تورو توراوه
لرغون ولې گروهدلې	چې دې گونښې اړاوه
هغه گروه دې اوس اړه کړ	چې پلرو دې رڼا وه

لودي ستا په نامه سپک شو که هر څو مورناوه
نصره نه مويې له کهاله لودي نه يې په کاوه
زموږ رغا ده ستا له گروهه د ور ځلوی په رغاوه.

شيخ احمد لودي هسې نقل کا، چې نصر لودي هسې د شيخ
رضي غبرگون وکاوه:

د الحاد په تور، تورن سوم زه لرغون خو ملحد نه يم
زما د بنه هسې تورا کړې که ملحد يم د د بنه يم
له اسلامه نه تر پلمه تورانو څخه په ترپله يم
گروه مې هغه لرغونۍ دی اوس هم کورپه لرغونه يم
د اسلام پر هسک به ځلم وتورانو ته تياره يم
د لودي زوی سنتي يم د حميد له لور کهاله يم
تورانې د بنن چې وايي زه له گروهه په اړه يم
دا يې تور تاسې دروهوی زه مومن ستاسې په تله يم
د د بننو ويناوې مغره زه لودي يمه څو زه يم.

په دې ډول پته خزانه د خپلو قوي اسنادو پر بنسټ ددغو دوو
تنو پخوانو پښتنو مشرانو اشعار مورته سپاري چې د پښتو په
ادبي تاریخ کې ډېر مهم دي او هم د ژبې په تحول کې بنې نتيجه
ځنې ايستلای شو:

ارزونه، شننه او پایله:

ځينو ادبپوهانو دا شعرونه يا نظمنه پارکي (قطعي) بللي او ځينو هم د پښتو د ولسي شاعرۍ کسرونو ته ورته بللي، دواړه نظمنه ديني محتوا لري، د نورو ژبو اغېزې پرې نه شته، يوازې د عربي ژبې يو څو لغتونه لري او ځينې متروک کلمات چې اوس نه کارول کېږي، پر هغه مهال د پښتنو او پښتو ژبې او ادب وده او پراختيا ورڅخه معلومېږي، پيغام په کې نېغ په نېغه انتقالوي.

سرمحقق زلمی هېوادل، د ملتان د شاهي کورنۍ ددې د پارکو د ارزښت په باب وايي: «د ملتان د لودي شاهي کورنۍ د دوو تنو غړو نصر لودي او شيخ رضی لودي پارکي د پښتو په پخوانيو منظومو اثارو کې شامل پارکي دي او د همدغو دوو تنو پښتنو ويناوالو د پارکو له امله مور تر غور او د سليمان تر غرونو وروسته ملتان درېيم مرکز بولو، چې پښتو منظومې په کې ايجاد شوي دي.

دا منظومې د خپلو شکلي جوړښتونو له امله په ظاهري ډول د شرقي شاعرۍ قطعو ته ورته پارکي دي، خو مور ته دا رانېکاري، چې دا پارکي د پښتو د ولسي شاعرۍ کسرونو ته ډېر ورته دي او دا دوه پارکي مور د پښتو د لرغونو سندرو په جمله کې شامل گڼو، چې وروستيو اشکالو يې د کسرونو په بڼه تحول موندلی دی او اوس هم مور د کتواز او بنو د مروتو او گنده پورو په سيمو کې ډېر کسروال شاعران پيدا کولای شو.

په معنوي لحاظ دا پارکي د يوې مناقشې بڼه لري، چې په غالب گومان د ليکونو په بڼه تبادله شوي دي او د اسلام د مقدس دين او

له محمدي سنتونو څخه د پېروى په دفاع کې ويل شوي دي. په يوه پارکي کې رضی، نصر ته ويلې دي، چې تا خپله اسلامي لاره پرېښې ده، په ځواب کې يې نصر، رضی ته کښلې دي، چې زه پر خپله لاره ټينگ يم، زما په باره کې چې تا څه اورېدلې دي، هغه د دښمنو تورو نه دي، چې په دې حساب دواړه پارکي په يو ډول د اسلام په دفاع کې ويل شوي دي.

په دې دواړو پارکو کې ځينې داسې ژبنې او ګرامري ترکيبونه ليدل کېږي، چې نن په عامه پښتو کې د استعمال موارد نه لري، دغه ډول په دې پارکو کې ځينې داسې لغات هم شته چې په عامه پښتو کې يې مړ نه استعمالوو پر دې اساس هم دا دواړه پارکي د ژبنيو څېړنو له پلوه هم د اهميت وړ دي.

په دې پارکو کې د هنر پلوشې نه ځلېږي او د څلورمې هجري پېړۍ د معمولي پښتو په چوکاټ کې يې ساده خبرې په نظم کې راوړې دي» (۵۳: ۳۹-۴۰)

لوی استاد عبدالحي حبيبي بيا وايي: «د رضی او نصر دا اشعار چې موږ ګورو او د پښتو له مخنيو او وروستنيو اشعارو سره يې مقابله کوو، نو دا څو ځانګړنې تر سترګو کېږي:

(۱): د (۳۵۰هـ) تر حدودو پورې لا د پښتونخوا پر شرقي خواوو د عربي ژبې اثر لږ و، که څه هم د هاشم سرواني نظم د لوديانو تر عصر دمخه دی، خو څرنگه چې د پښتونخوا پر غربي څنډو د عربو د فکر، حکومت او ادب اثر ډېر و، نو د هاشم سرواني په نظم کې

دغه اغېزې په څرگند ډول بنسکاري، خو د لوديانو نظمونه که څه هم تر هاشم وروسته دي، خو د پښتو سوچه توب او د ژبې نړه والی او څرگندوالی يې قوي دی او د عربي ژبې لږ اثر بنسکاره کوي.

(۲): د لوديانو له دغو نظمونو څخه ځينې مړه او متروک مواد لاسته راځي او په دې خاصيت کې د امير کروړ شعرته ورته دي او دغه اثار مودته رابښي چې د غزنوي دورې تر لومړيو پورې لا دې ژبې په شرقي خوا کې مخصوص ډول او رنگ درلود، چې وروسته يې هغه رنگ بدل شو.

د ساري په توگه د (تور) يانې تهمت له مادې څخه په دغو ويناوو کې (تورن) د صفت په ډول او (تورا) په مصدرې مانا او فعل يې (توراوه) او هم (توراني) داسې کلمات دي چې اوس نه شته، دغسې هم (وکوراوه) او (رغا) او (رغاوه) او نور ډېر نادر مواد لري چې اوس مړه دي.

(۳): له دوو عربي لغاتو (الحاد) او (سنتي) څخه بنسکاري چې د عربي ژبې اثر په دغو وختو کې تش په ديني اصطلاحاتو پورې محدود و او دغسې عربي اصطلاحات په ژبه او ادب کې ننوتلي وو، خو د ژوند نورې څانگې ځنې تشې وې.

(۴): له دغو ويناوو څخه بنسکاري چې په دغو وختو کې د پښتنو نفوذ او د پښتو د خپرتيا لمن شرقاً تر ملتانه وه او د پښتونخوا له غرو څخه پښتانه د شرق لوري ته ډېر خپاره شوي او د ژبې ادبي

نفوذ يې هم له بادغيس او هراته د اباسين تر څنډو او ملتانه خپور شوی دی.

(۵): لودي سلطنتي او ادبي کورنۍ که څه هم له پښتونخوا څخه لرې په ملتان کې مېشته وه، خو دوی خپل پښتني تهذيب خوندي کړی و، خپله ژبه يې ساتلې وه او د اسلام سوچه خدمتگاران وو، دوی غوښتل چې د پښتونخوا په ټولو غرو کې د اسلام رڼا خپره کاندې، لکه چې شيخ رضی لودي په همدې مقصد د سليمان په غرو کې تبليغ کاوه او د لوديانو د الحاد خبرې فقط د دښمنانو او د دوی د سياسي مخالفينو او رقيبانو (د سبکتگين د کورنۍ) پروپاگند و، ځکه چې نصر لودي په خپل نظم کې له ځانه ښه دفاع کړې او خپل عقايد يې د پخوانيو په ډول د سنت تابع بللي دي.» (۱۳: ۵۶۵-۵۶۶)

(۶) له شکلي پلوه د شيخ رضي لودي نظم يا پارکي تر ډېره حده بې مطلع غزل ته ورته دی. يوازې د سر بيت لومړۍ مسره يې له قافيه څخه ازاده ده، نور ټول بيتونه يې چې قافيه لري، د سر بيت دويمې مسرې قافيه تعقيبوي، ردیف نه لري، هندسي جوړښت يې په دې ډول دی:

a_____

a_____

a_____

ترپايه

ټول اوه بيتونه لري، د څپيز خجيز جوړښت له مخې د پښتو د عامې شاعرۍ د قوانينو تابع دی. د څپو شمېر يې سره مساوي دی. هره مسره يې (۸) څپې لري او هرې درې څپې وروسته خج اخلي. د نصر لودي نظم بيا نهه بيتونه لري.

د سر بيت يې مقفی نه دی دويمه مسره يې قافيه لري، نور مقفی بيتونه يې بيا همدا لومړۍ قافيه تعقيبوي. رديف هم لري (نه، دښنه، ترپله، لرغونه، تياره، کهاله، اړه، تله، زه) يې د قافيې کلمې دي (يم، يم) يې چې تر قافيې وروسته په يوه شکل او يوه مانا تکرار راغلی رديف دی. هندسي جوړښت يې په دې ډول دی:

=a_____

=a_____

=a_____

ترپايه

د خپو د شمېر له مخې هره مسره يې (۸) څپې لري او دا قاعده پر ټولو مسرو يوشان د تطبيق وړ ده. دا نظم هم د فورم له مخې د بې مطلع غزل فورم کې شاملېدی شي. له محتوایي پلوه دواړه شعرونه يا نظموه مذهبي، عقیده يي اخلاقي روحیه منعکسوي او په پښتو کې د سوال او ځواب په بڼه لومړنۍ مناظره، مشاجره يا مشاعره هم ورته ويلاى شو، چې وروسته به پرې پر خپل ځای لږه نوره رڼا هم واچول شي.

بېټ نيکه

(۳۵۱هـ)

مخکې تر دې چې بېټ نيکه معرفي کړو، تر هغه وړاندې ضروري ده چې د پښتنو يوه بله تاريخي کورنۍ پېژندنې ته تم شو.

د پښتنو په تاريخ کې يوه ډېره مشهوره کورنۍ شته چې مورې يې د وجود وخت تر (۳۰۰هـ) وروسته تخمينولای شو، که څه هم ددې کورنۍ په باب په پښتو مورخينو کې ډېر متفرق او ډول ډول روايات شته او سړی نه شي کولای چې په ښکاره او څرگند ډول د دوی احوال وليکي، خو له ملي عنعناتو څخه چې تراوسه د پښتنو په منځ کې شته او هم له تاريخي ليکنو څخه سړی ځنې نتيجې اخيستلای شي او ددې کورنۍ د نومياليو سړيو حال لږ لږ ځنې څرگندولای شي.

ددې کورنۍ لومړی مشر پښتون بابا (پتيان) دی چې نوم يې (کيس) و. د کسي غره (سليمان غره) ته منسوب او عربي نوم يې مورخينو (عبدالرشيد) کښلی دی چې ده درې زامن درلودل او د پښتنو مشهور رجال او نيکونه دي:

اول بېټ يا بېټنی، دويم سړبن او درېيم غرغښت وو.

له ملي عنعناتو او تاريخي ليکنو څخه داسې ښکاري چې دې کورنۍ د غور له غرو څخه د کسې غره (سليمان غره) ته لېږد کړی و او په دغه غره کې اوسېدل او هلته دا کورنۍ ډېره شوه او ډېر

شهرت يې وموند او داسې سړي په کې پيدا شول چې د پښتو ژبې شاعران هم وو.

د پښتنو مورخان له پخوا زمانې څخه د دغسې لويې کورنۍ احوال او د سړيو نومونه ليکي، تر ټولو دمخه خورا زوړ مورخ سليمان ماکو دی چې دی په خپله تذکره الاوليا کې د بېټ نيکه، سړبن او اسمعيل احوال لړلړ ليکي او هم د دوی اشعار خوندي کوي، دده د ليک نتیجه داده:

«بېټنی د کسې پر غرو باندي او سپده، د خدای په عبادت بوخت و، سړبن دده ورور او اسمعيل يې زوی و چې سړبن په زويتوب قبول کړی و. د اسمعيل مرقد د کسې په غره کې دی.»

«له دې کورنۍ څخه يو بل مشهور سړی خرنسبون دی چې پټه خزانه او نور مورخان دده نوم او احوال ذکر کوي، دا سړی هم د سړبن زوی دی، د کسې په غره او د کلات په (غونډان) کې او سپده او په (مرغه) کې پر (۴۲۲هـ) وفات شو. وروسته به پر خپل ځای د دوی پر اثارو او ژوندانه خبرې وشي. دلته يوازې دومره وايو چې مورخان ددې کورنۍ پر وجود متفق دي او ابوالفضل مورخ په (ايين اکبري) او نعمت الله هروي په (مخزن افغاني) کې ددغې کورنۍ رجال او شهرت بيانوي او دا دواړه کتابونه د (۱۰۰۰هـ) په شاوخوا کې کښل شوي دي.

د پورته بحث لنډيز دادی، له زرو کلونو راپدېخوا چې کوم عنعنات او تاريخي کتابونه موجود دي ددغې کورنۍ شهرت

رابیبي او د دوی ادبي اثار او اشعار هم رانقل شوي دي چې د پښتو په ادبي تاریخ کې ډېر اهمیت لري او د لرغونې دورې په اثارو کې غوره، خوندور او له ملي احساساتو ډک همدغه منقول اشعار او سندرې دي. (۴۴۷:۱۳-۴۴۹)

اوس راځو د بېټ نیکه پېژندنې او د کلام شننې ته: بېټ نیکه په پښتنو کې ډېر شهرت لري، له پخوانۍ زمانې څخه مورخانو دده نوم او حال لیکلی دی او په پښتني عنعنه کې هم دا سپری یو خورا لوی پښتون او مشهور نیکه گڼل کېږي.

ددې عنعنې تصدیق په خارجي مورخینو کې د اکبر مغولي پاچا د دربار مورخ ابوالفضل علامي (۱۰۰۶هـ) په دې ډول کوي: «په پښتنو کې درې وروڼه بېټني، غرښت او سرپن ډېر مشهور نیکونه دي.»

د بېټ نیکه نوم په تاریخونو کې (بېټني) او (بتین) هم راغلی دی او نعمت الله هروي (نورزي) چې پر (۱۰۱۸هـ) یې (مخزن افغاني) تالیف کړی دی، هم د شیخ بېټني او دده د اولادې مفصل احوال راوړي او ځینو نورو تاریخونو ته حواله ورکوي چې (مجمع الانساب)، (معدن اخبار احمدي) او (تاریخ ابراهیم شاهي) له هغو څخه دي او تر ده دمخه کښل شوي دي. تر نعمت الله وروسته اځوند دروېزه ننگر هاري چې تر (۱۰۴۸هـ) پورې ژوندی و، هم د شیخ بېټني او دده اولاد ذکر کوي او د پښتنو له مشاهیرو څخه یې گڼي، خو تر دغو ټولو یو پخوانی او زوړ کتاب چې د بېټ نیکه ذکر او دده

اشعار په کې راغلي دي، د بارک خان د زوی (سليمان ماکو) (تذکره الاوليا) ده چې پی پر (۶۱۲هـ) لیکل شوې ده. ددې کتاب هغه یو خو پانې چې خوندي پاتې د شیخ بېتني ذکر داسې کوي: «نقل هسې کاندي یارانو چې په روزگار د شیخ بېتني دده ورور چې سرین نومېده او پر شیخ بېتني هم خورا گران و، سرین نه درلود زامن او هر کله به یې ویل خپل ورور ته، بېتني خپل زوی اسمعیل ورکاوه او لوی شو د سرین په کاله، خدای مهربان د اسمعیل په برکت، سرین ته نصیب کړه دومره زامن چې اوس تر وس تېر شو گڼونې د هغو...» (۳۸):

۲۳

نعمت الله هم دغه عنعنه په مخزن افغاني کې هسې لیکي:

«نقل است که سربنی برادر کلان بیتنی مفلس بود و از سعادت فرزند هم محروم بود، روزی سربن بخانه برادر خود که شیخ بیتنی باشد آمده عرض کرد. که ای برادر! دعای تو درباب جمیع خلائق مستجابست، درباب من توجه نمی‌فرمائی. حضرت شیخ بیت فرمود که ی‌ک پسر مرا ببر و پرورش نما... اخر الامر شیخ پسر خود اسمعیل را برادر خود سربنی داد...» (۱۳: ۴۷۱)

په دې ډول زموږ د لومړي مورخ سليمان ماکو قول که څه هم تر نعمت الله څلور سوه کاله دمخه دی خو یو له بله ربط او نږدېوالي سره لري او دا ښکاره کوي چې تر زرم هجري کال مخکې هم د بېتني نیکه له بابته پښتنو پرله پسې او مستند روایات درلودل.

د بېټ نيکه نور احوال مور ته نه دي معلوم او نه دده د ژوند وخت مور خانو تصريح کړی دی، يوازې د پټې خزانې له ليکلو څخه ښکاري چې اسمعيل د بېټ نيکه زوی نیو، د خرښبون معاصر و او دغه سړی پر (۴۱۱هـ) مړ شوی دی، نو چې د اسمعيل د ژوند وخت د (۴۰۰هـ) حدود وي بنايي چې پلار او اکا يې هم د (۳۵۰هـ) په حدود کې ژوندی وي.

د بېټ نيکه اشعار:

د پښتو په پخوانو اشعارو کې د بېټ نيکه يو مناجات ډېر قيمتي دی او دا ادبي ټوټه سليمان ماکو په (تذکره الاوليا) کې هسې راوړې:

«نقل کاندي چې شيخ بېټنی سپين زيری شو، نو ده به هر کله خښتن ستايه او رب ته به يې درخواست کاوه چې زما په کهول او سرپن او غرښت په کهول برکت کېږده! بادار قبول کړ، دده درخواست او ډکه شوه، ځمکه د پښتنخا د دوی په کهول- نقل کاوه شي چې حضرت شيخ بېټني به ډېر تر ډېره دا سندري لولولي او کسې غره کې به گرځېده په شپې.» (۳۸: ۲۴)

لویه خدایه لویه خدایه	ستا په مینه په هر ځایه
غرولار دی درناوي کې	ټوله ژوي په زاري کې
دلته دي د غرو لمنې	زموږ کېږدی دي په کې پلنې

دا وگړي ډېر کړي خدايه لويه خدايه لويه خدايه

دلته لږ زموږ اور بل دی وور کورگی دی وور بورجل
دی

مینه ستا کې موږ مېشته یو بل د چا په مله تله نه یو
هسک او محکه نغښته ستا ده د مرو وده له تاده
دا پالنه ستا ده خدايه لويه خدايه لويه خدايه.

د بېټ نیکه د شعر شننه او ارزونه:

((لکه څنگه چې دمخه وویل شول دا شعر د (۳۵۰هـ) په حدودو پورې اړه لري، له الفاظو او کلماتو یې هم دغه مطلب ښکاري، داسې لغات او کلمات په کې راغلي دي چې اوس یې ځینې په دغو ماناوو مړه دي، مثلاً (ژوی) اوس څوک د مخلوق او حیوان په مانا نه کاروي یوازې په زړو ادبیاتو کې یې کله کله وینو او که دغه کلمه په فعلی مانا واخلو یانې (ژوند کوي) دا تعبیر هم زور دی او اوس مستعمل نه دی دغسې هم هسک دلته د اسمان په مانا دی او دا کلمه په دغه مفهوم ډېره زړه ده او لکه چې تاسو دمخه د امیر کروړ او نصر لودي په کلام کې ولوستل، پخوا یې اسمان هسک باله خو

اوس هر لور شي ته هسک وايو او دا لغوي تحول وروستنی دی، لکه د عربي (سما) چې اسمان ته هم وايي او د هر خای لورې خوا ته هم وايي. پر دې شعر د پردیو ژبو اغېزه هم لږ ده او له هغو زړو اثارو څخه دی چې په غرو کې ويل شوي، د عربي او پارسي ژبو له اغېزو څخه تش وي لکه د امير کروړ او لوديانو اشعار، د بېلگې په توگه په ټول شعر کې يوه پردی کلمه نه شته، يوازې د (خدای) مشترکه کلمه لري چې هغه هم بنايي د پښتنو په ريښو کې ډېره نږدې وي او ددې سوچه توب علت هم دادی چې بېټ نيکه په سليمان غره کې بېل اوسېده او پر ژبه يې د نورو ژبو اثر نه و شوی. د شعر وزن او عروض يې هم د پښتنو ملي بدلو ته ډېر ورته دي او يو تکرارېدونکی کسر لري (لويه خدايه لويه خدايه) چې دغه پخوانی ادبي رنگ تراوسه هم د پښتنو په بدلو کې ليدل کېږي او ښکاري چې دا يو پخوانی اريايي مزيت دی. دا شعر د مضمون او ادبي فکر له پلوه هم پخواني اريايي سندرو ته ورته دی. په پخوانيو اريايي اقوامو کې (کوله-کهول) څومره اهميت درلود؟، پر دغه کهول باندې اکثر اجتماعي تشکيلات بنا کېدل، دوی هر کله خپلې کورنۍ او کهولونه ډېرول او کورنۍ يې د ټولو نعمتونو مرکز گڼله.» د بېټ نيکه دا شعر که له (ريگويدا) سره مقابله کړو، نو د مضمون له پلوه له دې مناجات سره نږدېوالی لري: «خدای د ژوندون واکمن دی، مالک الملک دی، دی ښاغلي کورنۍ سړو ته ورکوي، نو خدايه! مور ستا مريي يو! بې له اولاده. بې ښېگڼې مو، مه وژنه!...» (۴۷۲: ۱۳-۴۷۴)

که څه هم زموږ ځينو ادبپوهانو د بېټ نیکه دا شعر له محتوايي او شکلي پلوه پخوانيو اريايي سندرو ته ورته بللی او وایي چې له هغو سره زیات مشترکات لري، خو که له شکلي پلوه یې وڅېړو له عربي ژبې څخه له یوه راغلي شعري فورم (مثنوي) سره هم تریوه حده اړخ لگوي. مثنوي هغه فورم دی چې هر بیت یې مستقلة قافیه لري، ځینې بیتونه یې پر قافيې سربېره کېدی شي، ردیفونه هم ولري، خود ټولو مسرود څپو شمېر یې سره مساوي وي او یو مشترک وزن تعقیبوي، هندسي جوړښت یې په دې ډول دی:

a _____

a _____

b _____

b _____

c _____

c _____

د بیتونو وروستی شمېر یې معلم نه دی، ځینې بیتونه که ردیفه ولري، نو یوازې په ردیف کې یې شکل لږ تغیر وي.

=d _____

=d _____

د بېټ نیکه دا شعر دوه بندونه لري چې د هر بند په پای کې یې (لویه خدایه لویه خدایه) کسر تکرارېږي، چې د لومړي بیت لومړۍ

مسره هم ده. له دغه تکراري کسر پرته که هر بیت یې په جلا جلا ډول وڅېړو، نو د مثنوي فورم ته ورته دی. هر بیت یې خپله مستقله قافیه لري، ځینې بیتونه یې ردیفونه هم لري، خو ټول یو مشترک وزن تعقیبوي، د مسرو د څپو شمېر یې هم سره مساوي دی، هره مسره یې (۸) څپې لري او تر پایه همدا جوړښت تعقیبوي. له محتوایي پلوه دا شعر یو مناجات گڼل کېږي چې بنده له خپل رب څخه په عذر او زاری خپله مدعا غواړي.

لکه څنګه چې یادونه وشوه دا شعر زړو اریایي سندرو ته ورته دی، خو دا خبره هم د یادونې وړ ده چې له ځینو جزیی توپیرونو پرته مثنوي فورم ته هم نږدې دی. خو له عربي څخه د راغلي مثنوي فورم ټول خصوصیات نه رانغاړي، نو ځکه خو په وروستي تحلیل کې زړو اریایي سندرو ته ورته یې ځکه بللای شو چې دا ځانګړنې په کې زیاتې دي.

شیخ اسمعیل

(۱۴۰۰هـ) حدود

د پښتنو مورخان او د اسماء الرجال خاوندان لیکي: چې اسمعیل په اصل د بېټ نیکه زوی و او لکه چې دمخه مو ولوستل خپل تره (سرین) په کور کې لوی شوی و، نو دی په «سریني» مشهور دی:

لکه څنگه چې سلیمان ماکو لیکي: اسمعیل د بیت نیکه په کور کې لوی شوی و او د سلیمان په غره کې مېشته او هم هورې وفات شو، دا مورخ وايي:

«د اسمعیل مرقد واقع دی د کسې پر غره چې زه هلته تللی وم...» (۳۸: ۳۱)

دغه روایات نعمت الله هم کت مته په مخزن کې داسې تایید کړي دي:

«چون اسمعیل بسن رشدی رسید از ریاضات شاقه بمراتب ولایت رسید و این شیخ اسمعیل سربنی پسر حضرت بیته است... شیخ اسمعیل سربنی قدس سره صاحب عبادت و ریاضت شاقه بود مقتدای وقت بعلم لدنی کاشف اسرار طریقت و حقیقت بوده در ولایت روه چون بوطن مالوف رسیدند به مقام خواجه منزل گرفتند و خلایق از جاهای دور بملازمت شتافتند...»

«سلیمان ماکو او خواجه نعمت الله هروي دواړه وایي چې د اسمعیل د ژوندانه ځای سلیمان غرو، بل ځای نعمت الله تصریح کوي چې دده مزار په هغه ځای کې دی چې (وازه خوا) یې بولي او وازه خوا د سلیمان د غره په لمنو کې ده، علاوه پر دغه پته خزانه کې هم د اسمعیل احوال لیکل شوي او وایي چې دی د خرنسبون معاصرو، څرنگه چې د خرنسبون وفات په (۴۱۱هـ) دی، نو موږ د اسمعیل د ژوند عصر هم دغه گڼو.» (۴۷۴: ۱۳-۴۷۶)

اسمعیل د خپلې کورنۍ مشهور عابد او خدای دوست سړی و د مخزن افغاني له روایاتو څخه بنکاري چې دی له خپله کوره په سیاحت هم تللی او له لویو اولیاوو سره یې لیدنه کتنه هم شوې وه.

د اسمعیل شعرونه:

د اسمعیل شعرونه مور ته په دوو وسیلو رارسېدلي دي؛ لومړی شعر یې هغه دی چې (سلیمان ماکو) په خپله تذکره کې په دې ډول رانقل کړی دی.

«نقل کاوه شي چې شیخ ملکيار ستانه به تل تر تله د شیخ اسمعیل ستر ستانه پارکي ويل او ریغ به یې کاوه دا شیخ د سپین زوی و.» (۳۸: ۳۲) شعر یې دادی:

تېښته وکړه له ابلیسه چې ابلیس لعین بنکاره

_____ سي

هلته ورکه پلوشه سي ټول نړۍ توره تياره سي

سړی وړان سي له ابلیسه غوڅ د پس په کتاره سي

که هر چا ابلیس خرڅ کړ نویې هله ننداره سي

که سړی ابلیس ته پر سو نو پر کورد ویرناره سي

د اسمعیل یو بل شعر چې دده پر کورنیو احساساتو دلالت کوي، د پټې خزانې لیکوال یې په دې شرح لیکي:

«هسې وایې، چې یو وقت خرنسبون بابا او اسمعیل د سپین او بېټني نیکه په مخ کې ناست وو، د دوی کور و د کسې په غره نو

خرنښون د پلار او تره له خوا په تگ او رخصت ماډون شو، اسمعيل
نيکه داسې نارې وکړلې» (۵۱: ۱۸)

مخ کي بېلتون دی	که یون دی یون دی
ځي خرنښون دی	له کسې غره څخه
خرنښون وروره	که وروره وروره
زما ویرته گوره	ته چې بېلتون کړې
تورې کرغي له	چې ځې مرغې له
ځي څه برغي له	همزولي پاته
خرنښون یار	د خدای د پاره
زموږ کهل واره	چې هېر مو نه کړې
یار مې بېلېږي	زړه مې رپېږي
ځان په سوځېږي.	بېلتون یې اور دی

لکه څنگه چې مو یادونه وکړه اسمعيل یو روحاني شخصیت او له متصوفینو سره مل سپی و، نو ځکه دده په لومړني شعر کې د عطف، تلقین او نصیحت رنگ شته او ځنې عربي لغات هم په کې راغلي دي چې دده روحاني ژوند ښکاره کوي اما دویم شعري په ملي وزن دی او د پښتو ژبې د مخصوصو عروضو او اهنګ ښکارندويي کوي او پردي لغات هم نه لري، نو ځکه ویلای شو چې دا شعر هم د پښتو ژبې په زړې دورې پورې اړه لري او په هغو اشعارو کې حسابېږي چې د نورو ژبو اثر لږ پرې شوی دی. داسې نارې تراوسه هم د پښتو ژبې په افسانو او نکلونو کې شته چې

شعري وزن او عروض يې مخصوص دي او په يوه خاص اهنګ ويل کېږي.

د شکلي جوړښت له مخې د شيخ اسمعيل لومړی شعر د هغه غزل بڼه لري چې مطلع نه لري. يانې د سر بيت يې مقفی نه وي يا يې لومړۍ مسره قافیه نه لري. له دغه توپير پرته نور د غزل د فورم شکلي قوانين پرې د تطبيق وړ دي. يانې داسې بڼه لري.

=a _____

=a _____

=a _____

تر پایه

دلته درېيمه مسره هم قافیه او هم ردیف لري، خو که هغه قافیه او ردیف راغلي هم نه وای، څه ستونزه نه پېښېدل.

د څپيز جوړښت له مخې يې د ټولو مسرو د څپو شمېر سره مساوي دی، هره مسره يې (۸) څپې لري، البته د څلورم بيت د لومړۍ مسرې يوه څپه کمه ښکاري خو دا کېدی شي، د زمانې په تېرېدو سره يو څه ترې لوېدلې وي او يا هم د (خرخ) په تلفظ کې څه بدلون راغلی وي. نورې ټولې مسرې سره برابري څپې لري او يو

وزن تعقیبوي. (بنکاره، تیاره، کتیاره، ننداره، نارہ) یې د قافیې کلمې دي او (سي سي) یې ردیف دی. دویم شعری یې چې زموږ تاریخ لیکونکو او ادبپوهان هغه زړې نارې گڼلي، په واقعیت کې پنځه بندونه دي چې هر بند یې په اوسني اصطلاح یوه څلوریزه جوړوي. څلوریزه هغه ډول شعري فورم دی چې څلور مسرې لري، د خپو شمېر یې سره مساوي دی، لومړی بیت یې قافیه لري او د دویم بیت دویمه مسره یې د لومړي بیت قافیه تعقیبوي، ردیف په کې اختیاري دی.

لومړۍ بڼه

a _____

a _____

a _____

دویمه بڼه:

=a _____

=a _____

=a _____

دلته يو واحد نظم له پنځه و څلوريزو څخه جوړ شوی، هر بند يې د يوې څلوريزې بڼه لري، خو څلوريزه يا رباعي بيا د بته وايي چې څلور مسرې ولري، تر هغو زياتې نه وي، خو دا شعر بيا پنځه بندونه او شل مسرې لري. د ټولو مسرو د څپو شمېر يې سره مساوي دی، هره مسره يې (۵) څپې لري. لومړی بند يې پر قافيې سربېره رديف هم لري، (يون، بېلتون، څرښبون) د لومړي بند د قافيې کلمې دي، (دی، دی) يې رديف دی. په دويم بند کې (وروره، وروره، گوره) د قافيې کلمې دي، رديف نه لري، درېيم بند کې (مرغې، مرغې، مرغې) د قافيې کلمې او (له، له) يې رديف دی، په څلورم بند کې (دپاره، ياره، واره) د قافيې کلمې دي، رديف نه لري، البته (واره) کې د قافيې د اوسنيو معيارونو له مخې يو څه عيب ليدل کېږي. په پنځم بند کې (رېبېرې، بلبېرې او سوځېرې) د قافيې کلمې دي، رديف نه لري. په دې ډول که موږ دې شعر ته گورو نو د پښتو په همغه پخوانۍ اصطلاح دا بېلابېلې نارې دي چې د څلوريزو بڼه هم لري، په خپل منځ کې يوه ارتباطي مانا او يو مشترک وزن لري او څپيز جوړښت يې د څلوريزو په شان دی. ټول نظم يوه محتوا تعقيبوي او د هغه خپل يار او ورور بېلتون دی.

خرنښبون

(۱۴۰۰هـ)

په پښتو کې خرنښبون ډېر شهرت لري، د مشهور (سرېن) زوی و چې د بېټ نیکه وراړه کېږي او ددې کورنۍ یو معروف شاعر دی، دده درې زامن (کند، زمند، کاسي) هم خورا مشهور دي او پټه خزانه یې احوال داسې لیکي: «د پښتون بابا د کسې د عبدالرشید لمسی و، خاوند ده ته ښکاره کمالات او کرامات ورکړي وو، د خدای په عبادت به بوخت و، نقل کا چې: د پلار په ژوند کې لا رخصت شو او د خپلو اولادو سره راغی له کسې څخه غوړې مرغۍ ته او کله به ولاړ د غنډان غره ته او هلته به یې خدای ستایه او نمانځه او په کال کې به یو وار تلی د خپل تره بېټني نیکه لیدنه به یې کوله او پس له وفاته به یې هم زیارت ته ورتلی، خرنښبون بابا د شیخ اسمعیل سره چې د بېټني نیکه زوی و، لوی شو او هغه وخت چې خرنښبون د کسې له غره غنډان ته راته، نو اسمعیل بابا په ده پسې ډېر وژړل...» (۵۱: ۱۸)

تر دې وروسته د پټې خزانې لیکوال هغه داستان راانقلوي چې دمخه یې د اسمعیل په احوال کې یادونه وشوه او د اسمعیل هغه نارې لیکي چې د خرنښبون په فراق کې یې کړې دي. پټه خزانه د خرنښبون د هغه غبرگون (ځواب) اشعار هم نقل کړي چې د اسمعیل

نارو په غبرگون کې د خرنسبون له خوا ویل شوی وو. زموږ ځینو ادیبو هانو دا اشعار څلوریخ (مربع) گڼلي دي:

د خرنسبون بابا څلوریخ

بېلتانه نارو مې وسوه په کور باندي
نه پوهېږم چې به څه پېښ وي په وړاندي
له خپلوانو به بېلېږم په سرو سترگو
دواړه سترگې مې په وینو دي ژړاندي

اسمعيله ستا نارو مې زړگي سړی کي
بېلتانه خرنسبون بیا له تا پردی کي
نه هېرېږي که مې بیا نه ستا یادی کي
په چرود ویر به پرې سي دزړه مراندي

ځمه ځمه چې اوږد یون مې دی و مخ ته
دیانه څوری به اچوم و ترخ ته
ستاسې یاد به مې وي بس د زړه و سخ ته
که دا محکه غرونه ټول سي لاندي باندي.

«پټه خزانه وايي چې خرنسبون د خپل عمر په پای کې په مرغه کې ساکن شو او دا مرغه يا غوره مرغه هغه ځای دی چې د کندهار شرقي جنوبي خواته د ارغسان او کلات ترمنځ د کورک او سلیمان غره په لمنو کې واقع ده او لکه دمخه چې وویل شول، خرنسبون د غنډان په غره کې هم اوسېده، چې دا غره د کلات خواته د ترنک په ناوه کې دی.

خرنسبون پر (۴۱۱هـ) کال په مرغه کې وفات شو او لاد يې هم هورې اوسېده، خو دده د زوی کاسي زامن بېرته د کسي غره او پښين ته تللي وو او د کند او زمند اولاد په ننگرهار، خيبر او پېښور کې خپاره شول.

داسې ښکاري چې د خرنسبون اولاد ډېر شوی او وروسته د پښتنو ډېر قبایل دده په نامه یادېدل، لکه چې پر (۸۲۰هـ) میرزا شهرخ د هرات تیموري پاچا کندهار ته راغی، نو د غزنین مشران او د پرمل او خرشواني افغانانو مشران دلته دده حضور ته راغلل.

دا روایت د هرات د دربار مورخ عبدالرزاق سمرقندي راوړی او دا ځنې ښکاري چې خرشواني (خرنسبوني) پښتانه په دغو وختونو کې هم په غزني او وازه خوا کې پراته وو. (۱۳: ۴۸۰)

ارزونه او شننه:

«د خرنسبون دا ځوابي څلوريځ شعر له دې پلوه چې تقريباً ټول پښتو دی او د نورو ژبو کلمات نه لري، نو ددې ژبې په ادبي اثارو کې اهميت لري او دا ښکاره کوي چې تر دې وخته لا په پښتو کې د پردو ژبو کلمات ډېر نه وو گډ شوي.

ددې نظم جوړښت په پښتو کې له عربي څخه راغلو شعري فورمونو سره پوره سمون نه خوري، که څه هم د سر لومړۍ بند يې د څلوريزې بڼه لري او د دوو نورو بندونو درې مسرې يې په خپل منځ کې هم قافيه دي او څلورمه مسره يې بيا د لومړي بند د مقفې مسرو قافيه تعقيبوي.

يانې دا چې هندسي بڼه يې په دې ډول ده:

a _____

a _____

a _____

=b _____

=b _____

=b _____

a _____

=c _____

=c _____

=C_____

a_____

په لومړي بند کې (باندي، وړاندي، ژړاندي) د قافيې کلمې دي، ردیف نه لري، په دویم بند کې (سوري، پردی، یادی) د قافيې کلمې (کئ، کئ) یې ردیف دي او د څلورمې مسرې (مراندي) یې د لومړي بند قافیه تعقیبوي، په درېیم بند کې (مخ، ترخ، سخ) د قافيې کلمې او (نه، نه) یې ردیف دی او په څلورمه مسره کې (باندي) یې د لومړي بند قافیه تعقیبوي. که څه هم زموږ ځینو ادبپوهانو دا نظم مربع (څلور یخ) گڼلی، خو له عربي څخه راغلی مربع فورم په دې شعر ټول ځکه نه تطبیقېږي چې مربع فورم څلور مسرې او څلو بنده لري چې هر بند یې په خپل منځ کې مقفی وي، په دې مانا چې هر بند یې څلور مسرې لري چې درې مسرې یې بیا په خپل منځ کې گډه قافیه لري او څلورمه مسره یې د لومړي بند د مسرې قافیه تعقیبوي، د لومړي بند څلور واړه مسرې په خپل منځ کې هم قافیه وي. مربع ټول څلور بندونه لري، نو ځکه یې څلور یخ یا مربع گڼي، خو دلته ټول درې بندونه دي، د څلورمې مسرې قافیه یې د لومړي بند قافیه تعقیبوي، دلته د بندو له مخې مثلث ته ورته دی او د مسرو د شمېر له مخې بیا مربع ته ورته والی لري، د لومړي بند ټولې څلور مسرې یې هم په خپل منځ کې هم قافیه نه دي، دغه راز د دویم بند د درېیمې مسرې په قافیه او ردیف (یا دی کئ) هم د همدې بند له نورو قافیو او ردیفونو سره له گرامري پلوه یو څه بېلوالی

بنسکاري. په دې ډول نوله عربي څخه د راغلو فورمونو مثلث او مربع دواړه فورمونه پرې په بشپړ ډول د تطبيق وړ نه دي، خو د دواړو يو څه ځانگړنې په کې شته، د څپو د شمېر له مخې ټولې مسرې يوشان دي، (۱۲)، (۱۲) څپې لري.

سرمحقق زلمي هېوادملي بيا په خپل اثر د پښتو ادبياتو تاريخ (لرغونې او منځنۍ دورې) کې د دغو دريو تنو شاعرانو (شيخ بېټنې، شيخ اسماعيل او څرښبون) يوه ټوليزه ارزونه کړې، هغه ليکي:

۱) دغه درې کسه شيخ بېټنې، شيخ اسماعيل او څرښبون د اسلامي عصر په درېيمه پېړۍ او د څلورمې پېړۍ په شاوخوا کې د کسې په غره کې اوسېدلي دي او د هغه زمان ددې سيمې په پښتنو کې د نوم او شهرت خاوندان وو. دلته بايد دا خبره هېره نه کړو، چې د دوی تر زمانې دمخه پښتانه په غور او د سليمان په غرونو او د اوسني افغانستان اورو په سيمو کې خپل سياسي او ملي شهرت ته رسېدلي وو او حتی د دوی تر زمانې دمخه يې د هندوستان سيمو ته هم نفوذ کړی و.

۲) د کسې د غره په لمنو کې د پښتو اثارو د دغو دريو لومړنيو هستوونکو له ډلې څخه د شيخ بېټنې د ژوند زمانه هم همدغه مهال ټاکل کېدې شي، ځکه دا دواړه هم عصره وو او دواړو يو د بل په بېلتانه کې سوې نارې ويلې دي. په مخزن افغاني کې د نعمت الله

هروي د ليکنې له مخې د اسماعيل قبر په وازه خوا کې واقع دی او وازه خوا هم د سليمان د غرو په لمنو کې واقع ده.

۳) د کسې د غره په لمنو کې دغه لومړني ايجاد شوي پارکي د خپلو جوړښتي خصوصياتو له مخې د پښتو د لرغونو سندرو په جمله کې حسابېږي. يوازې د اسماعيل يو پارکي په شکلي لحاظ په ظاهري ډول قطعې ته پاتېږي. خو مورډ وايو، چې دا ټوټه شعر د شرقي شاعرۍ د قطعې ټول شرايط د وزن او تول له نظره نه لري او زموږ د پښتو کسرونو په ابتدايي ډولونو کې يې درولای شو.

۴) دغه اشعار په موضوعي لحاظ د بېلابېلو موضوعاتو بيانونکي دي:

الف: د شيخ بېټني په مناجات کې يوه اورنۍ الهي مينه په ډېرو ساده الفاظو کې بيان شوې ده او مورډ له دغه مناجاته څخه په پښتو ادبياتو کې د عرفاني افکارو د پيدا کېدو لومړنۍ او ابتدايي څرکونه هم ايستلای شو.

ب: په دغه مناجات کې شيخ بېټني د خپلو خلکو د زياتېدو هيله څرگنده کړې ده، دغسې افکار په زړو اريايي ادبياتو کې هم بيان شوي دي. استاد عبدالحی حبيبي د شيخ بېټني دغه مناجات د ريگويدا له ځينو سندرو سره مقايسه کړې دی او د شيخ او د ريگويدا د يوې سندري ترمنځ يې مشابهتونه ښوولي دي.

ج: د شيخ بېټني د مناجات له مطالعې څخه د هغه وخت د پښتنو د ژوندانه اشکال هم ښکاري.

د: د شیخ اسماعیل یو پارکی دیني او اسلامي روحیه لري او د همدې بل پارکی او د خرنسبون پارکی د کورنۍ د غړو ترمنځ، د مینې او محبت روحیه تمثیلوي.

ه: د کسی د غره په لمنو کې دغه ایجاد شوي لومړني پارکي، د پښتو په لومړنيو پارکیو کې حسابېږي، نو ځکه په دغسې اشعارو کې د هنري بڼېګڼو او بڼکلا پلټنه چندان مورد نه لري، خو بیا هم د شیخ بېټني په مناجات کې یوه ساده او ابتدایي بڼکلا لیدل کېږي.

شيخ اسعد سوري

(۴۲۵هـ)

د سوري کورنۍ تاريخي احوال مو دمخه څه ناڅه روښانه کړل او دا راته څرگنده شوه چې د پښتو پخواني او ډېر لومړني اثار په دې کورنۍ پورې اړه لري او کله چې دوی سلطنت درلود، ادبي ذوق هم ورسره و.

له دې تېره د پښتو يو بل مقتدر اور ژبی شاعر هم راوتلی دی چې نوم يې (اسعد) او د (محمد) زوی و، دا شاعر په لرغونې دوره کې ډېر لوړ مقام لري او د (۴۰۰هـ) په شاوخوا کې ژوندی و، پتېې خزاني د (لرغوني پښتانه) په حواله له تاريخ سوري څخه داسې نقل کړی دی.

«شيخ کټه په کتاب کې د لرغوني پښتانه له تاريخ سوري هسې نقل کا چې: اسعد سوري په غور کې اوسېده او هلته د سوري خاندان په پادشاهۍ کې ډېر عزتمند و شيخ اسعد د محمد زوی و چې په کال سنه (۴۲۵هـ) هجري په بغنين کې وفات شو شيخ اسعد ډېر ښه اشعار ويل نقل کا چې سلطان محمود غازي پر غور باندي د امير محمد سوري سره جگړه وکړه او په اهنگرانو يې محصور کا په دې وخت شيخ اسعد هم د اهنگران په کوټ کې و، هغه وخت چې سلطان محمود امير محمد سوري ونيو او بندي يې بوت غزني ته، نو امير محمد سوري چې خورا زړور او عادل ضابط امير و، له

غیرته د بند مړ شو او شیخ اسعد چې دوست و د امیر محمد سوري پر مرگ يې ساندي وويلي» (۵۱: ۳۸)

په دې ډول اسعد سوري د پټې خزانې په قول په اهنگران کې او سېده او وفات يې د (زمینداور) په (بغین) کې دی، دا شاعر لکه د سوري له تېره چې و د پادشاهانو په دربار کې معتبر هم و او له امیر محمد سوري سره يې اشنایي او دوستي لرله. امیر محمد سوري د غور له مشهورو شاهانو څخه دی چې (قاضي منهاج سراج) يې احوال داسې راوړی:

«... چون تخت با میر محمود سبکتگین رسید امارت غوریان با میر محمد سوری رسیده بود ممالک غور را ضبط کرده گاهی سلطان محمود را اطاعت نمودی و گاه طریق عصیان سپردی و تمرد ظاهر کردی تا سلطان محمود بالشکر گران بجانب غور آمد و در قلعه اهنگران محصر شد و مدتها ان قلعه نگاه داشت و قتال بسیار کرد و بعد از مدتها بطریق صلح از قلعه فرود آمد و بخدمت سلطان محمود پیوست و سلطان او را با پسر کهتر او که شیش نام بود، بجانب غزنین برد چون بحدود گیلان (نزدیک غزنه) رسید امیر محمد سوری برحمت حق پیوست بعضی چنان روایت کنند: که او چون اسیر شد از غایت حمیت که داشت طاقت مذلت نیاورد، خاتمی داشت در زیر نگین زهر تعیبه کرده بود انرا بکار برده در گذشت.» (۴۸۲-۴۸۳)

د امير محمد سوري د مرگ په باب د پتې خزانې او طبقات
ناصري روايت يوازې دى، بيهقي هم ليکي چې سلطان محمود پر
(۴۰۵هـ) له بست او جنوبي خوا پر غور حمله وکړه او وپېنيو.

ابن اثير وايي: دا جنگ پر (۴۰۱هـ) و چې د سلطان محمود له
خوا د هرات حاکم (التونقاش) او د طوس حاکم (ارسلان جاذب) پر
اهنگران راغلل او ابن سوري له لسو زرو لښکرو سره د دوى سر
سخت جنگ وکړ، خو په پای کې دى ونيول شو او په زهرو يې ځان
مړ کړ. (حمد الله مستوفي) هم ليکي، چې سوري د غور پاچا له
سلطان محمود سره جنگ وکړ خو په پای کې دى مړ شو، د پارسي
شاعر عنصرى هم په يوه قصيده کې چې د سلطان مدح کوي دې
جگړې ته داسې اشاره کوي:

گرفتن پسر سوری و کشادن غور

هراینه نتوان کرد در سخن مضمیر

د مورخانو له دغو روایاتو ښه ښکاري چې محمد سوري په غور
کې د سلطان محمود لوی معاصر رقيب او پایتخت يې اهنگران و
او زموږ د پښتو ډېر مقتدر او لوی شاعر اسعد هم له دې پاچا سره
هورې اوسېده او د دغه پاچا د دربار يو قصيده ويونکی شاعر و. د
پتې خزانې مولف د لرغوني پښتانه په ذريعه له تاريخ سوري څخه
يوه بولله (قصيده) رانقلوي چې شىخ اسعد سوري د امير محمد
سوري په ویرنه (رثاء) کې ويلې وه او هغه داده:

د فلک له چارو څه وکړم کوکار
زموږ لوی هرگل چې ځاندي په بهار
هرغټول چې په بیدیا غوړېده وکا
رېژوي یې پانې کاندې تار په تار
ډېر مخونه د فلک څپېره شنه کا
ډېر سرونه کا ترخاورو لاندې زار
د واکمن له سره خول پرېباسي مړسي
د بېوزلو وینې توې کاندې خونخواړ
چې له برمه یې زمري رپي ځنگلو کې
له اکوبه یې ډاري تېرو جبار
هم یې غشي سکني ډال د ژوبلورو
رستمان ځنې ځغلا کاندې په ډار
چې یې ملا وي نه کړېرې په غښتلیو
د فلک پروکاڅه کاري گوزار
په یوه گردنبت یې پرېباسي له برمه
نه یې غشي نه لیندی وي نه یې سپار
څه تېری څه ظلم کاندې ای فلکه
ستا له لاس نه دی هېڅ گل بې له خار
په ویرژلو لور نه کړې په زړه کراپیه
پر ننتلیو اوړوې د غم ناتار
هېڅ روغی مې په زړه نسته ستا له ځوره
بېلوي په ژړا ژر مین له یار

له تېريو دې اوبسې شاخي له اورپځيو
خني ژاري په ورت ورت ستا له شنار
نه به لاس واخلي له خوره نه به لوري
نه به ملا کړې له بېوزلو له ترار
نه به زړه وسوځوي په هېچا باندې
نه به پرېوځي له گردبنته له مدار
نه به وصل کړې مين له بل مينه
نه به درملې تپونه د افگار
ستا له لاسه دي پراته ژوبل زگپروي کا
هر پلوت ته تپي زړونه په څار څار
کله غوڅي کاندې مراندې د زرگيو
کله تېرياسي وگړي هونسيار
کله تکي واچوي پر نازوليو
کله څپرې کړې گربوان د نمځي چار
کله غورځوي واکمن له پلازونو
کله کېنوي په خاورو کې بادار
زموږ پر زړونو دې نن بيا وويشت
ودې ژوبلله په دې غشي هزار
پر سوريو باندې وير پرېووت له پاسه
محمد واکمن چې ولاړی په بل دار
يو وار شو اسير په لاس د ميرځمنو
انتقال يې وکړ قبر له بل وار

په سماو يې ودان اهنګران و
په ټيکنه وو پر درست جهان اوڅار
د محمود د ژوبلورو په لاس کنبوت
چې غزنه ته يې باتلی په تلوار
ننگياليو لره قيد مړينه ده ځکه
سه يې والوتله هسک ته پردې لار
تر نړۍ يې غوره خاورې هديره کا
د زمريو په بېړيو کله وي څوار
په دې ويرد غور وگړي تور نمرې شول
په دې ويرر نياتياره سوله د بنار
گوره څاڅي راڼې اوښې له دې غرونو
دا کړونگي ساندي لي په شورهار
نه هغه زرغاد غرونو د بيديا ده
نه د زرکيو په مسادي کتههار
نه غټول بيا زرغونېري په لابنونو
نه بامي بيا مسيده کا په کهسار
نه له غرجه بيا راڅي کاروان د مشکو
نه رادرومي غور ته بيا جوپي د شار
د پسرلي اوره تودې اوښې توينه
مرغلرې به نيسان نه کړي نثار
دا په څه چې محمد ولاړ له نړۍه
په ويرنه يې سو غور ټول سوگوار

نه بنکار ږي هغه سورد سور په لتو
نه ځلېږي هغه لمر پردې ديار
چې به نجليو په نڅا په کې خنډه
چې به پېغلو کا اتن قطار قطار
هغه غور په ويران تار د واکمن کښېوست
هغه غور سود جاندم غوندي سوړار
لاس دې مات سه ای فلکه چې دې وکا
محمد غوندي زمري د مړينې بنکار
شين زړگي فلکه ولسي لا ولاړي
ای د غور غرونو په څه نه سوئ غبار
مځکې ولسي په رږد لونه پرېوځي
لاندې باندې سه چې ورک سي دا شعار
چې زمري غوندي واکمن ځي له جهانه
چې څوک نه کړي په نړۍ باندې قرار
سخ په تا ای محمده د غور لمروي
په نړۍ به نه وي ستاد عدل سار
ته پر تنگه وې ولاړ په تنگ کې مړ سوي
هم په پر تنگه دې په تنگه کا ځان جار
که سوري دې په تنگ وير کاندې ويرمن سول
هم به وياړي ستا په نوم ستا په تبار
په جنت کې دې و تون زمور واکمنه

هم په تادي وي ډپر لورد غفار.

ددې بوللې ارزونه او شننه:

په پښتو لرغوني ادب کې شيخ اسعد سوري لومړی معلوم سړی دی، چې دده شعر د پارسي د همعصرو شاعرانو له اثارو سره نږدېوالی، ادبي رابطه او قرابت لري. دا خو ښکاره ده چې د (۴۰۰هـ) په حدودو کې د پارسي ادب د ساماني شاهانو په دربارو کې په ښه ډول روزل شوی و او بيا د غزنويانو په دربارو کې چې د پارسي شاعرانو د تجمع او راټولېدو ځای و، هم لا پسې روزل کېده. په دې وختو کې سلطان محمود په غزني کې سلطنت کاوه، نو ډېر نوميالي پارسي شاعران په غزني کې راټول شوي او د قصيدې ويلو د عروج وخت و.

که د عصري، فرخي، عسجدي او نورو هغو پارسي شاعرانو چې د غزني په دربار کې وو، اثار او اشعار وکتل شي، نو دا ښکاري چې دغه مهال شاعرانو او عموماً قصيدې ويلو ته مخه کړې وه او پر دغه وخت دغه ادبي فن بشپړ او پوخ شو. غزني او د غور لتي سره نږدې دي او د ادب او مدنيت دغو دوو مرکزونو ضرور روابط سره درلودل، نو ځکه موږ لکه په غزني کې چې په

دغو وختو کې ډېر قصيده ويونکي وینو، په غور کې هم ددې ادبي ميلان او ذوق اثر ښکاره دی که تاسو د اسعد سوري د مرثیې دغه غرا قصيده له نورو هغو پښتو اثارو سره چې هم په دغو وختو کې په غرو او دښتو کې ويل شوي دي. څنگ په څنگ کښېږدئ. نو بې له کتنې او پلټنې څخه دا لاندې نتايج لاس ته راځي:

(۱) د وزن او عروضي کيفيت له پلوه دا قصيده د پارسي د اوږدو قصايدو په ډول ويل شوې ده او د څپيز خجيز جوړښت له مخې د پښتو د خپل شعري جوړښت تابع ده.

(۲) شاعر د پارسي قصيدو په ډول لومړی له فلکه شکوه کوي او فلک غندي، بيا نو خپل مطلب ته مخه کوي چې د محمد سوري وير دی او دا تېښته يا ورتگ کټ مټ د پارسي قصيده ويونکیو په ډول دی.

(۳) په دې قصيده کې ډېر پارسي او عربي کلمات راغلي دي او دا ښکاره کوي چې په دغو وختو کې د غور پښتو خالصه نه وه، بلکې ډېر پارسي لغت ورسره گډ شوي وو.

(۴) سره له دې چې په دې قصيده کې ډېر عربي او پارسي کلمات شته، بيا هم ډېر نادر او پخواني پښتو لغات لري او دا ځنې ښکاري چې تر دغه وخته لا پښتو ژبه په غور کې د لغاتو او کلماتو له پلوه ارته او غني ژبه وه او تر دې دورې وروسته يې ډېر مغتنم ادبي مواد له لاسه ايستلي دي چې په لغوي شننه کې په ورته نغوته وشي.

(۵) دا قصیده په سلاست، بلاغت او ادبي نښېګڼو کې د پښتو له لومړۍ درجې اشعارو څخه ده او دا ښکاره کوي چې اسعد یو ډېر مقتدر او زبردست شاعر و، چې په خورا ښه ډول یې د محمد مرګ تصویر کړی او د خپل ویر تاثرات یې هم په استادۍ او مهارت په دې قصیده کې ځای کړي دي.

وګورئ شاعر د قصیدې په پیل کې فلک په غایب ډول غندي او دده ظلمونه بیانوي، بیا له (څه تېری څه ظلم کاندې ای فلکه!) بېرته له غایبه حاضر او مخاطب ته رجوع کوي او له مغایبې څخه مخاطبې ته التفات کاندې. دا مخاطبه تر هغه ځایه ده چې د ګرېز یا تېښتې (تخلص) موقع ده، وایي: (زموږ پر زړونو دې نن بیا یو غشی وویشت) ترپایه...

په مرثیه قصیدو کې د غزنویانو له عصره دا رسم و چې شاعر به کونښن کاوه د خپل مړه ممدوح صفات او نښېګڼې په داسې ډول وښيي چې د هغه مقام د خلکو په نظر کې ډېر لوړ ثابت شي او دده د مرګ د ویر اسباب او علل هم وښيي. لکه استاد (ابوالحسن علي بن جولوغ سیستانی) چې د (سلطان محمود) به مرثیه کې یې د غزني د ښار حسرتناک منظر او د خلکو ویر او ناوړین څرګند کړی:

شهر غزنین نه همانست که من دیدم پار
چه فتاده است که امسال دگرگون شده کار

د اسعد سوري په بولله (قصيده) کې هم د محمد د مرگ پر وخت د غور ویرجن او غمناک منظر په ډول تصویر شوی دی:

«په دې ویر د غور وگړي تور نمري شول ترپایه... اسعد خپله استادې په دې قصیده کې ښه ښکاره کړې ده، دی د غور د ویر او ناوړن مناظر هسې تصویروي، چې په مقابل کې د خوښۍ، مسرت او نشاط پخواني رنگین تصاویر هم ښيي، وايي: په هغو غرو کې چې به مستې زرکې په مساکتېهار کاوه او د غور پېغلو نجونو به نڅاوې او اتونونه په کې کول، اوس هلته ماتم او ویر پروت دی. هېڅ هغه نشاط او خوښې نشته.

د فرخي او اسعد سوري د شاعرانه تخیل او تصویر ترمنځ دومره فرق دی، چې فرخي د غزني د ښاريانو غمگین منظر ښودلی دی، د حاجیانو، عاملانو، درباریانو او لښکرو د ویر حالت یې تصویر کړی دی، چې یوه نارې غلبلې وهلې، نورو دوکانونه تړلي وو او له یوه خولۍ ورکه وه او د بل پگړۍ، په غاړه کې کلاوه شوې وه او له میرزایانو څخه مشوانۍ ورکې وې، سرونه یې په دېوالو وهل او ځینو پر سرونو لاسونه نیولي او بعضو خلکو خپل لاسونه چیچلي وو!!!

په یوه ښار کې د ویر او ماتم مناظر هم دغه وي چې فرخي تصویر کړي دي، خو که دا شاعرانه تصویر او ترسیم د اسعد سوري له دې بیتونو سره مقابله کړئ، وبه وینئ چې د غزني په تصویر کې د جمال او ښکلا برخه نه شته او د غور ښکلا او ښایست د ویر او غم پر

وخت هم ترسیم شوی دی او دا د شاعر استادي، مهارت او ښکلا
خوښونه ده چې په تصویر او محاکات کې یې ډېر قوت پیدا کړی
دی:

گوره شاخي رڼې اوښې له دې غرونو
دا کړونگی ساندي لي په شور هار
نه هغه زرغاد غرونو د بيديا ده
نه د زرکيو په مسادي کتههار
نه غټول بيا زرغونېري په لانسونو
نه بامي بيا مسپده کا په کهسار
نه له غرجه بيا راځي کاروان د مشکو
نه رادرومي غور ته بيا جوپې د شار
د پسرلي اوره تودې اوښې توينه
مرغلري به نيسان نه کړي نثار

اسعد د بوللې په پای کې د خپل ویر احساسات په خورا قوت
ښکاره کوي، اسمان ته وايي چې ولې لا ولاړ یې؟
ای د غور غرونو ولې نه غبار کېږي؟ ای مځکې ولې په زلزله نه
کښېځي.

دا خطابونه په یوه داسې ډول کوي چې د محمد د مرگ د واقعي
اهمیت او غمجنټوب ښه ښکاره کېږي او دا هم د شعریو ډول کمال
دی چې مخاطب ته هسې احوال تصویر کړای شي.

د قصیدې په پای کې اسعد د پښتنو د هغه ملي روح ترجماني کوي، چې د دوی ټول اشعار پرې ډک دي، که څه هم د محمد پر مرگ ډېر ویر کوي او دا ماتم دومره دروند گڼي چې باید ځمکه چاودلې او اسمان نسکور شوی وای، خو چې دی د ننگ او ناموس په لاره مړ شوی دی، نو یې په نامه هم ویاړي او په داسې مرگ چې د ننگ او ناموس په لار کې وي، افتخار هم کوي:

که سوري دې په تگ ویر کاندې ویرمن سول

هم به ویاړي ستا په نوم ستا په تبار، (۱۳: ۴۹۴)

دا ډول ملي روحیه د پښتو په ولسي او لیکلي ادب دواړو کې خوندي ده.

«د شیخ اسعد سوري دا قصیده ټوله (۴۴) بیته ده چې (۱۹) بیتونه یې تمهیدي دي او په دې بیتونو کې شاعر د فلک د ظلم او تېري مناظر په خورا استادۍ بیانوي. بیا وروسته فلک ته خطاب کوي. دغسې خطابي بیتونه بیا (۱۱) دي او تر دې خطابي بیتونو وروسته شاعر خپل اصلي مقصد ته راځي چې هغه د امیر محمد سوري پر مړینه ویر او ماتم کول دي او ددغه غم ترسیمول دي. د قصیدې وروستی برخه شاعر پر یوې داسې اجتماعي او اخلاقي نتیجې ودرولې چې د پښتنو له ملي عنعناتو سره سمون خوري او د پنځمې پېړۍ په پیل کې د غور د سوري افغانانو د ملي احساس ښکارندويي کوي.» (۵۳: ۴۴-۴۶)

لکه څنگه چې دمخه مويادونه وکړه، د شيخ اسعد سوري په دې قصيده کې د دريو ژبو لغتونه کارېدلي، پښتو، دري او عربي، د دري او عربي تاثيرات دا وخت تر پخوا زيات څرگند شوي دي. په دې قصيده کې، (بهار، خونخوار، خار، افگار، بادار، هزار، دار، جهان، هديره، کهسار، نيسان، سوگوار، ديار، جاندم، غبار، سپار) او ځينې نورې دري کلمې دي، ددې ترڅنگ يو شمېر داسې کلمې هم په کې شته چې په پښتو او دري کې يوشان کارول کېږي، لکه، کاروان، مشک، جوپه، جار، بيديا، گوزار او ځينې نورې کلمې، پر دري سربېره په دې قصيده کې پام وړ شمېر عربي کلمې هم شته، لکه (فلک، مدار، وصل، محمد او محمود، امير، انتقال، قيد، نثار، قطار، شعار، قرار، عدل، جنت، غفار) او ځينې نورې عربي کلمې دي.

په دې شعر کې ځينې نورې داسې کلمې هم کارېدلي چې اوس ډېرې نه کارېږي، په اصطلاح مترو کې دي يا نيمه مترو کې دي او يا هم اوس په پخوانۍ بڼه نه کارول کېږي. لکه زمولوي (مراوي کوي)، اکوب (جلال)، تېرو (تېری، ظلم)، سکني (غوڅوي)، ژبلور (جنگي)، سپاهي، ځغلا (تېښته)، ترار (مضطرب)، نه به درملې (علاج به يې ونه کړې)، ټکه (صاقه)، نمځي چار (زاهد او انصاف)، ټيکنه (عدالت)، اوڅار (ظاهر او ښکاره)، باتلی (د بوتلي پخوانی شکل)، سه (ساه، روح)، بېړی (زولانه)، څوار (صبر)، زرغا (زرغونتيا)، شينوالی، مسا (موسکا، تر شونډې خندا)، لابن (د غره کمر)، بامي (د يوه گل نوم)، غرج (غرجستان)، جوپه (قافله)، شار (د

غرجستان د مشرانو لقب، دویم سوږار (سوری او توده دبنسته)، ربرېدله (زلزله، سخ (بنه حال)، سار (ساری)، تبار (تبر، کورنی)، تون (خای) او ځینې نورې کلمې دي چې اوس په ژبه او محاوره کې په دې شکل ډېرې نه کارول کېږي.

د شکل له پلوه لکه څنګه چې مو دمخه یادونه وکړه دا یوه بشپړه بولله یا قصیده ده چې د وخت په معیارونو برابرې درې برخې لري، تشبیب یا تغزل یا د پیل برخه، اصلي مطلب یا د موصوف ستاینه او درېیمه برخه خپل ممدوح ته دعا ده، دا قصیده دا درېواړه برخې لري. دا قصیده ټوله (۴۴) بیتونه لري. د مقفی مسرو د څپو شمېر یې په خپل منځ کې سره برابر دی یانې هره مسره یې (۱۱) څپې او د نامقفی مسرو شمېر بیا په خپل منځ کې مسره برابر دی یانې دا چې (۱۲) څپې لري. په پښتو کې یوه قاعده داده چې په غزل او قصیده کې کله چې مقفی مسرې (۱۱) څپې ولري، شاعر یا ناظم په ځینو وختونو کې اړ وځي چې دمقفی مسرو یوه څپه زیاته کړي او که زیاته یې نه کړي، نو وزن نه پوره کوي، دا حالت ډېر عام نه دی، یوازې په همدې یوولس څپیزو مسرو او ځینو نورو استثنايي حالاتو کې په نورو مسرو کې هم پېښېږي. دا قصیده ردیف نه لري (کوکار، بهار، تار، زار، خونخوار، جبار، ډار، گوزار، سپار، خار، ناتار، یار، شنار، ترار، مدار، افکار، خار، هوبنیار، جار، بادار، هزار، وار، څار، تلوار، لار، څوار، بنار، شرهار، کتهار، کهسار، شار، نثار، سوګوار، دیار، قطار، سوږار، بنکار، غبار، شعار، قرار، سار، جار، تبار او غفار) یې د

قافيې کلمې دي. د خپل تحليل د وروستۍ نتيجه په توگه وايو
چې د محتوايي فورم له مخې دا نظم يوه مرثيه يا ويرنه ده او د
شکل له مخې يوه پوره قصيده. د ويرني په باب به پر خپل ځای رڼا
واچول شي.

شیخ تیمن کاکړ

د (۵۵۰هـ) حدود

شیخ تیمن د (کاکړ نیکه) زوی د پښتو له پخوانیو شاعرانو څخه دی چې د پټې خزاني مولف دده احوال او اشعار د شیخ بستان بریڅ له (بستان الاولیا) څخه رانقل کړي دي. وایي چې شیخ تیمن د کاکړو له سیمې (کاکړستان) څخه د غور خواته ولاړ او هلته مېشت شو او دده اولاده تر اوسه هم په غور کې شته او په تیمني قبیلې پورې اړه لري، په خپله تیمن زاهد او عابد سړی و، کله کله به له غوره رېوب ته تللو او د خپل پلار کاکړ لیدنه به یې کوله، په غور کې دی په (کجران) کې اوسېده، چې د غور جنوبي برخه ده او د (زمینداور) شمال شرقي خواته پرته ده او مورخانو هم (کجوران) یا (کجران) لیکلی دی.

د بستان الاولیا په روایت چې پټې خزاني رانقل کړی دی، شیخ تیمن کاکړ د (علاوالدين خان حسين سام) معاصر و چې ددې پاچا د سلطنت وخت د (۵۵۰هـ) حدود دی او هم ددغه پاچا په عصر په کجران کې وفات شوی دی.

د پټې خزاني مولف وایي: زما پلار داودخان په بستان الاولیا کې د شیخ تیمن دغه لاندې شعر لوستلی و او ما له خپله پلاره واورېده، دا شعر په پښتو قدیمو اشعارو کې ښه عشقي ښه ده، د وزن، الفاظو او کلماتو له پلوه خالص او سوچه پښتو شعر گانېه شي:

گھہیغ رنہاد لمر خپره سوه
زما پر کورد ویرناره سوه
د بېلتون ورخ توره تیاره سوه
رغ سوناخپه چې بېلتون راغی

زړه مې له دې ویرنې شین دی
په ژړا ژاړم څه ناورین دی
زرغون له اوښو مې سادین دی
په نول نولېږم چې تاخون راغی

نه به بیا یم نه به بیا راسی
نه به تیاره شپه زما رناسی
نه به شهی راته پخلاسی
بېلېږي پېریې اوس دیون راغی

د خښتن پار دی هېر مې نه کړې
آغلیه مخ چې په یانه کړې
اور بل دې پرېښوی واته کړې
پر ماد بل اور کړ اوون راغی.

د شیخ تیمن دا لوړ شعر چې په سوچه پښتو دی او ملي وزن لري له هغو اشعارو څخه گڼل کېږي، چې غنایي (لیریک) او د موسیقیت خوا هم لري او له عشقي تعنی غږونو سره یې اړه ده او لکه پښتو اکثر عوامي اشعار چې په خوږه او خاص غږ غږول کېږي. د تیمن نور حال موږ ته نه دی معلوم، فقط له دغه یوه شعره دومره ښکاري چې تیمن به یو عاشق مشربه سړی و او کله کله به یې د خپلو عاشقانه جذباتو په شور او هیجان کې خواږه شعرونه ویل، دده د شعر ژبه سپېڅلې، پاکه او سپینه ده او اشعار یې هم روان، سلیس او خواږه دي او د لرغونو شاعرانو په ډله کې د تیمن شعر خاص مقام لري.

د شیخ تیمن د شعر شننه او ارزونه:

لکه څنگه چې زموږ ادیبو هانو یادونه کړې د شیخ تیمن دا شعر له سوچه پښتو کلمو څخه رغېدلی دی او وزن یې د ملي اوزانو مطابق گڼلی دی. په دې شعر کې رښتیا هم ټولې نږه پښتو کلمې کارول شوي یوازې د (تاخون) کلمه کېدی شي له دري ژبې سره مشترکه وي. نورې ټولې پښتو کلمې دي، ځینې داسې پښتو کلمې په کې هم کارېدلي چې اوس نه کارول کېږي او یا هم ډېرې کمې کارول کېږي، په اصطلاح متروکې او نیمه متروکې گڼل کېږي. لکه (سادیڼ)، (نول)، (نولیزم)، (شهی)، (پېر)، (یانه). ددې ترڅنگ (گهیځ، بېلتون، زرغون، یون، کړاوون) او نورې کلمې هم سوچه پښتو کلمې دي خو په اوسنۍ پښتو کې هم په ورته مانا کارول

کېږي. د شکلي جوړښت په باب يې بايد وويل شي چې دا شعر له څلورو ټوټو څخه رغېدلی، يانې څلور بندونه لري. د سر بند درې لومړۍ مسرې يې په خپل منع کې هم قافیه دي او څلورمه مسره يې بيا بېله قافیه او ردیف لري. د نورو درې بندونو هرې درې مسرې يې بيا خپلې خپلې قافيې او ردیفونه لري، خو د هر بند د وروستۍ مسرې قافیه او ردیف يې د لومړي بند د وروستۍ مسرې د قافيې او ردیف تابع دي. هندسي جوړښت يې په دې ډول دی:

=a _____

=a _____

=a _____

=b _____

=c _____

=c _____

=c _____

=b _____

=d _____

=d _____

=d _____

=b _____

=f _____

=f _____

=f _____

=b _____

د هندسي جوړښت له مخې دا نظم تر يوه حده په عربي ژبه کې د يو شعري فورم (مثلث) له بڼې سره نږدې دی خو له همدې مثلث سره يې بيا توپير په دې کې دی چې هلته د بندونو شمېر هم درې او د مسرو شمېر يې هم درې دی. د لومړي بند هره او د نورو دوو بندونو د درېيمې مسرې قافيه يې د لومړي بند قافيه تعقيبېږي.

په دې ډول نو دا شعر د مثلث او مربع دواړو فورمونو قوانين په بشپړ ډول نه راخپلوي، نو ځکه د وروستۍ نتيجه يې په توگه بايد ورته همغه ملي سندرې يا ترانه ووايو.

بنکارندوی غوري

د (۵۸۰هـ) حدود

د پښتو له پخوانيو قصيده ويونکو څخه يو ډېر مقتدر او د غښتلي قريحي خاوند بنکارندوی دی، چې د غور و او پلار يې (احمد) د غور د فېروز کوه کوټوال و، داسې بنکاري چې د بنکارندوی کورنۍ د خپل عصر عزتمن او معتبر خلک وو او د غور د پاچاهانو په دربار کې ورته په درنه سترگه ليدل کېدل، په خپله بنکارندوی به کله په (غور) کې ژوند کاوه او کله به په (غزنه) او (بست) کې هم اوسېده، د ده د ژوند شرح هم د پتهې خزانې مولف له (لرغوني پښتانه) څخه رانقل کوي، چې ددغه کتاب خاوند هم هغه له (تاريخ سوري) څخه را اخیستي ده، دی وايي: بنکارندوی د خپل عصر عالم او شاعر پښتون و او د (سلطان شهاب الدين محمد سام شنسباني) په حضور کې يې ډېر عزت او اعتبار درلود او ددغه پاچا او هم يې (سلطان غياث الدين غوري) په ستاينه کې ډېرې قصيدې ويلې وې او د غور د سلاطينو د دربار پښتون شاعر و، داسې بنکاري چې بنکارندوی به تل د غور سلاطين په پښتو قصيدو ستايل او محمد بن علي د تاريخ سوري مولف ليکلي دي چې ما په بست کې د بنکارندوی د اشعارو او بوللو غټ کتاب وليده.

دا د پښتو پخوانی قصیده ویونکی شاعر به تل د غور له سلاطینو سره په جگړو او جنگي سفرونو کې ملگری و او هم د دېوان خاوند دی چې دده له دېوانه د تاریخ سوري لیکوال یوه پښتو قصیده نقل کړې وه او دغه بولله له تاریخ سوري څخه شیخ کټه په خپل (الرغوني پښتانه) کې وکښله او له لرغوني پښتانه څخه محمد هوتک په (پټه خزانه) کې وساتله. دا قصیده چې اوس زموږ په لاس کې ده، ښکارندوی د (محمد سام) په ستاینه کې ویلې ده او هند ته د هغه سلطان یو سفر انځوروي چې څنگه د سلطان لښکر هند ته ځي او څنگه پر اټک تېرېږي.

ښکارندوی د پخوا قصیده ویونکو په ډول لومړی یو غرا، ډېر لوړ او خوندور تشبیب لري د پسرلي مناظر د غرو او رودو په زړه پورې او ښکلي تصاویر په دغه تشبیب کې انځوروي، وروسته نو د سلطان
معز الدین (شهاب الدین) ستاینې ته وردانگي (گرېز کوي) او په خورا استادۍ او اقتدار دده د لښکرو یرغلونه انځوروي. دا قصیده کټ مټ د غزني د دربار د پخوا شاعرانو فارسي قصایدو ته ورته ده. دلته به لومړی د ښکارندوی قصیده راوړو او وروسته به یې شننه او ارزونه وکړو:

د پسرلي ښکلونکي بیا کړل سینگارونه
بیا یې ولونل په غرونو کې لالونه

مخڪه شنه لائونہ شنه لمنې شني سوې
طيلسان زمردِي واغوسته غرونه
ديسان مشاطي لاس د مچيدو دى
مرغلرو باندي وبنكلل بونہ
د غتولو جندي خاندي و ربي ته
زرغونو بنو كي ناخي زلمي جونہ
لكه ناوي چي سورتيك په تندي وكا
هسي وگانل غتولو سره پسولونہ
مرغلري چي اوره و خونو ليه
په خلايي سوه رانه خپاره دنبتونہ
زرغونو مخكو كي حل كا لكه ستوريه
چي پر هسك باندي خلبري سپين گلونہ
سپيني واورې ويلېده كاندي بهېري
لكه اوبسي د مين پر گر بوانونہ
هر پلو رني والي بهاندي خاندي
له خونبويه سر وهي له سينگرونہ
هر پلو د گلو ورم دى لونلى
ته وا راغله له ختنه كاروانونہ
د مسيح په پو به مرو ژوندون بيا موند
پسرلى مگر مسيح سو په پو كرونہ
له مرو خاورې يي اغلى گل راويوست
وچ بيديا او غريي كړله جنتونہ

سڀي جا جي چي رامشت ڪر رامشتگرو
گهيخ چوني چي په بن وڪا رڳونه
په برين چي رڳ د چو نو نغوڙ پده سي
ته وا چندي سره پيودي اشڪونه
د زلما تاپي راغلي دي پر جنديو
لڪه پيغله غوتي ڪاندي مڪڙونه
د پوپلو مخ سور ڪري پسرلي دي
يو د بل په غاڙه اچوي لاسونه
د هيندارو په خبر غرونه سپين وڙنگن دي
چي پر واورو باندي حل وڪا لمرونه
په غورڻنگ غورڻنگ له خولي ڳڻونه باسي
لڪه شن هاتي شنا ڪاندي سيندونه
نه به چوني په ستايه د گلو مور سي
نه به مور سم د سلطان په صفتونه
د شنسب د ڪهاله ختلي لمرد دي
د پسرلي په دود ودان له ده رڳونه
د بنندو اورو يي درست ابواد زرغون ڪر
له قصداره تر ديبله يي يونونه
په زابل چي د بري پر نيلي سپور سي
په لاهور يي د مپرانسي گزارونه
نه يي شوڪ مخ ته دري د ميرڄمنو
نه يي توري ته ٽينگڀري کلڪ ڍالونه

د اسلام د دين شهاب د نړۍ لمر دی
تورستان يې کړنې په جهادونه
هره پلا چې دی پر هند و سند يرغل کا
رنوي توره نړۍ په شهابونه
په پسرلي چې يې تېرون پر اټک وکا
غار غار يې ترې سولله زړونه
نه به ده غونډې روڼ ستوری په هسک ځلي
که څه پورته سي له غوره ډېر مېرونه
نه به راوړي جگړن د سيند په لوري
نه به بري څوک د هند خپاره بنهرونه
نه به څوک زلمي د غور سره راغونډ کا
د اور تورې به چېرې کا ځلونه
يو خاوند شهاب الدين دی چې يې وکا
په هر لوري هر اېواد ته يرغلونه
په جوپو جوپو جگړن يې هند ته يون کا
چې د غور بادار همت وکا زغلونه
نن په سيند باندي تېرېرې يرغل کاندي
په پرتم يې زمري رېږدي په ځنگلونه
خپان سيند يې هم له ډاره ايلايي کا
پر اوږو وړي د غوريانو بنه اېرونه
په هر کال اټک دده بنه راغلی کاندي
غوروي په ځنډو خپل پاسته سالونه

پښتونخوا ښکلي زلمي چې زغلي هند ته
نو اغليه پېغلي کاندې اتونونه
زرغونې ختې اغوستې وي دې غرونو
بت بيدا هم پسرولي وي ځانونه
هر گهيځ چې لمر څرکېږي له ختيځه
خو چې يون کا د لويديځه په څنډونه
که برېځروي که غرمه وي، که برمل وي
که لرممل که لمر لوېد که ترملونه
د شهاب جگړن به نه کښېني له زغلو
نه به پرېږدي دا زلمي خپل بهيرونه
زمري کله کارې ځان له يرغلگريو
خو يې نه کامات متونه ورمېرونه
يا به جگ کا د بريو رپي په هند کې
يا به پرېږدي هم په دې چاره سرونه
يا به وران کا بودتونونه د بمبڼو
يا به سره کاندې په وينو اېوادونه
په رڼا اوسې ته تل د دين شهابه
نوم دې تل وه پر دريغ په نمزد کونه
خورانه شي ستا په توره د هند لوريه
خو چې نست کړې له نړيه بودتونونه
ستا په زېرمه دې خاونده لوی څښتن دی

مورځو ستا په مرسته يونه خو چې يونه.

شننه، ارزونه او تلنه:

پښتو ادبپوهانو د ښکارندوی غوري د قصیدې په باب خپل نظریات څرگند کړي دي. استاد پوهاند حبیبی وايي: «د ښکارندوی دا قصیده د پښتو ادب یو شهکار دی او د شاعر مهارت او استادی او د قریحې غښتلوالی او سپېڅلتوب ځنې ښکارېږي. لومړی مزیت چې په دې قصیده کې لیدل کېږي د کلام سلاست، رواني او بلاغت دی، چې هېڅ غوټه او ابهام نه لري او شاعر په خورا مهارت خپل مقاصد په ساده او سپېڅلو عباراتو ادا کوي.»

که څه هم ښکارندوی ښاروال او درباري سړی و، خو کلام یې د غرو د ژبې کلکوالی او استحکام لري او د پښتو ډېر نادر لغات او مواد په کې شته چې پخوا ژوندي وو. دا لغات مورځو ته راښيي، چې پښتو خورا پراخه ژبه وه او اوس یې ډېر پخواني کلمات له رواجه لوېدلې دي، لکه خاتبخ، لویدیخ، لرمل، برملا او نور چې اوس یې په عوض کې مورځو عربي یا دري کلمات وایو.» وروسته به یې په تفصیل سره لغوي شننه وشي.

«ښکارندوی چې د قصیدې په تشبیب کې د پسرلي کومې ښکلې منظرې تصویر کړی دی، د وطن له ښکلیو دښتو او غرو څخه یې الهام اخیستی دی، دده حساسه قریحه د مناظرو په تصویر

کې ډېره گړندی ده، د پسرلي زرغونتوب، د گلو غورږېده، د نسیم
نخا او ښه بوی، د غوتیو د پېغلو په شان مکېزونه، د بلبانو خواره
رغونه، د نیسان مرغلرې پاشل، د لمر وړانگې پر غرونو سپینو
واورو لوږدل او هغه لکه هېنداره ځلول، د سیندونو مستي او
غورځنگ دا ټول د وطن د پسرلي طبیعي او ښکلي مناظر دي، د
پښتونخوا د جمال ښې دي چې شاعر یې په ترسیم او محاکات کې
استادي او مهارت ښکاره کړی دی.

له دغې بوللې (قصیدې) څخه چې د ښکارندوی له دیوانه مور ته
پاته ده معلومولای شو، چې دا شاعر په ادبي فنونو او د بلاغت په
اساساتو کې هم پوخ و، دده اشعار له ښکلیو تشبیهاتو او استعارو
ډک دی او اسلوب یې کلک او پاخه دي. خو دا خبره هم باید هېره نه
کړو چې، لکه د پښتو نور اشعار د ښکارندوی قصیده هم له سره
تر پایه پر طبیعت ولاړه ده او لکه د دري د ځینو شاعرانو په شان په
خپل شعر کې د هیئت، نجوم، فلسفې او نورو علومو اصطلاحات
نه گډوي او په کلام کې یې هېڅ راز دروندوالی، تکلف او بې
خوندي نه شته او په دې مزیت کې دی (منوچهری) ته ډېر ورته دی.
چې هر کله طبیعي، حسی او د طبیعت په لمن کې نغښتي اشعار
وایي.

په دې قصیده کې پر (سیند) باندي د غور د سلطان د لښکرو
عبور تصویر شوی دی او شاعر په دغه پسرلي کې د سیند
څپانتوب او د پېغلو اتڼونه او د دنیا ښکلا او د غرونو زرغونېدل

په داسې ډول راوړي دي، چې دا ټول د دغو زلمو په استقبال کې دي او اټک هم هر کال، خپل پاسته سالونه (رېگ) پر مخکه غوړوي، چې د سلطان د لښکرو زلمي پر تېر شي.

خپاند سیند هم سلطان ته اېل دی او د غوریانو کښتۍ پر اوږو وړي، که څه هم له دې یرغله، د زمريو زړونه په ځنگلو کې رپېږي، خو بیا هم د خلکو مینه له دې سلطانه سره دومره ده، چې زړونه یې د تېرېدلو لپاره پلونه کړي دي. تاسې قصیده سر تر پایه وگورئ، ټول طبیعي انځور لري او له مافوق الطبیعه مبالغو او حشویاتو څخه پاکه ده او دا د یوه شاعر قدرت او مهارت ثابتوي، چې د طبیعت په لمن او دایره کې خپل مقاصد له طبیعي مبالغو پرته ادا کړي او خپل ممدوح که هم ستایي د یوه انسان په ډول یې ستایي او د هغه اصلي او حقیقي مقام ساتي.)) (۱۳: ۵۰۵-۵۰۷)

لغوي شننه: لکه څنگه چې مو اشاره وکړه، په دې قصیده کې گڼ شمېر داسې پښتو زاړه لغتونه کارېدلي چې اوس په پښتو کې نه کارېږي، یا لږ کارېږي او ځینې یې متروک گڼل کېږي. دلته غواړو د دې ډول لغتونو مانا ته لږ تم شو.

بولله (قصیده)، ښکلونکی (سینگاروونکی)، ولونل (پاشل)، طیلسان (قبا)، وښکلل (ښکلی یې کړي) اوس دا فعل نه وایو، جنډۍ (گل)، ټیک (د تندي پسول)، وگانېل (په گانه یې سینگار کړل)، اوره (ورېځ)، وخنولیه (نثار یې کړي او خون یې وکړي)، خلا (ځلېدل)، سینگر (سنگلاخ، سیند غاړه)، لونلې (پاشلې)، پو کړونه

پوکول، جاجي (فکر کوي) اوس دا فعل نه شته، رامشت (ساز او سرود)، رامشتگر (سازنده)، چونی (بلبل)، برین، (لور باغ)، غورپده (اورپده)، چندی (بنایی چې د شاعر مانا به لري) پیودي (نظم کوي) اشکو نه (اشعار)، زلما (اوس نه ده مستعمله- بنایی د خوانی په مانا به وه له زلمي خخه)، تاپي (اوس معین وخت ته وایي) یوپل (بنایی د یو گل نوم به و اوس دا نوم پر سړیو اینودل کېږي) وړنگن (بنایی له وړانګې خخه جوړ شوی صفت وي)، شن او شها (بنایی د مست او مستی په مانا و، خو اوس نه شته) چونی (بنایی له چوپدل خخه به د بلبل په مانا و)، د یادونې وړ ده چې تر همدې لغت وروسته تشبیب تمامېږي او تخلص شروع کېږي. شنسب د غوریانو د لوی نیکه نوم و (طبقات ناصري) د پښتو شین اسپ به وي. کهول (کورنی)، راغه (د غره لمن او دښته) د ښنداوورو (د ښندلو وړېڅو)، اپواد (اوسنی هېواد دی)، قصدار (په اوسني بلوچستان کې یو ښار و چې اوس یې خضدار بولي)، دبیل (د عربو بحیرې پر غاړه یو ښار و، اوس کراچي ته نږدې) یون (تگ) نیلی (یو اس)، دري (درېږي) ستهان پخوانی شکل، ستهان (ستان، ځمکه، استوګنځی، په سنسکریت کې هم شته)، تېرون (تېرېدل، عبور)، بنایی له تېرېدل خخه پخوا په بله مانا و خو اوس نه شته. جگړن (ظاهراً له جگړې خخه د جنگي په مانا و، بري (فتح کوي، له بري خخه، خو اوس د برل مصدر نه شته) داور (اوسنی زمینداور)، ځلونه (د ځل جمع ده، ځلېدل) زغلونو (د زغل جمع ده، تاخت و تاز، پرتم (د دېده، ایلابي (له اېل خخه د اطاعت په مانا)، ایر (یوه دسته

کښتۍ، سال (میده شگه)، ختې (البسه، اوس خت کمیس ته وایي) بت، بیدیا تود بیابان، پسولل له (پسول زبور) څخه پخوانی مصدر دی چې اوس یې فعلی مشتقات نه ویل کېږي، گیهغ (سحر)، څرکېږي له څرک (لمرخاته) څخه خو اوس یې فعلی ډول نه دی مستعمل، خاتیغ (پخوا د مشرق په مانا و، د ختلو ځای، خو اوس عام نه دی). لویدیغ (پخوا د مغرب په مانا و، خو اوس عام نه دی- لوېدل ځای، څنډه (اوس افق او کنارې ته وایي، خو څنډونه نه شته)، برېڅر (ضحی) برمل (ماپنښین)، لرممل (مازیگر)، ترممل (مانښام)، مل (به د مهال مخفف وي چې اوس وخت ته وایي)، نو باید مل (لور مهال) او لرممل (کوز مهال) ترممل (تور مهال) وي. بهیر (قطار)، ځان کښل- (تېښته)، یرغلگری (متهاجم)، رپی (ښایي د رپېدل له رینسې څخه پخوا د بیرغ په مانا و، خو اوس نه شته، د پرېږدي پرځای اوس کېږدي وایو، سر به پرې کېږدي).

بودتون- (بتکده اوس دا کلمه نه شته، خو پخوا وه په زړه پښتو کې بود (بت) و او تون د ظرفیت ادات دي. بمین (د هندوانو پیر)، دریغ (پخوانۍ کلمه ده د امیر کروړ په شعر کې هم راغلي ده، ښایي منبر ته یې ویله د درېدلو ځای لکه خاتیغ) (لویدیغ) نمزدک (ښایي پخوا یې مسجد ته ویل اوس نه شته)، په زړه پارسي کې هم مزگت مسجد و. نست (نابود)، زېرمه- حمایت)) (۱۳: ۵۰۰-۵۰۵)

له شکلي پلوه لکه څنگه چې دمخه یادونه وشوه، دا یوه بوللنه یا قصیده ده چې د شیخ اسعد سوري تر قصیدې وروسته دا دویمه قصیده گڼل کېږي، قصیده هغه ډول فورم دی چې «د غزل په شان د

سر لومړی بیت یې مقفی وي، د نورو بیتونو د هر بیت دویمه مسره
 یې قافیه ولري او د مطلعې قافیه تعقیب کړي، قصیده په شکل او
 جوړښت کې له غزل سره کوم خاص توپیر نه لري، توپیر یې دادی
 چې د غزل د بیتونو شمېر له (۵) څخه تر (۱۵) پورې وي او د
 قصیدې له (۱۶) څخه تر (۲۰۰) یا هم تر دې زیاتو بیتونو پورې
 رسېږي. هندسي جوړښت یې په دې ډول دی، لومړی هغه قصیده
 چې قافیه لري، خو ردیف نه لري.

a _____

a _____

a _____

a _____

تر پایه

او هغه بڼه چې قافیه او ردیف دواړه لري.

=a _____

=a _____

=a _____

=a_____

ترپايه

د بنسکارندوی غوري قصیده لومړی بڼه لري، رديف نه لري او په قافيي پایته رسېږي. (سينگارونه، لالونه، غرونه، بڼونه، جونه، پسولونه، دښتونه، گلونه، گربوانونه، سينگرونه، کاروانونه، پوکرونه، جنتونه، رغونه، اشلکونه، مکېزونه، لاسونه، لمرونه، سيندونه، صفتونه، رغونه، يونونه، گزارونه، ډالونه، جهادونه، شهابونه، زړونه، مېرونه، ښهرونه، ځلونه، يرغلونه، زغلونه، ځنگلونه، ايرونه، سالونه، اتڼونه، غرونه، ځانونه، څنډونه، ترملونه، بهيرونه، ورمېرونه، سرونه، ابوادونه، نمزگونه، بودتونونه او يونه) يې د قافيي کلمې دي (ونه ونه) يې ترمنځ مشترک غږونه دي، دا قصیده د محتوايي فورم له پلوه يو مدحيه يا ستاينه ده. ستاينه مدحيه بيا هغه ډول مانيز فورم ته ويل کېږي چې په هغه کې شاعر له پيله ترپايه د خپل ممدوح ستاينه کړې وي. لکه څنگه چې د امير محمد سوري قصیده په وير او ماتم، شکايت او درد پيلېږي او په وير پای ته رسېږي، نو ځکه ورته ويرنه وايي، دغسې د بنسکارندوی غوري دا قصیده له سره ترپايه د سلطان معزالدين په ستاينه راڅرخي، نو ځکه ورته يوه مدحيه قصیده ويل کېږي. دې قصیدې د خپل وخت د قصايدو ټولې ځانگړنې پوره کړي او ان د خپل وخت تر نورو قصايدو لوړه او طبيعي انځورگري لري، نو ځکه يې په ټول پوره او کره بولله گڼلای شو.

ملکيار غرشين

(۵۸۰هـ) حدود

غرشين د پښتنو يو مشهور ستانه قوم دی، چې پخوا يې يو وچ غرشين او اباد کړی و، نو ځکه دوی (غرشين) بولي، دا قوم د کندهار خواوو کې اوسي.

ملکيار له دغه قومه يو خورا ستانه او مشهور سړی دی، چې د پښتنو مورخانو دده ذکر په خپلو مشاهيرو کې راوړی دی، نعمت الله هروي ليکي، چې (ملکيار) د (شيخ ابوبکر طوسي) معاصر و او په (ډيلي) کې يې يو ځای درلود چې (سلطان شهاب الدين غوري) د ملتان د يرغل پر وخت ده ته بښلی و او دده مرقد هم هورې دی.

دا روايت چې نعمت الله کښلی دی، خو سوه کاله دمخه سليمان ماکو هم دغسې راوړی دی او ځنې ښکاري چې د ملکيار د ژوند وخت د (سلطان معز الدين غوري) عصر و او دی په جگړو کې د سلطان ملگری هم و، ځکه چې سلطان لومړی پلا پر ملتان پر (۵۷۱هـ) حمله کړې وه، نو دده د ژوند زمانه هم په دغو وختو کې تخمينولای شو.

سليمان ماکو دده په احوال کې هسې ليکي: «نقل کاوه شي چې په روزگار د غازي شهاب الدين چې په ډيلي کې هغه ستر واکمن ټاټوبی وروښانده او هم هورې مړ شو. نقل کاوه شي چې په

جوبله کې مسلمانان تر شا ولاړه او کفارو بری وکړ. ليرې نه وه چې مسلمانان شي د کفارو په کتارو پوپنا او دښنه بری وکړي، ناخپه شيخ ملکيار راغی او پر دښمن يې يرغل وکاوه او ډېر زښت يې ووژل، نورو مسلمانانو هم د ملکيار تر اړخ توري وکښې او سره وروړل (يې) دښنه، ستر څښتن دوی ته په مېړانه د شيخ ورکړه لوستوبه او بری چې پخوا هم نه و په برخه شوی د چا، هېڅکله په هېڅ ځای کې...)) (۳۸: ۲۴-۲۵)

د سليمان ماکو له دغه بيانه ښکاري چې ملکيار يو غښتلی او توريالی سړی هم و او د توري او ادب له څښتنانو څخه و چې له سلطان سره يې په جهاد او جگړو کې ملگري کوله، داسې ښکاري چې ملکيار پر جنگياليټوب او تورياليټوب سربېره، ادبي ذوق هم درلود، په خپله هم شاعرو او د نورو پښتو شاعرانو اشعار يې تل لوستل، لکه چې سليمان ماکو د شيخ اسمعيل سړيني شعرونه د ملکيار له خولې رانقل کړي دي. د زهد، تصوف او عرفان له پلوه هم ملکيار ښه شهرت لري او مورخان دده له نامه سره (پران) هم ليکي او دده عرفاني شهرت دومره ډېر و، چې تخميناً دوه نيم سوه کاله وروسته سلطان فېروز شاه (۷۲۵-۷۹۰هـ) ډهلي ته نږدې فېروز اباد ښار جوړ کړ، نو هلته دې پاچا د (شيخ ملکيار پران) په يادگار يو سراي هم جوړ کړ چې د هغه عصر مورخ (ضياء الدين برني) يې پر (۷۵۸هـ) کال ذکر کوي، لکه چې مورخان تصريح کوي، ملکيار په ډهلي کې اوسېده او هم هورې مړ شو او په دغه ښار کې د شيخ ابوبکر طوسي له مزاره سره يوځای ښخ دی او د سليمان ماکو د وينا

له مخې په هغه میدان کې چې شیخ ملکيار د سلطان معزالدين له
 لښکرو سره يوځای جنگېده او نږدې و چې د سلطان لښکر ماته
 وکړي، نو دې توريالي اديب او عارف د تنگ او جنگ يوه سندره
 وويله او لښکريان يې همت، شجاعت او تورياليتوب ته تشويق
 کړل، خو په پای کې بريالی شول او د جنگ پر ډگر يې سوبه په برخه
 شوه، سليمان ماکو ليکي: په جوبله کې ملکيار دا پارکي وويل،
 چې غازيان وپارېدل او په خېر د زمريو ورتوی شول:

ايواد د بل دی	اوس مو يرغل دی	څښتن مو مل دی
	غازيانو گورئ	
	څښتن مو مل دی	
منگولې سرې	دښمن مو پرې کړئ	تورې تېرې کړئ
		کړئ
	خه له به تنبتو	
	څښتن مو مل دی	
چې زمري يونه	پر بري يونه	که ټينگ کړو زړونه
	اسلام راخڅه دی	
	څښتن مو مل دی	
د شهاب په ملا سئ	ټول شاوخوا سئ	غازيانو راسئ
	دښمن مو غوڅ کړئ	
	څښتن مو مل دی	

شننه او ارزونه:

«د ملکیار دا شعر چې د پخوانیو قومونو د حماسیاتو او رجز رنگ لري له هغو سندرو څخه دی، چې پخوانیو پښتنو به د جگړې پر میدان ویلې او مقصد یې دا و چې د زلمو احساسات تاوده کړي او پر جنگ یې ښه وپاروي. ددې شعر عروضي کیف، الفاظ او کلمات سوچه دي او لکه د نورو گڼیو (ولسي) اشعارو په څېر یو تکرارېدونکی کسر (غبرگ) هم لري، چې د هر بند په پای کې ویل کېږي او دا د پښتو د مخصوصو اشعارو یو ښه خاصیت دی. شاعر په حقیقت کې یو مبلغ هم دی او په هرځای او هره موقع کې د خپلو ویناوو د اغېزمنتیا لپاره د بیان طرز او اسلوب داسې ټاکي چې دده وینا پر اورېدونکیو باندې ښه اغېزه وکړي او د شعر مقصد یې حاصل شي.

په دې پارکي کې هم ملکیار د غوري سلطان د جنگیالیو د پارولو لپاره دوی ته داسې خطابونه کړي دي چې باید په اورېدلو یې متاثر شوي وي او په دوی کې یو ملي او دیني هیجان پیداشوی وي، دا پارکي له نومونو پرته نور ټول سوچه پښتو دی. په دې پارکي کې (ملا) د ملگری، او همراهی، په مانا هغه زړه کلمه ده چې د اسعد سوري په قصیده کې هم راغلې وه (نه به ملا کړي له بېوزلو له ترار)، له دې څخه هم ښکاري چې دا پارکي د پښتو ژبې په لرغوني دورې پورې اړه لري، په دغه وخت کې لا داسې پخواني کلمات مړه نه وو او له استعماله نه وو لوېدلي. د پښتو په پخوانیو اشعارو او لرغوني

دوره کې چې گورو د جهان پهلوان امیر کروړ سوري تر شعر وروسته دا لومړۍ جنگي اثر دی، خو فرق یې دومره دی چې امیر کروړ په خپل شعر کې د یوه زبردست او غښتلي قاید رنگ لري او د یوه نومیالي اتل (قهرمان) په ډول شعر وایي، خو ملکيار دلته د یو مبلغ په دود خبرې کوي او غواړي چې ملي احساسات په دیني تبلیغ وڅوځوي، له خپل عرفاني مقامه هم کار واخلي او د شعر په وسیله د لښکرو روح تقویه کړي، نو ملکيار په پخوانیو شاعرانو کې هم عارف و، هم شاعر، هم جنگیالی او دا درې سره خواوې یې په شعر کې شته.» (۱۳: ۵۱۳-۵۱۴)

لکه څنگه چې مو پورته یادونه وکړه په دې شعر کې نږه پښتو کلمې راغلي دي. یوازې (غازیانو) کې (غازي) عربي ریښه لري او (اسلام) عربي کلمه ده، نورې ټولې کلمې یې پښتو دي. دا نظم ټول درې بندونه لري، هر بند یې پنځه مسرې لري، خو پنځمه مسره یې په ټولو بندونو کې تکرار یا د کسر بڼه لري.

په زړه پورې خبره خو داده چې د ټولو مسرو د څپو شمېر یې سره هم مساوي دی، هره مسره یې (۵) (۵) څپې ده او بله خبره په کې داده چې په ټولو درې بندونو کې څلورمه مسره له قافیې څخه ازاده ده، خو له وزن څخه ازاده نه ده، همدا هره څلورمه بې قافیې مسره او پنځمه مسره د محتوایي تاکید بڼه هم لري چې اورېدونکې ته روحیه ورکوي، دا شعر د پښتو د خپلو ملي اوزانو تابع دی، ملي او حماسي محتوا لري.

تایمینی

د (۵۸۰هـ) حدود

د تایمینی په نامه مور د پښتنو یو پخوانی ادیب او شاعر پېژنو خو دا نه ده ښکاره چې ددې شاعر نوم تایمینی و که د تایمینی قوم ته منسوب و، چې دا قبیله په غور کې اوسي.

د غوري شاهانو په عصر کې لکه نور مشهور پښتانه شعراء چې تېر شوي دي یو له هغو څخه (تایمینی) دی، چې دده ځینې اشعار تراوسه هم د زمیند اور په غرو او رغو کې د خلکو په یاد دي، د (سلطان غیاث الدین غوري) معاصر و څرنگه دده یو شعر په زمیند اور کې میندل شوی دی، نو دا په ټینګه ویلای شو چې دی به په زمیند اور کې اوسېده، او لکه څنګه چې څرګنده ده ددغه سلطان پاچاهي د (۵۸۰هـ) په حدودو کې وه، نو د تایمینی ژوند به هم په دغه عصر کې و. تردې زیات نور دده احوال نه لرو.

استاد علامه حبیبی د تایمینی په باب وايي: (په ۱۳۱۰ش کال چې زه د هلمند په کلیو او لتو کې گرځېدم، په یوه کلي کې د شپې د زلمو بندار و او د نشاط او مسرت بزم تود و هلته به ځینو په خواره ریغ نارې کولې او ځینو به نخل او بعضو به بدلې او سندرې ویلې، ددې بندار په یوه خوا کې یو سپین ږیری ناست و که څه هم زمانې تتلی و او وپښتان یې تک سپین وو، خو خوش ارواح سړي و او زړه یې ځوان و. دې سپین ږيري د زمیند اور په غرو کې د زلمیتوب ښې

شپې ورځې تېرې کړې وې او د هلمند پر غاړو یې د مینې په دنیا کې خپله ځوانې خاورې کړې وه. د سترگو دید یې لږ شوی و، خو زړه یې بینا و، غوږونه یې درانه وو، خو سد یې پرځای و، زلمو ده ته په درنه سترگه کتل او ده هم په خپلو خوږو سندرو، بزمونه تودول، د خپل زلمیتوب کیسې به یې کولې او د هلمند د غاړو او داورد ودانۍ او مدنیت زړې افسانې چې ده ته له تېرو نیکونو څخه رسېدلې وې، بیانولې به یې. دې سپین زېري په خپلو سندرو کې د تایمېني په نامه دا شعر په ملي وزم او خوږه لهجه ولوست، چې د پښتو یوه زړه ادبي ټوټه ده:»(۱۳: ۵۱۵)

نن زه رڼغېرم په صفت د سلطان
چې دی بادار غازي ملک د جهان
د فیروز کوه او غوررناله ده ده
هم د تېرو تورو برېښنا لاله ده ده
چې توره وکارې چې تون کې خالي
غليم يې کله کړي په توره سيالي
غياث الدين د غور زمري عاليشان
د اسلام دين دده په توره روښان.

ماد «داور» په محکمه وليد «ارم»
داد جنتت په څېرو بني بنه خورم
د فیروز کوه په دود ودان دی نا

بنکلی هر گل شه بنه خندان دی نا
دلته کرونگی دي رغونه کوي
اوبه به پري سرودونه کوي
هر سپری گوري چې ولاړ وي اريان
کري نندارې د خداوند د بستان

غياث الدين د جهان لمردی نا
عالم له ده پېر بهره وردی نا
هند يې روښانه په اسلام کی نا
له خانې خوبن خیر الانام کی نا
چې يې په غور کې نیلی زین کی نا
پر کافرانو يې ناورین کی نا
تل دې بری وي د غازي پر میدان
زه تايمني ستاينه کړم د سلطان.

استاد حبيبي زیاتوي: «د تايمني له اشعارو څخه فقط دومره
موږ ته پاتې دي او په دې کې دی زمينداور ستایي او ددې ځای
تاریخي وداني او مدنیت بیانوي، دی په زمينداور کې د «ارم»
باغ ستاينه کوي او وايي چې د فېروز کوه په ډول ودان دی. د
تاریخ له پلټنې ښکاري، چې دغه «ارم» په «اور» کې يو باغ و، د
غوري عصر يو مورخ (منهاج سراج جوزجاني) هم ددې باغ ارم ياد
داسې کوي:

«ثقات چنین روایت کرده اند: که سلطان غیاث الدین در اول جوانی معاشر عظیم بود و شکار دوست و از حضرت فیروز کوه که در الملک او بود تا بشهر زمین داور که در الملک زمستانی بوده هیچ افریده را مجال نبودی که شکار کردی...»

در زمین داور باغی ساخته بود انرا باغ ارم نام نهاد و الحق در میان دنیا مثل نزهت و طراوت ان باغ هیچ پادشاهی رانبود و طول او بقدر دو میدان وارزیادت بود...»

منهاج سراج د غوري عصر یو مشهور سپی دی چې د غوري شاهانو په دربار کې اوسېده، د بامیانو، فېروز کوه، هرات او زمين داور مدنیتونه یې په خپلو سترگو لیدلي دي.»

د تایمینی پښتون شاعر دغه بدله هم ددغه مورخ د بیان ښه تایید کوي او دا دوه معاصر ادیبان د غوریانو د ثقافت استازي دي.» (۱۳: ۵۱۵-۵۱۷)

د تایمینی دغه شعر روان او ساده دی او ضمناً حماسي خوا هم لري او لکه د پښتو ولسي اشعار په وزم هم ویل کېږي، که څه هم ظاهراً د عروضي اشعارو په تقلید د قافیې تر اصولو لاندې دي، خو د پښتو د پخوانیو او اوسنیو ازادو سندرو رنگ لري او د اکثر ویتونو په پای کې د ترنم (نا) راغلی دی او دا خاصیت د ملي اشعارو دی چې په ترنم ویل کېږي.

داسې ښکاري چې تایمینی په شعر کې د پخوانیو او خاصو وطني اسلوبو تابع و، خو بیا هم د ماحول اثر پرې شوی او ښایي د پارسي ادب اغېزې پرې لوبدلې وي، چې دده له دغه یوه شعره ښه ښکاري.

لکه څنگه چې پورته یادونه وشوه د تایمېني پورتنی شعر یا بدله تر ډېره حده د پښتو ولسي شعرونو له فورمونو سره سمون خوري او له عربي څخه راغلي فورمونو سره توپیر لري، خو دې سره سره د پښتو خپل فورمونه چې کوم څرگند فورمونه دي، د هغو ټولو یو هم پرې سل په سلو کې د تطبیق وړ نه دي. دا بدله (درې) بندونه لري چې د مسرود شمېر او د څپو د څومره والي له امله سره یوشان دي.

مشترک وزن تعقیبوي د لومړي بند لومړی بیت یې مقفی دی او د همدې بند وروستی بیت یې بیا د لومړي بند مطلع تعقیبوي او د دویم او درېیم بند وروستی بیتونه یې د لومړي بند د مطلع قافیه تعقیبوي، ځینې بیتونه یې پر قافيې سربېره ردیفونه هم لري، خو ځینې یې پر قافيې پای ته رسي. په ټولیز ډول پرې د پښتو خپل څپیز خجیز جوړښت د تطبیق وړ دی. د محتوایي فورم له پلوه دا بدله تر ډېره حده مدحیه یا ستاینه گڼل کېږي، چې شاعر په کې له پیله تر پایه د خپل ممدوح (غیاث الدین غوري) او د هغه د تورو ستاینه کوي. له لغوي پلوه په دې شعر کې دري او عربي کلمې شاملې دي، دري کلمې، لکه: (فیروز کوه، بادار، خالي، خورم، سرود، خداوند، بستان، جهان، بهره ور، میدان) او ځینې نورې کلمې دري دي. (صفت، سلطان، غازي، ملک، عالیشان، اسلام، دین، جنت، عالم، خیرالانام، کافر) او ځینې نورې کلمې بیا عربي دي. دغه راز مشترکې کلمې هم لري چې په پښتو او دري دواړو کې یوشان کارول کېږي لکه (سیالي، خندان، زین) او ځینې نورې. پښتو سوچه کلمې هم په کې ډېرې دي، د متروکو کلمو څخه یوه هم (چرتون) دی چې اوس په پښتو کې نه کارېږي. د تایمېني له شعر څخه داسې ښکاري چې دا مهال پښتو ادب ته د دري او عربي ژبې ادبي

اغېزې رارسېدلي او تر نورو پخوانيو شعرونو په كې دا اغېزيات
محسوس دي.

قطب الدين بختيار

(۶۰۰هـ)

قطب الدين د (احمد) زوی د (موسی) لمسی په قوم پښتون بختيار او د خپل عصر له نومياليو عرفانو څخه و، چې تراوسه هم په هند کې لوی شهرت لري. پرديو مورخانو دا سپری نه دی پېژندلی او دده د پښتونوالي ذکر یې نه دی کړی، خو پښتنو مورخانو دی د پښتنو په عرفاني مشاهيرو کې راوړی دی. نعمت الله په (مخزن) کې دده مناقب په تفصیل سره راوړي او داسې وايي: «حضرت خواجه قطب الدين بختيار کاکي قدس الله سره نام پدر ایشان احمد بن موسی است ساکن اوش بود که از توابع بغداد است و تولد ان برگزیده، در سنه پانصد و هفتاد و پنج اتفاق افتاد، چون سال عمر ایشان به بیست و پنج رسید حضرت معین الدین سجزی بآن مکان تشریف آورد خواجه قطب الدين بختيار دست انابت بذیل هدایت ایشان در آورده مرید شد... بعد برفاقت شیخ جلال الدين متوجه هندوستان شدند، در بلده ملتان بغوث العالم شیخ بها الدين زکریا ملاقات نمودند...»

په دې ډول نعمت الله د پښتنو مورخ، قطب الدين بختيار د خپل کتاب په ډېرو ځایو کې «قطب افغان» بولي او دده د نورو هم قومیانو مشاهيرو نومونه هم راوړي، لکه خواجه يحيی بختيار، شیخ شهاب بختيار، شاه ابوبکر بختيار او نور... دا خو ښکاره ده،

چې بختيار د پښتنو يو خورا مشهور او ستانه قوم دی، څرنگه چې دوی تر راوروسته وختونو پورې هم د سليمان غره په شاوخوا کې پوونډگلي او سوداگري کوله ځکه نو پردي مورخان د پښتنو په دغه نه وو خبر، نو يې قطب الدين پښتون نه دی ليکلی تش له ده سره بختيار ليکي، (فرشته) تاريخ وايي، چې: دی په (اوش) کې زوکړی دی چې د ماورالنهر له ښارو څخه و. (ابو الفضل علامي) هم دی د (فرغانې) د (اوش) بولي.

(اوش) يا (اوچ) خو دوه زاړه ښارونه وو، چې د (سيحون) پر هغه بله غاړه ودان وو. (ابن خرداذبه) وايي: دا يو لوی کلی و چې له (قبا) څخه اوه فرسخه لرې و او (اوزگند) ته لس فرسخه پروت و، (ياقوت) هم دا دوه کلي بېل بېل يادوي (اوش) له (فرغانې) څخه او (اوچ) د سىحون پر غاړه گڼي، نو که موږ د نورو مورخانو دغه قول چې قطب الدين په (اوش) کې اوسېده، و منو ځکه چې دده پښتونواله پښتنو مورخانو تصديق کړې ده، نو دا ويلاى شو چې دده نيکه يا پلار به هغې خواته تللی او قطب الدين به هلته زوکړی وي. دلته دا خبره هم د غور وړ ده چې زموږ پښتون مورخ سليمان ماکو په خپله تذکره کې ددې قطب الدين ذکر داسې کړی دی:

«نقل کاوه شي چې بختياري ستر ستانه و، له ده څرگند شوي دي هغه کرامات چې موږ وکښل او وويل، موسى چې ستر پلار د قطب، تللی و له بختيارانو څخه او مېشت و پر اېواد چې سيند باله سي.» (۳۸: ۳۸) دا روايت خو د قطب الدين د نيکه تگ له خپله

وطنه ثابتوي، خود ماورالنهر پرځای (سند) بنیې که مور دقت وکړو، په سند کې هم په دغو وختو یو ښار ودان و چې (اوج یا اوچه) بلل کېده، مورخان یې د سلطان معز الدین غوري په فتوحاتو کې له ملتان سره یوځای راوړي او دا ښکاري چې (اوج) د سند یو مشهور ښار و، نو که د قطب الدین پلار او نیکه په دغه ښار کې اوسېدلي وي، ځکه چې د قطب او دده د پلار نور عرفاني معاصران هم په ملتان کې وو، نو به د سلیمان ماکو قول سم وي. په هر صورت قطب الدین خو پښتون و، چې نیکه یې له خپله قومه بختیارانو څخه تللی دی یا د سند په (اوج) یا د ماورالنهر په (اوش) کې اوسېده او وروسته یې لکه دمخه چې وویل شول په (هند) کې شهرت موندلی دی.

قطب الدین د (مخزن افغاني)، (آیین اکبري) او (مخبرالواصلین) په قول د لومړۍ خور پر (۱۴) مه (۶۳۳هـ) کال او (فرشته ۶۳۴هـ) د عمر پر (۵۸) کال وفات او په ډهلي کې ښخ شو، چې تراوسه یې مزار ډېر مشهور دی. (۱۳: ۵۲۰-۵۲۱)

د قطب الدین اشعار:

د قطب الدین علمي او عرفاني شهرت خو له تېرو لیکنو څخه تاسې ته ښکاره شو، چې دا نومیالی بختیاری پښتون په عرفاني دنیا کې څومره لوړ مقام لري او د اولیاوو اکثر تذکره لیکنو کې دده احوال ذکر کوي، خو دا عارف د پښتو یو خورا ښه شاعر هم دی، چې سلیمان ماکو یې په خپله تذکره کې د مناقبو تر شرحې وروسته

يوه عشقي سندرہ هسې رانقل کوي، خرنگه چې سليمان دده معاصر
دی، نويې قول د منلو وړ هم دی. ماکو وايي:

«بختيار په پښتو سندرې کرينه، اوبښې تويونه، خدای ته نارې
کړي غلبلې کړي، پارکې لرينه، چې يو دادی:

ویر مې زړه سوری سوری کړ راته وگوره ملوکې

په بېلتون کې دې وباسم له خوږمنه زړگي کوکې

راته وگوره ملوکې

راته وگوره ملوکې

د بېلتون اورونه بل دي هر گړۍ مې زړگي سوخي

لسپونۍ يمه د مینې سوخم زه لکه پېلوخي

راته وگوره ملوکې

راته وگوره ملوکې

غورولۍ دې اوربل دی اورزما په زړگي بل دی

زه بختيار خاورې ايرې سوم په اور سوی مې گوگل دی

راته وگوره ملوکې

راته وگوره ملوکې

شننه او ارزونه:

په دې شعرونو کې د پښتو شعر زور اغېز څرگند دی، یوه پردی کلمه پرې ګډه نه ده او د ادا ډول یې هم ساده، اما ډېر بلیغ دی. د مینې واردات او د مین د زړه احساسات یې ښه په کې څرگند کړي دي دا شعر لکه اوسني پښتو ولسي شعرونه تکرارېدونکی غبرګ (کسر) هم لري.

داسې ښکاري، چې قطب افغان د مینې په دنیا کې تاوده جذبات لرل او سلیمان ماکو، چې دده معاصر دی دغه عشقي احساسات په ډول بیانوي:

«ژاري، اوناري غلبلي کړي او د عشق سندرې لولي» له دغو عشقي نارو او سندرو څخه یوه لوړه سندره اوس مور ته پاتې ده، چې د شاعر د زړه درد او سوزناکه جذبات ښکاره کوي.

قطب یو فارسي لوی ډېوان هم لري، چې ټول عشقي غزلیات دي او له هغو څخه هم دده عشقي جذبات ښکاري، خو په پارسي کې دده اشعار ډېر ښه، بلیغ او روان نه دي، ځکه چې اصلي او مورنۍ ژبه یې پښتو وه، نو یې په پارسي هغسې اشعار نه دي ویلي چې د پارسي له لوړو شاعرانو سره مقابله وکړي په اکثره پارسي اشعارو کې یې تعقید او شعري عیبونه شته.

لکه څنګه چې یادونه وشوه، د بختیار شعر د پښتو د ولسي اشعارو وزن لري، بدلته ورته دی، ټول درې بنده لري، هر بند یې څلور مسرې لري او یو کسر خو له ځینو نورو کسرونو سره چې یوه مسره په کسر کې تکرارېږي، توپیر لري. دلته هم په حقیقت کې یوه

مسره د کسر په توگه راځي، خو همغه مسره بيا ځکه غبرگېږي چې وزن پوره کړي او د ويونکي خوله په وزن ډکه شي. د نورو پښتو شعري فورمونو کوم مشخص فورم پرې سل په سلو کې د تطبيق وړ نه دی. د سر بند او د دويم بند څلور څلور مسرې د جوړښت له مخې د قطعې تر قاعدې لاندې راتلای شي او وروستۍ بند يې د څلوريزې، خو په مجموعي ډول ټول شعر د بل کوم خاص فورم تر قاعدې لاندې نه راځي. نو ښه به وي چې د پښتو د خپلو ولسي فورمونو له جملې څخه يې وگڼو. دوه لومړني بندونه يې رديفونه نه لري او درېيم بند يې له رديف څخه هم برخمن دی، د څپو د جوړښت له مخې يې د ټولو څپو شمېر سره مساوي دی يانې دا چې هره مسره يې (۸) څپې لري او همدا ددې سبب شوي چې ټول نظم په يوه واحد وزن سره وتړي.

سليمان ماكو

(۱۲۶هـ)

د پښتو ادبياتو د لرغونې دورې په نشري برخه کې چې د کوم ليکوال ليکنه ترلاسه شوې هغه سليمان ماکو د بارک خان صابزي ماکو زوی دی، چې د کندهار په ارغستان کې او سپېده. د ماکو قوم تراوسه هم لږ تعداد هورې اوسي او په ابداليو (درانو) کې شاملېږي. سليمان ماکو له دې قومه يو پوه ليکوال راوتلی دی او د پښتونخوا په غرو کې يې سياحتونه کړي او د خپل عصر مشهور روحاني او ادبي رجال يې ليدلي دي.

دی په خپله وايي، چې: پر (۱۲۶هـ) تللی وم او د پښتونخوا په غرو او رغو گرځېدم او د لويانو مراقدمې ليدل او پلټل، داسې ښکاري چې سليمان ماکو تر دغه مفيد او گټور سفر وروسته موفق شو چې د پښتنو د نومياليو بزرگانو په احوال کې يوه (تذکره الاوليا) وليکي او د دوی ويناوې او اشعار په دې کتاب کې خوندي کړي، په خواشيني سره چې دا کتاب اوس ورک دی، يوازې لومړي اووه مخه يې زموږ لاس ته راغلي دي.

سليمان ماکو د پښتنو پخوانی مورخ او نشر ليکونکی دی او دده د نفيس او گټور کتاب دغه څو مخه د پښتو ژبې او رجالو د تاريخ لپاره داسې مفيد ثابت شو چې د ادب او پښتنو تاريخ يې تر ابده مهون دی.

د سلیمان ماکو تذکرة الاولیا که څه هم یوازې اوه ډک مخونه ترلاسه شوي، خو له تاریخي پلوه دا اوه مخونه هم خورا ارزښتمن دي او د پښتو ادب لپاره د طلايي اثارو مثال لري. په دې اوو مخونو کې (بېټ نیکه، ملکيار غرشين، شيخ اسماعيل او قطب الدين بختيار) معرفي شوي او د هغو د کلام بېلگې په کې راغلي دي. د نثر برخه يې چې د شاعرانو معرفي رانغاړي، په سلیمان ماکو پورې اړه لري او د نظم برخه يې اړوندو شاعرانو پورې. په عمومي ډول د سلیمان ماکو نثر خوږ، روان، ساده او له ځانگړي اهنکه ډک دی چې په خاصو ځايونو کې يې سجع کارولې چې دده نثر ته يې زياته ښکلا ورکړې ده. د نثر يو دوه پراگرافونه به يې د بېلگې په توگه راوړو:

«مراقد د اوليا او واصلينو مې پلټل او په هر لوري مې کاملان موندل او د دوی په خدمت کې خاکپای وم او هر کله په سلام ورته ولاړ.»

«نقل هسې کاندي يارانو چې په روزگار د شيخ بېټني دده ورور چې سړبن نومېده او پر شيخ هم خورا گران و، سړبن نه درلود زامن او هر کله به ويل خپل ورور ته...»

لوی استاد پوهاند عبدالحی حبيبي د سلیمان ماکو د نثر د ځانگړنو په باب وايي: «تر سلیمان دمخه د پښتو نثر کومه منشوره نمونه موږ ته نه ده معلومه چې پخوا به د پښتو نثر څنگه و؟ او څه سبک او ډول يې لاره؟ خود سلیمان د نثر پوځوالی او متانت دا

راته څرگندوي، چې ددغه عصر نثرونه به دغسې پاڅه وو او لکه د پارسي نثر چې هم په دغو غزنوي او غوري دورو کې متین او پوخ او خوږ و، د پښتو نثر به هم ښه او د فصاحت اصولو ته نږدې و.

د سلیمان ماکو نثر که په تحلیلي سترګه ولیدل شي، تر دغو لاندې دريو عواملو لاندې يې نشو و نما راته ښکاره کېږي او په هغه ادبي محیط کې چې دې نثر وجود موندلی و هم دا درې عوامل موجود وو.

۱- د پښتو ژبې خپل اثر چې سلیمان پښتون و او د پښتو ژبې ویونکی و؛ نو طبیعي ده چې دغه عامل به دده نثر پر ادبي بڼه او جوړښت پوره اثر درلود او ښایي چې تر ده دمخه چې کوم نثران موجود وو، د هغو د لیکلو سبک به هم پر ده دروند اثر لاره.

۲- په پارسي ژبه کې چې کوم ادبي حرکت موجود و او د سلیمان ماحول يې نیولی و، ضرور به يې دده پر نثر هم اثر کړی وي.

۳- په دغه عصر کې پارسي نثر رشد موندلی و، هم په غزني، هم په خراسان او هم په هند کې خپل عروج ته رسېدلی و. تاریخ بیهقي او زین الاخبار او د محمد عوفي لباب الالباب او جوامع الحکایات او تاریخ سیستان او بیا طبقات ناصري او نور کتابونه ددغه عصر مهم منشور اثار دي؛ ځکه چې پښتو هم ددغه ادبي چاپېریال په منځ کې ژوند کاوه، نو يې اغېزې هم طبیعي دي.

په دغه عصر کې عربي ادب او عربي ژبې هم پوره او بشپړ اثر کړی و. په خپله پارسي نثر هم په ابتداء کې تر دغه اثر لاندې نشو

ونما وکړه. د (۵۰۰هـ) په حدودو کې چې کوم پارسي منشور کتابونه وليکل شول، د عربي ژبې اغېزې په کې څرگندې دي، ځکه چې پښتانه هم له عربي ثقافت سره په دغه زمانه کې پوره ارتباط لري، پر پښتو هم د عربي اثر شوی دی.

د سليمان ماکو په حياتي محيط کې دغه درې سايقه موجود وو، چې هر يو پر ادبي تحول او د ليک او نثر پر ډول باندې طبعاً اثر کوي او زه هم تر دغو دريو عواملو لاندې د سليمان نثر تحليلوم.)) (۱۳: ۶۰۲-۶۰۴)

د سليمان ماکو د نثر په باب به وروسته د نثر په اړونده برخه کې پوره تفصيلي بحث کېږي، خو اوس دلته په لنډيز سره وايو چې د سليمان ماکو نثر خورا خوږ او روان نثر دی. خپل پښتو لغتونه هم لري، (دري) او (عربي) ژبو لغتونه هم په کې کارېدلي دي، گرامري جوړښت يې د پښتو له اوسني محاورې سره ډېر اړخ نه لگوي، خو کېدی شي د خپل عصر محاورې سره برابر وي، تکلف او تصنع په کې نه شته، ځينې لغتونه يې اوس مړه يا متروک گڼل کېږي، خو اکثره يې اوس هم زموږ په ورځني محاوره کې کارېږي. د سليمان ماکو د تذکرې بشپړ متن نه دی ترلاسه شوی که ټول متن وای، نو پوره باور و چې د هغه وخت د پښتو ادبي بهير په تېره بيا د نثر برخه به ترې ډېره ښه څرگنده شوې وای، خو دا څو مخونه چې ترلاسه شوي دي، له هغو څخه هم د سليمان ماکو د نثر قوت ښکاره کېږي.

د سليمان ماکو په تذکره کې د نظم برخه هم د زيات اهميت وړ ده، دا برخه نوره هم سوچه او نرېه پښتو ده. سليمان ماکو په دې تذکره کې د پښتو ډېر پخواني نظمونه خوندي کړي او د زمانې له

توپانه يې ژغورلي، چې په خپل ځای کې يې په تفصيل سره د هرې
برخې يادونه کېږي.

شیخ متي (۶۳۳-۶۸۸هـ)

دا مشهور عارف او متقي شاعر له پښتنو غوريا خپلو څخه دی، چې دده لوی نیکه (خرنسون) هم د پښتو ادیب او شاعر او دمخه یې احوال او اثار تاسو ولوستل.

شیخ متي د (عباس) زوی و، چې عباس د (عمر) او عمر د (خلیل) زوی و، خلیل د (غوریا) او غوریا د (کند) او کند د (خرنسون) زوی و. دا مشهوره کورنۍ د خرنسون تر مرگ وروسته په ارغسان، پښین او پېښور کې سره خپره شوه او شیخ متي دوه نور وروڼه هم درلودل چې (حسن) او (امران) نومېدل د امران مزار تراوسه د کوږک پر غره دی، چې هغه غره دده په نامه «د خواجه امران غره» هم بلل کېږي او یوه خور یې «بي بي خالا» چې قبر یې تراوسه هم په پښین کې مشهور دی او په کلات کې د ترنک پر غاړه د «خالا کلی» هم ددې په نامه تراوسه باله شي، چې دا به په ژوند هلته اوسېده. شیخ متي پر (۶۲۳هـ) کال زېږېدلی او د (۶۵) کالو په عمر د ترنک پر غاړه پر (۶۸۸هـ) کال وفات شوی دی، دده مزار تراوسه د کندهار شمال شرقي خوا ته تقریباً (۵۰) میله لرې پر یوه غونډۍ واقع دی، چې (کلات) یې بولي او دی په (کلات بابا) مشهور دی، ده خپل ژوند هم د ترنک پر غاړو او د (غونډان) په غره او د (کلات) په حدودو کې تېر کړی دی.

د شیخ متي کورنۍ په (خلیلو غوریا خېلو) کې خورا مشهوره ده، دوی د پېښور له رغو څخه بېرته د کندهار خواوو او د ترنک غاړو ته ولاړل، په علم او عرفان معروف وو او پښتنو مورخانو یې ذکر و پر راوړی دی. نعمت الله په (مخزن) او اخوند دروېزه په خپله تذکره (حیات افغاني) او نور مورخان د دې کورنۍ احوال په تفصیل ذکر کوي او د دغې عرفاني کورنۍ خلک تراوسه هم د کندهار د «ناکوډک» په کلي کې اوسي، په دوی کې ډېر شاعران، مورخان، عارفان تېر شوي دي. تر څرنسبون وروسته هم ښایي، چې دوه پېړۍ په دې معروفه کورنۍ کې ډېر مشاهیر او شعراء تېر شوي وي، چې زمانې د دوی اثار سره مروړلي او پرېولي دي، خو دوه پېړۍ وروسته د پښتو شعریو خورا ښاغلی او عارف ادیب مورې پېژنو، چې د مغولو د تاراک په منځ کې دنیا ته راغلی او هغه نو شیخ متي دی.

د شیخ متي اخلاقي او عرفاني شهرت:

شیخ متي په پښتنو کې لوړ اخلاق او عرفاني شهرت لري او لکه ځینې خورا لوړ مشاهیر دی هم د «بابا» په لقب یادېږي او پښتانه دا لقب هر چاته نه ورکوي. یوازې هغه کسان په دې نامه بلل کېږي، چې په دوی کې د علم یا عرفان یا بل لوړ خدمت له مخې ومنل شي او گرده خلک یې په «بابایي» قبول کړي. د پټې خزاني مولف

وايي، چې: «شيخ متي لوی زاهد او عابد او پر خدای مین سپری و، عالم او دین مرشد و او روحاني ژوند يې کاوه.»

دده مشهور عارف په باب لا خلک ډېرې کيسې او روايات تراوسه هم نقل کوي، دده کرامات بيانوي، په پته خزانه کې له «افضل الطرايق» څخه يو حکايت دده د بنو اخلاقو په باب رانقل شوی دی، چې دلته په لنډيز سره ورته اشاره کوو: «يوه ورځ شيخ متي پر لار تېرېده، چې هلته ډېرې ډېرې پرتې وې او لار يې بنده کړې وه، چې دغه ځای يې وليد، نو څو شپې متواتر راغی او له هغې لارې څخه يې ډېرې او کاني ايسته کړل، يوه دهقان د شپې خپله ځمکه اوبوله، ده ته يې وويل: ته د خدای دوست يې او ټول خلک ستا احترام کوي، نو دوني زحمت ولې پر ځان تېروې او دغه لار پاکوې، شيخ متي هسې ځواب ورکړ، چې يوه گړۍ د خلکو خدمت تر هر څه ښه دی.»

د شيخ متي اولاد او کورنۍ:

شيخ متي په خپلې کورنۍ کې علم، زهد او تقوا او ادب په ارث پرېښوول او تر ده وروسته له دغې کورنۍ څخه عارفان، شاعران او مولفان راووتل، چې په ډېر لنډيز سره يادونه وکړو:

په پښتنو کې د شيخ متي کورنۍ په (متي زي) شهرت لري او دده له زامنو څخه (حسن) او (يوسف) ډېر مشهور دي، چې د يوسف زوی (شيخ کټه) يو لوی ولي او د پښتو مولف د (۷۵۰هـ) په حدودو کې تېر شوی او د (لرغوني پښتانه) کتاب يې ليکلی دی، بل

مشهور عارف له دې کورنۍ څخه (شیخ قدم بن محمد زاهد بن میرداد بن سلطان) دی، چې سلطان هم د شیخ کټه له زامنو څخه و، شیخ قدم به سر هند کې وفات شوی او هورې بنځ دی، د (۹۶۲هـ) په حدودو کې ژوندی و، دده زوی (شیخ قاسم) هم مشهور ولي او مولف دی، چې پر (۹۵۶هـ) زېږېدلی او د (تذکره الاولیا افغان) مولف دی، ددې شیخ قاسم له زامنو څخه (شیخ کبیر بالا پیر) هم په تقوا او عرفان مشهور و، چې دده زوی (شیخ امام الدین) پر (۱۰۲۰هـ) زوکړی او «تاریخ افغاني» او «ولیاى افغان» دده لیکلي اثار دي، له دې علمي کورنۍ څخه اخرنی مولف او شاعر (میا نعیم) دی، چې د (۱۲۳۰هـ) په حدودو کې یې د کندهار په «ناکودک» کلي کې ژوند کاوه.

د شیخ متي اشعار او اثار:

شیخ متی د پښتو یو خورا لوی صوفي او عرفاني شاعر دی، ده په غونډان (د کندهار د کلات یو غر) کې یو کتاب کښلی و، چې نوم یې و «د خدای مینه» او د پټې خزانې مولف وایي چې دا کتاب په کلات کې دده پر مزار پروت و او زایرانو (کتونکو) به لوست، اکثر عرفاني اشعار او مناجاتونه وو او په داسې ډول ویل شوي وو، چې پر خلکو به یې ډېره اغېزه کوله او زړونه به یې ویلې کول، په خواشینۍ سره چې ددې صوفي او مقتدر شاعر اشعار زموږ په لاس کې نه شته، خو د پټې خزانې مولف یې دغه یو عارفانه خوږه او مهیجه منظومه له خپله پلاره اورېدلې او داسې یې را نقل کړې ده:

پر لویو غرو هم په دښتو کې
په لوی سهار، په نیمو شپو کې
په غاړه رغ او په شپلو کې
یاد ویرژلیو په شپلو کې
ټول ستا دیاد نارې سوري دي
دا ستا د مینې نندارې دي

جنډی زرغون که په بیادیا دی
د برین خواته په خندا دی
ترنک چې خړدی په ژړا دی
دا ټول اغېزد مینې ستا دی
ټوله بنکلا ده ستا له لاسه
ای د پاسوالو پاسه پاسه!

که لمر روښانه مخ یې سپین دی
بیاد سپوږمیه تنډی ورین دی
که غردې بنکلی پرتمین دی
لکه هېنډاره مخ د سین دی
ستا د بنکلا دا پلوشه ده

دايي يي و سسپکه ننداره ده

دلته لوی غرونه زرغونېري
د ژوند وړمې پسه کې چلېري
بور اوې شواو خوا کرېري
سترگې لیدو ته يې هینېري
لویه خاوندده! ټوله ته يې!
تل دنړۍ په بنکېده يې

خاوندده! بنکلی ستا جمال دی
بنکاره يې لورپه لور کمال دی
که ورځ که شپه که پېري کال دی
ستا د قدرت کمکی مثال دی
ستا د لورونو یو رناده
دلته چې جوړه تماشا ده

زړه مې دا ستا د مینې کور دی
سوی د عشق په سوځند اور دی
رپ يې و تاته ستا پر لور دی
بې له دې هېڅ دی ورک يې پلور دی

ستا جمال په ليدو بنباد دی
که نه وي دغه نور برباد دی

په غرو کې ستا د عشق شپېلکی دی
دې نړۍ په عشق سمی دی
که غټه، که وور، که پنډ نری دی
ستا د جمال خړی هر شی دی
چې پر دنیا مې سترگې پرې سوې
ستا د جمال په نندارې سوې

نه هسک نه مخکه وه، تورتم و
تیاره خپره وه ټول عدم و
نه دا ابلیس، نه یې ادم و
ستا د جمال سوچه پرتم و
چې سو بنکاره بنکلی دنیا سوه
د پنځ پر لوري یې رننا سوه

زه چې خرگند پر دې دنیا سوم
د بنکلي مخ په تماشا سوم
ستا پر جمال باندي شیدا سوم

له خپلې سستي راجلا سوم
په ژړا ژاړم چې بېلتون دی
یمه پردېسی بل مې تون دی

وگړیو! ولې «متی» ژاړي
سورې یې اورئ غاړې غاړې
خه غواړي خه وایي خه باړي
خپل تون او کور و کلی غواړي
چونې چې بېل سي نیمه خوا سي
تل یې د بن په لور ژړا سي

شننه او ارزونه:

پښتو ادبپوهان د شیخ متي د شعر د تصوفي، عرفاني او فلسفي اړخ ترڅنگ هغه د فکري غنا او پوځوالي له پلوه پوخ شعر بولي، وايي: «د شعر د اړخ مور ته دا جوتوی چې په پښتو شعر او شعري کلام کې فکري غنا ان له پخوا موجوده وه. په دې شعر کې مور داسې پوځوالی او فکري غنا لیدلای شو چې د یوې پیاوړې فرهنگي غنا نمایندگي کوي. دا خبره هم دا جوتوي چې پښتانه شاعران له تصوف او عرفان سره آشنا وو، په دې برخه کې یې زیاتې شتمنۍ درلودې، خو دا چې لا تراوسه نه دي ترلاسه شوي، یو عمده دلیل یې دا کېدی شي چې د پښتنو سیمه تل د لویديځ، ختیځ او

منځنۍ اسیا د یرغلونو او تاراکونو د تېرېدو لاره ده. د اوسني جنگ په څېر، په تېرو جنگونو کې زرگونه فرهنګي اثار د اسونو او کاروانونو په پښو کې لټار شوي او له منځه تللي دي. پر دې اساس ده چې موږ د فکري جریانونو د تحلیل له پلوه لږ مواد او اثار ولرو. (۷۸:۳۶)

د شیخ متي دا لور شعر په پښتو اشعارو کې خورا ډېر اهمیت لري او دا یوه داسې نمونه ده چې د عرفاني او تصوفي شعر په سر او پیل کې درېږي.

«د منځنۍ اسیا په پارسي اشعارو کې عرفاني رنگ د غزنویانو له عصره ښکاري. سنایي، شیخ فرید الدین عطار او مولی‌نا بلخي (رومي) ددې ډلې مشران دي. د (۶۰۰هـ) په حدودو کې پارسي شعر د تصوف یوه غوره او غټه زېرمه لري.

داسې ښکاري چې شیخ متي د خپل عصر پر تصوف واقف سړی و او دده دا شعر ثابتوي چې ده په عرفان او تصوف کې پاڅه افکار درلودل او د پښتو د متصوفو شاعرانو امام گنېل کېږي، چې ترده وروسته په دغه فکر او دغه ډول ډېر اشعار د روښانیانو، عبدالقادرخان خټک، رحمان بابا او نورو له خوا ویلی شوي دي، خو د شیخ متي اشعار په عرفاني دنیا کې یو مخصوص خوند، رنگ او قیمت لري، چې په نورو عرفاني او تصوفي اشعارو کې نه شته، ځکه چې دی مخصوصاً په خپل شعر کې جمالي افکار او

نظریات خرگندوي او کایناتو ته د بنسکلا او جمال پلټلو په سترگه
گوري.

شیخ متي له هغو لومړیو شاعرانو څخه دی، چې پښتو شعر ته
بې یو فلسفي بنسکلی رنگ ورکړی او د جمالیات ټکی یې ښه روڼ
کړی دی، دده فکر تل له مادي خوا څخه معنوي او الهي افکارو ته
تمایل لري، له مادي اشعارو څخه تل معنوي او مافوق الطبیعه
نتایج اخلي او یوازې د مادیاتو په ستاینه کې ځان نه ډوبوي.

«له خورا پخوانۍ زمانې، بلکې له هغه عصره چې انسان لومړی
پلا پر دې دنیا سترگې غړولې دي، نو ده ته د کایناتو د لیدنې او
کتنې خوند پیدا شوی او پر دې نړۍ یې ډېر بنسکلي موجودات
لیدلي دي.

دې بنسکلا انسان تر خپل اثر لاندې نیولی او دده د فکر او
عقلانیت په سلسله کې د بنسکلا خوښوونې او جمالیات جذبه پیدا
شوي ده، له هغه وخته چې فلسفي میلان او د شیانو په حقایقو کې
فکر کول په انسانانو کې ډېر شوي دي، نو له (افلاطون) او (ارسطو)
څخه رانیولې بیا تر (کانت) او (هوم) متاخرو فیلسوفانو پورې ټولو
پر بنسکلا او بنسکلا پېژندنه بحثونه کړي او مخصوصاً کانت
(۱۷۰۹م) په علمي ډول دغه مباحث ترتیب کړل، دی وایي چې: جمال
یو مستقیم او بې غرضانه لذت او هسې یو خوند دی، چې د بل
مقصد او غرض لپاره نه دی، بلکې په خپله دی مقصد دی او فنون
هم د حسن او بنسکلا د اظهار وسایل دي، مثلاً د خبرو فنون او د

رقص او پېښو فن او رسامي او نور هر يو ځانته د ښکلا او جمال ترجماني کوي، د کانت په علمي تعبير، جمال يو بې غرضانه او سيده سم خوند دی، چې انسان مستقيماً په فطري ډول رابطه ورسره لري، خو هغه وخت چې نظر پوخ شي او د انسان کاته په غور او تدقيق وشي، نو له ښکلا او جمال څخه ښکلوونکي ته ميل کوي او په مادي ښکلا کې يو ابدي او جاويدان نور او تلپاتې رڼا پلټي، د عرفان په دنيا کې د انسان دا لومړی قدم دی او هغه وخت چې له اثره موثر او له موجوده موجود ته لار ومومي، نو د (الله نورالسموات والارض) پر اساس د جمال پر نندارو بوخت شي او د مينې په درياب کې هسې لاهو شي چې بې له هغه نوره بل څه نه ويښي.

د شيخ شعر هم اساساً پر دغو جمالي او عرفاني افکارو بنا شوی دی، دی وايي: که لمر او سپوږمۍ روښانه دي، که پر دښتونو باندي گلان خاندي، که په پسرلي د ځمکې مخ زرغونېږي، که په غرو کې د مينې شپېلۍ غږېږي که بوراوي پر گلو کرېږي، دا ټول د يوه ابدي او تلپاتې جمال مظاهري او انسان تل ددغه جمال په مينه ژوندي پايي او هر شی د جمال يو څړی دی. انسان په خپله هم د قدرت له فياض او ښکلي چينې راوتلی دی، نو په دې دنيا کې هم پر ښکلا مين دی او تل ميل لري، چې بېرته خپل پرېښي وطن او ښکلي مرجع ته ولاړ شي، نو شيخ متي هم کت مت دغه فکر تصويروي او د نورو روحاني او عرفاني شخصيتونو غوندې خپلې روحاني سرچينې ته لېوالتيا او ميلان پيدا کوي.

د شیخ متي له دغه یوه شعره دده لوړ عرفاني او فکري او فلسفي مقام ښکاري، دی هم لکه د نورو پخو عارفانو په شان هغسې فکر کوي او په جمالي فکر کې د کایناتو له مناظرو او ښکلو مزایاوو څخه عرفاني او روحاني نتایج اخلي او د جمال منبع فیاض ته رجوع کول غواړي، هغه چې انساني روح له هغې منبع فیض مومي چې «و نفخت فيه من روحي» علاوه پر دغو عرفاني لوړو افکارو چې شیخ متي په خپل شعر کې څرگند کړي دي، دده د افادې طرز او ژبه خورا خوږه ده، په روانو، سلیسو او خوږو اشعارو کې یې لوړ او مغلق فلسفي مطالب هسې ځای کړي دي، چې دده د ساده او خواږه شعر په ترڅ کې هسې ښکاري، لکه خورا معمولي او سهل مطالب.

دا چې شیخ متي د جمالیات مقاصد په خوږه او جمیله ژبه ویلي دي، د ژبې او وینا ښکلا ده، په شعر کې یې د غږ ښکلا یانې موسیقیت هم پټ دی او دده شعر اساساً د پښتنو د بدلو پر وزن په خواږه غږ ویل کېږي، نو ده گنې د ښکلا پر فنون په دغه شعر کې سره یوځای کړي دي، اصل شعر پر جمالي فکر او نظریاتو باندې بنا دی، ژبه یې هم ښکلې او جمیله ده او د شعر وینه او تغني هم په غږیزه ښکلا او موسیقي پورې اړه لري» (۱۳: ۵۴۰-۵۴۳).

د ژبني جوړښت له مخې دا شعر هم په هغو شعرونو کې راځي چې نږه پښتو لغتونه په کې راغلي دي. لکه: (غاړه) (په پښتو کې مجازاً د نل نغمه ده)، ویرژلی (غمجن)، جنډی یا زونډی (پخوانیو گل ته ویل)، خو اوس هم د گل په مانا دی او ځینې پښتانه یې د

نامه په ډول (جنډیې خان، جنډو خان یا ژوندی خان) وایي، برین (لوړ باغ) اوس دا کلمه ژوندی نه ده. اغېزه (اغېز، اثر)، پاسوال (ساتونکی، حافظ) دا کلمه پخوا ویله کېده بنایي پاچا هم پاسوال بلل کېده. پرتمین (د پرتم خاوند)؛ اوس هم پرتمین کارول کېږي، پرتم د شکوه او جلال په مانا. سین (د سیند مخفف دی) د دربار په مانا. ښکلا (د ښکلي له ریښې څخه د جمال په مانا)، کرېدل (چاپېر گړځېدل، طواف)، هیښ (حیران)، لورنه (مهرباني)، سوځند (سوزان)، رپ (تپش، رپېدل)، پلور (قیمت)، سمی او سما (د سم له ریښې څخه پخوا ویل کېده (صلاح او سموالی)، څری (قاصد)، هسک (اسمان)، پرتم (د بدبه)، پنځ (پنځېدل) پخوا د خلقت او پیدایښت په مانا و، نو پنځ باید مخلوقات او جهان وي. سته (پنځ)، تون (ځای)، سورې (نارې)، غاړې (غاړې)، بارل (اوس نه شته بنایي پخوا د نفع غوښتلو په مانا و)، چونی (بلبل).

یو څو دري لغتونه او یا هم پښتو او دري مشترک لغتونه په کې هم شته، لکه (بیدیا، برباد، سهار، خاوند، تماشا، سوچه) دري کلمې دي. او ځینې عربي کلمې لکه (جمال، کمال، مثال، قدرت، عشق، عدم، ابلیس، ادم) او ځینې نورې هم په کې شته.

د شکلي جوړښت له مخې هم لکه پورته چې یادونه وشوه پر دې شعر له عربي ژبې څخه د راغلو شعري فورمونو قواعد نه تطبیقېږي، دا نظم ټول لس بندونه لري چې هر بند یې شپږ مسرې لري. د ځینو بندونو مسرې یې د قافیو ترڅنګ ردیفونه هم لري، خو

ځينې بيا له رديفونو څخه ازادې دي. د هر بند په پای کې يو خانگړی کسر لوېږي، چې يو بيت لري. او مسرې يې په خپل منځ کې گډه قافيه لري، ځينې کسرونه يې د قافيې ترڅنگ گډ رديف هم لري، د بندونو څلور مسرې يې د څلوريزې بڼه لري، خو کسرونه چې ورسره زيات شي، دا شکل بدلوي، د ټولو مسرو د څپو شمېر يې سره مساوي دی، هره مسره يې (۹) څپې لري، البته يوه نيمه مسره کې د کلمې د اوسني تلفظ او بڼې له مخې بېوزني احساسېږي. څرنگه چې دا شعر نسل په نسل تر مورېه رارسېدلی، نو کېدی شي د ځينو کلمو د اوسنۍ او پخوانۍ بڼې تلفظ کې بدلون راغلی وي. له محتوايي پلوه لکه څنگه چې دمخه وويل شول، دا يو عرفاني او تصوفي شعر دی چې په پښتو کې تقريباً د خپل ډول ستر عرفاني شعر گڼل کېدی شي.

بابا هوتک (۶۶۱-۷۴۰هـ)

بابا هوتک هم د ترنک د ناوې له مشهورو پښتنو څخه دی، چې هم د عرفان او هم د مشرتوب صفات لري او پر دغو ښېگڼو سربېره د پښتو ژبې يو ډېر نامي شاعر هم دی، د مورخانو په قول دی د (بارو) زوی او د (تولر) لمسی و او تولر هم د بابا غلجي له کورنۍ څخه، چې دا کورنۍ هم په پښتنو کې مشهوره ده او د بېټ نيکه له معروف خاندانه راوتلې ده، چې ډېر ادیبان او مشران په کې تېر شوي او د (۶۰۰هـ) په حدودو کې د ترنک د غاړو د پښتنو مشرتوب په دغې کورنۍ پورې اړه درلوده. بابا هوتک له دغې کورنۍ څخه يو نوميالی مشر و، چې پر (۶۶۱هـ) په اتغر کې زېږېدلی او دا ځای اوس هم په دغه نامه مشهور او د کلات جنوب شرقي خواته د هوتکو او توخو مسکن دی، څرنگه چې د بېټ نيکه د کورنۍ، صلاح او تقوا مشهوره وه، نو هوتک هم عمر په عبادت او صلاح تېراوه، په پښتنو کې دده کرامات مشهور وو او د سرداری او باداری مقام يې هم درلود. بابا هوتک د مغولو په دوره کې لومړی پښتون شاعر دی چې د خپل وطن دفاع يې کړې او د مغولو پر وړاندې په جگړو کې يې لاس درلود، دده د رشد او زلمیتوب عصر د (۷۰۰هـ) حدود دي چې دغه وختونه د مغولو د واک د خپرېدا او د دوی د سلطنت د ارتقاء دوره ده، دا هغه وخت دی چې د غوريانو

عظمت کښته شوی او د فبروز کره د لوړتیا زمانه تېره شوې ده، په هرات کې (آل کرت) او په سیستان او خراسان کې نور محلي امراء له مغولو سره اوبه غلبلوي او شپه او ورځ ورسره تېروي، پښتانه اکثر یا د مغولو له تاراکه غرو ته ختلي دي، یا د ارغنداو او ترنک په ورشوگانو کې ژوند کوي، له دوی سره جنگونه کوي. خپله خپلواکي او ازادي ساتي، چې د ازادۍ دا جگړې د پټې خزانې مولف هسې بیانوي:

«نقل دی، چې په هغه وخت کې به هر ځل مغولو د ارغنداو پر غاړو لوټ کاوه، اتغر او اولان او کلات به یې تالا کول. بابا هوتک خپل قومونه راټول کړل او د سره غر سره یې پر مغولو شخړه بوتله، په دې جگړه کې مغول تالا شول او پښتنو گړنډیو ډېر ووژل، ماته خپل پلار داود خان داسې نقل وکا، چې سور غر په دغه ورځ د مغولو په وینو داسې لژند شو، چې پلوشو د لمر به برېښانده کا...»
(۵۱: ۸)

«بابا هوتک له مغولو سره ډېر جنگونه کړي دي، تل یې د ارغنداو پر غاړو د دوی د تالاو دفاع کوله او پښتانه چې په (اتغر) او (مرغه) کې پراته وو، دده تر مشرتابه لاندې د وطن په دفاعي جگړو کې شامل وو، دا زړور مشر او سپین زبیري د عمر پر نهه او یایم کال پر (۷۴۰هـ) کال وفات شوی دی.

د پښتو شاعری په تاریخ کې بابا هوتک لومړی شاعر دی، چې د مغولو الې پر خلاف یې شعر ویلی دی او دی د هغو ټولو شاعرانو

پېشوا گنېل کېږي، چې په وروستيو دورو کې د مغولو مخې ته درېدلي او په قلم يا توره يې په وطني دفاع کې برخه اخيستي ده.

د بابا هوتک يو تود حماسي شعر چې په ملي وزن غږول کېږي، د پتې خزاني مولف د خپل پلار له خولې په هسې ډول رانقلوي:

«د مغولو په يوه شخړه کې پښتانه لږ او بې قوته وو، چې د سرو مغولو پېښه راغله: د بابا هوتک يو څو خپلوان ومړل، ده په لورېرغ دا حماسي سندره وويله او خپل زلمي يې په جگړه کې تاوده کړل، څو دوی په دښمنانو باندې بری وموند» (۱۳: ۴۵-۴۶)، هغه سندره داده.

پرسور غر بل راته نن اور دی
وگړي به جوړ راته پيغور دی
پر کلي کور باندې مغل راغی
هم په غزني هم په کابل راغی

غښتليو ننگ کړي دا مو وار دی
مغل راغلی په تلوار دی
په پښتنخوا کې يې ناتار دی
پر کلي کور باندې مغل راغی

آدمرغی غبنتلیو راسئی
پر ننگ ولاړد پنبتنخا سئی
تورې تېرې غشی تر ملا سئی
پر کلي کور باندي مغل راغی

زلمو په غشیو کړی وارونه
د تېرو تورو گوزارونه
ور وړاندي کړی خپل ټیرونه
پر کلي کور باندي مغل راغی

زما د زلمو وینې بهېرې
خمکې او غرونه په سره کېرې
میرخی غلې او ترهېرې
پر کلي کور باندي مغل راغی

پنبتنو هلی په غره جنگ دی
سور غر په وینو د دوی رنگ دی
مهال د تورې دی د ننگ دی

پر کلي کور باندي مغل راغی

زلمو پر تنگ خانونه مڙه کڙي
دبڻن په غشيو مو پييه کڙي
د پښتنخا ځمکي ساته کڙي
پر کلي کور باندي مغل راغی.

شننه او ارزونه:

ددې نظم ژبه خوږه او له تکلفه تشه ده، خو لکه د ځينو نورو پخوانيو شاعرانو په شان مږه او نادر لغات نه لري، وزن يې هم د ملي بدلو دی، مکرر کسر لري، خو د قافيې او نيم عروضي وزن التزام يې کړی دی، د شاعر فکر هم ډېر مستقيم او د حماسي دورې استازی دی. د هغې زمانې د پښتنو وطني احساس او د مينې د ساتنې تاوده احساسات ځنې ښکاري، چې دغه افکار هم د مغولي دورې د پښتو شعر شمزی ده او تر (۱۰۰۰هـ) پورې په پښتو شعر کې په ښه ډول خوندي شوي دي. د لغوي جوړښت له پلوه لکه څنگه پورته يادونه وشوه، دا نظم لکه د ځينو نورو پخوانيو نظمونو په شان داسې کلمې نه لري چې اوس دې متروکې وي، يا دې په ژبه کې نه کارول کېږي او يا دې هم داسې کلمې وي چې مانا يې څه ناڅه بدله شوې وي، ټولې کلمې چې په دې شعر يا نظم کې

کاربدلي، اوس هم په همغه پخوانۍ بڼه ژوندي او کارېدونکي دي. ټولې پښتو کلمې يې کارولي، د نورو ژبو کلمې په کې نه شته، خو دا ټولې کلمې اوس هم په همغه پخوانۍ بڼه کارول کېږي، يوازې (ميرخی) هغه کلمه ده چې اوس په ژبه کې ډېره نه کارول کېږي او تر بابا هوتک وړاندې امير کروړ هم په خپل شعر کې کارولې ده.

د شکلي جوړښت له مخې دا نظم هم په هغو نظمونو کې راځي چې د بلې ژبې شعري يا نظمي قواعد پرې د تطبيق وړ نه دي، د خپلې ژبې پښتو ملي اوزانو سره سمون خوري، په اصطلاح د ولسي بدلو رنگ لري، ټول نظم (اوه بندونه لري)، هر بند يې څلور مسرې لري، د هر بند درې مسرې په خپل منځ کې قافيه لري او ځينې يې ردیفونه هم لري، خو د هر بند څلورمه مسره يې په ټولو بندونو کې چې د کسر په توگه راځي، هغه يو شان ده. پر کلي کور باندې مغل راغی، همدا کسر چې تکراري او ټينگاري بڼه لري، د شعر مانا ته قوت ورکوي، وزن او مانا دواړه بشپړوي او د حماسي شعر وروستی قوت او هدف پوره کوي. له کسر پرته د ټولو بندونو هره مسره (۶) سېلابه لري، خو د کسر مسره یې لس څپې لري. له کسر پرته د مسرو د څپو شمېر ددې سبب شوی چې نظم مشترک وزن پيدا کړي او د کسر مسره بيا ددې سبب شوې چې هم اهنگ او وزن راتاو کړي، په اصطلاح ويې تړي او هم پر هدف ټينگار وکړي. له محتوايي پلوه لکه چې دمخه اشاره وشوه دا يو حماسي شعر دی چې پر ملي احساساتو ولاړ دی او د همدې شعر په برکت يوه لويه سوبه د پښتنو په برخه شوه.

شيخ ملكيار هوتک

د (۷۴۹هـ) حدود

شيخ ملكيار د بابا هوتک مشر زوی و او له خپله پلاره يې ادب، توره او مشرتوب په ارث وړی و، دی هم لکه خپل پلار د پښتو شاعر او هم د خپل قوم مشر و، د پلار تر مرگ وروسته يې د مشرتابه پگړۍ پر سر کړې وه.

دده د زېږېدو کال (۷۱۵هـ) دی د پلار د وفات پر وخت د (۲۵) کالو زلمی و، دی جسماً هم قوي او غښتلی پهلوان و له لسو سپرو سره به يې يوازې مقابله کوله، د بابا هوتک تر وفات وروسته د ملي دفاع وظيفه هم دده پر غاړه لوبدلې وه او د مغولو د يرغلگرو لښکرو په مقابل کې د پښتنو ملي مشر گڼل کېده.

ملکيار د کلات د (سیوري) په لتو کې له خپل قوم سره اوسېده او دا هغه ځای دی چې تراوسه هم هوتک په کې اوسېږي، ده په سيوري کې خپل قوم زراعت او ودانۍ ته راوباله، کارپزونه يې وکښل، نو مغولو چې ددې ځای زراعتي عمران وليده، پر (سيوري) يې هم يرغل وکړ او د پښتنو مېنې يې ور ورانې کړې، دلته هوتک او د دوی مشر ملکيار مجبور شول، چې (مرغې)، (ږوب) او (وازي خوا) يانې د (سیوري) شاوخوا ته سره متفرق شي، خو ملکيار چې وطنپال، توريالی او پوهاند مشر و، د مغولو مخې ته ودرېده او له

دوی سره یې د خپلواکۍ جهاد جاري وساته، په پای کې پر مغولو بریمن شو او سیوری یې بېرته ونيو، دغه ځای یې بیا ودان کړ. دا کورنۍ د ترنک په ورشوگانو کې تراوسه لاهم شهرت لري، د ملکيار تره چې د بابا هوتک ورور و، (توخي) نومېږي او د (توخي) زوی «نور بابا» هم د ملکيار معاصر او ملگری و. دوی لکه خپل پلرونه روحاني ژوند هم درلود او تل په پښتنو کې په صلاح او تقوی مشهور وو او په پای کې تر (۱۰۰۰هـ) وروسته د توخي له کورنۍ څخه سلطان ملخی مشهور مشر راووت، چې د اورنگزېب معاصر دی، خود بابا هوتک له پښته هغه مشهور ملي قايد او ازاديخواه پښتون پيدا شو، چې مورې يې حاجي ميرخان نيکه (ميرويس خان) بولو او ده د (۱۱۲۰هـ) په حدودو کې د پارس د صفوي کورنۍ له اسارته خپل قوم وژغوره، په کندهار کې يې د پښتنو د استقلال بيرغ لوړ کړ او وروسته دده اولادې تر اصفهانه پاچاهي وکړه.

پټه خزانه د ملکيار په باب دا نقلونه ليکي:

«يوه ورځ ملکيار بابا د خپل تره توخي کور ته ولاړ او د خپل تره زوی «نور بابا» يې وليد، چې غشی تېره کا، ملکيار ځنې پوښتنه وکا، چې تربوره دا څه کړې؟ هغه ويل: د مغولو په جگړو کې ستا ملاتړ يم، ملکيار بابا دعا وکړه ورته، چې تربوره! اتل سوېمن اوسې، وايي، چې هر وخت به نور بابا په جگړه کې بری موند او ماته يې د هېچا په ياد نه ده.

هسې نقل کا، چې یوه ورځ د مغولو تاراګ پر سیوري راغی او هغه وخت د ملکيار بابا په کلا کې څوک نه وو، پرته له بنځمنیو نور بابا چې خبر سو ژر یې ځان هغه کوټ ته ورساوه او په یو تن یې مغول وشړل او ډېر یې مړه کړل، دا ټول د ملکيار بابا د دعا برکت و...)) (۵۱: ۱۶)

له دې روایاتو څخه دې کورنۍ او د ملکيار شخصیت ته د پښتنو د ذهنیت او فکر نسبت ښکاري چې خلکو په څه احترام ورته کتل او دده مقام یې څومره لوړ ګاڼه.

د ملکيار شعرونه:

داسې ښکاري چې ملکيار د مینې ډک زړه درلود او د عشق او مینې پر لار یې قدم واهه او کله کله به یې عشقي سندرې هم ویلې. پټه خزانه دده یوه داسې عشقي سندره رانقلوي چې په پښتو اشعارو کې د وزن، بحر او مضمون له پلوه ډېر قیمت لري او خاص د یوه ساده او عشقي پښتني فکر ښکارندويي کوي، داسې سندرې د پښتو په ولسي شعر کې خورا ډېرې دي او په یوه خورا مست او طنان غږ ویلې کېږي، چې د پښتنو د مخصوصو الحانو او موسیقۍ یو خوږ ترنم او لحن دی.

ملکيار د طبیعت په سپېڅلې لمن کې دا عشقي سندره د رود پر غاړه د سپینې سپوږمۍ په ښکلې رڼا کې غږولې ده، دده خطاب څپاند رود او ډک سین ته دی چې دده او محبوبې ترمنځ حایل شوی دی د مینې اور ده ته قرار نه ورکوي او دی داسې تصور کوي چې

دا اور حڪه چي ڊپر تيز دي، نو د سين خيبي، توپان او د سبل زيبري
اوبه به وچي ڪري.

د سين پرغاره ناست دي، نه شي تبريدلای، نو د محبوبې کلي ته
د سپورمي په ذريعه خپل احترام وړاندې کوي او په پای کې دي
خپانده سبل ته د ميني به قوت خطاب کوي او تري اوري.

د ملڪيار دا د عشق شپه او د ميني ويناوي د پتي خزاني خاوند
داسي نقل کوي:

«هسي نقل کا، چي په سنه (۷۴۹هـ) کي په پسرلي ترنک ڊپر ډک
شو، په سختو نيزو او په يوه مياشت يي چر ونه موند او خورا ډک
غارې غارې بهېده، ملڪيار بابا چي د ترنک خنډو ته راغي هسي
سندري يي ويلې» (۵۱: ۱۴)

ترنک بهېري	ترنک بهېري	غارې تر غارې
زما زرگي خو		
خپل لالی غواري		
د ترنک روده	که روده روده	خاوند دي وچ کا
چي زرگي مومي		
زما خپله سوده		
نيز د بيلتون دي	که نيز دي نيز دي	زړه نيزه وري
په وير ژرلي		
په غم زبون دي		
په زړه يي اور دي	که اور دي اور دي	دا اور به وچ کا
د وير نيزونه		

بل ډېر په زور دی
 نمنځه یوسه سپینې سپورمیه
 ورتنه ووايه چې ترنک تال کړم
 ستا له خولگیسه
 که خړو خړو اوبو سوان کړئ
 بېل ملکیار دی
 پاتې له یار دی
 سوب یې جانان دی.

شننه او ارزونه:

له لغوي پلوه دا شعر له نړه پښتو کلمو څخه رغېدلی، د بېلې
 ژبې کلمه په کې نه شته، ځینې کلمې یې داسې دي چې اوس یې
 ځینو ته مانا ډېره څرگنده نه برېښي، نېز (سېلاب) چې (د اوبو هغه
 وروستی برخه چې اوبه په کې په تېزۍ سره راځي)، سوده (ډاډ او
 اطمینان)، نېزه وړی، د سېلاب خس و خاشاک، سوان، (سهولت او
 رعایت)، سوب (حاضر) چې اوس په ژبه کې ډېر زیات نه کارول
 کېږي، په تېره بیا سوده او سوان.

له شکلي پلوه هم دا یوه ځانگړې ولسي بدله ده چې خپله د
 پښتو شعر وزن او اهنګ لري او د پښتو د خپلو قواعدو تابع ده.

ټول شپږ بندونه لري، هر بند یې پنځه مسرې، د سر د لومړي بند
 درېیمه او پنځمه مسره یې مشترک اهنګ لري، د سر لومړۍ دوه
 مسرې یې خپلمنځي قافیه لري. په حقیقت کې یوه مسره دوه ځله
 تکرارېږي. د دویم او درېیم بند لومړۍ دویمه او پنځمه مسرې بیا

خپل منځ کې هم قافیه دي، پنځم او شپږم بند بیا له نورو سره یوڅه
جزیې توپیر لري، لنډه دا چې دا داسې یوه ولسي بدله ده چې د
پښتو له ځانګړې موسیقۍ سره اړخ لګوي او د نورو مقیدو
قافیوالو وزنونو کوم خاص فورم پرې د تطبیق وړ نه دی. له
محتوایي پلوه یوه عشقي بدله ده چې د طبیعي مینې اظهار په کې
له ورايه ښکاري.

اکبر زمينداوري

د (۷۸۰ھ) حدود

لوی استاد علامه عبدالحی حبيبي وايي: «اکبر زميندواری د پښتنو له نوم ورکو شاعرانو څخه دی، چې دده اثار هم ورک دي او يوازې يو څو پاڼې يې په زمينداور کې ما ميندلې وې چې دا نوم ورکي شاعر د هغو پاڼو په مرسته وپېژندل شو.» (۱۳: ۵۵۲)

لکه تاسې چې تر دې وړاندې په بېلابېلو برخو کې ولوستل، (داور) زمور د وطن يو معروف ولايت او ډېر عمر د اسلام له پيل څخه بيا د مغولو تر تاراکه د مدنيت او ثقافت مرکز و مشهور ښارونه يې لرل او (اکبر) هم په دغه ځای کې زېږېدلی و.

دا شاعر هم د مغولو د دورې په پيل کې ژوندی و او د هغو شاعرانو له مخکښانو څخه دی چې دوی په خپلو اشعارو کې د مغولو له تاراکه شکوې کړې دي، يا يې د هغو مظالم ليدلي دي. دی په يو بيت کې هسې وايي.

د مغلو تمر هسې په اور و سوم

چې به هېر په دې ماتم زمينداور کړم

له دې بيته ښکاري چې دی د (گوډ تيمور) معاصر دی، ځکه چې (تمر) د تيمور پخوانی املا ده او دې پاچا له (۷۷۱-۸۰۷هـ) پورې سلطنت کړی دی، نو د اکبر د ژوندانه عصر هم په دغو کلونو

(۷۸۰هـ) حدودو کې ټاکلای شو، ځکه چې امیر تیمور په (۸۰۰هـ) د افغانستان نور ځایونه ونيول او له کابله یې د هند خواته حرکت وکړ.

د اکبر شعرونه:

د اکبر ډېر لږ اشعار د زمانې له انقلابه خوندي پاتې دي، یوازې له څو زرو پاڼو څخه موږ باور کولای شو، چې دی د دېوان خاوند و او په شعر کې یې غزل او مثنوي موږ ته پاتې دي. اکبر که څه هم په عروضي ډول لکه پارسي غزلیات ویلي دي، خو په ملي وزن هم دده د شعریو څو نمونې شته او دده دغه مخصوص ډول پښتو اشعار او نور عروضي غزلیات دواړه سلیس او خواږه دي. په دې مثنوي کې اکبر د مینې د دنیا ډېر نازک حالونه او احساسات تصویر کړي دي:

مثنوي

زه عاشق یم یار هم نیز
نور څه نه لرو تمیز
یو پر بله عاشقان یو
په خپل عشق کې صادقان یو
یو پر بل پسې رنځور یو
چې نږدې نه یو مهجور یو
عشق که نه دی که بلا دی
پیدا کړی زم موږ مولا دی
که رغ نه کا عاشقان څوک

مړه سي دوی پر دا جهان څوک
خو بـه دواړه شهیدان وي
که رښتیني مسلمان وي
زه که مخ په اوبنو سور کړم
زړه کباب صورت تنور کړم
لایق دا چې دا زه وکړم
شه تهمت به پر یار نه کړم
ولې هر ځای زه بېلتون کړم
بیاد سرو اوبنو، رژون کړم
هم اشنا خوار کړم هم ځان
بیا تهمت کړم پر دوران
که نژدې که پر هېواد یم
زه دده په خیال و بیاد یم
چې غه بڼه دیدن یې یاد کړم
په تش خیال یې خاطر بناد کړم
زه چې ژاړم مراد مې دادی
چې اشنا له ما جلادی
که مور بیا سره خوشحال سو
چې محکوم ز مور وصال سو
زه دیار سم، یار مې خپل سي
زه بلبل سم، یار مې گل سي
په سپین مخ باندي تپېږم
چې دی خاندي ترې جارېږم
د لیدو شربت یې نوش کړم

غم د هجر فراموش کړم
سره کنبښنو په خندا سو
په دا تېر احوال گویا سو
چې تېر سوي په هجران دي
خوشحال شوي غمنازان دي
له غه پسه به صحبت کړو
زده زړونه به راحت کړو
چې غماز پاڅي له میانه
همنشین شوم له جانانه
چې غماز له میانه دور سي
نور که شپه وي هم به نور سي
ولې یار زما خواهان دی
بیا په عشق کې پهلوان دی
دېر نفرت کاله غمازه
رب دې دی کاسا سرفرازه
زه هر څو چې باندي چوريم
خو دده په پند ماموريم
که زلمی دی خو عاقل دی
بیا د عشق په کار کامل دی
تر مازیات د عشق په کار دی
هم معشوق هم مینه دار دی
خو په خپله ترې جلا شوم
مدام سر په واویلا شوم.

شننه او ارزونه:

په دې مثنوي کې اکبر د عشق او مینې هغه نازک او خونډور
حالونه تصویر کړي دي، چې عاشق او معشوق دواړه یو له بله سره
غواړي، یوه د انجذاب او ایتلاف قوه په ټولو کایناتو کې ساري
ده، چې عارفان هغه عشق بولي او نور پوهان یې د جاذبې په نامه
یادوي.

د کایناتو په اتومي ذراتو کې، چې دا عالم ځنې جوړېږي، یوه
قوه پرته ده چې تل دوی سره نسلوي، دغه قوه په انساني افرادو او
بیا په اجتماعاتو کې هم تاثیر لري، عارفان له دغه تجانس او
مجازبې څخه چې «عشق» یې بولي، دا نتیجه اخلي چې بدن او
مواد خو په مادي دنیا کې یو له بله علاقه سره لري او یو بل
غواړي، خو د انسان «روح» تر مادي لوړې یوې بلې مرجع ته میل
کوي، ولې چې دا «روح» په ابتداء کې هم له هغې خوا راغلی دی.

اکبر په خپله مثنوي کې دا خبره چې عشق په حقیقت کې
معشوقه او جذب یوه مجاذبه ده، په ښه ډول ادا کړې ده او د روم له
مولانا سره همغاړې شوی دی، چې وایي:

زه چې ژاړم مراد مې دادی

چې اشنا له ما جلا دی

ځکه چې مولانا هم هره ژړا او ناره په «ازجدائی ها شکایت
میکنند» تعبیر کړې ده.

د اکبر زمينداوري دا شعر لکه څنگه چې يادونه وشوه په مثنوي فورم کې ويل شوی دی. دا په واقعيت کې په پښتو کې لومړنۍ مثنوي وه چې تر دې دمه لاسته راغلې ده. البته تر دې وړاندې هم داسې نظموه شته چې مثنوي فورم ته نږدې دي، لکه د بېت نيکه مناجات خو پوره او کره مثنوي همدا ده چې زمينداوري ويلې ده. په دې مثنوي کې له لغوي پلوه د دري او عربي ژبو دواړو خپل خپل تاثيرات شته دي. په دې مثنوي کې (نيز، جهان، دوران، ديدن، مراد، نوش، فراموش، گويا، غماز، ميان، خواهان، سرفراز، چور، دوران، مامور، همبش) او ځينې نورې دري کلمې دي. (په خپله مثنوي، عاشق، تميز، عشق، صادق، مهجور، شهيد، محکوم، وصال، هجر، نفرت، عاقل، کامل، معشوق) او ځينې نورې بيا عربي کلمې دي.

پښتو، دري او عربي د دري واپرو ژبو کلمې چې په دې مثنوي کې کارېدلي دي، داسې کلمې په کې نه شته چې اوس دې په عادي محاوره کې له دورانه غورځېدلې او يا دې متروکې شوې وي، بلکې ټولې هغه کلمې چې په دې نظم کې کارېدلي هغه اوس هم په ورځنۍ ژبه کې کارېږي.

د مثنوي فورم چې هر بيت يې خپلمنځي قافيه لري، رديف په کې اختياري دی او د بيتونو وروستی برید يې هم قيد نه دی، دا ټول قوانين پر دې نظم د تطبيق وړ دي. له محتوايي پلوه دا د مينې او عشق يوه مثنوي ده چې مرکزي او يا هم ټوله محتوا يې همدا د

مینی او محبت خبرې دي، نور ټولنیز، سیاسي، مذهبي او نور مسایل په کې نه دي داخل شوي. یانې دا چې په لنډیز سره ورته یوه عشقي مثنوي ویلای شو.

د اکبر له حیات او احواله مور نه یو خبر، خو یوازې له یو څو شعرونو څخه دده د فکر ډول معلومېږي او بنکاري چې د خپل عصر یو ادب پوه سړی و او هغه ادبي تمایلات او ذوقونه چې دده په عصر کې وو، ده ته بنکاره شوي وو او همدارنگه په دغو ادبي جریاناتو کې یې مخصوصاً د پښتنو شاعرانو روجي میلان او ذوق هم ساتلی و، چې دده له دغې خورا مستې پښتو بدلې څخه بنکاري:

زه چې په مینه معشوقو د بنگرو شرنګ لره ځم
زه د هجران د بېلتانه د تورو جنګ لره ځم
زه اپوته یېم په هجران سره قرار نه لرم
هجر مې اوږد شو د وصال د امید کار نه لرم
بېلتون په خوله راکړې خپېرې زه لا عار نه لرم
وام د معشوق پر سینه پروت زه تور لونګ لره ځم

ځینې یې ولې څوک عاشق څو رنگ په تورې کاندې
پر خوار مین د شها هومره هورې ژورې کاندې
بې نیازه نکا چې پلوه مخه لیرې کاندې

چې راوپاڅي په اخلاص چې خپل خو رنگ لره ځم

اول خو ته نجلۍ په عشق باندې اقراره شولې
اور دې راپورې کی نور کښېنستي قراره شولې
هېڅ گفتگوی له عشقه نه کوي بېزاره شولې
یو وار خو ووايه قرار چې د یار څنگ لره ځم

د اکبر زميند اوري په دې بدله کې هم داسې لغتونه نه دي
کارېدلي چې هغه دې اوس متروک شوي وي. یوازې اپوته
(پرېشان) او څو رنگ (زخمي) په اوسنۍ محاوره کې کارېږي.

د عربي او دري ژبو کلمې په کې هم کارېدلي (معشوق، هجر،
قرار، وصال، اخلاص، عار، عاشق، قرار) او ځينې نورې عربي
کلمې دي. (اميد، بی نیاز، گفتگوی، بېزار) يې دري کلمې دي.

دا بدله هم په هغو فورمونو کې نه ده ویل شوې چې ډېر زیات
معمول دي. د پښتو ولسي ادب له نورو بدلو سره ورته ده. البته
بدلې هم داسې نه دي لکه د غزل او مثنوي او یا نور فورمونه چې تر
ډېره حده ثابت شکلونه لري.

دا بدله درې بنده لري، د سر بند يې شپږ مسرې او دوه نور
بندونه يې هر يو څلور څلور مسرې لري. د سر لومړی بیت يې په
خپل منځ کې گډه قافیه لري چې په حقیقت کې مطلع گڼل کېږي او

درې مسرې نورې يې په خپل منځ کې گډه قافیه لري او وروستی یا شپږمه مسره يې بیا د مطلعې قافیه تعقیبوي. په نورو دوو بندونو کې بیا د هر بند درې مسرې په خپل منځ کې گډه قافیه جوړوي او د څلورمې مسرې قافیه يې بیا د مطلع د قافيې تابع ده. هر بند يې په خپل منځ کې ځانگړي ردیفونه هم لري.

ددې بدلې د ټولو مسرو د څپو شمېر سره مساوي دی، یانې دا چې هره مسره يې (۱۵)، (۱۵) څپې ده. همدا څپیز خجیز جوړښت د مشترک وزن او اهنګ د ټینګښت سبب شوی دی. له محتوايي پلوه د زمینداوري دا بدله هم د هغه د مثنوي په شان عشقي محتوا راټولوي او انځوروي.

اوس راځو د اکبر زمینداوري دوو غزلونو ته!

د خپل ځان له حیرانۍ شه ویل کړم
د عشق ویر به تل په خپله پټول کړم
ما مدام لکه بورا پر گلو گڼت کړم
اوس به ځم په سرتور سرفراق د گل کړم
د غماز لړمون به زه په لمبه کښېږدم
ځینې هېر به دیار بزم گل او مل کړم
زما دیار د مینې اور په زړه کې بل دی
زه به سر او مال نښندم دید به حاصل کړم
د بېلتون له ویره ژاړم او بڼکې وینې

زه «اکبر» پر خپل اشناد سر بنسندل کړم.

چې مدام زه ستا و مخ و ته نظر وړم
د بېلتون له بیړي زړه زبرو زبر وړم
که په ما دې حکم وشي چې خادم شه
دغه ستا د نغري سور انگار پر سر وړم
چې جمال په مهر او مینه رانکاره کې
شین توتي شم په هوا د مینې پر وړم
چې گفتار دې په بڼه مینه راته وسي
نو بډای سم کوټې کوټې در گوهر وړم
که مې وژنې که مې پېرې رضا ستا ده
ستا و غشي ته مدام موخه ځيگر وړم
چې جمال دې په هجران کې را په یاد شي
هغه دم په تصور شمس و قمر وړم
ستا د تورو څڼو خیال هسې طویل دی
تل په زړه کې دغه فکر زه «اکبر» وړم

د اکبر زمیند اوړي دا دواړه غزلې د فورم او محتوا دواړو له پلوه د غزل په تول پوره دي. په لرغونې دوره کې موږ ځینې داسې بېلگې لرو چې یا د شکل له پلوه غزل ته ورته وي او یا هم د محتوا له پلوه خو داسې بېلگې نه وي چې د شکل او محتوا دواړو له پلوه

دې د غزل په تول پوره او کره وڅېړي. د اکبر دا دواړه غزلې دا
ځانگړنې لري.

د غزل شکلي تعريف دا دی چې مطلع او مقطع ولري، يانې د سر
بيت يې په خپل منځ کې گډه قافیه ولري او د نورو بيتونو د هر بيت
دويمه مسره يې په قافیه کې د مطلع قافیه تعيب کړي، ردیف په کې
اختياري دی، خو که مطلع کې يو ځل راوړل شو، نو په نورو مقفې
مسرو کې يې راوړل حتمي کېږي. دا دواړه غزلې ردیفونه لري، د
غزل د بيتونو شمېر له (۵) څخه تر (۱۵) پورې اټکل کېږي، د اکبر
زمیند اوري لومړی غزل (پنځه) بيته او دویم يې (اوه) بيتونه لري. په
لومړي غزل کې (ويل، پتول، گل، مل، حاصل او بنسندل) د قافيې
کلمې دي، (کرم کرم) يې ردیف دی او په دویم غزل کې بيا (نظر،
زبر، سر، بر، پر، گوهر، ځيگر، قمبر او اکبر) د قافيې کلمې دي،
(وړم وړم) يې ردیف دی.

د لومړي غزل د مسرو د څپو شمېر يې (۱۲) (۱۲) دی او د دویم
غزل د مسرو شمېر هم (۱۲) (۱۲) څپې دی، له لغوي پلوه په لومړي
غزل کې (مدام، بورا، غماز، مل، دید) دري کلمې دي او (عشق،
فراق، بزم، حاصل) عربي کلمې.

په دویم غزل، کې (مدام، زبر و زبر، مهر، پر، گفتار، دُراو
گوهر) دري کلمې او (تصور، شمس، قمر، خیال، طویل، فکر او په
خپله اکبر) عربي کلمې دي، څرنگه چې ددې شعرونو فورم هم د غزل

دی او محتوا یې هم تغزلي او غنایي مسایل دي، نو ځکه د پته د
غزل د معمول تعريف له مخې پوره غزلې ویلای شو.

سلطان بهلول لودي (واکمني ۸۵۵هـ، ۸۹۴هـ وفات)

ددې کتاب په یوه برخه کې مو د لودیانو د کورنۍ په باب لنډه رڼا واچوله، چې دې کورنۍ تر غزنوي سلطنت دمخه په ملتان کې پښتو ژبه او پښتني ثقافت خپور کړی و، که څه هم هغه کورنۍ د سلطان محمود په لاس له منځه لاړه او د (۴۰۱هـ) په شاوخوا کې یې واکمني ختمه شوه، خو د لودي قوم بقایا په هند کې وه او له دوی څخه ډېر حربي مشاهير راوتل او پر (۸۵۵هـ) کال بیا له دې لودیانو پښتنو څخه ابوالمظفر بهلول شاه د پښتنو د سلطنت اساس کېښود او هغه رڼايي بیا خپره کړه چې څلور نیمې پېړۍ دمخه د لودیانو د واکمنۍ په ړنگېدو سره پټه شوې وه.

د هندوستان په پاچاهانو کې یو معروف سپری (خضر خان) د ملک الشرق ملک سلیمان زوی دی، چې پر (۸۱۷هـ) کال د ډهلي پر پاچاهي کېښناست او دده له کورنۍ څخه څو تنو تر (۸۴۷هـ) پورې پاچاهي وکړله، چې دوی (خضر خانیه پاچاهان بولي، د خضر خان زوی (معزالدين مبارکشاہ) پر (۸۷۴هـ) کال پر تخت کېناست، څرنگه چې دا کورنۍ له پښتنو پاچاهانو سره محشوره او هم د پښتنو د محکې خلک وو، نو د دوی په سلطنت کې پښتنو او په تېره بیا لودیانو ډېر اعتبار درلود او ملک سلطانشاہ لودي د مبارکشاہ په

زمانه کې د سرهند امير و او د دغه پاچا له خوا پر (۸۳۱هـ) د «اسلام خان» په نامه هم مخاطب او سرلوری شوی و او له مشهورو خلکو څخه گڼل کېده. د سلطانشاه (اسلام خان) ورور ملک کالا (کالو) نومېده، چې دی هم لکه خپل ورور د عصر له مشهورو سپه سالارانو څخه و، په مبارکشاھي عصر کې يې په اکثر و جگړو کې برخه لرله او يو مشهور سپی و. دده زوی ملک بهلول هم له خپل پلار او اکا سره وروزل شو، څرنگه چې سلطانشاه لودي ډېر پلوی امير او په هند کې د غټ ځواک خاوند و، نو ده خپل وراره ملک بهلول ښه وروزه او تر خپل مرگ وروسته يې په هند کې پرېښود.

ملک بهلول زړور، مدبر او پوه پښتون و، د اکا تر مرگ وروسته يې استقلال وموند او د هند پښتانه يې سره راغونډ کړل، دوی ته يې د لودیانو تېر شوی شوکت ور په یاد کړ او ويې غوښتل چې بيا د لودي سلطنت مشال روڼ کړي، لومړی ده د پښتنو په ملگری سرهند او ټول پنجاب ونيول، وروسته يې ډهلی هم فتح کړ او د (۸۵۵هـ) پر ربیع الاول يا محرم کې د هند پر پاچاهي کېناست او پښتانه سرداران لکه قطب خان لودي، دریا خان لودي او نور يې د ځان ملگری کړل او د هند هرې خواته يې ښکاره فتوحات وکړل، دی د سلطنت پر وخت «ابوالمظفر بهلول شاه» بلل کېده، تر (۳۸) کالو سلطنت وروسته په ډهلي کې (قصبه جلالی) ته نږدې پر (۸۹۴هـ) وفات شو او تر ده وروسته يې زوی (سلطان سکندر) پر ځای کېناست او دې کورنۍ تر (۹۳۲هـ) پورې په هند کې پاچاهي کوله.

د سلطان بهلول لودي شعر:

سلطان بهلول لودي، لکه د توري او تدبير خاوند چې و، دغسي بي ادبي ذوق هم درلود او کله کله به يې شعر هم وايه، دده په دربار کې به په پښتو خبرې او مشاعرې کېدې او دا لودي سلطان لکه خپل اسلاف (د ملتان لوديان) د پښتو ژبې شاعر هم و او دده يو شعر د پټې خزاني مولف ضبط کړی او دده احوال يې هم داسې کښلي دي.

«په مخزن افغاني کې نعمت الله هسي کښلي دي چې ملک بهلول د ملک کالا زوی و، په هندوستان يې د سلطنت لوا هسکه کړه او دغه ملک له لودي طايفي څخه و له ډېرې زمانې دې لودي تير سلطنت کا په هند کې، ملک بهلول په سرهند د اسلامخان تر وفات راهيسې استقلال وموند او تر جنگونو په وروسته يې پر دهلي خطبه او سکه ووهله، پاني پت، لاهور، هانسي او حصار او تاگور يې د ملتان تر څنډو پورې ونيول او د هندوانو د راجگانو سره يې سخت جنگونه وکړل او اته دېرش کاله يې پر هندوستان سلطنت وکا او ډېر عادل او عالم پادشاه و په (۸۹۴هـ) کال وفات شو، لکه چې وايي:

به هشت صد و نود چهار رفت از عالم

خديو ملک ستان و جهانکشا بهلول

د سلطان بهلول عليه الرحمه وفات په تبه د جلالی په قصبه کې
و... (۵۱: ۷۶)

تر دې وروسته د پټې خزاني مولف د محمد رسول کلاتوال د
بياض په حواله ليکي چې خليل خان د سلطان بهلول د دربار شاعر
يوه پښتو رباعي د سلطان په ستاينه کې ويلې وه، چې دغه رباعي
به وروسته د خليل خان په احوال کې راوړل شي، وايي چې سلطان
هغه رباعي واورېدله، په خواب کې يې دا رباعي سم له لاسه وويله:

ملک به زرغون کړم په ورکړه راسه

گوره اورپيڅې د داد، له پاسه

خول مې د عدل په درو روڼ دی

جهان به زېب مومي زما له لاسه

تاسې چې وروسته د خليل خان رباعي هم ولولئ، د سلطان
بهلول د ارتجالي شعر کمال به درته معلوم شي، علاوه پر ادبي
ښېگڼو له دې يوې رباعي څخه موږ ددغه پښتانه سلطان فکر هم
خرگندولای شو، چې ده د مملکت د ودانۍ او عمران فکر درلود او
په انصاف او عدالت يې حکمراني کوله.

سلطان بهلول د پښتنو د لودي تېر د شوکت او لوړتيا داستان
دويمه پلا تازه کړ او هم دی د پښتو ژبې مربی، شاعر او اديب و،

خو په خواشینۍ سره چې نور اثار یې ورک دي او یوازې یوه رباعي یې د یوې یتیمې مرغلرې په ډول په پټه خزانه کې مومو.

شننه او ارزونه:

که څه هم له سلطان بهلول لودي څخه یوازې همدا یوه څلوریزه تر موره رسېدلې، خو له دې یوې څلوریزې څخه هم د هغه د شاعرۍ شعري قوت او کمال ښکاري. یو څوک چې تر دې وړاندې شعري تجربه، قریحه او پانگه ونه لري او پر شعري مهارتونو واکمن نه وي، هغه هېڅکله سم له لاسه داسې څلوریزه نه شي ویلای چې هم د یې له حال سره مناسبه وي، هم دې د شاعرۍ ماضي انځور کړي او هم دې شعري ښکلا ولري.

له لغوي پلوه دې څلوریزې کې، «دُر او جهان» دري او «زیب، عدل او ملک» عربي کلمې دي، نور شعر له پښتو کلمو څخه رغېدلی، ځینې نږه پښتو کلمې چې اوس نه کارول کېږي هم په دې شعر کې خوندي دي، لکه «راسه، خول» اوس نه کارول کېږي. په نورو گڼو روایاتو کې هم د بهلول لودي د پښتو پالنې او عدالت کیسې راغلي دي. د سلطان بهلول لودي په باب په «تاریخ داودي» کې راغلي: «گویند روزی که بر تخت نشست در آن هفته برای نماز حاضر شد. ملا قادن که یکی از اکابر آن شهر بود، برای خطبه خواندن بر منبر بر آمد، خطبه به اتمام رسانید وقت فرود آمدن گفت: سبحان الله عجب قومی پیدا شدند نمی دانم پیرو دجال در ایشان باشد زبان ایشان اینست که مادر را مور می گویند و برادر

را ورور می گویند و ديه را شور می گویند و سیاہ را تور می گویند و دیگر را نور می گویند. در این گفتن سلطان بهلول رومال را بر لب گرفته تبسم کنان گفت: ملا قادن بس کن که ما هم بنده گان خدایم.» (۱۳۴: ۶۰-۱۳۵) یانې په ډېر سریتوب او اوسپله یې پوه کړې. نو په پښتو شعر ویل له پښتو سره د هغه د مینې څرگندونه کوي. د فورم له مخې دا نظم یوه څلوریزه یا رباعي ده، چې د هغې ټول ارکان یې پوره کړي، رباعي همغه ډول فورم دی چې څلور مسرې ولري، د سر دواړه مسرې یې قافیه لري او د څلورمې مسرې قافیه یې هم د مطلعې قافیه تعقیبوي، د مسرو د څپو شمېر یې سره مساوي وي، قافیه په کې حتمي او ردیف په کې اختیاري دی. په دې رباعي کې (راسه، پاسه، لاسه) د قافیې کلمې او (سه سه) یې مشترک غږونه دي، ردیف نه لري، هره مسره یې لس لس څپې ده. د رباعي محتوا د سلطان تېر عدالت او د راتلونکي لپاره نېک عزم ښکارندويي کوي او د یوه هوډمن واکمن نېک تکل څرگندوي.

خليل خان نيازی

د (۸۹۰هـ) حدود

نيازي د پښتنو يوه قبيله ده چې د لوديانو يوه پښه شمېرل کېږي، دوی له لوديانو سره يوځای په هند کې خپاره شوي دي. په افغانستان کې هم په بېلابېلو سيمو لکه کندهار، غزني، کابل، لغمان پروان، کندوز او نورو سيمو کې اوسېږي. له دوی څخه هم په هند کې مشهور جنگيالي او مشران راوتلي دي، د لوديانو او سوريانو په دوره کې يې ډېر مشاهير درلودل، مثلاً «هيبت خان نيازی» د شېرشاه سوري په وخت کې د «اعظم همايون» په خطاب د لاهور حکمران و، نيازيان د لوديانو او سوريانو غښتلي ملگري وو او تراوسه يې هم بقايا په هند کې شته. له دې قبيلې څخه يو تن هم معتمد او اديب و او پتې خزاني دده يو مدحيه رباعي راوړې ده، پته خزانه وايي:

«محمد رسول کلاتوال په خپل بياض کې هسې کښلي دي، چې:
په هندوستان د برسات په موسم خليل خان نيازي هسې رباعي انشا کړه او د سلطان بهلول پادشاه په مخه کې يې وويله» (۵۱: ۷۸)، د
رباعي په دې ډول ده:

خړې وړبڅې ژاړې له پاسه

کوږله رغ کا، بېلتون له لاسه

يه هغه لوني گوهر په خول ستا

دا مرحبا که ستا، زموږ مواسه

د خليل خان ددې رباعي په ځواب کې پښتون شهنشا هغه رباعي ويلې ده، چې دمخه دده په احوال کې راغله. په خواشيني سره چې د خليل خان نور اثار زموږ لاس ته نه دي راغلي او داسې بنسکاري، چې د سلطان بهلول د دربار پښتون شاعر او د هغه ښه معتمد شخص و.

شننه او ارزونه:

په لوړه رباعي کې خليل خان په ډېر ښه صورت د خپل ممدوح ستاينه د رجوع په صنعت کې کړې ده، لومړی د ورېځې ژړا او د کوبلې د بېلتانه غږ بېانوي، بيا په دويم بيت کې رجوع کوي او د لومړي بيت مطالب نقض کوي، د ستاينې لپاره په بل رنگ هغه مقصد وايي. دده دا رباعي ددې سبب شوه چې سلطان بهلول لودي يې سم له لاسه ځواب ووايي، دا په واقعيت کې يو ډول مشاعرهم ده. په دې څلوريزه کې له (مرحبا) او (کويله) پرته نورې ټولې کلمې پښتو دي (مرحبا) عربي کلمه ده. (کويله) بيا په هند کې يو ډول خوش او ازه مرغی ده. (لوني) د پاشلو او ښورولو مانا ورکوي، (خول) تاج ته وايي او (مواس) ساتندوی ته. د محتوايي فورم له مخې دا په مدحيه يا ستاينزو شعرونو کې راځي چې شاعر په کې د خپل ممدوح توصيف کوي. د فورم له پلوه لکه څنگه چې يادونه وشوه دا يوه څلوريزه يا رباعي ده. (پاسه، لاسه، مواسه) يې د قافيې کلمې دي او ردیف نه لري. د مسرو د ځينو شمېر يې سره مساوي دی، يانې دا چې هره مسره يې (۱۰) څپې لري. که څه هم د سر لومړۍ مسره يې د اوسني تلفظ له مخې (۹) څپې بنسکاري. خو کېدی شي د

وخت په تېرېدو سره کوم لفظي بدلون په کې راغلی وي او یا هم د هغه وخت څپیز تلفظ په بل ډول وي. پر دې څلوریزې یا رباعي د رباعي فورم ټول شرایط د تطبیق وړ دي.

زرغون خان نورزی

د (۸۹۰هـ) حدود

نورزي د پښتنو يوه لويه طايفه ده، چې په فراه، هلمند، هرات، ارزگان او د هېواد په نورو سيمو کې اوسي او زرغون خان په دوی کې يو لوی جنگيالی او اديب سړی تېر شوی دی، د پټې خزانې مولف د دوست محمد کاکړ د (غرغښت نامې) په حواله ليکي، چې زرغون خان اصلاً د نوزاد (زمینداور) و او د قوم مشرتوب يې کاوه، په دغو وختو کې چې د ماورالنهر شيباني خان پر هرات او سيستان يرغل وکړ، نو زرغون خان د وطن له مدافعينو څخه گڼل کېده او له يرغلگرو سره يې سختې جگړې کړې وې. زرغون خان پر (۸۹۱هـ) هرات، خراسان او عراق (پارس) ته سفر وکړ او چې شيباني خان پر سيستان راغی، نو زرغون خان له خپل قومه سره له وطنه دفاع کوله او خپله ازادي يې ساتله.

داسې معلومېږي، چې زرغون خان يو ملي قايد، د وطن ازاديوخواه مدافع او جنگيالی سړی و، علاوه پر دغه د قلم او علم خاوند هم و، لکه د ازادۍ د جگړو پر ډگر چې په مېرانه درېده، دغسې هم د علم او ادب په ميدان کې پوخ شهسوار و، لکه پټه خزانه چې د دوست محمد کاکړ له روايته ليکي: زرغون خان خورا ډېر عمر ژوندی و او د نهايت ضعف او سپين ږيرتوب پر وخت په (۹۲۱هـ) د کندهار په دهرات کې وفات شوی دی.

د زرغون خان دېوان او شعرونه:

زرغون خان د پښتو ژبې ښه شاعر او د دېوان خاوند دی، چې دده دېوان په کجران کې پر (۹۱۲هـ) له (ملا ایوب تیمني) سره و او پر دغه کال چې دوست محمد کاکړ هرات ته ته، هلته یې دا دېوان کتلی و، چې (۳۰۰) پاڼې یې درلودې او دغه سړي په خپل کتاب (غرغښت نامه) کې له هغه دېوانه دا دوه بیخ (مثنوي) نقل کړي دی چې د پتې خزاني مولف هم له هغه کتابه را اخیستی دی.

ساقینامه

ساقی پاشه پیاله راکړه
مروریار مې پخلا کړه
اوبه تویې په لمبو کړه
اور مې مړپه دې اوبو کړه
پسرلی سو غونچه گل کا
زلفې تاوې د سنبل کا
بلبلان شور و فغان کا
کړېدن په گلستان کا
زاهد وځي صومعې څخه
شراب پیري میخانې څخه
هر سړی په میو مست دی

دې بهار کې گلپرست دی
په راغو کې سرې لمبې دي
د غټولنو نندارې دي
جهان ټول سور او زرغون سو
وچ راغه بڼکلی گلگون سو
سرې ټول شور و شعوب کا
یارانې کاندي طلب کا
بهار وخت د یارانې دی
بڼه موسم د پیمانې دی
نو ساقی پاڅه بهار دی
نن ژوندون سبا رفتار دی
دنیا پاتنه مور به خوننه
تورو خاورو کې به یوننه
پیماننه ډکه لسه می کړه
بزم تود په پیای کړه
چې یو دم سمه ازاد
نابناده زړه مې سینه بنه
ساقی پاڅه وقت د گل دی
په جوشش کې خم د مل دی
وقت د میو د وېشو دی
د پیالو د ډکېدو دی
هغه څوک اوس د پېغور دی

چې يې جام تش و نسکور دی

مستان گرخي په باغو کې
مستي کاندي په راغو کې
لاس په لاس دي يارانې کا
يو په بل ناز و نخري کا
مجنون وصل له ليلا دی
د جمال په تماشا دی
نه غمجن سته، نه بيلتون سته
نه مهجور، نه خيگر خون سته
تر تا و گرز مه راسه
ساقی يو گري پخلاسه
ماته جام در بل و لورا
چې يو تش سي ډک يې نورا
اور مې بل د زړه په کور کړه
له هر چا هر څه يې تور کړه
چې بل څه نه وي الفت وي
ټوله مهرو محبت وي
ټول اخلاص وي او صفا وي
تیاره ورکه سي رنځا وي
له زړه کم غش او دغل سي
جهان ټوله گل او مل سي

ساقی ستا مهر مظلوب دی
نوبهار خک که مرغوب دی

که ستا لور پـر زو نه وی
نوبهار به په خه بنه وی؟
خوند به نه کار رنگ د گلو
بې مستیو، بې له ملو
نه به بزم په شور تود سی
نه نغمې نه به سرود سی
نو ساقی پـا خه بهار دی
بزم تاله امیـد وار دی
یاران ناست سترگی خـلـور دی
ستا د جام په امید نور دی
ته هم راسه عنایت کره
بزم تود د محبت کره
له سرو ملو خخه دک جام کره
دیارانوی بې انعام کره
چې سور بزم په می تود سی
د رندانو غور و سرود سی
د جهان ویرو غم هـپر کا
یو دم بنه په عشرت تـپر کا
چې په مخ کې مو بـلـتون دی

له جهانسه سبا يون دی

شننه او ارزونه:

د زرغون خان د ساقينامې دغه مثنوي، د نهمې هجري پېړۍ له هغو اثارو څخه ده، چې له پارسي سره په ښه ډول د پښتو ژبې اختلاط ښکاره کوي. په دغه پېړۍ کې هغه پښتانه چې په سمو او ښارو کې يې ژوند کاوه، په پوره ډول د پارسي ادب تر اثر لاندې راغلي دي، لکه دا مثنوي چې گڼ شمېر پارسي او عربي کلمې لري، دغسې هم تخيل او د شاعر د ادا طرز او د کلام نوعيت هم تر يوه حده پارسي ته ورته دی او په دغو وختو کې چې کوم ادبي جريان په منځنۍ اسيا او خراسان کې و، دا ساقينامه يې ښه استازولي کولای شي، د پارسي ژبې په پخوانيو شاعرانو کې مخصوصاً له غزنوي دورې څخه يانې د (۴۰۰هـ) له حدودو، بزمي اشعار او خمريات ډېر شوي دي، اکثر شاعران لکه عنصري، منوچهري، عسجدي او نور د خپلو قصايدو تشبيب او نسيب په بزمي او خمري مضامينو سره کوي، وروسته (سنابې) او نور متصوف شاعران د عرفان په کتوريو کې د وحدت شراب څښي او دا نشه او کيف په عرفاني ډول په خپلو اشعارو کې نغاړي.

دا عرفاني کيف په ډېرو بزمو کې د ميو او رنگينو جامونو په نشه هم اوړي او دغسې خمري اشعار په مثنوي کې په ښه ډول ځای مومي (نظامي گنجوي) ډېرې ساقينامې لري، (عمر خيام) په خپلو رباعياتو

کې د خمري اشعارو يوه ډېره ښه نمونه دنيا ته پرېږدي، په پای کې په مثنوي سبک کې (ساقی نامه) ويل يو بېل فن گرځي، په پارسي ادب کې يو مخصوص رنگ مومي او شاعران يې تقليد کوي.

عبدالنبی فخر الزماني چې د پارسي ژبې ساقی نامې يې سره يوه ځای کړې دي (۱۰۲۸ هـ) يو غونډ کتاب يې د (ميخاني) په نامه ځنې ترتيب کړی دی او د نظامي، عراقي، خسرو دهلوي، خواجه، حافظ، جامي او نورو پارسي شاعرانو ساقی نامې سره يوځای کوي، چې ځينې له دغو ساقی نامو بېل بېل کتابونه گڼل کېږي او د ظهوري تهراني (۱۰۲۵ هـ) مې ساقی نامه تقريباً زر بيته ده.

په دغو ساقینامو کې د شعراوو لاردا وه چې دوی به له ساقی څخه د سرو ميو آرزو کوله، د ساقی، جام، صراحی او ميو صفات به يې بيانول، د دنيا بې وفايي او په خوښۍ سره يو څو ورځې ژوندون تېرول او بزم په ميو تودول، د ساقینامې عمومي مضمون و. شاعر به په سپک مثنوي فورم کې دا مطالب ليکل او اثرناک الفاظ او کلمات به يې په کې استعمالول.

لنډه يې دا چې عجمو شاعرانو د عربو د خمريه اشعارو تقليد وکړ او ورو ورو د (ساقی نامې) ويلو سبک په پارسي ادب کې پيدا شو، د نورو اسيایي ژبو شاعرانو يې هم تعقيب وکړ، خو په ساقینامو کې د شاعر مهارت او استادي دا وه چې د مستی احوال تصوير کړي او د مستانو په شان خبرې وکړي، د استادانو ساقینامې ټولې له مستی، وجد او ذوقه ډکې دي او هغه شاعران چې په ساقینامه کې مستي نه کوي او د عاقلانو په څېر گډ وي، د دوی ساقینامې د ادب له پلوه ښې نه گڼل کېږي.

په پارسي ساقينامو کې که څه هم د (ظهوري) ساقينامه خورا مفصله او هم خوږه ده، د مستی او ميخوری مختلف مناظر بښي، خو کلام يې د مستانو په څېر نه دی. د مستانو خبرو ته نه دی ورته او د يوه نارمل سړي وينا ده، نو ځکه دده ساقينامه هم عمومي مقبوليت نه لري او دده زربيته د خواجه حافظ تر (۶۰) بيتو نه درنېږي.

زرغون خان هم په دې پښتو ساقينامه کې د استادانو پر لار تللی او مستانه وينا يې کړې ده، دده شعر روان او خبرې يې هم د مستانو په څېر دي، ځکه نو ده ته يو کامياب او پوخ ساقينامه ويونکی وايو او دا ساقی نامه هم د پښتو له پخو اشعارو څخه گڼو، ځکه چې ده په خپل شعر کې د احساساتو څپې، ښکلا غوښتنه او هم د عباراتو رواني، رشاقت او خوږ سلاست سره يوځای کړي دي او په دې ټولو شيانو کې کامياب دی. لکه څنگه چې مو دمخه يادونه وکړه، په دې مثنوي کې د دري او عربي ژبې خپل خپل اغېز پروت دی، (فغان، گلستان، ميخانه، می، بهار، گلپرست، جهان، گلگون، بهار، موسم، پيمانه، رفتار، پيايی، نابينا، جوش، تماشا، ځيگرخون، مهر، مرغوب، پيرزو، سرود، اميدوار، اميد، رند) او ځينې نورې دري کلمې او همدا راز يو شمېر يې پښتو او دري گډې کلمې دي، پر دري سربېره عربي کلمې هم په کې زياتې دي، لکه (ساقی، زلف، زاهد، صومعه، شراب، شعب، طلب، بزم، وقت، ناز، مجنون، ليلا، وصل، جمال، مهجور، الفت، محبت، اخلاص، صفا، مطلوب، عنایت، انعام، عشرت) او ځينې نورې عربي کلمې دي. د دومره گڼو دري او عربي کلمو له شتوالي څخه دا ښکاري چې دامهال پر پښتو ادب ددې ژبو خپل خپل اغېز پروت و. متروکې کلمې په کې نه شته، يوازې د (رېل) کلمه چې (د مهربانۍ او روادارۍ) مانا ورکوي، اوس

نه کارول کېږي. د فورم له مخې دا د مثنوي ټول شرایط پوره کوي، هم بې د کمیت او هم بې د محتوا د کیفیت له پلوه د مثنوي د فورم ټول شرایط پوره کړي دي. د مسرو د څپو شمېر بې سره مساوي دی، هره مسره بې (۸) څپې لري، ځینې بیتونه بې د نورو مثنویانو په شان ردیفونه لري او ځینې نور بې پر قافیه پای ته رسي. د محتوا له مخې لکه څنګه په پیل کې ورته اشاره وشوه دا یوه ساقینامه ده، په دې مانا چې محتوا بې پر څمريه مسایلو، ګل او مل راڅرخي.

زرغونه کاکړه د (۹۰۰هـ) حدود

د پښتو شعر په تاریخ کې دا لومړۍ ښځه ده چې مورې یې پېژنو او د شاعرانو په ډله کې په لومړي کتار کې درېږي. که څه مېرمنو په پښتو ولسي ادبیاتو کې زیاته ونډه لرلې ده، خو په لیکلي ادب کې یې ډېرې بېلگې تر دې دمه نه دي ترلاسه شوي. یو شمېر ادیبو هان په دې نظر دي چې «د فولکلوري ادب په تخلیق کې د پښتنو مېرمنو برخه تر نارینه وو څخه زیاته ده، خو څرنگه چې د دوی تخلیق کارو نومونه معلوم نه دي، نو له دې کبله د ادب دا دومره پراخه میدان د څېړونکو د مطالعې او تحقیق په دوران کې د کومې خاصې پښتنې ادیبې، شاعرې یا څېړونکې نوم ته نه شي منسوبېدی.» (۲۹: ۲۲) دوی لنډۍ، د میندو سندرې، د واده سندرې، ساندي، نیمکۍ، کاکړۍ، بابولالي، فالونه، چيغان، د اتني نارې تر ډېره حده د مېرمنو د فکر، درد، سوز، انګېزو او فکر محصول ګڼي.

په پښتو ادب کې زرغونه کاکړه لومړنۍ پښتنه مېرمن ده چې په پښتو لیکلي ادب کې یې د کلام بېلگه تر مورې رارسېدلې ده.

دا شاعره مېرمن د کندهار د پنجوايي وه، د پلار نوم یې (ملا دین محمد کاکړ) و او دې د خپل عصر مروج علوم زده کړل، د

فصاحت احکام یې ولوستل او د فصحاوو اشعار او اثار یې وویل. زرغونه د سعدالله خان نورزي په نکاح کې وه، د علم او هنر او تورې خاوندان زامن یې درلودل، دې مېرمنې د خپل عصر په شاعرانو کې شهرت درلود او ددې اشعار به یې لوستل. زرغونې پر (۹۰۳هـ) د شیخ مصلح الدین سعدي پارسي بوستان په پښتو شعر ترجمه کړ. دا مېرمن علاوه پر شعر او ادب د ښه خط خاونده هم وه او د خط ډېر اقسام یې لیکلای شول، داسې خوش خطه وه چې کاتبانو به یې له خطه زده کړه کوله او لکه د پټې خزانې مولف چې لیکلي دي: دې په خپل ښه خط خپل پښتو کړی بوستان کښلی و چې مرغلرو یې خط ته عاجزي کوله.

د زرغونې کاکړ شعرونه: د پټې خزانې په روایت زرغونې غزلیات او د اشعارو نور اقسام هم درلودل، چې په فصحاوو کې مشهوره وه، خو په خواشینۍ سره چې له هغو څخه اوس کومه نمونه نه لرو، یوازې د هغې پښتو بوستانه یو حکایت د پټې خزانې مولف رانقل کړی، چې د زرغونې د کلام سلاست او متانت ځنې ښکاري.

که موږ په پښتو ادب کې د اخلاقي شاعرانو لپاره یوه مخصوصه ډله ومانو نو زرغونه به له خپل بوستانه سره د هغو په سر کې ولاړه وي، ځکه چې تر دې دمخه یو اخلاقي شاعر چې مستقل اثر ولري، موږ ته نه دی معلوم او زرغونه د شیخ سعدي د بوستان په منظومه ژباړه د اخلاقي شاعرانو له ډلې څخه بللای شو.

هغه حکایت چې زرغونې ژباړلی او د زرغونې له بوستانه پاتې
دی، دادی:

چې له شاتو هم خوږه ده	اورېدلې مې قیصه ده
بایزید چې ورویدار	د اختر په ورځ سهار
په کوڅه کې تېرېدلی	له حمامه راوتلی
راچپه کړلې ناپامه	ایرې خاورې چاله بامه
په ایرو په خاورو خړ	مخ او سړيې سو ککړ
د خپل مخ په پاکېدو سو	بایزید په شکر کښو سو
چې په اور کې سم نسکور	چې زه وړیم د بل اور
یا به لږ شکوه کومه	له ایرو به څه بد وږمه
له لویني یې ځان پرې کړ	هو پوهانو ځان ایرې کړ
خدای ته نه سي کړای کتل	څوک چې ځان ته گوري تل
لو خبره په کار نه ده	لویی تل په گفتار نه ده
تکبر به دې تل ځور کا.	تواضع به دې سر لوړ کا

شننه او ارزونه:

د زرغونې کاکړ ددې حکایت له مخې لازمه ده چې د پښتو
ادب په لرغونې دوره کې د پښتو حکایتي اثارو ته هم لږ تم شو.

د زرغونې کاکړ له دې حکایت سره په پښتو کې د حکایتي
اثارو لړۍ هم پیلېږي، له اصطلاحي پلوه ځینې په دې نظر دي چې

حکایت د لنډې کیسې داسې یو ډول دی چې په هغه کې اخلاقي درسونه یا مسایل نغښتي وي، دا درسونه یا مسایل د حکایت په وروستی برخه کې لوستونکو ته په ډاگه کېږي. د حکایت کرکټرونه یا شخصیتونه سړي، څاروي یا بې روحه شیان وي، کله چې حیوانات د حکایت د شخصیت په توگه څرگندېږي، نو د انسان په شان خبرې کوي او له خپل ځانه انساني احساسات څرگندوي، حکایتونه معمولاً په داسې ډول لیکل کېږي چې لوستونکی په اسانۍ سره پر هغو پوهېدلای شي. هغه ادبیات چې په حکایاتو کې کارېږي، هغو ته تعلیمي ادبیات هم وایي.

د زرغونې کاکړې حکایت هم داستاني بڼه لري او د حکایت له تعریف سره سم پوره حکایت گڼل کېږي. حکایتونه په پښتو ادبیاتو کې معمولاً په منظوم ډول افاده کېږي، خو دا په دې مانا نه ده چې نثري حکایتونه نه شته، په کلیو او بانډو کې له پخوا زمانو څخه گړني حکایتونه، کیسې یا داستانونه وو چې خوله په خوله له یوه پښته بل ته لېږدېدلې دي.

په پښتو لرغونو ادبیاتو کې لږ تر لږه مورډوه داسې اثار لرو چې داستاني بڼه لري او د حکایتي یا کیسه ییز بیان لرونکي دي، په دې کې یو په خپله د زرغونې کاکړې حکایت دی او بل د دوست محمد کاکړې (غربتنامه) ده چې هغه هم په مثنوي فورم کې ویل شوې او حکایتي بڼه لري.

له لغوي پلوه د زرغونې کاکړې دا نظم له پښتو، دري او عربي کلمو څخه رغېدلی دی. دري کلمې په کې کمې (رویدار، گفتار) دي او کومه بله مشترکه کلمه که لري (قوم، له «با» پرته یزید، شکر، شکوه، تواضع او تکبر) بیا عربي کلمې دي، نور ټول نظم له پښتو کلمو څخه جوړ شوی. ژبه یې روانه، خوږه او پسته ده، همغه کلمې چې په دې نظم کې کارېدلې اوس هم په ژبه کې کارېږي، متروکې کلمې په کې نه شته. د فورم له مخې دا یوه مثنوي ده چې هر بیت یې ځانگړې قافیه لري، ځینې بیتونه یې ردیفونه هم لري. ټوله مثنوي (۱۲) بیته ده. د مسرود قافیو شمېر یې سره مساوي، هره مسره یې (۸) (۸) خپې لري. یو روان، سلیس او خوږ شعر دی چې په مانا او تلفظ دواړو کې یې څوک له ستړیا او خنډ سره نه مخامخېږي او په اسانۍ سره ترې خوند او لذت اخیستلای شي. که د زرغونې کاکړې دېته ورته د کلام نورې بېلگې ترلاسه شوې وای، نو د پښتو ادب لمن به پرې ډېره ښکلې شوې وای.

رابعه

د (۹۲۰هـ) حدود

ترزرغونې کاکړې وروسته بله شاعره مېرمن رابعه ده، چې دا هم په هغه عصر په کندهار کې اوسېدله. ددې شاعرې نور احوال موږ ته نه دي ښکاره، د پټې خزانې مولف يې په لنډ ډول هسې معرفي کوي، «حال ددې شاعرې ماته نه دی معلوم سوی، خو لږ څه چې ښکاره ده، هغه هسې ده چې دا شاعره د قندهار وه او په دوران د محمد بابر پادشاه يې ژوند کاوه.» (۵۱: ۱۹۴)

پټه خزانه رابعه د ډېرو اشعارو خاونده گڼي، يو دېوان يې هم درلود، خو په خواشینی سره چې ددې له اشعارو څخه بله نمونه نه ده ليدل شوې، يوازې د هغه کتاب مولف د خپل ملگري (محمد طاهر جمریاني) له خولې دغه رباعي راانقلوي:

ادم يې مخکې وته راستون کا

په اور د غم يې سوی لږمون کا

دوزخ يې روغ کا، پرمنخ د مخکې

نوم يې د هغه دلته بېلتون کا

شننه او ارزونه:

له دغې يوې رباعي څخه چې د رابعې له کلامه موږ ته پاتې ده، دومره معلومولای شو چې رابعه د پښتو د لومړنۍ ادبي دورې د

وروستی. برخې ښه شاعره ده او په کلام کې یې جزالت او سلاست دواړه لیدل کېږي او ښایي چې اشعار به یې هم عشقي وو او دېوان به یې د پښتو له ښو اثارو څخه و.

د رابعې دا څلوریزه له لغوي پلوه له سوچه پښتو کلمو جوړه ده، یوازې (ادم) او (دوزخ) یې عربي کلمې دي، د هجران د سوز او درد تصویر په کې انځوروي، لکه څنګه چې یادونه وشوه دا نظم د فورم له مخې یوه رباعي یا څلوریزه ده. (راستون، لړمون او بېلتون) یې د قافیې کلمې دي، (کا، کا) یې ردیف دی، د جوړښت له مخې د څلوریزې یا رباعي ټول خصوصیات پوره کوي، هره مسره یې (لس) (لس) څپې لري.

(زرغونه کاکړې) او (رابعه) د پښتو ادب په لرغونې دوره کې هغه ښځمنې شاعرانې دي چې تر موره یې د کلام بېلګې رارسېدلې دي، تر دې وروسته بیا مېرمن نېکبخته ده چې پر خپل ځای به پرې بحث وشي، تر دې دريو شاعرانو زیاتې د نورو ښځینه شاعرانو څرک نه لګي، خو دا په دې مانا نه ده چې په لرغونې دوره کې دې نورې ښځینه شاعرانې هېڅ نه وي، لکه څنګه چې د بېلابېلو عواملو له امله په لرغونې دوره کې مورخپل زياته ادبي پانګه له لاسه ورکړې، نو د دې اټکل هم کېدی شي چې په دې دوره کې به د نورو ادبي اثارو په شان د ښځمنو شاعرانو ادبي پانګه هم له لاسه وتلې وي. خو د زرغونې کاکړې او همدارنګه د رابعې او مېرمن نېکبختې له دې شعري بېلګو څخه دا جوتېږي چې پښتنو مېرمنو هم پښتو ادب ته ډېر څه ورکړي، خو د زمانې ناخوالو د هغو یوه زیاته برخه له موره مروړلې ده.

دوست محمد کاکړ

د (۹۲۰هـ) حدود

دوست محمد د (بابر خان کاکړ) زوی دی، چې د کاکړستان په ژوب کې اوسېده، دده پلار هم عالم او شاعر سړی و، چې یو کتاب یې د «تذکره غرغښت» په نامه نظم کړی و، دوست محمد علم او ادب له پلاره په ارث وړي وو او د کاکړو د علمي او ادبي (عشیرې) یو پخوانی ادیب دی.

دی پر (۹۱۳هـ) له ژوبه هرات ته ولاړ او هلته یې د (کاکړ بابا) زیارت وکړ، پر (۹۲۹هـ) یې خپل یو کتاب «غرغښت نامه» نظم کړ او د غرغښت نیکه احوال یې په کې په مثنوي ولیکه.

لکه پته خزانه چې لیکي: دوست محمد کاکړ (غرغښت نامه) هغه حکایات وو چې بابر خان د «تذکره غرغښت» په نامه نظم کړي وو، څرنگه چې هغه کتاب ورک شوی و، نو دوست محمد د «غرغښت نامې» په نوي نامه بیا وپېودله. دا کتاب په لږ وخت کې د پښتنو په ادبي محافلو کې مشهور شو، څرنگه چې اخلاقي منظومې یې لرلې، نو یو درسي او تدریسي کتاب گڼل کېده او پښتنو هلکانو به درس کې لوست. په کندهار کې د پټې خزانې د مولف کورنۍ چې یو باذوقه ادبي کهول و، دوی هم ددې کتاب نسخې د کوډک غره په (توبه) کې میندلې وې او په کورنیو مکتبو کې یې د درسي کتاب په توگه هلکانو ته لوست، داسې ښکاري چې (غرغښت نامې) د غرغښت نیکه له احواله زیات ځینې نور مضامین هم درلودل، لکه څرنگه چې د زرغون خان ساقینامه چې دمخه یې یادونه وشوه، هم د پټې خزانې مولف له «غرغښت نامې» څخه

رانقل کړې ده او هم دا لاندې حکایت په کاکړ پورې چې د غرغښت له اولادې څخه دی، اړه لري، څرنگه چې اوس د دغه کتاب نسخه نه شته، نو تر دې زیات نور څه نه شو پرې ویلای.

«غرغښت نامه» د پښتو ژبې په اخلاقي شاعری کې د زرغونې تر بوستان راوړوسته ډېر پخوانی کتاب دی، له دغه یوه حکایته چې پتې خزاني ځنې رانقل کړی دی، معلومېږي، چې لنډه مثنوي وه او ژبه یې هم سلیسه او روانه وه:

حکایت له غرغښت نامې څخه

هسې توگه حکایت دی
چې یې فیض تل جاري دی
چې منښت یې راته بڼایي
لوی څښتن له تل عابد و
پر دې ليار یې ریاضت کا
په ژړا و په نارو وې
عبادت یې ژوند و ژواک و
یابه کبوت په ستاینه
شپه یې هم یوه سجده وه
په یوه گوله یې قوت کا
هر سببا او هر بېگناه و
پر گناه یې ندامت کا
په شپو شپو یې و وینستویه
چې غرغښت بڼیې پنهانه
له تا خوښ یمه نېکخویه
ماسوا کې دې قرار دی
د څښتن عبادت کړنه.
شپې او ورځې دې په کور دي
دا هم ستا د غاړې قرض دی
تر کلو کلو لمانځل
په جهاد به یې پوره کا
بیا خدمت د خلق الله دی
ځان خبر کړه بڼه له دینه

له نېکانو روایت دی
نورمحمد کاکړ راوي دی
د نیکونو له خولې وایي
چې کاکړ نیکه زاهد و
تل تر تل یې عبادت کا
شپې یې روڼې په لمانځوې
نه یې خوب نه یې خوراک و
چې به کېناست په لمانځنه
ورځ یې ټوله په قعده وه
تل یې سیر د لاهوت کا
غرق به تل په ذکر الله و
یوه شپه یې عبادت کا
سترگې پټې سوې له خوبه
هسې خوب یې ولید گرانه
وایي ای کاکړه زویه
ستا قدم زما پر لار دی
شپه و ورځ دې ده لمانځنه
ولې پاته له تا نور دي
څه جهاد کړه پر تا فرض دی
یوه ورځ جهاد افضل
څوک چې تل لمنځ و روژه کا
لومړی شرط د دین همدا دی
له تا پاته دواړه دي نه

توره واخله مجاهد شه
د خدای نور پر جهان خپور کره
چې دې بشپړ عبادت سي
چې له خوبه وينس کاکړ سو
زغره خول يې اراسته کړل
هرات خواته په تلو تلو سو
وې کره هورې جهادونه
خو هورې تر دنيا تېر سو
چې يې هلته هم وفات سو
مېره هسي ژوندون کاندې

د لوی خدای د دين قاصد شه
دا خدمت يې په ځان پور کره
ځان دې خلاص له معصيت سي
د غزا پر خوا نومړ سو
د غزا غشي تېره کړل
د سلطان غياث له ملو سو
د سلطان مل سو په ملونه
د غازيانو په ټول شمېر سو
بنځ په خاورو د هرات سو
مري د خدای په رضا باندي

شننه او ارزونه:

دا يو ټوټه چې له غرغښت نامې څخه زموږ په لاس کې ده، د پښتو د اخلاقي شعر غوره نمونه گڼل کېږي. د منځنۍ اسيا په شاعري کې اخلاقي برخه له پخوا څخه گډه ده، هر شاعر که څه هم اساساً بزمي يا رزمي وي، په شعر کې اخلاقي پانگه لري، د پارسي شاعرانو په لومړنيو اشعارو کې هم اخلاقي ټوټې شته. له اکثرو پخوانو شاعرانو لکه ابو سليک (د ۲۷۰هـ حدود) شهيد بلخي (د ۳۰۰هـ حدود) رود کې (د ۳۰۰هـ حدود) او نورو څخه اخلاقي ټوټې او اشعار رانقل شوي دي، د فردوسي شهنامه هم غوره اخلاقي پانگه لري، اما په مستقل ډول د پارسي پخوانی

شاعر چې اخلاقي مستقل کتاب يې نظم کړ، ابو محمد بدیع بلخي دی، چې د سلطان محمود معاصر دی، د (۴۰۰هـ حدود) دې سړي د (نوشېروان پندنامه) په پارسي نظم کړه او تر ده وروسته سنایي غزنوي، نظام گنجوی، ناصر خسرو، علوي او نور ډېر شاعران راغلل او په خپلو اشعارو کې يې اخلاقي برخه ډېره کړه، د سنایي غزنوي (حديقة الحقیقه) د اخلاقو او تصوف پوخ او بې مثال اثر دی، د ناصرو خسرو (روشنایى نامه) او (سعادت نامه) هم په فلسفي اخلاقي رنگ کې د پارسي ژبې ډېر بڼه اثار دي، خود شیراز شيخ سعدي په خپلو دوو کتابو (گلستان او بوستان) دا بڼه هسې بڼکلی او تازه کړ، چې د اخلاقي شاعرۍ دوه شهکاره گڼل کېږي.

په پښتو شعر کې هم یو اخلاقي مستقل کتاب ښایي چې دغه «غرغښت نامه» وي او ددې کتاب له وجوده موږ څرک ایستلای شو، چې د پښتو اخلاقي شاعرۍ هم په پخوانۍ دوره کې رواج درلود او له دې پلوه هم دا ژبه بې پانگې نه ده، څرنگه چې عموماً د پارسي ژبې اخلاقي اشعار د مثنوي په ډول دي، نو «د غرغښت نامه» مولف هم خپل کتاب په مثنوي کې پيودلی دی او وروسته چې په پښتو کې هم ځینې مستقل اخلاقي کتابونه نظم شوي دي، په مثنوي فورم کې دي. ددې کار یو علت شاید دا وي چې د مثنوي فورم په اسانۍ سره د زیاتو مطالبو او پیغامونو د ځایونې ظرفیت لري.

له دغې يوې بېلگې څخه چې له «غرغښت نامې» څخه پاتې ده، داسې ښکاري، چې د کتاب ژبه ډېره روانه وه او مقاصد يې هم لنډ لنډ ادا شوي دي، حشو او زوايد نه لري، له ابهامه خالي شعر دی او دا هم ښکاره کوي، چې په دغو وختو کې ډېر پارسي او عربي کلمات په پښتو ادب کې داخل شوي او د تابعيت حق يې پوره موندلی و.

د زرغون خان ساقي نامه خو تاسې ولوستله، هغه د هلمند او ارغنداو د غاړو او ورشوگانو ژبه وه، څرنگه چې له پارسي ژبې سره نږدې او گاونډۍ وه، بايد هم د پارسي اثر پر لوبډلی وای، خو «غرغښت نامه» په ژوب او د سليمان د غره په لمنو کې نظم شوې ده، خو سره له دې هم د هغې ساقينامې له ژبې سره څه ښکاره فرق نه لري او له دې څخه نتيجه اخلو چې په دغو وختو کې د پښتنو اختلاط ډېر شوی او ژبې يو متحد او مثبت ادبي معيار موندلی دی.

البته ددې خبرې يادول هم ضروري دي، که څه هم دا مهال د پارسي ادب لمن ډېره پراخه شوې وه او پر پښتو ادب يې له ژبني او محتوايي پلوه اغېز درلود، خو په «غرغښت نامه» کې د پارسي ژبې ژبني اغېز ډېر نه ښکاري، يوازې درې څلور پارسي کلمې په دې مثنوي کې تر سترگو کېږي، لکه (جهان، اراسته، پنهان) او ځينې نورې سره مشترکې کلمې، خو د عربي ژبې د کلمو کمې په کې نه شته. څرنگه چې دا شعر اساساً ديني محتوا لري، نو د ديني محتوا د بيان لپاره عربي کلمو ته زياته اړتيا ده، نو ددغسې اړتيا

لپاره لیکوال، ناظم یا شاعر شعر اړ دی چې د خپل پیغام د بیان لپاره له همدې کلمو څخه گټه پورته کړي، په دې نظم کې (روایت، حکایت، نورمحمد، راوي، فیض، زاهد، عابد، عبادت، ریاضت، قعده، سجده، لاهوت، قوت، غرق، ذکرالله، سلامت، جهاد، فرض، قرض، افضل، شرط، دین، خدمت، خلق الله، مجاهد، نور، خدمت، معصیت، غزا، سلطان، غیاث، وفات، رضا) او ځینې عربي کلمې دي، یانې د ټول نظم نږدې پنځه لس سلنه.

پر دې نظم د مثنوي فورم پوره د تطبیق وړ دی، ټوله مثنوي (۳۳) بیتونه لري، ځینې بیتونه یې د نورو مثنویاتو په شان قافیه او ردیف دواړه لري او ځینې یې په قافیې پایته رسي. د مسرود څپو شمېر یې سره مساوي دی؛ هره مسره یې (۸) څپې لري. مشترک وزن تعقیبوي، روان، ساده او عامه فهمه نظم دی، محتوا یې دیني اخلاقي مسایل دي چې له سره تر پایه همدا یوه موضوع رانغاړي.

شیخ عیسیٰ مشوانی

(۹۴۷هـ) حدود

مشوانی د پښتنو یو قوم دی چې د کاکړو یوه پښه گڼله کېږي، یوه برخه یې په کونړ، د کابل په کوه دامن او نورو سیمو کې اوسي، نور شاوخوا سوډاګري کوي او له پخوا څخه د هند په لتو کې هم خپاره شوي دي.

شیخ عیسیٰ هم له دې قومه د پښتو ادب د لرغونې دورې د وروستي پړاو شاعر دی، چې د شېرشاه سوري پښتانه شهنشاه معاصرو، نعمت الله هروي په (مخزن افغاني) کې دده د ژوندانه بیان لیکي، چې د هند په (دامله) کې او سپده او هلته یې محکې او پتې درلودل، شېرشاه ته چا وویل چې شیخ عیسیٰ شراب خوري، خو د شېرشاه سرې چې ورغی په صراحی کې شیدې وې.

د شیخ عیسیٰ احوال د پتې خزاني مولف هم کټ مټ له (مخزن افغاني) څخه نقل کوي او وایي چې دی لوی ولي و او د خدای په توحید کې یې په پښتو، پارسي او هندي شعرونه ویل.

دده نور احوال مور ته نه دي معلوم، خو چې شېرشاه سوري پر (۹۴۷هـ) د هند پر تخت کېنستلی دی، نو مور د شیخ عیسیٰ د ژوندانه وخت تر (۹۰۰هـ) وروسته ټاکلای شو.

د شیخ عیسیٰ شعرونه:

مخزن افغاني د شیخ عیسیٰ پښتو، پارسي او هندي یو یو شعر رانقلوي، خو په خواشینۍ سره دغه اشعار کابتنانو مسخ کړي دي. په ښه ډول نه ویل کېږي، د پټې خزانې مولف هم له مخزنه دده یو پښتو شعر داسې رانقل کړی دی:

په خپله کار کړې، خپله انکار کړې
کله بادار یې کله مې خوار کړې
ته خو قادر یې! په صفتونو
کله مې نور کړې کله مې نار کړې
«عیسیٰ» حیران دی په دې شیونو
کله مې یار کړې کله اغیار کړې.

شننه او ارزونه:

له دغو بیتونو څخه ښکاره ده، چې شیخ عیسیٰ له پخو متصوفینو څخه و او په هغه شان وینا لري، لکه د هرات خواجه انصاري او نور عارفان چې له خدایه سره راز او نیاز کوي.

د نعمت الله له لیکنې څخه معلومېږي چې شیخ عیسیٰ یوه «رساله» درلوده چې د دريو ژبو اشعار یې په کې لیکلي وو، چې له هغو څخه یې یو پښتو لوړ شعر، یو پارسي بیت او څو هندي اشعار دي په مخزن کې نقل کوي او په دې ډول شیخ عیسیٰ له هغو پښتنو

خځه دی چې خپله ژبه یې په هند کې هم ساتلې وه او په دغه دور کې د یو ګډ افغاني او هندي ثقافت ممثل و. داسې ښکاري چې د شیخ عیسی پورتنی شعر هم پوره نه دی رانقل شوی، کېدی شي د اوږده شعر یو بند یې رانقل شوی وي، ځکه له دې شعره داسې ښکاري چې نورې برخې به یې هم وي. شعر له مانا ډک ښکاري، نو د مانا د پوره بیان لپاره د نظم امتداد ته اړتیا احساسېږي. که څه هم د نظم په وروستی برخه کې (عیسی) خپل نوم هم راوړی او دا کار معمولاً د شعر په وروستی بند یا بیت کې ترسره کېږي، خو په ټولیز ډول چې موږ دې درې بیتیز شعر ته گورو او د هغه مانا ته، نو داسې ورڅخه ښکاري چې مانا ټوله نه ده خلاصه شوې او کېدی شي نورې برخې یې وي چې نقلوونکي نه وي رانقل کړي. په دې شعر کې له لغوي پلوه (بادار) د پارسي ژبې کلمه ده. (انکار، قادر، صفت، نور، نار او اغیار) عربي کلمې دي، څرنگه چې دا نظم شپږ مسرې لري د کوم کوتلي او خاص فورم بڼه نه راخپلوي، د غزله فورم ته هم په بشپړ ډول ځکه نه ورداخلېږي چې د بیتونو شمېر یې د هغه تر معمول تعریفه کم دی. د سر لومړی بیت یې مقفی دی، د دوو نورو بیتونو قافیه یې هم د سر بیت قافیه تعقیبوي. (انکار، خوار، نار او اغیار) یې د قافیې کلمې دي، (کړې کړې) یې ردیف دی. که چېرې د بیتونو شمېر یې په همدې ډول غځېدلای وای او همدا وزن و اهنګ یې تعقیب کړی وای، نو کېدی شي د ماتې غزلې بڼه یې خپله کړې وای. ماته غزل دپته وایي چې یوه مسره یې په واقعیت کې په منځه ملا کې نیمه وي، یانې دا چې د مسرې ټولې څپې یې د اهنګ له

پلوه پر دوو برخو وېشل کېږي. نیمې یوې او نیمې بلې خواته پاتې کېږي، تر نیمايي پورې وزن یا اهنګ ځي بیا ځنډ یا ځنډ واقع کېږي او بیا نیمايي اهنګ د مساوي څپو په شمېر سره جوړېږي، نو دېته ماته غزل وايي. دلته هم وگورئ همدا حالت دی (په خپله کار کړې) تر دې ځایه (۵) څپې یو اهنګ دی بیا لږ وقفه (خپله انکار کړې) د هغه په تعقیب بل اهنګ دی چې دا هم پنځه څپې دي، نورې (۵) مسرې هم همدا حالت لري. (کله بادار یې)، (کله مې خوار کړې)، (ته خو قادر یې)، (په صفتونو) (کله مې نور کړې)، (کله مې نار کړې)، (عیسی حیران دی)، (په دې شیونو)، (کله مې یار کړې) او (کله اغیار کړې). ټول یو شان قاعده تعقیبوي، یانې دا چې هره مسره یې پر ملا ماته ده، نو ځکه ورته ماته غزل وايي. که دې نظم تر پایه د غزل بیتونه پوره کړي وای، نو د ماتې غزلې تر قاعدې لاندې راتله.

شيخ بستان بربخ

د (۹۶۰هـ) حدود

شيخ بستان د پښتنو له ادبي او روحاني نومياليو څخه دی او پلار يې د کندهار په (بنوراوک) کې اوسېده، چې نوم يې (محمد اکرام) او روحاني سړی و، دی قوماً بربخ و، له بنوراوکه ولاړ د هلمند پر غاړه يې دروېشانه ژوند کاوه او پر عبادت به بوخت و. بستان له خپله پلاره فيض وموند او د ځوانۍ په عمر کې هند ته ولاړ او په سیر او سياحت مشغول شو.

دې افاقي سیر زموږ شاعر پوخ کې او د فطرت پر مطالعه بوخت شو. شيخ بستان د پښتو ژبې شاعر، ليکوال او مولف دی، چې مورخان يې ښه پېژني او دده روحاني شهرت هم تر ادبي خوا لږ نه و، نعمت الله مورخ ليکي:

«په ځوانۍ کې له روهه هندوستان ته راغی، په سمانه کې مېشت شو او د تجارت په لباس کې يې ځان پټاوه، تل به يې حزين صورت ويل او خلک به يې په دردناک حالت ژړول.»

د مخزن له دې بيان نه زموږ د شاعر اخلاقي هويت ښه ښکاري او دا څرگندوي چې شيخ بستان سياح او گرځند سړی و او د عمر تر پايه هم پر سياحت بوخت و، نعمت الله د عمر په اخر کې د بستان ملگری و او له ده څخه يې څوارق ليدلي وو، دی وايي چې د درياب په سفر کې د بستان مل وم، چې د گجرات احمد اباد ته راغلو، شيخ

راته وويل چې زما عمر تمام دی او هم دلې د جمعې پر ورځ چې د ربيع الثاني (۱۱) مه وه، پر (۱۰۰۲هـ) کال د اسهال په مرض د ماسپښين تر لمانځه وروسته مړ شو او هم هورې ښخ شوی.

تالیف او شعرونه:

شیخ بستان که څه هم پر کور ناست سړی نه و او عمر یې په سپر او سیاحت تېراوه، خو بیا هم کوم وخت چې د جهان له مطالعې فارغ شوی دی، نو یې قلم را اخیستی او په پښتو یې ښه اثار لیکلي دي. ترمرگ څلور کاله دمخه دی پر (۹۹۸هـ) کال خپل وطن ته راغی او د خپلو مطالعاتو نتایج یې په یوه کتاب کې راټول کړل چې نوم یې «بستان الاولیاء» و.

د پټې خزاني له بیانه ښکاره ده، چې دا کتاب هم د روحاني خلکو تاریخ و او هم د پښتنو رجالو او مشاهيرو اشعار او احوال په کې وو، لکه چې محمد هوتک د خپل پلار په روایت چې دغه کتاب یې د ښوراوک د حسن خان په کور کې لیدلی و، د شیخ تین اشعار او احوال له «بستان الاولیاء» څخه رانقل کړي دي. له دې څخه نو دا خبره ښه کاري چې بستان الاولیاء د پښتو شاعرانو احوال او اشعار هم درلودل او علاوه پر دې شیخ خپل اشعار هم په کې راوړي وو او په دې مقصد د پټې خزاني مولف هم تصریح کوي، نو بستان د خپل عصر شاعر، مولف او مورخ سړی و چې په پښتو یې اشعار وویل او روحاني ژوند یې کاوه د عشق او مینې په اور سوی و. محمد هوتک د خپل پلار له خولې د شیخ بستان یوه بدله

رانقلوي، چې د ولسي شعر په وزن ده او له دې څخه بنسکاري چې د
بستان په شعر کې (لکه نعمت الله چې هم ليکلي دي) د تغنی او ترنم
خوا غالبه وه.

بني تار و نار کي نا
ځان مې زبون کي نا
راسه گذر که پر ما

په وير ناسور يمه تل
په اور جليل يمه تل
راسه گذر که پر ما

کرږې سورې همه
نه راحت کړنه وينم
راسه گذر که پر ما

بيې د بوزلو همراه
کړې له گناهه گواښل
راسه گذر که پر ما

د مينې اور دې زما زړگی وريت په انگار کي نا
خود به ويلېرم چې مې زړه پر تا مفتون کي نا
اوبنکې مې څاڅي پر گرېوان يو وار نظر که پر ما

وکه نظر زما پر حال چې پروت رنځور يمه تل
له زړه مې څاڅي وينې سور په وينو خپل يمه تل
اوبنکې مې څاڅي پر گرېوان يو وار نظر که پر ما

له درده، سوزه تل نارې او غلبلې وهمه
يوآن مې چېرې نه ارام نه تېکاونه وينم
اوبنکې مې څاڅي پر گرېوان يو وار نظر که پر ما

د خوږو زړو له حاله ته يې اي باداره اگاه
د خپل عزت په روي ((بستان)) ته کړه د مهر بنسندل
اوبنکې مې څاڅي پر گرېوان يو وار نظر که پر ما

شننه او ارزونه:

دا بدله د پښتو د ملي شعريو خاص وزم رانښيي، چې
تکرارېدونکي کسر هم لري او په ملي وزمو کې د تغنی او ترنم يو
خاص مزيت څرگندوي، داسې اشعار د غږ يا وزن د پوره کولو او د

موسیقیت لپاره کله کله د کلماتو په پای کې ځینې اهنګین لغتونه لري چې هم د شعر څپیز جوړښت بشپړوي او هم د ترنم لپاره غږ ته دوام ورکوي، چې په پښتو عروضو کې دغه کیفیت ډېر لیدل کېږي. ددې بدلې په لومړي بند کې د بیت اخر ته د مانا د تکمیل لپاره فقط (کئ) کافي وو، خو د ترنم لپاره (نا) ورسره نښتی دی. دا وروستی برخه د ګرامر له مخې بالکل زاید ده، خو د وزن او موسیقیت له پلوه ضروري ګڼل کېږي.

که څه هم دا بدله د پښتو پر سوچه وزن و اهنګ سوره ده، له پارسي او عربي وزنونو څخه لرې ده، خو له لغوي او ژبني پلوه ددې ژبو له کلمو څخه لرې نه ده پاتې شوې، (مفتون، زبون، گذر، بادار، آگاه، همراه، دري کلمې او (نظر، حال، راحت، عزت) او ځینې نورې عربي کلمې دي.

دا بدله څلور بندونه لري، هر بند یې له دریو لویو او دریو وړو مسرو څخه جوړ دی لویې مسرې په خپل منع کې د سېلابونو د شمېر له مخې سره مساوي دي، یانې هره مسره یې (۱۵) څپې لري او په وړو مسرو کې (ځان مې زبون کئ نا) څخه پرته چې (۶) څپې لري، نورې ټولې مسرې (۷) څپې لري. د لنډو او اوږدو مسرو د څپیز جوړښت دغه سمون د نظم وزن او اهنګ سره پوره کړی او د یوې خوږې او پوره موسیقي والې بدلې رنگ او خوند یې ورته په برخه کړی دی.

علي سرور لودي

د (۹۶۰هـ) حدود

علي سرور په قوم (شاهو خېل) لودي و، چې د هندوستان له هغو لودي ادیبانو او عارفانو څخه گڼل کېږي، چې دمخه موږ ذکر کړل. دده احوال او خوارق مخزن افغاني بیانوني او د پتېې خزانې مولف یې هم د «تحفة صالح» کتاب په حواله احوال راوړي او داسې ښکاري، چې دی متقي، پارسا او متصوف سړی و، د خپل عصر رهبر بلل کېده او په ملتان کې به یې ژوند کاوه.

علي سرور د ارشاد او تدریس حلقه درلوده او ډېر خلک یې مریدان وو دده عمر په وعظ او ارشاد کې تېر شوی دی او د لسمې پېړۍ په پای کې ژوندی و.

نعمت الله مورخ وایي چې علي سرور د ملتان د کهرور (کور) په کلي کې اوسېده، مستجاب الدعوات و او د پرش کاله اوږد، ونه غځېد او نه ښویېده، یوه ورځ یوه نایي سرور خرايه، ویې ویل، چې (شیخ نجم الدین کبری) به په یوه کتنه خلک د کشف خاوندان کول، علي سرور ورته وویل چې دا خو اسانه کار دی، نو چې نایي له خپله کاره فارغ شو، بل حال پرې راغی، د کشف درجې ته ورسېده او په عبادت او ریاضت مشغول شو، له دې کیسې څخه د علي سرور د ژوند ډول او د خلکو نظر چې ده ته یې درلود، ښه

ښکاري او د «تحفة صالح» له روايته څرگندېږي، چې دی د خلکو مرجع و او عرفاني او علمي مشکلات به يې دده په فکر حلول.

د علي سرور لودي وينا او شعرونه:

پټې خزاني د «تحفة صالح» په حواله د علي سرور لودي يو تقرير هسې رانقل کړی دی: «يوه ورځ سوال ځنې وشو چې:

«پس ترا هر لحظه مرگی رجعتی است

مصطفی فرمود دنیا ساعتی است»

څه مقصد لري؟ زموږ مرگ و رجعت کله دايم او مستمر دی؟ او که دا مرگ و رجعت دايم او مستمر وي، نو به حیات بعد الممات متعدد شي او د تناسخيانو عقیده به شي. هغه عارف رباني هسې جواب ورکا، چې ذات ماسوا دی له بدنه، ذات دايماً ثابت او بدن متحلل دی، هسې چې وايي: «انت ان لا ببدنک فان بدنک فی التحلل و لیس عندک منه خبر، فانت وراء هذه الاشياء» دغه مرگ و رجعت بدني دی، نه ذاتي او هرکله چې تحلل وموند سابقه ذراتو نويې پرځای درېږي لاقه ذرات او همدغه تجدد دی، چې د دنیا د تحقق نشتتوالی ثابتوي او هغه چې مصطفی عليه السلام وويل: «الدينا ساعة» رښتيا کوي»

په دې تقرير کې د علي سرور د تصوف پاخه افکار ښکاري، د تصوف او فلسفې يوه پخوانۍ عقیده دا وه چې د اجسامو اتومي ذرات مسلسلأ فنا کېږي او پرځای يې نوي نوي درېږي، څرنگه

چې د فاني او نورو ذراتو دغه تسلسل تل جاري دی او نوي اجزاء د پخوانيو ذراتو ځای ډکوي، نو څوک د جسم په فنا نه پوهېږي. صوفيان وايي چې مادي دنيا د الهي اسماوو مظهر ده او موجودات د خدای تعالی د کمالاتو د تجلی مظاهر دي، ځکه چې په تجلی کې تکرار نه شته او پریوه شي مکرراً یو راز تجلی نه کېږي (کل یوم هو فی شان) نو جلالی اسماء تل له موجوداتو څخه «وجود» قلع کوي او جمالی اسماء یې تر خپلو تاثیراتو لاندې راولي او بېرته «وجود» ورکوي او دغه مسله «د مثالونو تجدد» بلل کېږي.

شیخ ابو طالب مکي وايي: «لاتجلی فی صورت واحدة لشخص واحد مرتان ولا فی صورة واحد للثنین»، صوفیان له دې پرله پسې فنا څخه دا نتیجه اخلي، چې دغه فنا په حقیقت کې د «اثبات» او «وجود» بنسټ ده، ځکه هر کله چې لومړی صورت فنا کېږي، نو دویم صورت یې په مترقي ډول پرځای درېږي او که دغه فنا نه وای، نو به «وجود» هم نه و تکمیل شوی، نو گویا «عدم او فنا» د «ارتقاء او تکامل» وسیله ده. له علي سروره چې د کوم پارسي بیت پوښتنه شوې وه، هغه د مولانای بلخي (رومي) له مثنوي څخه دی.

د علي سرور په تقریر کې هم تاسې ددې عرفاني خبرې شرح وینئ او دده عرفاني مقام او علمي منزلت ځنې ښکاري، ده د خبرې د خرگندولو لپاره د حضرت شیخ الاشراق شهاب الدین سهروردي

(۵۸۷ هـ مقتول) له اقوالو څخه ځينې عربي جملات رانقل کړي دي، چې هغه هم دغه مسله بيانوي.

اوس چې د علي سرورد عرفاني تقرير وضاحت د نورو عارفانو د بيان په ترڅ کې وشو، نو به دده يو غزل رانقل کړو، چې د پتهې خزاني مولف هم له «تحفة صالح» څخه اقتباس کړی دی او ښه عرفاني رنگ لري.

غزل

محبت پيال ه مې نوش کړه په مجاز کې
د حق نورو وينم په سترگو د اياز کې
درست وطن راته درياب سو بې ديدنه
ديد مې نه شي مگر خداي مې سبب ساز کې
که زه مې شم هم له گوره کړم سر پورته
ناگهانه چې دلبر راته اواز کې
که مې سر غوخ د رقيب په تېره تبغ سي
هم به ځم که دلبر غوښت په مهر و ناز کې
زه ويار مداماً ناست وويو له بله
پر غماز دې باري کاني د غم ساز کې
گران بېلتون به د هغو مينو وينه
چې تل ناست وي په خلوت کې سره راز کې
ای (سروره) غمازان سوه بې حسابه
پاک الله دې صورت تش بې مغزه پياز کې.

شننه او ارزونه:

د سرور لودي دا غزل له محتوايي پلوه پر ديني اساساتو راڅرخي، خدای پېژندنه، د طبيعت د اسرارو کشف، عرفان او تصوف ددې غزل منځپانگه ده. شاعر په ژور ډول د مانا تل ته ورکښته شوی، څرنگه چې دی خپله په عرفاني ژوند کې د خدای پېژندنې بېلابېلو لارو ته رسېدلی، نو غزل يې هم له همدغو معنوي لارو ډک دی، له لغوي پلوه په کې دري او عربي دواړه کلمې موجودې دي، تصوفي اصطلاحات هم په کې څرگند دي. (نوش، دیدن، دید، مگر، ساز، ناگهان، دلبر، مهر) دري کلمې دي. (محبت، مجاز، حق، نور، وطن، سبب، مداماً، خلوت، حساب، الله، صورت) او ځینې نورې عربي کلمې دي.

دا غزل ټول (۷) بیتونه لري، (مجاز، ایاز، ساز، اواز، ناز، راز او پیاز) يې د قافيې کلمې دي (کې - کې) يې ردیف دی. خو په دې غزل کې د ردیف له معمول تعريف سره سم چې: ردیف همغه یوه یا څو مورفيمونه یا کلمې دي چې تر قافيې وروسته په یوه شکل او یوه مانا تکرار راځي، دلته هسې نه ده. دلته په لومړي بیت کې (کې) د مکاني او ستر بل مانا بندي، لکه په کور (کې) خو په نورو بیتونو کې بیا د (کې) پرځای (کي) چې د (کړي) فعل عاميانه تلفظ دی، هغه راځي، نو ځکه دلته د (کې) او (کي) په مانا کې توپیر لیدل کېږي. دلته نو سړی ویلای شي چې په ردیف کې عیب لیدل کېږي، یا لږ تر لږه د ردیف له معمول تعريفه وځي. له همدغه جزیي توپیر پرته نور د غزل فورم ټول معیارونه پرې پلي کېږي. د مسرو د څپو شمېر يې

هم سره مساوي دی، هره مسره يې (۱۲)، (۱۲) خپې لري. په عرفاني
او تصوفي برخه کې دا غزل خپل ځانگړی مقام لري.

مېرمن نېکبخته

د (۹۶۰هـ) حدود

د پښتو له شاعرو مېرمنو څخه ده، ددې کورنۍ د پېښور په (اشنغر) کې اوسېده او پلار نیکه یې روحاني خلک وو او د (ممن زیو) مرشدان گڼل کېدل، ددې پلار (شیخ الله داد مموزی) د خپل عصر عالم او عابد سړی و او لکه (شیخ امام الدین) چې په خپل کتاب «اولیای افغان» کې کښلي دي، نېکبخته هم عارفه او زاهده مېرمن وه، دیني علوم یې لوستلي او عمر یې په ریاضت او عبادت تېراوه، دې کورنۍ د خپل وخت له یوې بلې عرفاني او ادبي کورنۍ سره چې د پېښور په لتو کې مشهوره ده، څښتي وکړه، دا کورنۍ د مرحوم شیخ متي اولاد او تسلسل وو، نېکبخته پر (۹۵۱هـ) د شیخ متي یوه لمسي ته په نکاح ورکړه شوه، چې (شیخ قدم) نومېده او د (محمد زاهد متي زي) زوی و، نېکبختي پر (۹۵۶هـ) (میا قاسم افغان) وزېراوه، چې د پښتنو له عرفاني او علمي رجالو څخه دی.

پته خزانه د «اولیاء افغان» به حواله لیکي، چې نېکبختي پر (۹۶۹هـ) یو کتاب د «ارشاد الفقراء» په نامه وکښ، چې د پښتو اخلاقي او تلقیني اشعار په کې وو او د فقیر مشربو خلکو لپاره نصایح او وعظونه وو.

لکه څنگه چې مور وینو په پښتو ادب کې تر (۱۰۰۰هـ) وروسته یوه ډله ناظمیان او لیکوال شته چې د دوی د منظوماتو مضامین فقط وعظونه او دیني نصایح دي.

ډېر کتابونه په دې ډول نظم شوي دي، چې د دغو دیني منظوماتو ډېره پخوانۍ نمونه مور د نېکبختي په منظوماتو کې مومي.

دغه ډله نظم کوونکي عموماً واعظان، ملایان او دیني مرشدان وو، چې د عباداتو او اخلاقو په خصوص کې به یې لنډې لنډې منظومې جوړولې او د نېکبختي منظومات هم داسې دي، چې د نمونې په ډول یې دلته رانقلوو، دا نمونه د پټې خانې مولف له «ارشاد الفقراء» څخه را اخیستي ده:

نصیحت

د خدای حق ته غاړه کېږده
نورې نورې وینا پرېږده
دنیا پاته له هر چا ده
په اخلاص کې ځنې بلېږده
خو قوت لرې په ځان کې
سرد یار په رضا کېږده
ځان له بده خویه ژغوره
زړه په ذکر د یار بلېږده

کل دنیا به دې دښنه شي
اوس له بېرې ځنې رېږده
ټولنه غواړي حسابونه
که دې اوبنې، که دې مېږده
دنیا ترک و هه که پوه یې
د بقا پر لوري پښې رده

شننه او ارزونه:

مېرمن نېکبخته د دین او اخلاقو په وړانگو منوره او نېکبخته
مېرمن وه، لکه څنگه چې یادونه وشوه، ددې شعر له اخلاقو او
نصیحتونو څخه ډک و، تراوسه پورې موبډ زرغونې، رابعې او
نېکبختې درېو وارو د کلام یوه یوه بېلگه یاده کړه، د زرغونې او
نېکبختې کلام پر اخلاقي، روحاني او عرفاني مسایلو راڅرخي او
د رابعې تر یوه حده د عشق او بېلتون سوز بیانوي. مېرمن نېکبخته
په دې کلام کې له لغوي پلوه له عربي ژبې څخه گټه اخلي، د دري
ژبې کومه کلمه په کې نه شته او که وي هم نو هغه به مشترکه گڼل
کېږي. (حق، اخلاص، قوت، رضا، ذکر، کل، حساب او بقا) عربي
کلمې دي. (زړه په ذکر د یار بېلېده، مسره (بلېږده) بیا (د پېچلو یا په
یو شي کې د تاوول) و مانا ورکوي چې اوس په پښتو کې نه کارول
کېږي، د نظم نورې ټولې کلمې یې پښتو دي، د فورم له مخې دا یو
غزل گڼل کېږي، (پرېږده، بلېږده، کېښېږده، رېږده، مېږده، پښې رده)

بيې د قافيې کلمې دي، ردیف نه لري. یوازې (که دې او بېې که دې مېرېده) په مسره کې د قافيې عیب لیدل کېږي، ځکه په ټولو قافیوالو کلمو کې (رېده، رده) مشترک ټکي دي، خو دلته (مېرې یو مستقله کلمه ده د مېرې، لنډیز دی، یانې (ې) توری ترې غورځېدلی او (ده) یو مرستندوی فعل دی، دلته دا دواړه سره یوځای شوي دي. یانې (ر) له یوه ځای او (ده) له بل ځایه را اخیستل شوي دي. خو په مجموعي ډول دا نظم په اخلاقي ګاڼه پسولل شوی او هم د وزن له پلوه رواني لري. د ټولو مسرو د څپو شمېر یې سره مساوي دي، هره مسره یې (۸) څپې لري. ټول نظم له (۷) بیتونو جوړ دی.

شيخ محمد صالح الكوزى

د (۱۰۰۰هـ) حدود

شيخ محمد صالح په قوم (الكوزى) او د كندهار په (جلدك) كې اوسېده. دغه ځاى د كندهار شمال شرق ته تقريباً (۳۰) ميله لرې د كابل پر لار واقع دى او تراوسه هم هلته د الكوزو تېر اوسي.

شيخ صالح مور د پتې خزانې په مرسته پېژنو او دغه كتاب دده د اشعارو بېلگه هم مور ته رارسولې ده، داسې وايي چې شيخ يو عالم او عابد سړى و او په علم او تقوا يې په خلكو كې شهرت درلود، وختونه يې په تدريس او د خلكو په ارشاد تېرول. منزوي او په گوبنه كې ناست سړى و، علمي او روحاني استغنا دى له دنياوي جولانه منع كاوه او همېشه د خپلو شاگردانو او مخلصانو د مجلس خراغ و، د تدريس حلقه يې د شاهانو تر دربار او عزت خوښه وه، نو ځكه تل د تدريس او ارشاد په حلقه كې له دنياوي مزخرفاتو څخه فارغ او مستغني و.

داسې معلومېږي چې شيخ صالح تر (۱۰۰۰هـ) دمخه زېږېدلى و او پر هغه وخت دده د علمي شهرت، تقوا او فضيلت غږ لوړ و، چې نه يوازې پر كندهار، بلكې پر ټولې پښتونخوا د دوو لويو امپراطوريو يانې د هندي تيموريانو او صفويانو جگړې په پرله پسې ډول جاري وې او پښتنو ارام نه درلود، د شيخ صالح په وخت

کې د کندهار صوبدار (والي) (شاه بیګ خان کابلی) و، چې پر ۱۰۰۳هـ) کال یې د (جلال الدین اکبر) پاچا په امر کندهار ونيو او تر ۱۰۱۴هـ) پورې هم په کندهار کې واکمن و.

پټه خزانه د شاه بیګ او شیخ صالح داستان داسې رانقلوي:

«نقل دی چې شاه بیګ خان د کندهار صوبدار، شیخ محمد صالح وغوښت، چې کابل ته ولاړ شي او هلته خلکو ته فیض ورکړي او په تدریس د علومو طالبانو ته هدایت وکا، شیخ محمد صالح ورته وکښل، چې: «ما له طمع د عزت نه شته او په دنیا پسې تګ نه غواړم، زما داسې مقصد دی چې دنیا ماته راشي نه چې زه ولاړ شم دنیا پسې، که زما عزت غواړي، ما پرېږده او په دنیا پسې مې مه مسافر کوه...» چې دغه خط ورسېد شاه بیګ خان وویل: «ما هم ستا عزت مقصود و، نه بې عزتي...» (۵۱: ۱۰۰)

له دې روایتته موږ د شیخ صالح د ژوندانه طرز او دده د تفکر صبغه معلومولای شو، چې د نفس پاکوالی، پوهه، تقوا، استغنا ټول ورسره وو او دغه صفات او مزایا ده په دغه غزل کې سره یوځای کړي دي، چې شاه بیګ صوبدار ته یې لېږلې و:

د لیلی د مینې فیض هر سبا وږم
بېهوده منت به ولې د بل چا وږم
چې اشناي د شپې ناخپه په لاس کښېوت
روښان زړه په گوگل پټ لمر په سما وږم

پر دنیا که تجارت شوک د دنیا کي
زه د زړه په بازار بار د عشق سودا وړم
که پر تخت مې د سلیمان سپور کړې سرپه
عاقبت خاورو ته بڼه عمل پیشوا وړم
بې له عشقه خوشحالي پر ما حرامه
زه صالح که په خوله خوښ په زړه ژړا وړم.

د شیخ صالح ویناوې او شعرونه:

داسې ښکاري چې شیخ صالح د شاگردانو او مخلصانو یوه لویه حلقه درلوده او دده اشعار، اقوال او احوال به هغو لیکل، د پتې خزانې مولف پر یوه کتاب حواله ورکوي، چې «تحفه صالح» یې نوم و او دا کتاب د شیخ یوه شاگرد «ملا الله یار» دده په نامه کښلی و او په دې کتاب کې د شیخ صالح احوال، اشعار او اقوال راټول شوي وو، یوه مجموعه وه، چې محمد هوتک له هغو اشعارو څخه لور غزل او هم دا لاندې پښتو غزل رانقل کړی دی:

چې په زړه یې غشی څرخ سي د چشمانو
روغ به نه سي په دارو د طبيبانو
چې نور تن له رنځه خلاص په زړه رنځور وي
دا د زړه دارو جوړ نه کړه حکیمانو
مگر الله چې حیب دی هم طیب دی

کار سازي کاد خوارانو رنخورانو
هېڅ اثر راباندي نه کاندي عالمه!
بڼه وييل درو گوهر د ناصحانو
نصيحت زړه غواړي، زړه نسته گوگل کې
زړه مې وړې په منگولو خو برويانو
که «صالح» غوندي د زړه په وينو پايئ
نور دولت پر دنيا نسته طالبانو

شننه او ارزونه:

د شيخ صالح له دغو دوو غزلو څخه ښکاري چې دی د پښتو ژبې داسې يو شاعر دی، چې شعرونه يې د هنري ښکلا له مخې د منځنۍ کچې شعرونه گڼل کېدی شي. کلام يې ساده او روان دی او د کندهار د پښتو محاورې يوه نمونه ده. سره له دې چې د کلام اساس يې تصوف، عرفان او د خدای مينه ده، خو دی دا مفکوره په غنايي او تغزلي الفاظو کې رانغاړي او ظاهراً خپل کلام ته عشقي رنگ ورکوي، له لغوي پلوه يې په کلام کې د عربي ژبې لغتونه څرگند دي، يو څو دري لغتونه هم لري. په لومړي شعر کې يې (بېهوده، پيشوا) دري کلمې، (فيض، منت، سما، تجارت، عشق، عاقبت، عمل، حرام) او ځينې نورې عربي کلمې دي. د فورم له مخې يې لومړی کلام هم د غزل فورم خپلوي.

ټول نظم (۵) بیتونه لري، (سبا، چا، سما، سودا، پیشوا او ژړا) یې د قافیې کلمې دي (ورم ورم) یې ردیف دی، د نظم هره مسره یې (۱۲) خپې لري.

په دویم غزل کې هم دري او عربي لغتونه شته، (چشمان، کارسازی، دُر گوهر، خوږویان)، یې دري کلمې دي، (طیب، حکیم، الله، حبیب، اثر، عالم، ناصح، نصیحت، صالح، دولت، طالب) دا ټولې عربي کلمې دي، پر دې نظم هم د غزل فورم د تطبیق وړ دی، دا نظم ټول شپږ بیتونه لري، (چشمانو، طیبانو، حکیمانو، رنځورانو، ناصحانو، خوږویانو، طالبانو) یې د قافیې کلمې دي (انو، انو) یې مشترک غږونه دي. هره مسره یې (دولس) خپې لري او ټول یو مشترک وزن تعقیبوي، یوازې د درېیم بیت لومړۍ مسره او د پنځم بیت لومړۍ مسره د (خج) له مخې څه ستونزه لري چې که د شاعر له مقصود تلفظ سره سم وویل شي، نو هغه وزني ستونزه هم له منځه ځي، د ساري په توګه که د (الله) او (نصیحت) په کلمو کې خج د شاعر له مقصود تلفظ سره سم ادا شي، نو وزني ستونزه له منځه ځي.

یادونه: له شیخ صالح څخه نیولې بیا تر (دوست محمد کاکړ) پورې کوم وروستي شاعران چې موږ په لرغونې دوره کې شامل کړل، علت یې دا و چې دوی د لرغونې دورې یو تسلسل دی، له شکلي او محتوایي پلوه د دوی اشعار د لرغونې دورې له نورو شاعرانو سره کوم غوڅ توپیر نه لري. ځینو درنو لوستونکو او

قدرمنو محصلينو ته به پوښتنه پيداشي چې موږ خود لرغونې دورې په پېژندنه کې وويل چې دا دوره له (۱۳۹هـ) څخه نيولې بيا تر روښان يا روښانيانو (۹۳۰هـ) پورې رسېږي، دلته خو ځينې داسې شاعران هم وپېژندل شول چې تر (۹۳۰) وروسته يې ژوند يقيني دی. په دې باب بايد وويل شي دا خبره سمه ده چې د پښتو ادبياتو دويمه دوره له روښان يا روښانيانو څخه پيلېږي. خو ادبي دورې داسې نه دي، لکه سياسي دورې چې په غوڅ ډول له يوې نېټې څخه پيلېږي، ادبي دورې يوه په بله کې تداخل پيدا کوي. بله خبره دا ده چې (۹۳۰هـ) کال داسې نه دی چې پر همدې نېټه هر څه پيل شول، تردې وروسته د روښان د ژوند لومړي کلونه پيلېږي او څو لسيزې وروسته هغه مذهبي، سياسي او فرهنگي مبارزه کوي، بيا اثار ليکي، بيا يې د کورنۍ غړي او نور پلويان دده لاره تعقيبوي بيا اثار پنځوي او تداوم يې ان د يوولسمې پېړۍ وروستيو ته رسېږي. کله چې ددې اثارو شکل او محتوا وکتل شي، نو له تېرې دورې سره اوچت توپير په کې ليدل کېږي، ان له دغو څو تنو شاعرانو (دوست محمد کاکړ، شيخ عيسى مشواڼي، شيخ بستان بړېڅ، علي سرور لودي، مېرمن نېکبخته، شيخ محمد صالح) سره يې په شعرونو کې اوچت توپير دی او کوم شاعران چې موږ ياد کړل د دوی شعرونو د لرغونې دورې له نورو شعرونو سره خپل تسلسل او ارتباط ساتلی، نو ځکه خوموږ د تاريخي او محتوايي تسلسل له مخې په لرغونې دوره کې شامل کړل.

د درېم څپرکي لنډيز

په درېم څپرکي کې مو د پښتو ادبياتو د لرغونې دورې ټولې څپرې وپېژندلې، امير کروړ جهان پهلوان او دده وياړنه، زه يم زمري په دې نړۍ له ما اتل نسته، د هغه ددې وياړنې شننه، د هاشم ابن زيد سرواني د منظومې ژباړې، (ژبه هم ښه وينا کاندې چې يې وينه) ارزونه او خپله دده پېژندنه، د شيخ رضی لودي او نصر لودي پېژندنه او ددوی ترمنځ د منظوم کلام تبادلې (د الحاد په لور دې ترپيل) او (د الحاد په تور تورن شوم) پرتلنه او شننه، بېټ نیکه او د هغه مناجاب (لويه خدايه لويه خدايه)، د شيخ اسمعيل پېژندنه او د هغه پارکي او نارې (تېښته وکره له ابليس) او (که يون دی يون دی)، خرنبون او د هغه نارې (بېلتانه ناره مې وشوه په کور باندې)، شيخ اسعد سوري (د فلک له چارو څه وکرې کوکار)، شيخ تيمن کاکړ پېژندنه او د هغه شعر (گهيغ رڼا د لمر خپره شوه)، د ښکارندوی غوري پېژندنه او د هغه (قصيده) (د سپرلي ښکلونکي بيا کره سينگارونه- بيا يې ولونل په غرونو کې لالونه) د ملکيار غرشين پېژندنه او د کلام (څښتن مو مل دی، اوس مو يرغل دی) شننه، د تايمني پېژندنه او د کلام (نن زه غږېږم په صفت د سلطان ارزونه، قطب الدين بختيار او د هغه د کلام (د بېلتون اورونه بل دي) پېژندنه او د نشر شننه، د سليمان ماکو پېژندنه، د شيخ متي ژوند او د کلام (پر لويو غرو هم په دښتو کې) شننه، د بابا هوتک

ملي مبارزه او د کلام (پر سور غر بل راته نن اور دی) پېژندنه، د
 شيخ ملکيار هوتک پېژندنه، مبارزه او د کلام (ترنک بهېرې-
 ترنک بهېرې) ارزونه، د اکبر زميند اوړي د ژوند پېژندنه او د هغه د
 مثنوي (زه عاشق يم يار هم نيز) د هغه بدله (زه چې په مينه معشوقو
 د بنگړو شرنګ لره ځم) او غزلونه يې (د خپل ځان له حيرانۍ څه ويل
 کړم) او (چې مدام زه ستا و مخ و ته نظر وړم)، د سلطان بهلول لودي
 او خليل خان نيازي پېژندنه او د هغو د څلوريزو (ملک به زرغون
 کړم په ورکړه لاسه) او (خړې وريځې ژاړي له پاسه) د زرغون خان
 نورزي پېژندګلوي او د هغه د ساقينامې (ساقې پاڅه پيال له راکړه)
 ارزونه او شننه، د زرغونې کاکړ ژوند او د هغې د منظوم حکايت
 (اور بدلې مې قيصه ده) شننه، د دوست محمد کاکړ ژوند او د هغه د
 غرښتنامې (له نېکانو روايت دی) ارزونه، د شيخ عيسى مشوانې
 پېژندګلوي او د هغه شعر (په خپله کار کړې- خپله انکار کړې)
 شننه، د شيخ بستان بړېخ پېژندګلوي او د کلام (د مينې اور دې زما
 زرګی وريت په انکار کئ نا) شننه او ارزونه، د علي سرور لودي
 ژوند پېژندنه او د غزل (محبت پيال له مې نوش کړه په مجاز کې)
 شننه، د مېرمن نېکبختې پېژندګلوي او د هغې د يوې ناصحانه
 شعر (د خدای حق ته غاړه کېږده) تحليل او د شيخ محمد صالح
 الکوزي پېژندګلوي او د هغه غزلونه (د لیلی د مينې فيض هر سبا
 وړم) او (چې په زړه يې غشی څرخ شي د چشمانو) شننه او ارزونه
 راغلي دي. په واقعيت کې په لرغونې دوره کې چې څومره شاعران
 تېر شوي د هغو ټولو پېژندنه او د کلام شننه په دې څپرکي کې

راغلي، خو البته د کلام بېلابېل ليدلوري يې په نورو څپرکو کې هم څېړل شوي خو دا د لرغونې دورې په باب اساسي څپرکی دی.

دلته غواړو د همدغه څپرکي په رڼا کې چې د لرغونې دورې زياتره برخه رانغاړي، د لرغوني ادبي بهير ځانگړنو ته هم لنډه کتنه وکړو، البته عمومي ارزونه به وروسته هم راشي، خو دلته غواړو په ياده دوره کې د پښتو ادبي بهير په تېره بيا د شعري بهير يو عمومي جاج واخلو.

لکه څنگه چې دمخه مو څو ځايه يادونه کړې، د پښتو ژبې لومړی ادبي اثر او شعر د هجرت د دويمې پېړۍ په لومړيو کلونو پورې اړه لري او ددې ژبې خورا پخوانی شاعر چې تراوسه مور ته معلوم دی د سوريانو د کورنۍ پهلوان امير کروړ د امير پولاد زوی دی، چې پر (۱۵۴هـ) کال په فوشنج کې مړ شوی دی او بل هم د لويکانو يو بيت دی، تر دې وروسته نو د پښتو شعر نښې ډېرې دي او ډېر شاعران دي چې د سليمان په غره او د پښتونخوا په نورو ځايو کې اوسېدل او ځينې په ملتان او هند کې وو. د پښتو ادب لرغونې دوره بېلابېلو ادبپوهانو ارزولې ده. استاد حبيبي چې د پښتو ادبياتو لوی استاد دی، دا دوره ډېره ښه ارزولې ده. هغه وايي: «دې شاعرانو ته له عمومي کتنې څخه مور دا نتيجه اخلو چې پښتو د اسلام په لومړيو کلونو کې تر (۶۰۰هـ) پورې په ټوله پښتونخوا کې له بادغيس او هراته رانيولې په غور، زابل او د هلمند او ارغنداو په ورشوگانو او د سليمان غره په لمنو، پېښور

او ننگرهار کې تر ملتانه ویل کېده او ددې ژبې ویونکي په دغو ورشوگانو کې له بادغیسه تر اباسینه پورې خپاره وو، مهم مرکزونه یې غور او د سلیمان غره لمنې وې، په دې لومړۍ دوره کې چې مورې یې د پخوانیو او قدماوو دوره بولو او تر (۶۰۰هـ) پورې رارسېږي، په پښتو ډول ډول اشعار ویل شوي دي، چې د مضمون له پلوه حماسي او عشقي اثار په کې ډېر دي او د ستاینې، مدحې او ویرنې او رثایه، پند او نصیحت او اخلاقي تلقیناتو ځینې شعري ټوټې هم شته.

دا اشعار چې د (۵۰۰هـ) کلونو د بېلابېلو ادبي تمایلاتو او جذباتو ښکارندويي کوي اکثر د پښتو ژبې د مخصوصو عروضو او اوزانو په ډول چې سندرې او پارکي یې بولي، ویل شوي دي، خو تر (۴۰۰هـ) راوروسته ځینې داسې اشعار هم شته چې د عربي او پارسي عروضو او قافیو ته نږدې دي، لکه ځینې قصاید چې د غور په دربار کې ویل شوي دي او په پښتويې (بولل-جمع: بوللې) بولي.

په لرغونې دوره کې د شعر ژبه عموماً خالصه پښتو وه او اکثر زاړه اشعار د نورو ژبو کلمات هېڅ نه لري او که په ځینو کې څه پردي کلمات وي، هغه هم ډېر لږ دي. هغه اشعار چې په غرو او رغو کې ویل شوي دي، د نورو ژبو له اثره خالي دي، خو ځینې اشعار چې تر (۴۰۰هـ) راوروسته په ښارو، مدني ځایونو او دربارونو کې

ويل شوي دي، لږ لږ د نورو ژبو د كلماتو گډون په كې بنكاري او دا د محيط هغه كلک اثر دی، چې تل پر ادب باندې لوېږي.

د لومړۍ دورې ټول منقول اشعار عموماً د پښتنو د روحياتو او د دوی د محيط د اثر، د غرو او رغود مناظرو او د دوی د اجتماعي شعور او ملي جذباتو بنكاردويي كوي، هغه اخلاق، افكار، احساسات او مناظر تصويروي، چې د پښتنو په محيط كې موجود وو.

په دغو اشعارو كې د پښتو ډېر داسې كلمات او لغات هم شته چې اوس ژوندي نه دي او په اوسنۍ پښتو كې نه استعمالېږي، دا لغات نومونه او صفات هم دي او ځينې مصادر يا افعال هم شته چې اوس يې څوك نه وايي.

د لرغونې دورې اشعار اكثر د پښتو ژبې د فصاحت او سلاست له پلوه خورا سليس او روان دي، تعقيدات نه لري. ابهام او تكلف نه په كې ليدل كېږي، پېچلي او نغښتلي عبارات نه لري، د اداء طرز او اسلوب يې ډېر ساده، روان او د سهلو وړ دی.

د پخوانيو د شعر يوه مهمه ښېگڼه داده چې د شعر مضمون يې سره نښتې او پېودلې او مسلسل دی، تر دې دورې وروسته چې نور شاعران په پردو اشعارو روږدي شول، دغه خاصيت يې بايلود. د پارسي شعر د خراسان پر سبک چې د سامانيانو، غزنويانو او سلجوقيانو په دوره كې كوم شعرونه ويل شوي دي. هم دغه ښېگڼه لري، خو وروسته دغه د شعر د مضمون تسلسل له منځه ووت.

د پخوانيو شاعرانو په تصوير او تخيل کې عموماً د محيط اثر دومره ټينگ دی، چې اکثر تشبیهات او استعارې يې طبيعي او محيطي دي، د بن تازگي او د اوبو شورهار د پسرلي ښکلا او د غرو او رغو ښکلې نندارې د پېغلو اتنونه د زرکو کټهار او نور داسې محيطي الهامات دي چې د پخوانيو د شعر د شمزۍ کړۍ دي او هر شاعر يې هم په ستاينه، هم په رثايه، هم په عشقي جذباتو او سندرو او هم په تبليغ کې تصويروي. تر (۶۰۰) هجري کلونو وروسته پښتو ادب د مغلو د تاراک له امله د مقاومت رنگ اخلي، خلور پېړۍ پښتانه له مغلو سره پر جگړه بوخت دي او په مجموعي ډول ادبيات له همدې حالت اغېزمن کېږي.

د هجرت د شپږمې پېړۍ له پيله بيا تر پايه پورې په پښتونخوا کې دوه لويې سلطنتي کورنۍ وې چې په لومړيو کې د غزنوي شاهانو لويې کورنۍ سلطنت کاوه، دوی په پښتنو گډ شوي وو او د شرقي پښتونخوا پښتانه يې ملگري وو، بيا نو د غوريانو د کورنۍ شاهان غالب شول او پر تخارستان، باميانو، خراسان، زابل، غور، هرات او شرقي پښتونخوا د دوی لاس برو، دوی په هند کې هم ډېر فتوحات وکړل او د غور شاهنشاهي يې له خراسان او امو څخه د گنگا تر څنډو پورې ورسوله. غوريانو پښتو ادب ته توجه کوله او د دوی په دربار او مملکت کې مشهور شاعران تېر شوي، خو د شپږمې پېړۍ په وروستيو کې دغه کورنۍ ضعيفه شوه او تر (۵۰۰هـ) وروسته د مغلو د تاراک لومړۍ څپې پر بلخ، غور او خراسان راغلې. د (۶۱۸هـ) حدود وو چې له مغلو څخه د چنگېز

خان وحشي لښکري تر امو راواوښتلې، په دغو وختو کې د پښتونخوا شمالي خواوې لکه تخارستان، بلخ، باميان، غرستان (غرجستان) خورا معمور وو، مشهور ښارونه يې لرل. بادغيس، مرو، هرات، غور داسې ښکلي او ودان ښارونه درلودل چې په هغو وختو کې د منځنۍ اسيا د تهذيب او علم مرکزونه وو، خلک په ډېره هوسايۍ په کې اوسېدل، علماء، شعراء، اديبان او پوهنوال ډېر وو، خو د چنگېز خان وحشي لښکر او دده د زمانو خونړۍ قوه پر دې ودانو ښارونو او ښکليو مدنيتونو هسې راتوی شول چې له لويو ښارو څخه يې يوه ودانۍ روغه پرې نښوده او ښکلي ښارونه يې وران کړل، کتاتونونه يې وسول، ځمکې يې په وينو ولرلې او اکثر خلک يې ووژل، پاتې يې غرونو ته وختل.

پښتانه په دغو وختو کې ډېر د شرقي پښتونخوا په غرو کې وو، د سليمان د غره په شاوخوا او د کابل په جنوبي خوا څه ناڅه له تاراکه خوندي وو او خپل استقلال يې ساتلی و، خو د پښتونخوا سيمې مغولو نيولې وې، په دغو وختو کې پښتنو اديبان لرل او خپله ژبه يې روزله، لکه د مغولو لوت چې پر پارسي ادب اغېزه وکړه او د ادبياتو افکار او د بيان طرز يې ورواړاوه، دغسې دې خونړۍ واقعي پر پښتو ادب هم خپله اغېزه وکړه. د مغولو سلطه او اقتدار څلور پنځه پېړۍ اوږد شو، د چنگېز خان د کورنۍ خونړي تاراکونه لانه وو ساړه شوي، چې له دې کورنۍ يو بل سفاک سړی د (۷۷۱هـ) په حدودو کې راووت، دا (گود تيمور) و، چې ده هم پر دې ځمکه خپل تاراکونه شروع کړل او په کلو کلو يې دا خواوې سره

ورېږدولې دا اور لانه و مړ شوی او هرې خواته یې دودونه
بنکارېدل، چې بیا یو بل خونکار او د ډېر کلک زړه خاوند هم له
دغه تېره راووت او د (۹۱۰هـ) په حدودو کې بیا پښتونخوا سره
ونښتېځله او د وینې توپولو او تاراک سلسله یې هسې جاري
وساتله، دا سپری (بابر) و چې له پښتنو سره یې ځانگړې دښمني وه
او د دوی سرونه یې وربېل.

په دې ډول له هغه وخته چې د پښتنو غوریانو د عظمت جنډۍ
تر (۶۰۰هـ) وروسته کښته شوه، بیا نو دې قوم د مغولو له لاسه ښه
ورځ ونه لیده او څلور پېړۍ یې په دغه اړو دور کې سره تېرې کړې،
ویې وژل، ووژل شول، و جنگېدل، جنگونه ورسره وشول، کله به یې
د چنگېز د لښکرو په وینو خپل غرونه لرل، کله به تیمور د دوی پر
کورونو په زابل او ننگرهار کې غدی اچولې، کله به بابر او اکبر او
نورو په دوی پسې تورې راکښلې وې. په دې خونړي او خطرناک
حالت کې هم پښتنو خپل ځانونه ساتلي وو، دوی د خپلو زلمو په
وینو خپله ځمکه او خپل غرونه خوندي کول، څو پېړۍ زلمو غشي
او تورې له لاسه ونه غورځول، دوی پر خپل استقلال مین وو او
دغه مرغلره یې ساتله، څو یې وس و، پر دې غرو به د دوی د زلمو
تېرونه سپر وو او تل به د خپل وطن لپاره په وینو کې رغښتل، په
دې ملي مبارزه کې لکه د زلمو تورې چې ځلېدې، د ادیبانو ژبې هم
هغسې چلېدې، دوی خپل قوم ویناوه او د وطن دفاع او استقلال
ساتلو ته یې ولاړ وو، دوی خپله خپلواکي په توره او قلم ساتله، ډېر
شاعران او ادیبان وو، چې ددې ملي جهاد پر میدان ولاړ وو او تل

به يې زلمو ته په خپلو اشعارو د وطن ساتنې تبليغ کاوه او تورې به يې وهلې، نو د مغولو دورې لکه نور ضعيف اقوام دوی مړه نه کړل، بلکې ژوندي يې کړل، دوی يې زمول نه کړل، بلکې ملي روحيه يې په کې پياوړې کړه، چې دا روح د دوی په ادب کې ښه ځلېږي او د مغولو دوره په يوه ادبي دفاعي تبليغ امتياز مومي. (۵۲۷:۱۳-۵۳۲)

سرمحقق زلمی هېوادم چې د پښتو ادبياتو تاريخ لرغونې او منځنۍ دورې تاريخ يې ليکلی د لرغونې ادبي دورې د عمومي ارزونې په ترڅ کې وايي چې په دې دوره کې اثار له کمې پلوه زيات نه دي، ددې علت دادی چې د اثارو زماني ناخوالو له منځه وړي دي، د سليمان ماکو له تذکرة الاوليا پرته چې څو پاڼې يې مور ته رارسېدلې، نور ټول اثار په متفرق ډول ترلاسه شوي دي. که څه هم ددې اثارو کميت کم خو کيفيت يې زيات دی. ددې اثارو په کمې او کيفي لحاظ انکشاف کړی، د شکل او مضمون دواړو له پلوه يې وده کړې ده. بېلابېل معنوي فورمونه رامنځته شوي لکه وياړنه، ويرنه، ساقينامه، ستاينه او حکايتي اثار، د نورو ژبو له ادبياتو سره هم په دې دوره کې اړيکي پيداشوي، د غزل، مثنوي، رباعي او قصيدې فورمونه راخپل شوي، د نورو ژبني تاثيرات هم پرې ليدل کېږي. او همدارنگه ځينې نورې ځانگړنې چې په بېلابېلو برخو کې ورته اشاره شوې او نور بحث به هم پرې وشي.

د درېم څپرکي پوښتنې

- پښتو لرغونى ادب ولې د امير کروړ له شعره پيلېږي؟
- امير کروړ شعر وياړنه ده که حماسه؟
- ابوهاشم ابن زید سرواني د چا شعر له کومې ژبې وژباړه؟
- د شيخ رضی لودي او نصر لودي د پارکو د ليکلو او تبادلې علتونه څه وو؟
- د بېت نيکه مناجات کومې ځانگړنې لري؟
- ولې شيخ اسمعيل او خرنبون يو بل ته پارکي وويل؟
- د شيخ اسعد سوري د قصيدې د ليکلو عامل کوم و؟ له محتوايي پلوه دا قصيده په کوم فورم کې راځي ويې ارزوئ؟
- شيخ تيمن کاکړ په لنډ ډول راوپېژنئ او د کلام ځانگړنې يې په گوته کړئ!
- د بنکارندوى غوري قصيده له هنري پلوه و ارزئ او دا هم څرگنده کړئ چې کوم محتوايي فورم لري؟
- ملکيار غرشين ته ولې غرشين وايي، د هغه د کلام اغېز او ارزښت په گوته کړئ!
- د تايمني شعر لومړى ځل چا، چېرته او څنگه ترلاسه کړ، ددې شعر محتوا وشنئ!
- قطب الدين بختيار راوپېژنئ او کلام يې و ارزوئ!
- سليمان ماکو څوک و؟ او په تذکرة الاوليا کې کوم شاعران معرفي شوي دي؟
- د شيخ متي د شعر اخلاقي او عرفاني ارزښت په گوته کړئ؟

- بابا هوتک پښتو ته څه کړي؟ او د کلام ارزښت يې څرگند کړئ.
- شيخ ملکيار هوتک د چالاره تعقيب کړه؟ کلام يې وازوئ!
- اکبر زمينداوري پښتو ته کوم نظمي فورمونه ډالۍ کړل؟ دده د کلام ځانگړنې په گوته کړئ!
- سلطان بهلول لودي او خليل خان نيازی په کوم فورم کې يو بل سره شعري مکالمه او تبادلې وکړه؟ توضيح يې کړئ!
- سوري کورنۍ پښتني فرهنگ ته څه ډالۍ کړي دي؟
- د زرغون خان ساقينامه په کوم فورم کې ده واضح يې کړئ!
- زرغونې کاکړ خپل منظوم حکايت له کومې ژبې او د چا له اثر څخه ژباړلی او هم ددې د کلام ارزښت توضيح کړئ!
- رابعه او بي بي نېکبخته معرفي کړئ او د کلام ارزښت يې په گوته کړئ!
- دوست محمد کاکړ خپله غرښتنامه په کوم فورم کې نظم کړې او کومه محتوا يې په کې ځای کړې ده؟
- شيخ عيسی مشواڼي په کومو ژبو شعرونه ويلی، په پښتو کې يې د بېلگې ارزښت توضيح کړئ!
- شيخ بستان بربخ راوپېژنئ او دا هم واضح کړئ چې په کوم فورم کې يې شعر ويلی دی؟
- علي سرور لودي څه ډول شخصيت و، د کلام ارزښت يې په گوته کړئ!
- شيخ صالح په لنډيز سره راوپېژنئ او د کلام ارزښت يې په گوته کړئ!

څلورم څپرکی

له نورو ژبو سره د پښتو ژبې اړیکې

د نړۍ د بېلابېلو ولسونو او خلکو ترمنځ د ګاونډیتوب او نورو ټولنیزو، سیاسي او اقتصادي روابطو ټینګښت پر فرهنگ هم خپل مستقیم اغېز لري. څومره چې فرهنگونه او ژبې سره نږدې کېږي همغومره یې بیا دا اغېزې پسې زیاتېږي. ژبني اړیکې د ادبي اړیکو د ټینګښت سبب ګرځي، څرنگه چې ادبیات یو ژبني هنر ګڼل کېږي، نو کله چې یو شاعر د بلې ژبې له ادبیاتو څخه الهام اخلي نو ژبني تاثیرات هم ژبې ته را انتقالېږي، په تېره بیا هغه ژبې چې د ریښې له پلوه سره نږدې وي، لکه پښتو او دري او یا هم عربي چې له پښتو سره په یوه واحد لیکدود لیکل کېږي. که څه هم عربي د سامي ژبو په کورنۍ پورې اړه لري، خو څرنگه چې د دین او مذهب ژبه ده او همدارنگه له پښتو، دري او ځینو نورو ختیزو ژبو سره ګډ لیکدود لري، نو ځکه یې پر ختیزو ژبو په لومړي ګام کې ترزیاتې کچې پر دري او بیا پر پښتو ژبه خپل خپل تاثیرات لري. نه یوازې ګڼ شمېر دیني ترمینالوژي، مفاهیم او پیغامونه له عربي څخه دري او پښتو ته راغلي، بلکې یو زیات شمېر ادبي صنایع او نظمي فورمونه هم پښتو او دري ژبو له عربي څخه راخپل کړي، د دري ژبې ځوان وزنونه هم د عربي عروضو له قاعدې سره برابر شول، خو

پښتو ژبې د خپل جوړښت له مخې خپل ځانگړی نظمې یا وزني جوړښت وساته، له عربي څخه یې یوازې ځینې ادبي کلمې، اصطلاحات او فورمونه راخپل کړل، تر پښتو پر دري ژبې د عربي تاثیرات زیات دي، ځینې کلمې چې له دري څخه پښتو ته راغلي هغه هم په واقعیت کې لومړی له عربي څخه دري او بیا پښتو ته راغلي، دلته غواړو پر پښتو ژبې د همدې عربي او دري ژبو اغېز او له پښتو سره د هغو اړیکې وڅېړو.

عربي ته مو ځکه لومړیتوب ورکړ چې ددې ژبې اغېزې زیاتې محسوسې دي، په تېره بیا د نظمې فورمونو په راخپلولو کې، په حقیقت کې که وایو پښتو ژبې له دري څخه هېڅ نظمې فورم نه دی را اخیستی مبالغه به نه وي. دا کوم فورمونه چې په دري ژبه کې کارېږي، دا هم په حقیقت کې له عربي څخه دري ته ورغلي، او پښتو بیا یا مستقیماً له عربي څخه او یا هم د دري ژبې له لارې راخپل کړي دي. نو ښه به وي چې لومړی د عربي ژبې اغېزې او اړیکې وڅېړو.

که چېرې موږ د پښتو ادبیاتو په تاریخ کې د نورو ژبو له ادبیاتو سره د پښتو ژبې او ادبیاتو د ارتباط د څرک ایستلو کوښښ وکړو، نو دا څرک په دریمه هجري پېړۍ کې ایستلی شو. دلته غواړو همدغو ژبنيو او ادبي اغېزو ته اشاره وکړو.

له عربي ژبې سره اړيکي

طبيعي خبره ده چې افغانستان ته د اسلام له راتګ او خورېدو سره سم عربي ژبه هم زموږ په هېواد کې دود او په خپرېدو شوه. څرنگه چې پاک قران په عربي ژبه او د اسلام ارکان او احکام پر عربي ژبه وو، نو پر ټولو ختيزو ژبو په تېر بيا پر دري او پښتو دواړو ژبو د عربي ژبې او ادب اغېز ورځ تر بلې څرګندېده، دا خبره هم د يادولو وړ ده چې ادبي تاثيرات تر مذهبي تاثيراتو لږ وروسته څرګندېږي، نو په دې خاطر لومړی يوه ژبه پر ژبې او بيا يې ادبيات پر ادبياتو خپل خپل اغېز بندي، څرنگه چې په پښتو ژبه د هغه وخت زيات او څرګند مذهبي متون زموږ په لاس کې نه شته، نو ځکه خو په غوڅ ډول څه نه شو ويلای چې پر پښتو ژبه به د عربي ژبې او مذهبي ترمينالوژۍ تاثيرات څومره وو. خو اټکل کولای شو، کله چې خلکو د اسلام دين منلی نو ديني يا مذهبي ترمينالوژي هم ژبې ته راغلې، خو دا چې په پښتو ژبه ليکلې متون په لاس کې نه شته، نو ځکه يې دقيق وخت نه شو په ګوته کولای، خو کوم څه چې زموږ په لاس کې دي همدا لرغوني منظوم متون دي چې له دې څخه پر پښتو باندې د نورو ژبو د تاثيراتو څرک لګېږي.

«د لرغوني پښتانه په استناد د ابو محمد هاشم علمي او ادبي ژوندون رابنکاره کوي او داسې ورڅخه څرګندېږي چې د (۳۰۰هـ) تر حدودو پورې د عربو مدنيت، د عربي ژبې سلطه او د عربي ادابو او علومو اثر د پښتونخوا په اکثرو برخو کې خپور شوی و او ددې

حکمکې غربي خوا ډېره تردې اثر لاندې وه. که څه هم په دغه عصر کې د غربي پښتونخوا خلکو د آل طاهر (۲۰۵-۲۵۹هـ) تر بیرغ لاندې استقلال وموند او څه نا څه د پارسي ژبې ادب هم په دغو زمانو کې ژوندی شو، خو عربي علمي، ادبي او درباري ژبه وه او پوهانو خپل اثار په دغه ژبه لیکل. په خراسان کې د عربي ژبې ډېر لیکوال او پوهان وو چې دوی د عربو د مدنیت او ادب په خپرولو کې ښه خدمتونه وکړل. مثلاً (صالح بن عبدالرحمن سیستانی) د (حجاج بن یوسف) په امر له (۸۱-۸۷هـ) دووین او دفاتر له پارسي څخه عربي ته نقل کړل او ډېر علما پر عربي علومو بوخت شول، لکه ابو خالد وردان کابلي موسوم په (کنکر) چې د (علي بن حسين) (۴۶-۷۴هـ) له ملگرو څخه و او د حجاج له ظلمه مکې ته وتښتېده، یا (بشار بن برد) د عباسي دربار پوښ شاعر چې اصلاً د تخارستان و او پر (۱۶۷هـ) وژل شوی دی. یا (ابو عمرو شمر بن حمدويه الهروي) چې د عربي اخبار او اشعارو پوهاند و، د عربي ژبې د لغت کتاب يې هم کښلی او پر (۲۵۵هـ) مړ شو. یا (ابو حاتم سهل بن محمد سجستاني) چې د عربو په لغت، شعر او نحو کې عالم و او (۳۲) کتابونه يې لیکلي دي چې له هغو څخه کتاب المعمرين (د لندن چاپ، ۱۸۹۹م) او کتاب النخلة (د ایتالیا د پالمو چاپ، ۱۸۳۷م) مشهور دي او دا عالم هم پر (۲۵۵هـ) مړ دی، (احمد بن ابو طاهر طيفور خراساني) (۲۸۰هـ. مړ) چې (۵۰) کتابونه يې لیکلي او تاريخ بغداد (د لایزيک چاپ، ۱۹۰۸م) يې مشهور دي، ابو زيد بلخي (۳۲۲هـ. مړ) د صور الاقاليم او نورو ډېرو کتابونو خاوند، (ابو داود سجستاني) د

(معروف سنن) خاوند (۲۷۵هـ مې) او نور ډېر پوهان او عالمان له پښتونخوا څخه وپاڅېدل، چې د عربي علومو او ادابو ستوري دي. له دې متونو څخه څرگندېږي، چې د درېيمې هجري پېړۍ په ترڅ کې د بست د سروان د سيمې يو افغان چې (ابو محمد هاشم ابن الزيد السرواني) نومېده، عراق ته ولاړ او هلته يې ددې ځای له علماوو سره ناسته ولاړه درلوده او له (ابن خلاد) چې په (ابي العين) مشهور و، هغه سره يې په بغداد کې ډېر عمرونه تېر کړل او له هغه څخه يې عربي بلاغت او اشعار ولوستل.

دا لومړنی نظم دی چې له عربي ژبې څخه پښتو ته ژباړل شوی دی. په دې کې (درهم، خلق او قتالونه) هغه عربي کلمې دي چې پښتو ته داخلې شوې دي. دغه راز د شيخ رضی لودي او نصر لودي په دواړو شعرونو کې د عربي ژبې کلمې کارول شوي دي، (الحاد، ملحد، اسلام، سنتي) کلمې عربي دي، په خپله (شيخ رضی) لودي، (نصر) لودي او (حميد) لودي د درېواړو نومونه عربي دي، بيا وروسته ورپسې د شيخ اسعد سوري قصيده ده چې هم يې فورم له عربي ژبې راغلی او هم د عربي ژبې د يو شمېر کلمو څرک په کې څرگند دی، لکه: (فلک، مدار، وصل، محمد او محمود، امير، انتقال، قيد، نثار، قطار، شعار، قرار، عدل، جنت، غفار) او نورې عربي کلمې دي چې په دې قصيده کې راغلي دي. په خپله د (شيخ اسعد) نوم هم عربي دی، له دې څخه معلومېږي چې عربي ژبه دا وخت دومره عامه شوه چې پښتنو کې مطرحو کسانو لکه په خپله

محمد سوري، شيخ اسعد سوري او نورو عربي نومونه ايښي وو. د (امير) کلمه هم دا وخت عامه شوې ده. (کروړ) يې ځکه (امير) باله چې د (امارت) شرعي اصطلاح عامه شوې وه.

ورپسې د ښکارندوی غوري قصيده ده، چې په هغه کې هم (لعلونه، طلسمان، سلطان، صفت، اسلام، دين، شهاب، جهاد) او ځينې نورې عربي کلمې دي چې ځينو سره يې پښتو روستاړي هم يوځای شوي دي.

تر دې وروسته چې نور کوم شاعران راغلي، وار په واری چې په خپل کلام کې د عربي ژبې کلمې کارولي دي او دا لړۍ همداسې دوام کوي.

د ملکيار، تايمني، شيخ تيمن، قطب الدين بختيار، بهلول لودي، خليل خان نيازي، زرغون نورزي، زرغونې کاکړ، رابعې، بي بي ښکېختې، شيخ عيسى مشواني، شيخ صالح او نورو ټولو شاعرانو په شعرونو او د ماکو د نثر په بېلگو کې عربي کلمې شته چې د هغوی د کلام د شننې په ترڅ کې ورته اشاره شوې ده. د عربي ژبې د لغتونو د کارونې او تاثير ترڅنگ په لرغونې دوره کې قصيده، مثنوي، غزل او څلوريزه هغه څرگند نظامي فورمونه دي چې له عربي څخه پښتو ته راغلي دي، د قصيدو په برخه کې د شيخ اسعد سوري او د ښکارندوی غوري قصيدې مو د بېلگو په توگه يادې کړې. په مثنوي فورم کې د اکبر زمينداوري، زرغونې کاکړ، زرغون خان نورزي او دوست محمد کاکړ بېلگې يادولای شو او د

غزل فورم کې بيا د اکبر زمينداوري، بي بي نېکبختې او شېخ محمد صالح الکوزي د کلام بېلگې د يادونې وړ دي او هم د علي سرور لودي کلام. د څلوريزو په برخه کې سلطان بهلول لودي او خليل خان نيازي څلوريزې يادولای شو، د قطعې فورم بيا د يادو نورو فورمونو په شان ډېر څرگند نه دی، خو البته قطعې ته ورته نظموه ويل شوي دي، يا لږ تر لږه يو نظم د څو قطعو د مجموعې بڼه لري. په محتوايي برخه کې هم حماسي ادبيات په دې دوره کې تر سترگو کېږي، وياړنه يا فخریه، ويرنه يا مرثيه اشعار چې په عربو کې باب وو، پښتو کې يې هم څرکونه او بېلگې ليدل کېږي. د ټوليزې پايلې په توگه بايد ووايو چې په پښتو لرغوني ادبي دوره کې په (نظم) او (نثر) دواړو کې د دري او عربي کلمو په گډون نږدې شپږ زره او سل (۶۱۰۰) کلمې کارېدلي چې له هغې څخه يې تقريباً يو سل او څلور اتيا (۱۸۴) عربي کلمې دي چې د ټولو کارېدلو کلمو نږدې درې اعشاريه درې (۳،۳) سلنه جوړوي.

له دري ژبې سره اړيکي

د عربي ژبې ترڅنگ پښتو له دري ژبې سره هم د يوې ګاونډۍ او خور ژبې په توګه خپل خپل اړيکي ساتلي دي. دري ژبې ته ځکه د پښتو (خور) ژبه وايي چې دواړه ژبې د هندو اروپايي کورنۍ، اريايي څانګې غړي دي، پښتو بيا په ختيزو ژبو کې او دري بيا په لويديزې ډلګۍ کې راځي. په پښتو لرغونو ادبياتو کې هم د دري ژبې کلمې کارېدلي دي. د عربي ژبې معکوس پښتو ته له دري ژبې څخه کوم شعري فورم نه دی را انتقال شوی، خو دا خبره له حقيقت څخه لرې نه ده چې ووايو د عربي ادب تاثيرات لومړی دري ته او بيا همدا سې پښتو ته رالېږدېدلي دي. دري تر عربي ژبې وروسته د ديني او درباري ژبې په توګه په سيمه کې خپل خپل تاثيرات درلودل. له (دوه بيتي) پرته چې د دري ژبې خپل فورم ګڼل کېږي، نور نو دري ټول هغه نظمي کالبونه کاروي چې په عربي ژبه کې دود دي. لکه مثنوي، رباعي، قطعه، غزل، قصيده، مثلث، مربع، مخمس، ان تر معشر پورې ټول هغه فورمونه چې په عربي ژبه کې دود وو او نورو ختيزو ژبو ته لېږدېدلي دي، دري يې هم کاروي. د يادونې وړ ده چې قافيوال نظمو ته لکه مخکې چې مو يادونه وکړه د عربي ترڅنگ په ختيزو ژبو او د نړۍ په نورو ژبو کې هم باب وو، يانې په دې مانا چې له عربي ژبې څخه تقليد نه دی شوی، البته شعري يا نظمي فورمونه له شکلي پلوه نورو ژبو ته راغلي، څرنگه چې قافيه په دې ژبو کې باب وه، نو ځکه يې د فورم په راخپلولو کې کومه ستونزه نه وه، ردیف چې په عربي ژبه کې تر قافيه والو

نظمونو وروسته باب نه وو، خو په پښتو، دري او ځينو نورو ختيزو ژبو کې دود و، هغه هم ورسره مل شو.

د ابوهاشم سرواني په ژباړه کې (خاوند) د پښتو او دري ژبې مشترکه کلمه ده. د شيخ اسعد سوري په قصيده کې بيا (بهار، خونخوار، خار، بادار، هزار، دار، کهسار) او ځينې نور دري کلمې دي.

د ښکارندوی غوري په قصيده کې (کاروان، مگر، بيديا، مکېز، گزار، خاوند، بادار) دري کلمې دي، د سليمان ماکو په تذکره اوليا کې (سپاس، خاکپای، بزرگ، روزگار، مهربان، درخواست) او ځينې نورې دري کلمې دي. او همداسې د دري ژبې اغېز يې د پښتو ادب به ليکلو متونو کې محسوسې دي. دا اغېزې له لرغونې دورې پيلېږي، منځنۍ دورې ته راځي، بيا معاصرې دورې او ان تر ننه دوام مومي. پر يادو شاعرانو سربېره نورو شاعرانو هم په خپلو نظمونو کې دري کلمې کارولي دي.

ملکيار غرشين، شيخ تيمن، تايمني، قطب الدين بختيار، سليمان ماکو، شيخ متي، بابا هوتک، ملکيار هوتک، اکبر زمينداوري، خليل خان نيازي، زرغونې کاکړ، رابعې، ښکېختې، دوست محمد کاکړ، شيخ عيسى مشواني، شيخ بوستان بړيخ او شيخ صالح ټولو په خپل کلام کې دري کلمې کارولي چې د هر شاعر د شعر په لغوي شننه کې ورته اشاره شوې او دلته يې د تکرار د مخنيوي په خاطر له بيا يادونې څخه تېرېږو.

سربېره پر دې په لرغوني ادبي دوره کې ډېرې داسې کلمې شته چې د پښتو او دري ژبو ترمنځ مشترکې دي او يا هم گډه ريښه لري. له دې څخه ښکاري چې پښتو او دري ژبې په ماضي کې له يوې بلې گډې ژبې يا ژبو سره گډه ريښه لري. هغه ژبې چې گډه ريښه سره لري، گاوندې وي، خويندې وي، گډ ليکدود ولري، هغه ژبې پر يوه بلې خپل څو اړخيز اغېز ښندي، نو له دري ژبې سره د پښتو اړيکي طبيعي حالت لري. څرنگه چې دري ژبه د علم، دفتر او دربار ژبه وه، نو دغه سياسي، علمي او دفتر قوت هم ددې سبب کېده چې دري نه يوازې پر پښتو بلکې د سيمې پر نورو ژبو هم خپل خپل تاثيرات پرېږدي، خصوصاً پر ليکنې ادب، البته پر ولسي ادب بيا دا تاثيرات ډېر محسوس نه دي، هلته پښتو ژبه ډېره سوچه او شعر هم ډېر سوچه پاتې شوی دی.

په مجموعي ډول لکه څنگه چې دمخه مو يادونه وکړه په لرغوني دوره کې په نظم او نثر کې ټولې نږدې شپږ زره او سل (۶۱۰۰) کلمې کارېدلې چې له هغې جملې يې نږدې يو سل او څوارلس (۱۱۴) دري کلمې چې د ټولو کارېدلو کلمو نږدې يو اعشاريه څلور اتيا (۸۴، ۱) سلنه جوړوي.

د څلورم څپرکي لنډيز

له نورو ژبو څخه د پښتو ژبې د اړیکو د خپرلو په ترڅ کې دا په ډاگه شوه چې پښتو ژبه په لرغونې دوره کې له عربي او دري ژبو دواړو سره ژبنۍ، فرهنگي او ادبي اړیکي لري. دا مهال پر پښتو ادب د عربي ژبې تاثیرات ورو ورو زیاتېږي، د پښتو منظوم او منثور کلام په دواړو بېلگو کې د عربي ژبې اغېز لیدل کېږي. ژبنۍ اغېزې چې د لغتونو په بڼه څرگندېږي، زیاتې ښکاره دي، خو ګرامري تاثیرات یې لا محسوس نه دي، د لغوي تاثیراتو ترڅنګ له عربي ژبې څخه شعري فورمونه یا د نظم چوکاټونه هم پښتو ته داخل شوي دي او پښتنو شاعرانو په همدې فورمونو کې هم ګڼ شمېر شعرونه لیکلي دي. لکه قصیده، رباعي، غزل، مثنوي او ځینې نور فورمونه هم په ځنګزني ډول په لرغونې دوره کې پښتو ادبیاتو ته داخل شوي دي.

د عربي ترڅنګ د دري ژبې ژبنۍ اغېزې هم په پښتو منثور او هم منظوم کلام کې څرګندېږي، خو دا تاثیرات یوازې د لغتونو په بڼه جوتېږي، خو کوم ځانګړی نظمي فورم له دري څخه پښتو ته نه دی راغلی. د لرغونې دورې په لومړي پړاو کې د عربي او دري په ګډون د نورو ژبو تاثیرات پر پښتو ادب نه ښکاري، پښتو شعرونه پخوانیو اریایي سرودونو ته ډېر نږدې دي. خو د لرغونې دورې په دویم او نورو پړاوونو کې بیا د عربي او دري ژبو تاثیرات څرګندېږي، خو له دې دوو ژبو پرته بیا د نورو ژبو تاثیرات نه

خرگند پري. ځکه چې دا مهال د نورو ژبو اغېزې په سيمه کې محسوسې نه وې. د عربي تاثيرات ځکه زيات وو چې عربي د دين، مذهب، دفتر، دربار، سياست، علم او ادب ژبه وه او تر شا يې غټ سياسي، اقتصادي، مذهبي او علمي قوت پروت و. تر عربي وروسته دري هم ورته ځانگړنې لرلې او په دويم ردیف کې راځي، نو ځکه يې پر سيمه خپل خپل تاثيرات درلودل. پر پښتو ژبه د عربي ژبې تاثيرات هم د شعري فورمونو او هم په ژبنۍ برخه کې له لغوي پلوه محسوس وو و او د دري ژبې اغېزې بيا تر يوه حده د شعري محتوا او همدارنگه د لغتونو په برخه کې محسوسې دي. د يوې شمېرنې له مخې د عربي ژبې د لغتونو کميت په سلو کې نږدې (۳، ۳) او د دري ژبې د ويونو کميت په سلو کې نږدې (۸۴، ۱) ته رسېږي.

د څلورم څپرکي پوښتنې

- پر پښتو لرغونو ادبياتو د کومو ژبو تاثيرات څرگندېږي؟
- په لرغونو دوره کې د دري او عربي کلمو مجموعي شمېر څو سلنې ته رسېږي؟
- په لرغونې دوره کې له کومې ژبې پښتو ته شعري فورمونه داخل شوي دي؟
- د دري ژبې تاثيرات د لرغونې دورې له کوم پړاوه پيلېږي؟
- پښتو او دري د ژبې د کورنۍ له پلوه څه اړيکي سره لري؟
- عربي ژبه د ژبو په کومې کورنۍ پورې اړه لري؟
- کومې ژبې په اسانۍ سره يوه پر بلې خپل تاثيرات پرېږدي؟

پنځم څپرکی

د لرغونې دورې نظم

د ادبیاتو د اوسنیو تعبیرونو له مخې د یوې ژبې ټول لیکلي او نالیکلي منظوم او منثور هنري اثار ادبیات گڼل کېږي. لکه څنګه چې دمخه مو هم یادونه وکړه او ټینګار مو وکړ چې: هر ډول لیکنې اوس څوک په ادبیاتو کې نه شمېري. یوازې هغه اثار د ادبیاتو تر عنوان لاندې د مطالعې ځای لري، چې هنري ارزښت ولري.

د ساري په ډول، موږ هر منشور اثر چې د علومو او فنونو په بېلابېلو څانګو کې لیکل شوي وي او یا هر منظوم اثر، چې د تاریخ، جغرافیه، طب او نورو علومو او فنونو تشریح ته وقف شوی وي، په ادبیاتو کې نه راوړو، بلکې هغه اثار هنري او ادبي بولو، چې له تخیله رازېږېدلي او د ژوند واقعیتونه په هنري ډول منعکس کړي؛ پر لوستونکو او اورېدونکي خپل خاص ظریفانه او ښکلې هنري اغېز ولري او د هغو هنري ذوق تسکین کړي. دغه ادبي، هنري اثر باید په داسې یو ژبني چوکاټ کې بیان شوې وي، چې هم د ټولنیز ژوند هېنداره وي، هم په لوستونکي، اورېدونکي کې یو عاطفي احساس پیدا کړي او ښکلا ییز ارزښت ولري.

ادبیاتو ته یو ژبني هنر هم وایي، هنر او علم دواړه واقعیتونه بیانوي، خو هنر واقعیتونه په نامستقیم او علم بیا پېښې په

مستقیم ډول بیانوي. د هنر او علم توپیر د واقعیت په نامستقیم او مستقیم بیان کې دی.

د ادبیاتو ددغه تعبیر، ساده او ابتدایي تشریح ته په پاملرنه اوس موږ گورو چې پښتو ژبه دغسې هنري، ادبي اثار لري او که نه؟

ددې پوښتنې ځواب مثبت دی او موږ چې د خپلې ژبې (پښتو) ادبي زېرمې وپلټو، نو وینو چې له پخوا زمانې نه تر ننه پورې ددې ژبې ویونکو هنري، ادبي اثار ایجاد کړي دي، چې هم یې گڼی (نالیکلي) او هم یې تحریري (لیکلي) نمونې موجودې دي.

پر همدې اساس کله چې موږ پښتو ادبیات وایو، نو موږ مجبورېږو، چې دا ادبیات لومړی پر نالیکلو او لیکلو ادبیاتو ووېشو او د شکل له مخې. پر نثر او نظم خو دلته موږ په دې څپرکي کې پر نظم خبرې کوو. نظم بیا پر دوو برخو وېشو لومړی پښتو ولسي یا گڼي ادبیات چې د پښتو په خپلو ملي اوزانو یا فورمونو کې ویل شوي دي. او دویم د نظم هغه برخه یا هغه فورمونه دي چې له نورو ژبو په تېره بیا له عربي ژبې څخه پښتو ته راغلي دي. دلته غواړو لومړی پښتو ولسي ادبیات یا د نظم فورمونه تشریح کړو.

د پښتو ولسي شاعری فورمونه

ولسي ادبيات د پښتو ادبياتو ډېره درنه برخه جوړوي: «دا به مبالغه نه وي او نه به کومه تېره يا زياته خبره وي، که ووايو چې د سيمې په ژبو کې پښتو د گړنيو ادبياتو د سرشارو چينو د لرلو له امله په لومړي کتار کې ولاړه ژبه ده.

دا چې د پښتو د شفاهي ادبياتو زېرمې نسبت نورو ژبو ته زياتې دي، ددې خبرې غټ علت دادی، چې په پښتنو کې سواد له پخوا نه تراوسه لا سم نه دی عام شوی او زموږ د خلکو يوه زياته سلنه د خپلو خاصو سياسي، ټولنيزو، اقتصادي، فرهنگي او جغرافي عواملو له امله له ليک لوسته محرومه پاتې ده. په دغسې ټولنو کې چې سواد نه وي عام، د ليکلو ادبياتو پرځای د شفاهي ادبياتو د ټوکېدو زمينې ډېرې زياتې موجودې وي.

همدا علت دی، چې د شمالي پښتونخوا، افغانستان، جنوبي پښتونخوا، سند، پنجاب او کشمير په زياترو پښتني سيمو کې اوس هم د گړنيو ادبياتو بېلابېلې نمونې ايجادېږي او د دغو سيمو په ښارونو کې د پښتو د گړنيو ادبياتو د ايجاد زمينې محدودې دي او ان له منځه تللې دي. په پښتو کې د شفاهي ادبياتو دغه بېلابېل ډولونه او ددغه ډول ادبياتو زياتوالی سرې په دې باوري کوي، چې زموږ خلکو که زيات سواد نه درلود، خو هنري ذوق او احساس ورسره وو او خپل دغه ذوق او احساس يې ددغو ادبياتو په بېلابېلو کالونو کې ځاى و.

زموږ خلکو د پېړيو په اوږدو کې خپل ارمانونه، خپلې خوښۍ، خپل غمونه، خپلې مينې او د خپل ټولنيز ژوند کره وره په دغو گړنيو ادبياتو کې بيان کړي دي. دغه ادبيات لکه چې يې له نامه ښکاري، په گړني ډول خوله په خوله انتقال شوي او د انتقال په دې بهير کې يې کليوالي موسيقي هم خپل نقش ادا کړی دی. خو د انتقال دې لړۍ تر يوه وخته دوام کړی او د رواياتو په له منځه تللو سره دغه وخت پر وخت ايجاد شوي شفاهي ادبيات هم له منځه تللي دي او لکه هغه صحرايي گلان په خپل سر راټوکېدلي او د باغوان له پالنې پرته له منځه تللي دي.

څنگه چې په هره ټولنه کې شفاهي ادبيات سينه په سينه انتقال مومي، نو ځکه يې لرغوني شکلونه تر وروستيو پېړيو پورې نه رارسې. اوس چې موږ د پښتو د شفاهي ادبياتو کومې ثبت شوې بېلگې لرو، له ځينو استثنايي مواردو پرته په تاريخي لحاظ ډېرې لرغونې نه دي، خو مفکوره او ليدلوری په ځينو دغه ډول سندرو کې لرغونې دی او ورسره يې د ځينو انواعو شکلي جوړښتونه هم له ډېرو لرغونو زمانو روايت کوي او له هغو اريايي سندرو سره نږدېوالی او نښتون لري، چې زرگونه کاله دمخه په دې خاوره کې ايجاد شوي، پالل شوي او روزل شوي دي. د پښتو د شفاهي سندرو يوه مهمه ځانگړنه داده چې په غاړه (لحن) ويل کېږي.

د پښتو شفاهي ادبيات بېلابېل ډولونه لري، چې دغه ډولونه ځينې سيمه ييز دي، دا په دې مانا چې په يوه خاصه جغرافيه يي

سیمه کې ایجادېږي او په نورو پښتني سیمو کې چندان باب نه دي، خو ځینې ډولونه یې په گردو هغو سیمو پورې اړه لري، چې ددغه ډول ادبیاتو، ایجاد، وده، مینه وال او روزونکي لري.

د پښتو ددغو گڼو ادبیاتو د بېلابېلو ډولونو د ثبت او ټولولو لپاره څه د پاسه سلو کلونو راپدېخوا کار پیل شوی او تر ټولو دمخه پښتو شفاهي ادبیاتو ته غریبان متوجه شوي دي.

انگرېزانو د هند پر نیمه وچه د خپل واک په دوران کې د شمالي او جنوبي پښتونخوا او افغانستان له سیمو د پښتو د شفاهي ادبیاتو نمونې راټولې او ثبت کړې دي، چې د لويديځو پوهانو ددغسې کارونو په لړ کې د جیمز ډارمستېر (۱۸۴۹-۱۸۹۴م) کال کار تر ټولو ارزښتمن دی، ده د پښتو د شفاهي ادبیاتو نمونې په خپل مشهور اثر (د پښتونخوا د شعر هار و بهار) کې خوندي کړې او دا کتاب یې لومړی ځل پر (۱۸۸۸م) کال په پاریس کې چاپ او خپور کړ.

زموږ په هېواد کې هم د پښتو د شفاهي ادبیاتو د نمونو ثبت ته له شلمې پېړۍ راپدېخوا پاملرنه شوې ده.

په افغاني پوهانو کې ارواښاد غلام محی الدین افغان (۱۳۰۰ هـ.ش م) دا کار تر هرچا دمخه کړی دی او په (سراج الاخبار افغانیه) کې یې د پښتو متلونو نمونې چاپ کړې دي.

ترده وروسته په کندهار کې د (پښتو ادبي انجمن) په جوړېدو سره او بیا په کابل کې د (پښتو ټولني) له تاسیس سره سم زموږ

خواخوږو ادب دوستانو د پښتو د شفاهي ادبياتو دغو مرغلرو ته ډېره توجه وکړه او د پښتو د شفاهي ادبياتو د بېلابېلو ډولونو نمونې يې ثبت او خوندي کړې. په دې کسانو کې ارواښاد محمد گل نوري (۱۳۵۲ل کال مړ) د لوی حق خاوند دی، ده د پښتو د شفاهي ادبياتو د ځينو ډولونو ډېرې خوندي او زياتې نمونې راټولې کړې دي.

تر نوري وروسته په افغانستان کې د پښتو ژبې تکړه ليکوال او شاعر (حبيب الله رفيع)، په پښتونخوا کې (پروفیسور محمد نواز خان طایر) او په جنوبي پښتونخوا کې نوميالي ليکوال او شاعر (ولي محمد خان سيال کاکي) نومونه د یادونې او مننې وړ دي، دوی چې د پښتو د شفاهي ادبياتو د ټولولو او څېړنو په لاره کې کوم کارونه کړي دي، په وروستي بهير کې يې د کیفیت او کمیت له نظره لږ ساری مومو. د پښتو شفاهي ادبياتو او پښتني فولکلور تيوريکي او علمي مطالعې په لاره کې د (کانديد اکاډميسين محمد صديق روهي)، (کانديد اکاډميسين عطايي) او (سرمحقق دوست شينواري) کارونه او نومونه نه شو هېرولای.

زموږ دغو خواخوږو او په راوړوسته کې ډېرو نورو ځوانانو د پښتو د شفاهي ادبياتو بېلابېل ډولونه معرفي کړي او نمونې يې ورته له ولس څخه راټولې او خوندي کړي دي. اوس ددغو ښاغلو کارونو ته په پاملرنه د پښتو د شفاهي ادبياتو ډولونه په لاندې ډول ښيي:

د پښتو د گړنيو ادبياتو په خپرونکو کې بناغلی حبيب الله رفيع يوازینی سړی دی، چې د پښتو منظوم شفاهي ادبيات يې د خپلو ځينو خصوصياتو له امله پر دوو برخو وېشلي دي:

(۱) عامې سندرې: يانې هغه سندرې چې ويونکي يې نه دي ښکاره او په گرد ولس پورې اړه لري، لکه: لنډۍ، سروکي، نارې، لنډکۍ، د ښادۍ بدلې او نور...

(۲) خاصې سندرې: په دې سندرو کې يې هغه سندرې راوړې دي، چې اکثر د نالوستو ولسي شاعرانو له خوا جوړېږي او يا جوړې شوي دي، يانې شاعران يې معلوم کسان دي، لکه: چاربيتې، بدلې، بگتۍ، لوبې، داستان، مقام، کسرونه او نور...

دا لور وېش تر ډېره حده پرځای دی او د پښتو د ولسي ادبياتو په ډېرو خپرونو کې منل شوی دی. دا خاصې سندرې سره له دې چې زياتره د نالوستو ولسي شاعرانو له خوا ويل شوي دي، د خپرېدو او انتقال جريان يې هم کټ مټ هماغسې دی، لکه د پښتو د شفاهي ادبياتو عامې سندرې او دا خاصې سندرې هم زياتره ليکلې ډول نه لري او سينه په سينه په شفاهي ډول انتقالېږي.

خو د خاصو سندرو په باب د يادونې وړ ټکی دادی، چې دا سندرې په ټولنه کې د مشخصو افرادو له خوا ويل شوي دي، د ځينو دغو سندرو د اشارو او قراینو له مخې يې هم د ويونکي د ژوند مهال او هم د سندرې د ويلو تقريبي زمانه ټاکل کېدی شي او پر همدې اساس موږ دغو کسانو او د دوی دا ډول ايجادياتو ته د

پښتو د ادبي تاريخ په ځانگړو ادبي دورو او ادبي پړاوونو کې د مطالعې ځای ورکولای شو.

پر همدې اساس دا ډول سندرې سره له دې چې ډېره زیاته برخه یې شفاهي ده او ځینې ځانگړتیاوې یې هم له شفاهي عامو سندرو سره یو شې دي، خو بیا هم گرده هغه خصوصیات چې د پښتو د گړنیو ادبیاتو عامې سندرې یې لري، پر دغو سندرو کټ مټ د تطبیق وړ نه دي. (۱۳: ۱-۵)

خو څرنگه چې دا سندرې یا شعرونه د پښتو په ملي اوزانو کې ویل شوي، نورو پښتو ولسي ادبیاتو سره اړخ لگوي، د ځینو یې لیکلی تاریخ هم معلوم نه دی، نو ځکه یې دلته د لوستونکو د اشنایي لپاره راوړو په مجموعي ډول د ولسي یا گړنیو ادبیاتو کوم فورمونه چې دلته معرفي کېږي، دا ټول په لرغونې دورې پورې اړه نه لري، په تېره بیا هغه ولسي ادبیات چې شاعران یې معلوم دي لکه ځینې، بگتې، چاربيتې، سروکي او نور، خو ځینې فورمونه او په هغو کې ویل شوي محتوا پخوانۍ رېښه لري، په مجموعي ډول دا فورمونه ډېر پخواني دي، خو په هغو کې ویل شوي او افاده شوي محتوا کېدې شي ډېره پخوانۍ نه وي او د لرغونې دورې له ادبیاتو سره همزولې نه وي، څرنگه چې دا فورمونه د پښتو شاعرۍ یا نظم یوه درنه جوړوي او د شکلو له مخې پخوانۍ رېښې لري، نو ښه ده چې لوستونکي او محصلین ترې یو عمومي جاج واخلي، له دې فورمونو هم ښه خبر شي او له نورو ژبو څخه له راغلو فورمونو

سره يې هم توپير وکړي. دادی دلته په ترتيب سره د پښتو ژبې خپل ولسي يا ملي فورمونه درپېژنو چې په نورو ژبو کې نه شته او يوازې د پښتو ژبې خپل مال گڼل کېږي.

۱- لنډۍ:

لنډۍ په پښتو شاعری کې تر ټولو کوچنی شعري فورم دی، خو د مانا د ځواک او لېږد له پلوه نه يوازې په پښتو شاعری، بلکې په نړيواله شاعری کې يې ساری ليدل شوی نه دی.

زياتره لنډۍ په هنري لحاظ ډېرې ښکلې دي، انځورونه په کې په خورا لوړه هنري بڼه اوډل شوي دي، په ساده گۍ کې دومره ښکلې ويل شوي، چې زموږ په شفاهي سندرو کې نورې سندرې ددغو خصوصياتو له امله له لنډيو سره سيالي نه شي کولای.

د لنډيو ويونکي نه دي معلوم، لنډۍ د عام ولس مال دی، يو شپون، يو اوښبه، يو بزگر او په زياته کچه زموږ کليوالي ښځمنې ددې لنډيو په ايجاد کې برخه لري.

لنډۍ ته ټيکۍ، مصري، ټپه، اواز، بدله او سندره هم وايي او دا بېلابېل نومونه د بېلابېلو ځايونو په اعتبار دي. يانې د پښتنو په يوه سيمه کې ورته لنډۍ وايي او بله کې ورته ټپه وايي او کله چې لنډۍ په سروکي او نيمکۍ کې راشي، نو په دغه صورت کې (ټيکۍ) ورته هم وايي. دلته به د لنډيو نومونو ته هم لنډه کتنه وکړي:

۱- لنډی: «د کندهار او پکتیا خلک ورته لنډی وايي دا په دې مانا چې لنډی په کندهار کې يو ډول مار دی که سړی وچيچي ورڅخه نه رغېږي، يانې په لنډيو کې دومره شعري قوت موجود دی، چې تاثير يې له هغه مار سره چې نوم يې لنډی دی برابر دی، دغه راز کېدی شي لنډی د خپل لنډ ترکيب او جوړښت له مخې هم لنډی وبلل شي.

۲- مصری، يا ټپه: د يوسفزيو ټبر او هغه پښتانه چې په پېښور کې او سېږي هغوی يې د مصری يا ټپې په نوم يادوي، چې دا هم علت لري او هغه داسې چې مصری په پښتنو کې يو ډول مشهوره توره ده چې په جگړو کې ورڅخه ډېره استفاده شوې ده، يانې زموږ لنډی د مصری توري غونډې اغېزه بڼدلای شي.

۳- ټيکۍ: د اصلي مطلب په مانا ده، يانې زموږ په هره لنډی کې دا توان موجود دی چې په ښه هنري شکل کې زموږ د مطلب ټيکي بيان کړي، په دغه وجه د مشرقي او وردگو خلک ورته ټيکۍ وايي. يادونه بايد وشي چې مصری يا ټپه او ټيکۍ معياري نومونه نه دي ټول پښتانه هغه نه پېژني.

څرنگه چې مو پورته يادونه وکړه، دغه نومونه په يوې مشخصې سيمې پورې تړل کېږي، يوازې (لنډی) نوم دی چې ټول پښتانه يې پېژني.» (۵۷: ۱۱-۱۲)

د لنډيو ددغه ستر ارزښت په پام کې نيولو سره يو زيات شمېر ادبپوهانو د هغو راټولونې او شننې کار ته اوږه ورکړې ده.

په دې برخه کې تر ټولو پخوانی کار د هندوستان د يوه نواب (محمد ارتضا خان) دی. ده د (۱۲۲۵ هـ ق) کال شاوخوا په خپل فرهنگ، (ارتضايي) نومي کتاب کې ځينې پښتو لنډۍ ثبت کړې دي.

(دارمستتر) په ختيځ پوهانو کې د لنډيو د ثبت کار کړی دی او په افغانستان کې مرحوم نوري، مرحوم استاد بېنوا، ارواښاد محمد دی ن ژواک، په وروستيو کې بناغلو عبدالکریم پتنگ، ارواښاد مصطفی جهاد او د پښتو ټولني د فولکلور څانگې دغه ډول لنډۍ راټولې کړې دي، د لنډيو په ځانگړو مجموعو او يا د فولکلور د نورو مجموعو په ترڅ کې يې چاپ کړې دي.

په جنوبي پښتونخوا کې بناغلي (گل محمد کاکړ) د (گل ټپې) په نامه د پښتو لنډيو څلور مجموعې چاپ کړې دي او په پېښور کې پښتو اکيډمي د (روهي سندرې) په نامه د لنډيو دوې ښې مجموعې چاپ کړې دي. د لنډيو په برخه کې د پياوړي شاعر سليمان لايق او څېړونکې سلما شاهين کار هم د ځانگړې يادونې وړ دی.

دا راټولې شوې لنډۍ په گړدو پښتنو کې د ټولو لنډيو ټوله زېرمه نه ده، بلکې يوه برخه يې راټوله شوې ده او نورې ډېرې داسې

لنډۍ په ولس کې شته چې تراوسه لاد کاغذ پرمخ نه دي ليکل شوي.

په لنډيو کې د پښتنو د کليوالي ژوند او د دوی د کلتور د بېلابېلو اړخونو ځانگړنو انعکاس موندلی دی او په بېلابېلو موضوعاتو پورې مربوطې لنډۍ مور د خپلو دغو شفاهي سندرو په مجموعه کې ميندلای شو.

که څه هم د پښتو په ځينو لرغونو ديوانونو کې ځينې لنډۍ هم راغلې دي، لکه: د (حسين) په دېوان، د (سید غلام ننگر هاري) په دېوان او ځينې نورو دېوانونو کې، همدا راز د ځينو معاصرو ليکوالو، لکه: (بهايي جان صاحبزاده)، مرحوم (صالح محمد هوتک)، (صاحبزاده محمد ادریس) او نورو هم د لنډيو د جوړولو خواته توجه کړې ده او ځينې لنډۍ يې ويلې يا جوړې کړې هم دي، خو دا لنډۍ د پښتو د عامو لنډيو يا هغو لنډيو په څېر چې په ولس کې ايجاد شوې دي، بنسټلایز، ادبي او هنري ارزښتونه نه لري او د لفظي جوړښت له مخې هم ليکلي ادب ته ورته دي. د پښتنو په کليوالو سيمو، غرو، رغو، درو او د شپږو په کېرډيو کې د پښتو لنډيو ډېره زېرمه شته. چې ځينې دغسې لنډۍ د پښتو د ولسي ادبياتو ځينو خواخوږو له ولسه راټولې کړې دي.

د لنډۍ کمال په دې کې دی، چې مجموعاً په (۲۲) څپو يا دوو مسرو کې دروند مانيز بار او بنسټلایز لېږدوي. په دې مانا چې د لنډۍ لومړۍ مسره (۹) او دويمه (۱۳) څپې لري، لنډۍ قافيه نه لري، خو

د دويمې مسرې په پای کې يوه اهنګينه کلمه لري، چې د لنډۍ ټول اهنګ بشپړوي. هره لنډۍ بايد د زور (ه) په واول يا غږن اواز پایته رسېدلې وي. که په پای کې دا زور (ه) رانه شي نو اهنګ يې نيمګړی پاتې کېږي. لنډۍ د پښتو ژبې د فونولوژيکي (غږيز) جوړښت تابع ده او د هغې پر بنسټ جوړېږي. په نورو ژبو کې د دې ډول شعر (البته په همدې وزن او اهنګ) څرک ليدل شوی نه دی او نه نورو ژبو ته د لنډۍ په ژباړه کې ددې اهنګ ساتل شوی دی.

پر ټولو لنډيو باندې يو قانون د تطبيق وړ دی، يانې دا چې د هرې لنډۍ لومړۍ مسره بايد حتمي (۹) او دويمه يې (۱۳) څپې وي. د هرې لنډۍ د لومړۍ مسرې (څلورمه) او (اتم) څپه او د دويمې مسرې (څلورمه) (اتم) او (دولسمه) څپه، خجنه وي. لکه:

امانتي مې گور کې کېږدئ

که يار خبر شي ما به خپل وطن ته ورينه

ددې لنډۍ څپيز- خجيز جوړښت په دې ډول دی:

U - UUU - UUU

U - UUU - UUU - UUU

له مانيز پلوه لنډۍ پر بېلابېلو ډولونو وېشل کېدی شي. د پښتني ټولني د ژوند د ټولو ډګرونو انځورنه په کې کېدی شي او شوې هم ده، خو د شکل او جوړښت له مخې لنډۍ همدا يو ټاکلی شکل او قانون لري.

دلته به يو خو لنډی، د بېلگې په توگه وړاندې کړو:

يوه وعده راسره وکه

چې د صراط په پله به يوځای سره ځونه

ستا به واده زما به مرگ وي

ستا به ډولۍ زما به کټ خاورو ته وړينه

ولې دې بد راسره وکړه

زما همدغه هيله وه چې يار لرمه

څرنگه چې په لنډيو کې د وروستۍ مسرې وروستۍ کلمه
اهنگينه وي او د وروستۍ خپې اهنگ يې لوړ او ترهغې دمخه
خپې اهنگ يې لوېدلی شان وي (✓) نو دلته کېدی شي د
لنډۍ هندسي جوړښت داسې ترسيم شي:

✓_____

«څرنگه چې لنډی ډېر لنډ شعر دی، تاريخي قدامت او بڼه
معلومول يې اسانه کار نه دی، خو په مجموعي ډول لنډی د گړني

ادب ډېره لرغونې برخه ده چې تاريخ يې تر زر کلونو پخوانۍ زمانې ته رسېږي.

مثلاً يوه مشهوره لنډۍ ده، چې زر کلن قدامت لري دا لنډۍ د (خالو) معشوقې ويلې ده. (خالو) د (غزنوي محمود) له پښتنو سپه سالارو څخه يو مشهور سپه سالار و، کله چې دا پوه شوه چې خالو له خپل لښکر سره له جنگه بېرته راستون شو، نو دا لنډۍ يې وويله:

چې د خالو لښکرې راغلې

زه به گومل ته د خپل يار ديدن ته ځمه

له پورتنۍ لنډۍ څخه دا ښکاري چې لنډۍ (زر کاله) دمخه يقيناً موجوده وه، ښايي تردې لنډۍ مخکې ډېرې نورې لنډۍ هم ويل شوې وي چې ډېر تاريخي اسناد په کې خوندي وي، خو اوس يا بېخي له منځه تللي يا به يې بڼه او سته اوښتې وي. له بلې خوا په لنډيو کې د پښتنو ژوند د اجتماعي او اقتصادي اړيکو څرگندونې شوې دي، په مختلفو برخو کې يې د ژوند عکاسي کړې او حتی د هېواد د تاريخ ډېرې حساسې مرحلې هم په لنډيو کې رانغښتل شوي دي، لکه:

که په ميوند کې شهيد نه شوې

خدا يېرو لاليه بې ننگۍ ته دې ساتينه

دغه لنډۍ چې د ميوند د تاريخي پېښې څرگندونه کوي، زموږ د خلکو د حماسو په تاريخ کې لوړ مقام لري، اوس دغه لنډۍ زموږ

تاریخ ته ورداخله شوې او د تاریخ جز گړخېدلې ده، نو دغسې نورې لنډۍ هم لرو چې په تاریخي لحاظ ډېر اهمیت لري، ډېرې بار ارزښته تاریخې پېښې مورته منعکسوي او ډېر معتبر اسناد مورته په لاس راكوي.» (۵۷: ۹-۱۰)

سپوږمیه سر وهه راخپږه

یار می د گلو لو کوي گوتې ربینه

دا لنډۍ هم ډېر قدامت لري او ویل کېږي چې زړو اریایانو به د سپوږمۍ ریا ته لو کاوه او دا لنډۍ هم د هغه وخت زېږنده گڼل کېږي.

لکه څنگه چې مو دمخه یادونه وکړه لنډۍ د محتوا له پلوه تقریباً د ژوند د هرې برخې انځورگري کوي چې ددې ټولو برخو خپرل اوږد بحث غواړي.

خو د جوړښت په باب یې یو ځل بیا یادونه کوو چې «د دویمې مسرې په وروستۍ څپه کې یې د فتحې یا زور (a) غږ راوړل حتمي او ضروري دي، له دې اهنګین غږ پرته نه لنډۍ پوره کېږي او نه یې وزن. لنډۍ مقید وزن لري او له دې ټاکلي وزن څخه وتلای نه شي. لنډۍ تر هرې دريو څپو وروسته (خج) اخلي یانې هره څلورمه څپه یې خجنه ده او دا قانون پر ټولو لنډیو یوشان د تطبیق وړ دی.» (د وینا پرمهال پر سېلابونو باندې لوېدونکي زور ته خج وایي.) (۱۹: ۴۴) دلته به د لوستونکو د معلوماتو د لاریاتولو لپاره خو لنډۍ د څپو او خو لنډۍ د خج له پلوه سره وشنو:

د خپيز جوړښت له مخې:

په سترگو بيا د رنجو زور که

د مسافر جانان دې غږ دی چې راځينه

اوله مسره:

په سترگو بيا د رنجو زور که

دويمه مسره:

د م سا فر جانان دې غږ دی چې راځي نه

پورته لنډی کې مو وليدل چې لومړۍ مسره يې نهه خپې او دويمه
مسره يې ديارلس خپې لري.

که د يار غږ راباندې وشي

مال به خيرات کړم سر به زېری ورکومه

اوله مسره:

که د يار غږ رابان دې وشي.

دويمه مسره:

مال به خي رات کړم سر به زېری ورکه و مه.

همدغه ډول که هره لنډی وگورو او پر خپو يې وويشو لومړۍ
مسره يې نهه او دويمه مسره يې ديارلس خپې لري.

دغه راز په پښتو لنډيو کې لکه دمخه چې مو يادونه وکړه د خج
موضوع داسې ده، لومړۍ مسره يې چې نهه خپې لري پر (خلورمه) او
(اتمه) خپه يې خج راوړل کېږي. او په دويمه مسره کې چې ديارلس
خپې لري پر (خلورمه)، (اتمه) او (دولسمه) خپه خج راوړل کېږي.

د بېلگې په توگه لاندې لنډۍ گورو.

که پسې مرم مرگ مې پرځای دی

U / UUU / UUU

زما پر سر يې جېل خانې منلې دینه

U / UUU / UUU / UUU

راځه راځه دیدن مې وکه

U / UUU / UUU

د سرتختې راباندې ږدي پناه يې کړمه

U / UUU / UUU / UUU

ستا له یاری به توبه نه کړم

U / UUU / UUU

که جلادان مې سر له تورو سره وړینه، (۵۷: ۱۳-۱۴)

U / UUU / UUU / UUU

۲- سروکی (نیمکی):

سروکی د پښتو ولسي سندرو يو ځانگړی ډول دی، چې بېلابېل فورمونه يا شکلونه لري. ځينې پښتانه سروکی (نيمکی) بولي او د پکتيا په منگلو کې يې د (پام) په نوم يادېږي.

سروکی د پښتو ولسي سندرو د نورو اصنافو په څېر د پښتون قام د زياترو کړو وړو انځورنه کوي او د خلکو د ملي، اجتماعي او روحي ځانگړنو عکاسي په کې شوې ده.

سروکی معمولاً د لنډيو په واسطه بشپړېږي، داسې چې لومړی سروکی ويل کېږي، بيا ټيکي (لنډی) وراچول کېږي. له سروکو سره ټولې لنډی ويل کېږي، خو هغه لنډی چې د سروکي له موضوع سره ارتباط ولري، خوندورې وي. لنډی وار په وار بدلېږي، خو سروکی د هرې لنډی په پای کې مکرر راځي. لکه:

خانه راځه دلبره

ډکې لاری د جنکو لندن ته ځينه

د جنکو قدر يې کم که

امان الله ته دې خدای لونيې ورکوينه

خانه راځه دلبره

ډکې لاری د جنکو لندن ته ځينه

سروکی کله یو بیتیز وي، یانې دوه مسرې لري، چې لومړۍ مسره یې اوږده او دویمه یې لنډه وي او کله یې دویمه مسره اوږده او لومړۍ یې لنډه وي، کله درې مسریز، څلور مسریز او پینځه مسریز هم وي، چې دلته به د هر یوه بېلگه راوړو:

دوه مسریز سروکی چې لنډۍ هم ورسره مله ده:

الایو غږ وشو

راغلي مه وای د جبو په میدانونه

د لمندار کمیس مېرمنې

الایو غږ وشو

اور له لمنې باروې ستي دې کره

الایو غږ وشو.

درې مسریزه سروکی:

پسې ورجگ کره سره لاسونه

لنډ کره د تیکۍ مزي دې

خال به دې وړان شي.

خلور مسريزه سروکی:

تورې سترگې خماري

درته کړم ناله زاري

د زړه زخم مې کاري

شوم رسوا ستا په ياري

پينځه مسريز سروکی:

بي بي شپرينې

زېرې گلې

راباندي واچوه

يوه لونگې

جوړه لاسونه

سرمحقق زلمی هېوادمليکي: «سروکی بېلابېل فورمونه لري چې
ځينې يې ډېر زاړه دي او د اوستايي گاتونو له (هوخشتاتره) او (اهونار)
سره په تول او وزن کې برابر خپري» (۱۷: ۵۹-۶۱)

دويمه او درېيمه بېلگې يې دادي:

شين کميس راوړی کمر بند مې دی تر ملا

و غازي امان الله

ميين چي شومه په گل بيو

ستي يې کر مه په سرو لمبو (۳۰: ۱۰)

د درې مسريز سرو کي شکلونه:

يو ډول يې هغه دي، چې د سر لومړۍ مسره يې تر دويمې اوږده وي او دويمه يې تر درېيمې بل ډول يې دادی، چې د سر لومړۍ او درېيمه مسره يې د خپو د شمېر له مخې برابري وي او هم قافيه وي، خو دويمه مسره يې قافيه نه لري او هم لنډه وي.

دويمه بېلگه يې داده:

پورې د جانان کډې بارېږي

زم ورسره ځمه

کله مې مين زرگی صبرېږي. (۳۰: ۸-۹)

څلور مسريز سروکی:

هغه ډول چې ټولې مسرې يې قافيې ولري او د خپو شمېر يې سره مساوي وي.

بله بېلگه يې داده، چې څلور واړه مسرې يې ټولې قافيه والې نه
وي او هم يې د څپو شمېر سره برابر نه وي، لکه دا سروکي:

گودر غاړه اجاره

ما بې وروره مه کې

ورورې ما سره جوړه

شرنگ دې د بنگړو (۳۰: ۵)

سربېره پر دې د سروکو نور ډېر ډولونه هم شته لکه هغه سروکي
چې د بڼې او نارينه ترمنځ د سوال او ځواب په توگه ويل کېږي
لکه:

بڼڅه: جانانه راشه ديدن وکړه

خفه زړگي مې بڼه کړه

سبا بېلتون دی

نارينه: گلې سبا ته به درځمه

تا نه خفه کومه

بڼکلی ژوندون دی

بله بېلگه:

بڼڅه: خان دلاور خانه، توره دې لونگي شمله دې لامزه کوينه.

نارینه: گلې بي بي گلې، تورې سترگې سره لاسونه لا مزه
کوينه.

دغه راز يو شمېر نور سروکي هم شته، چې په بېلابېلو سيمو
پورې اړه نيسي، په لنډ ډول هغه د سر محقق زلمي هېوادمل په
وينا: «د سروکو د فورمونو شمېر خورا زيات دی.»

۳- د اتن نارې:

د اتن نارې، لکه له نامه څخه يې چې معلومېږي، يوازې په اتن
کې ويل کېږي، پر ناستې نه ويل کېږي، که څوک يې ووايي هم
خوند نه کوي. بنسټې هم په بناديو کې اتن کوي او نارينه هم. د نارينه
وو. د اتن نارې بنسټې هم په خپل اتن کې وایي، خو بنسټې ځانته
بېلې مخصوصې نارې هم لري، چې نارينه هغه په خپل اتن کې نه
وايي. د نارينه وو د اتن نارې پر ډول ډول او بېل بېل وزن د اتن
چيانو له حرکاتو سره سمې ويل کېږي، لکه ورو اتن، يو بغله اتن،
دوه بغله اتن، درست اتن، د ايشلي اتن، د ناستې اتن د پروتې اتن،
د پروتې دوه بغله اتن، چپه وراسته اتن، غلی اتن او... (۴۴: ه)

ددې هر ډول اتن له حرکاتو سره سم ناره له خپل وزن څخه اړوي
او په نوي وزن يې وایي.

د اتن نارې معمولاً درې او څلور مسرې لري، خو هم په درې
مسرېزه او هم په څلور مسرېزه ناره کې د مسرو د څپو شمېر سره
مساوي نه وي. په درې مسرېزه ناره کې لومړۍ او درېيمه مسره سره

هم قافيه يا هم اهنځه وي، وروستی. يا درېيمه مسره معمولاً لويه وي او دويمه مسره يې تر ټولو کوچنۍ وي.

چټې چې په پښو دې کړې چوټې

ځوانان دې لېوني کړه

زاره خواران دې وايستل له گټې

په پورتنې ناره کې (چوټې، گټې) د قافيې کلمې دي. لومړۍ مسره (۱۰)، دويمه مسره (۷) او درېيمه (۱۱) څپې ده.

واورئ د هوا مرغانو واورئ

مسا پر مې دورې تللي

مرغانو په وزرو کې يې راورئ

په دې ناره کې لومړۍ مسره (۱۰)، دويمه (۸) او درېيمه (۱۱) څپې ده (واورئ او راورئ) يې د قافيې کلمې دي.

ددې مسريزو نارو بل ډول دادی، چې د قافيې ترڅنګ رديف هم لري لکه:

کمييس مې تر لمنې گلاگل دی

د خيال کمييس مې دادی

چې اورونه لگوي هغه لا بل دی

په دې ناره کې (گل او بل) د قافيې کلمې دي. (دی، دی) يې ردیف دی. لومړۍ مسره (۱۱)، دويمه (۷) او درېيمه (۱۲) څپې ده.

کله کله په درې مسريزه ناره کې داسې هم پېښېږي، چې لومړۍ او وروستۍ مسره د څپو شمېر له مخې سره مساوي وي. لکه په دې ناره کې:

هلکه چې سپين موی دې چاره ده

ما به خولگۍ درکړه

هلکه خو ريباره دې ميره ده

ددې نارې لومړۍ مسره (۱۱) دويمه (۲) او درېيمه هم (۱۱) څپې ده.

د اتن نارو بل شکل دادی، چې څلور مسرې ولري، ددې هرې مسرې د څپو شمېر له بلې سره مساوي نه وي. لومړۍ او درېيمه مسره يې نسبتاً کوچنۍ او دويمه او څلورمه يې تر هغو دوو نورو لويې وي. معمولاً لومړۍ، دويمه او څلورمه مسره يې سره هم قافيه وي. لکه:

دله دله دله

کوتره يم راغلي له کابله

يا به کابل خپل کم

يا به راوړم د کابل ژېړه بلبله

لومړۍ مسره (۲)، دويمه مسره (۱۱)، درېيمه (۲)، او څلورمه (۱۲)
څپې ده. (دلته، کابله او بلبله) د قافيې کلمې دي. بله بېلگه:

خانه زموږ خانه

دا ستا خاني دې خداى نه کي بېرانه

ملکونه دې رعيت کړه

د دښمن کلا دې وکښه د ميدانه.

په دې ناره کې لومړۍ مسره (۲)، دويمه (۱۱)، درېيمه (۷) او
څلورمه (۱۲) څپې ده. (خانه، بېرانه او ميدانه) يې د قافيې کلمې
دي.

دويمه بڼه:

د څلور مسريزو نارو بل ډول دادى، چې د قافيې ترڅنگ رديف
هم لري. لکه:

څه کم د چا څه کم

پر خپل غولي ولاړه يم کاته کم

يار که مې نادان دى

د بل پر بنايستو به يې ورنه کم

په پورتنۍ نارہ کې لومړۍ مسره (۲)، دویمه (۱۰)، درېیمه (۲)
او څلورمه یې (۱۱) څپې ده. (څه، کاته، ورنه) یې د قافیې کلمې
دي. (کم، کم) یې ردیف دی.

ولاړه (دوه څپې)

د څلور مسریزې نارې بله بېلگه داده:

پورنۍ مې ابې دی

له خیاله مې غبرگ کړی پر تندي دی

مابه اتن وکړای

دا ستا د بابا کلی رخندي دی (۴۴: بېلابېل)

په پورتنۍ نارہ کې لومړۍ مسره (۷)، دویمه (۱۱)، درېیمه (۲)
او څلورمه (۱۱) څپې ده. (ابې، تندي او رخندي) د قافیې کلمې
دي. (دی، دی) ردیف دی.

پر پورتنیو یادو شکلونو سربېره د اتن په ځینو نارو کې د قافیې
او څپو د شمېر په حساب لږ شان بدلون ښکاري، خو ډېر عام نه دی.
د اتن د نارو اساسي ډولونه همدا وو، چې پورته یې یادونه وشوه.

۴- کاکړۍ غاړې (کاکړۍ):

کاکړی غاړې چې کاکړی لنډی یې هم بولي، د پښتو ولسي ادبیاتو یو خوږ ډول دی، چې راز راز موضوعات (رزم او بزم د پښتو ټولنیز، اقتصادي شرایط، کلتوري، دیني او عقیده یي مسایل، ساده ولسي افکار، ټوکې او ټکالې او د پښتني کلتور بېلابېل اړخونه، خویونه او رواجونه) په خپله لنډه تنگه غېږ کې رانغاړي.

کاکړی لنډی که څه هم له نامه څخه یې له کاکړو سره تړلې معلومېږي، خو د ټولو پښتنو اصیل مال دی او په پښتنو کې داسې کام نه شته چې ددې لنډیو په جوړولو کې یې لږه یا ډېره ونډه نه وي اخیستې. دغه ډول له نورو ټپو څخه یو جلا او بېل شی دی، چې لومړی وار کاکړو نښلولي دي او تر (۱۳۷۵ل) کال پورې به زیات و کم پنځوس زره کاکړي لنډی جوړې شوي وي.

کاکړي لنډی له دوو مسرو څخه جوړې وي، چې کله کله یې د دواړو برخو سېلابونه سره برابر او کله کله توپیر سره لري او د دواړو برخو وروستي توري یې سره یو رنگ وي. هغه کاکړی غاړې چې هره مسره یې اته سېلابه وي:

ښایستي که ستا رضا ده

ستا د قام بدې پر ماده

هغه غاړې چې يوه مسره يې اته او بله نهه سپلايه وي:

شين خالی نجونې لابنې دي

په لاره ځي له خدا شنې دي

هغه غاړې چې يوه مسره يې اوه سپلايه او بله يې اته سپلايه وي:

تر لاس نه ترو گړی

مور ملنگان يو شين خالی

اوه سپلايه غاړې:

د بوټو تنی ترم

د شاكار مېلې ته ځم (۱۷: ۵۵-۵۶)

۵- بېولاله:

بېولاله د پښتو ادب هغه مخصوص شعري فورم يا سندره ده، چې د واده پر لومړۍ ورځ، کله چې د ناوې سر وغوروي او د واده پر مخصوص تخت يې کېنوي، د ورا او د ناوې تر خوا ښځې گډې وډې شاوخوا سره کېني او ناوې په منځ کې ناسته وي، نو دا ښځې دغه سندرې په گډه وايي.

کله کله د بېولالې له اصلي متن سره یوه بله مسره هم یوځای کوي او بیا یې په ترنم کې وایي، دا مسرې بېلابېلې دي، چې د خپلې مانا له مخې بېولاله هم د هغې په نامه یادېږي. لکه (دوه دوه تاره اخلي) (خور بنادي) او (ښه رورا)، بېلگې یې دا دي:

دوه دوه تاره اخلي
گیسو ورو ورویی بېلویسه
ناوکی موده ناندانه
تر غرمې مې یې ځنډویسه

خور بنادي دې مه سه پاته
خور بنادي دې مه سه پاته
خور بنادي موده
د کمپلې ژی یې توري
د کمپلې ژی یې توري
خور بنادي موده
لالی پرننگ مین دی
خپنې نه باسي سرتوري
خور بنادي موده

بسه رورا بساډي دي و سه
شاه سلا متي دي و سه
شمين بادرننگ او بسورا وړي
شمين بادرننگ او بسورا وړي
چاپه خوب نه دي ليدلي (۴۴:ک)

ببوللي عموماً درې مسرې لري. د مسرو د خپو شمېر يې سره مساوي وي، د پښتو اکثره ببوللي د خپو د شمېر له مخې (اته) خپې وي او دا قانون تقريباً پر ټولو ببوللو تطبيقېږي. کېدې شي د لنډيو په شان د ببوللو وزن هم ځانگړی وي، خو پر لنډيو بيا پر مطلق ډول يو قانون تطبيقېږي، خو په ببوللو کې يو څه شکلي بدلون شته.

په ببوللو کې قافيه شته. د ببوللو لومړۍ او درېيمه مسره په خپل منځ کې هم قافيه وي، خو دويمه يې له قافيې ازاده وي. دغه راز ځينې ببوللي تر قافيې وروسته رديف هم لري.

په ځينو استثنايي حالاتو کې کېدې شي دويمه مسره هم قافيه اختيار کړي او هم کېدې شي د خپو په شمېر کې کومه څپه زياته او يا کمه شي، خو د ببوللو عمومي شکل او جوړښت همدا دی، چې درې مسرې لري، هره مسره يې اته خپې لري، لومړۍ او درېيمه مسره يې هم قافيه وي، که د خپو په شمېر کې زياتی او کمښت راشي، نو له ورايه يې په وزن کې کمی احساسېږي. د ترنم او

موسیقی پر وخت د ببولالو له مسرو سره (ها ببولاله لاله وای) یو
خای کېږي او د شعر کمپوز برابرېږي؛ لکه:

اوبن ولاړ زنگون ترلی (ها) ببولاله
اوبن ولاړ (وای، وای) زنگون ترلی (وای)
تر هغو به یې خلاص نه کم (وای) ببولاله، لاله
خو زما جان (وای وای) نه دی راغلی (وای) (۴۴:ح)

دلته به د ببولالو خو بېلگې وړاندې کړو:

پر کور سور زومبک څږېږي

هغه لور دې سترگې و خوري

چې د پلار په کور نازېږي

دمسرو شمېر یې (۳)، د څپو شمېر یې (۸)، (څږېږي) او (نازېږي)

بې د قافیې کلمې دي.

د همدې ډول بله بېلگه:

پر کور دوه زرغونه شاله

زما جان ورته ولاړ دی

لاس یې نه ورځي د خیاله

د ببولالې بل شکل دا دی، چې تر هماغه اهنګينو کلمو يا قافيې وروسته بله کلمه يا ردیف هم ولري. دا يې بېلګې دي:

تر بالنبت لاندې انار دی

داسې زوم مو دروستلی

چې نامتو د کندهار دی

بله بېلګه:

ناوکی ګوتې د سرو دي

تر دسمال يې را ايستلي

چې سکه لپورونه شو دي (۴۴: بېلابېل)

په لومړۍ بېولاله کې (انار، کندهار) او په دويمه کې (سرو او خو) د قافيې کلمې دي. په لومړۍ کې (دی، دی) او په دويمه کې (دي، دي) ردیفونه دي.

۶ - چاربيته:

چاربيته د پښتو ملي شعري فورمونو هغه ډول دی، چې هر بند يې تر څلور مسرو څخه کم نه وي. زياتره چاربيتي په ملي موسيقۍ کې ځانته په زړه پورې اهنګونه او خوږې نغمې لري او د دې لپاره چاربيتي بلل کېږي، چې بندونه يې يا تر څلور بيتو او يا تر څلورو مسرو څخه بېخي کم نه دي. په چاربيته کې هميشه يوه اوږده

موضوع چې اکثراً عشقي او حماسي وي لکه د قصیدې او مثنوي په شان، افاده کېږي.

چاربیته د فورم له مخې په عمومي ډول پر دوو لویو برخو وېشل کېږي:

۱- ساده چاربیته.

۲- زنځیري چاربیته:

دغه دوه ډوله چاربیتې بیا په خپل وار سره د مسرو د شمېر برابروالي اوږدوالي او لنډوالي له مخې پر ډېرو نورو ډولو وېشل کېږي؛ لکه: د څلورو، پینځو، شپږو، اتو، نهو او لسو مساوي لنډو یا اوږدو مسرو زنځیري چاربیته.

له مانیز پلوه چاربیته پر عشقي، تاریخي، رزمي او نورو برخو وېشل کېږي. د ساده چاربیتې یوه بېلگه، دا چاربیته د نونبار د محمد دین ده.

مطلع: څوک به پیدا نه شي د فرهاد او شیرینی په شان

یوځای به څوک نه شي د ادم او درخانۍ په شان

بند:

یوځای به څوک نه شي لکه و عاشق فرهاد

تل به یې کولو په اشنا پسې فریاد

وه يې کړه خواري ځکه حاصل يې شه مراد

کړې به يې خبرې د طوطا د بناړونۍ په شان

بند: کړې به يې خبرې د مجنون دا مشغولا وه نه

بل به يې څه نه وو خو په خوله به يې ليلا وه نه

وچ شه لکه دره د خاوند په دې رضا وه نه

بيا به گرځېده په دې پسې د لسپونۍ په شان

بند: راغی قطب خان چې راروان له رانيزو نه شو

سر په ټيک ويده و ځکه پاتې له مزو نه شو

پروت و لکه مړی سرو کار يې له نيازو نه شو

غوڅ يې په ځيگر که لکه تورې ايرانۍ په شان

بند: غوڅ يې په ځيگر که چې رانجا عاشق په هير شو

تل يې سر تندي واهه همپش د ځان په وير شو

مړ ملا بهادر نيمبول ځکه دستگير شو

هلته ظلم نه شته دی شاگرده د خانۍ په شان (۲۶: ۱)

په دې ډول ساده چاربيته کې له ځينې استثنایي حالت پرته، د ټولو مسرو د څپو شمېر سره مساوي وي. د هر بند وروستی مسره په قافیه کې د مطلعې له مسرو سره يو شان وي.

د پښتو ولسي شاعرۍ په باب ډېر ځله دا څرگندونه کېږي، چې په دې فورمونو کې ويل شوي شعرونه اکثره د نالوستو شاعرانو زېږنده دي. دا خبره مطلقه نه ده، په همدې فورمونو کې د هېواد يو شمېر نومياليو لوستو شاعرانو هم شاعري کړې ده، له هغې جملې نه د همدې چاربيتي په فورم کې په ساده چاربيته کې له پورتي ډول پرته نور ډولونه هم راتلاي شي. دلته به د ساده چاربيتي د يو بل ډول دوه بېلگې راوړو. لومړۍ بېلگه يې د جرار صيب ده:

د سترگو مخ مې وسو ياره ستا د مخ په نور	تک تور لکه ماغوت
تاو کړی په ماغوت کې خپل اشنا ته وړم ضرور	د سرو اوښکو يا قوت
که وایم ستا په مخ مې دا جوړه کسي وريته دي	تاثیر به د لمبې وي
وېښته د مخ له تاوه تار په تار سره پراته دي	دا تاو به د شغلې وي
حېشوته حيران يم په فرنگ يې ورخاته دي	دا زور به د حملې وي
سپين مخ دې معرکه شو امتحان به کړي ضرور	معلوم به شي مزبوت (۱۷: ۵۹-۶۲)

په دې ډول فورم کې د سر لومړۍ او درېيمه مسره د څپو د شمېر له مخې په خپل منځ کې سره برابري دي او يو شان قافیه تعقيبوي. دويمه او څلورمه مسره بيا په خپل منځ کې د يو شان

قافيې لرونكې او د خپو د شمېر له مخې سره برابري وي، د هر بند لويې مسرې په خپل منځ كې د خپو د شمېر له مخې سره برابري او په خپل منځ كې يو شان قافيه تعقيبوي او وړې مسرې يې په خپل منځ كې، خو د هر بند د پای لويې او وړې مسرې بيا د مطلعې د لويې او وړې مسرې د قافيې او شكلي جوړښت تابع دي. په ټوليز ډول ټولې لويې مسرې له لويو او وړې مسرې له وړو سره د خپو د شمېر له مخې برابري وي.

دې ته د ورته چاربيته يوه بله بېلگه هم راوړو. دا د ملا مقصود چاربيته ده:

مطلع:

شين خال دې په شمال ايښی د وروځو په پيوند
 ځلېږي زرافشان

اوربل دې الول لکه بخمل دې بند په بند
 راپورته کړه چشمان

بند:

له ورايه تجلی کا	شين خال دې په مشال ايښی د وروځو په ماين
زړگی مې واويلا کا	نری پوزه الف خواږه دې دواړه شفتين
څوک څه لره گيلې کا	زنځ لرې گبين خوله دې شيرين سره دې عنين

رايست دې که خاقان
 روغ ځان ساته کمبخته
 چسې رانه شې بسې وخته
 لمرمه طبعه سخته

جمال درکړی رب، لمرې نسب داسې څرگند
 جمال راكړي رب لرم نسب د پاچايانو
 عاجز غريب سړی يې ياري مه كړه د خويانو
 ته خپل مساوي گسوره ستا دی ځوی د نادارانو

ژوندی به دې پرې نه ږدم زما خدای په نوم سوگند ته واوره دا بیان (۲۶: ۱۴-۱۵)

زنځیري چاربيتنه: زنځیري چاربيتې ته اته مسريزه چاربيته هم وايي، په دې باب يو ليکوال وايي:

هغه چاربيتې چې اته مسرې لري هغې ته عوامي چاربيته ويلی شو، ځکه چې د عامو شاعرانو په اصطلاح کې چاربيته وايي همدې ته چې څلور بيتنه او اته مسرې وي، په دې ډول چاربيتو کې د سر دواړه مسرې په خپل منځ کې هم قافیه نه وي، بلکې اوله يې په يوه قافیه وي او دويمه يې په بله. او بيا د هر بند په پای کې چې کوم بيت راځي د هغه بيت د دواړو مسرو قافیه د مطلعې د دواړو مسرو له قافيې سره يوشان وي. عبدالحکيم اثر هم همدا راز د ۸ مسرو چاربيته پر درې ډولونو باندې وېشي:

۱- يو قسم هغه ده، چې د هر بند اول درې بيتونه يانې شپږ مسرې يې په خپل کور کې سره په يوه قافیه وي او وروستی بيت د چاربيتې له مطلعې سره موافق وي. ددې بېلگه داده:

مطلع:

شاگرده اول نص د الهی پروردگاردی
استاده بل حديث د محمد نبي حضرت دی

بند:

شاگردہ پہ جہان کي جبرائيل نومی ملک دی
استادہ خاص مقام دہ اووم اسمان فلک دی
شاگردہ ٲول وجود يي د زنجير حدیدہ کلک
دی

استادہ سر تر پایہ پہ وزرو باندي چک دی
شاگردہ د رحمت پہ رب کي ٲوب لکہ سمک
دی

استادہ ما پہ دي خبرہ ہم ويستلي شک دی
بي حدہ بنايسته د نور پہ شان شعله انگار دی
د باد پہ شان تہ گرخي پہ هوا باندي اوچت دی

بند:

شاگردہ زہ يي نوم ويلى نہ شم ويرول کا
استادہ ہغہ دادی چي د روحو قبضول کا
شاگردہ قبضول د گنہگارو پہ زلزل کا
استادہ بختورو تہ پہ پوزہ بو د گل کا
شاگردہ غت عذاب دی چي زورونہ پہ گوگل کا
استادہ پہ سختی د بدو روحو وبنکل کا
کمبختو گنہگارو تہ پہ دغہ شان قہار دی
چي سم يي پہ شرف يي مقرر ورلہ جنت دی

بند:

شاگرده زه ډوب شوی د غمونو په دریاب یم
استاده زه د غره لاندې حصار په پیچ و تاب یم
شاگرده په تهمت باندي تک تور لکه غراب یم
استاده لاس مې مروړم په ارمان لکه ذباب یم
شاگرده زه غریب بنده د پاک غني وهاب یم
استاده شکر وایم چې مسلمو کې حساب یم
مرگی مې رانېژدې شو نن سبا له مې رفتار دی
«میاگل» د گتکي ژاري چې په مخ کې مې قیامت دی (۵۶: ۸۲)

په پورتنی فورم کې د ټولو مسرو د څپو شمېر سره مساوي دی.
دسر لومړی بیت یا مطلع په خپل منځ کې د قافیې اختلاف لري.
دواړو مسرو کې قافیه حتمي او ردیف اختیاري دی. د هر بند شپږ
مسرې په خپل منځ کې یوه قافیه تعقیبوي؛ اومه او اتمه مسره یې
په قافیه کې د مطلعې د لومړۍ او دویمې مسرې تابع ده.

۲- د اته مسریزې چاربیته دویم ډول:

په دې ډول چاربیته کې د سريو بیت، چې د مطلعې په توگه
راځي. لومړۍ مسره یې ځانته قافیه لري، د دویمې مسرې په منځ
کې یې یوه قافیه راځي، چې د لومړۍ مسرې له قافیې سره سمون
خوري، خو د دویمې مسرې وروستی قافیه ځانته جلا او د لومړۍ
مسرې له قافیې سره سمون نه لري. د هر بند لومړۍ، درېیمه،
پینځمه مسره، په خپل منځ کې هم قافیه وي او هم د دویمې،

څلورمې او شپږمې مسرې په منځ کې راغلې قافيې هم د نوموړو مسرو د قافيو بڼه تعقيبيوي، خو د دويمې، څلورمې او شپږمې مسرې په پای کې نورې قافيې راځي، چې دا بيا د نوموړو مسرو خپلمنځي قافيې گڼل کېږي، د بند اوم او اتم بيت د مطلعې د شکلي سکنت تابع وي.

لکه په دې لاندې مثال کې:

د بنايست او از دې لارو په عالم کې لور په لور
زه دې سوی يم په اور، ټيک دې کوز کره له جبينه
د بنايست او از دې لارو په کابل په هندوستان
ځکه ناست يمه حيران، رارسېږي يا نصيبه
عاشقي ده ډېره گرانه ځي د اوښکو مې باران
پرې مې لوند شولو گربوان، پوه نه شوم له ترتيبه
په هر چا باندې تېرېږي د فاني دور دوران
څوک راځي څوک ترې روان، کاندې ياروته قريبه
بارې خپل دی که پردی دی راکوي راته پېغور
سترگې نه شمه نيولی گوره ډوب يم ستا په مينه.

بارې خپل دي که پردي دي راکوي راته تهمت
کتی نه شمه اوچت په یاری کې د بې ننگه
چېرې تا کتلی نه دي لکه سپي ته چې کړې ست
تاو چې راغی په صورت، ته له مانه کوې څنگه
جاروتی نه شمه بېرته رب دې نه کا څوک عادت
د سرو شونډو په شربت، کیف يې زیات وينم له بنگه

په رڼې زني د پاسه دې خالونه درې څلور
ما پرې تل کړی دی زور، خوند يې زيات دی له گيښه

د نړۍ زني له پاسه دې خالونه دي قطار
تورې زلفې دې تار، تار دي پرته لکه وربځي
په سينه کې دې پخ شوي دي د مينې دوه انار
ورته پروت يمه بيمار، دارو مې د مرض يې
رب دې نه کا څوک په رنځ کې ستا د مينې گرفتار
نن دې ځان کړلو سينگار، بېگامه مې په اور سوزي
کله زېر شي کله بم شي سره گنگري دې کوي شور
قدم اخلي په ټکور، بناپېری راغلي له چينه. (۲۶: ۱۸-۱۹)

د پورتنۍ چاربيتې د لومړي بند د وروستۍ مسرې په منځ کې
(سترگې نه شمه نيولی گوره ډوب يم ستا په مينه) کې (سترگې نه
شم نيولی) برخه کې قافيه خطا شوې، خو په نورو بندونو کې
پورتنۍ شکل په پوره ډول تعقيب شوی دی. د يادونې وړ ده، چې په
پورتنۍ ډول چاربيته کې د مسرو د څپو شمېر سره مساوي وي.

۳- د اته مسريزې زنځيري چاربيتې بل ډول دادی، چې ټوله
مقفی وي او هر بيت او هره مسره يې په خپل منځ کې قافيې لري.
يوه بېلگه يې داده:

د ليلا په لېو سورپېزوان لکه بښامار

ترېنه ځي شغلې د اور نتي نه يې باربار

راوځي ماسپځين ژوندي زما صورت که
زما زړه يې کړ غمگين سرداره څه حکمت که
گونگري يې کوي شور چې دا شي په رفتار

رفتار مې کوي خوندور ځمه مازينگر
وربل مې بند په بند د سپين تندي په سر
خراب به دې کړم ژوند کاته کړم په هنر
شين خال مې ادم خور ذقن مې مزه دار (۲۶: ۲۱-۲۲)

په دې ډول چاربيته کې له ځينو مسرو پرته د نورو اکثرو مسرو
د څپو شمېر سره مساوي وي. په مطلع کې د لومړي او دويم بيت د
لومړيو مسرو قافيې سره يوشان وي او د دويمو مسرو قافيې په
خپل منځ کې يوشان وي. د هر بند د درېو بيتونو د درېو لومړيو
مسرو قافيه يوشان او درېو نورو مسرو قافيه بل شان وي، خو د
څلورم بيت رغبت او بڼه د مطلع د بيت تابع وي.

د دې قافيه لرونکې زنځيري چاربيتي يوه بله بېلگه داده:

مطلع:

کله به راوړې دواړه بس دې دي رنگين شيرين
سپين دې جبين زرين مخ دې ځلېږي

بند:

کله به راکړې دواړه لب شات او ملهم صنم
مه کړه ستم هر دم په غضب بنورې
سرې دې منگولې همبش وړې زړونه قلم قلم
اخلې قدم په چم سترگې دې تورې
په دردې پروت يم همبش غواړم ستاکرم محکم
لرې کړه غم الم که رب ته گورې
نن دې په غاړه باندي زانگي لونگين رنگين
سپين دې جبين زرين مخ دې ځلېږي. (۱۷: ۸۳)

په دې ډول چاربيتې کې د سر لومړی بیت یا مطلع په
لومړۍ مسره کې یو شان دوه قافيې موجودې وي. د دویمې
مسرې تر نیمايي پورې بیا یو شان دوه قافيې چې د لومړۍ
مسرې له قافيې سره یو شان وي، راځي او د مسرې په پای کې
اهنگینه کلمه راځي چې له دې قافیو سره په جوړښت کې توپیر
لري.

د هر بند لومړۍ مسره ځانته یو شان دوه قافیه لري او د
دویمې مسرې په پای کې یوه ځانگړې قافیه؛ درېیمه مسره له
لومړۍ مسرې سره په قافیه کې یو شان وي څلورمه د دویمې
په شان وي، پینځمه د لومړۍ او شپږمه د دویمې په شان وي

او هم د څلورمې او شپږمې مسرې په منځ کې راغلي قافيې د بند د لومړۍ مسرې د قافيې تابع وي، اوومه مسره د لومړي بيت يا مطلع د لومړۍ مسرې په شان وي او اتمې مسرې د منځ قافيې د مطلعي د لومړۍ مسرې د قافيو تابع وي او پاتې برخه يې د مطلعي د دويمې مسرې پاتې برخه وي؛ د مطلعي د دويمې مسرې تکرار وي. په دې چاربيته کې د سر بيت لومړۍ مسره ۱۴ او دويمه ۱۱ څپې ده. د بند لومړۍ، درېيمه، پينځمه او اوومه مسره هم ۱۴ څپې او دويمه، څلورمه، شپږمه او اتمه مسره ۱۱ څپې لري.

۷- مقام:

ځينې پښتانه يې رباعي هم بولي، پښتانه ولسي مجلسيان يې د مجلسونو په پيل کې وايي، مقامونه نسبتاً ورو، اوږده او په داسې تال او اهنګ ويل کېږي، چې ټول مجلس چوپ شي او پوره غوږ يې نيولی وي، کله چې مقام خلاص شي نو سندرغاړی سم لاسي لوبه، چاربيته او يا بگتۍ يا غزله پيلوي، چې اورېدونکي سم له لاسه له هغه ارام او غلي حالت نه راوينس او په شور او زوږ يې راولي.

د مقامونو مضمون معمولاً ټولنيز او اخلاقي وي او د پند او عبرت ښه مطالب لري، عشقي مقامونه هم شته، مقامونه لکه د دېوانې غزلو داسې جوړښت لري، د لومړي بيت دواړه مسرې يې په يوه قافيه وي او د نورو بيتونو لومړۍ مسرې يې له قافيې نه ازادې او دويمې مسرې يې له لومړي بيت سره قافيه تړي. له درېو څخه نيولې تر پينځو او شپږو بيتونو پورې وي. د مقام هره مسره دولس يا يوولس څپې وي له دېوانې غزلو سره يې توپير دادی:

يو خو يې ژبه ډېره ساده، عام فهمه او ولسي وي او بل د ولسي سندرو د قافيه تړنې پر اساس د سره ورته غږونه قافيه کول په کې عادي خبره ده، ځکه دغه سندري په شفاهي بڼه منځته راغلي، نه په ليکنۍ بڼه. بل دا چې ويونکي يې ولسي شاعر وي، د سپلابونو شمېر يې يوولس يا دولس وي. دا چې د ولسي سندرو دغه فورم ولې مقام بولي بايد وويل شي چې د مقام نوم ورسره په څو سببه وړ دی:

۱- دا چې د مقام لغوي مانا (ځای) دی او دغه سندري د پښتو په ادبي مجلسونو کې تر چاربيتو، غزلو، بگتيو او بدلو څخه مخکې ويل کېږي، په دې حساب نو مقام د مجلس پيل او د نورو ولسي نظمونو لپاره انتظام برابر وي او خلک دې ته متوجه کوي چې خپل ځايونه ونيسي او په کرارۍ سره مجلس او وري.

۲- دا چې په مقام کې پندونه او نصيحتونه بيانېږي، نو کېدی شي چې سړی د مقام پر موضوعاتو عمل وکړي او يو لوړ اخلاقي

مقام ونیسي، له دې کبله چې دا وروستی خبره سمه او مانا لرونکې ده او نوم له نومول شوي سره برابر دی، دا سندري په دې نامه يادې شوې دي، که چېرې دا سندري مقام وبولو، نو يوه بله گټه به مو هم کړې وي او هغه دا چې د دېوانې سندرو له رباعي سره به مو د مغالطې مخنيوی کړی وي. دلته به د ولسي شاعر گلستان يو مقام چې په دغه مقام کې د (بحث) دکلمې عاميانه تلفظ (باس) له لباس او خلاص سره قافیه شوی دی. دا مقام ټول پنځه بيته دی چې څلور بيتونه يې دلته د بېلگې په توگه راوړو:

د کم اصلو له یاری نه واخله لاس
مه غولېږه د هغو په تش لباس
د کم اصلو یاران نه د خړه سورلي ده
عاقبت به دې په کنده کړي راخلاص
له کم اصلو نه وفا کله مونده شي
دا متل دی په هر ځای کې عام و خاص

چې له لري نه یې گوري ورنه تښته
گلستانه ورسره مه کوه باس (۱۷: ۸۹-۹۱)

یادښت: سره له دې چې زموږ يو زيات شمېر ادبپوهانو او ليکوالو «مقام» يو ځانگړی جلا ادبي فورم بللی، خو زه چې دې فورم ته گورم، له غزل سره يې په هندسي جوړښت کې کوم خاص توپير نه شته، نو ځکه ويلاى شو، چې «مقام» يوه محتوا ده نه جلا

ځانگړی فورم. تر هغه پورې چې زموږ ادبپوهان په مطلق ډول (مقام) یوه محتوايي مسئله وگڼي نه شکلي، تر هغه پورې زه په دوديز ډول (مقام) د همدې فورمونو په چوکاټ کې محاسبه کوم، خو بیا هم زما نظر او وړاندیز دادی، چې مقام فورم نه دی، محتوا ده.

۸- بدله:

د پښتو په ځینو سیمو کې په عام ډول ټولې ولسي سندرې لکه: لنډی، سروکي، د واده سندرې، چاربيټې، نیمکۍ او نورې بدلې بولي، خو دلته زموږ مطلب د ولسي خاصو سندرو له هغه ځانگړي فورم څخه دی، چې پښتانه مجلسیان یې ملي غزلې یا ولسي غزلې بولي.

دغه سندرې هم لکه د ولسي سندرو د نورو فورمونو په څېر د عربي عروضو او بحرونو په شعري چوکاټ کې نه ایسارېږي او د اریایي ژبو د شعرونو په شان د سپلابونو او څپو پر بنسټ ویل کېږي.

بدلې عموماً شفاهي دي او مجلسیان یې خوله پر خوله یو بل ته سپاري خو د بدلو لیکلې او پخوانۍ بېلگې هم لرو؛ تراوسه زموږ په لیکلو اسنادو کې د شیخ بستان بربخ بدله له لومړنیو لاسته راغلو بدلو څخه ده، چې د لسمې پېړۍ په وروستۍ لسيزه کې تر زرم کال وړاندې ویل شوې ده.

بدلې له شكلي پلوه په لومړي سر کې پر ساده او سپرو بدلو وپشل کېږي او بيا يې هر ډول په خپل کور کې د مسرو د شمېر او مسرو د اوږدوالي لنډوالي او برابروالي پر اساس پر ډېرو نورو برخو وپشل کېږي. د بدلو هر بند اکثراً تر دوو مسرو زيات وي، چې کله يې هر بند درې مسرې، کله څلور مسرې او کله لا زياتې مسرې هم لري، چې د (خلکو سندرې) مولف په شكلي لحاظ بدلې پر پينځلسو ډولو وپشلي او که پلټنه وشي نښايي تر دې هم زيات ډولونه ولري.

ولسي بدلې لومړی يو کسر (مطلع) لري او ورپسې يې بندونه وي، کسر يې له يوې اوږدې او يوې لنډې مسرې څخه جوړ وي، چې بيا د قافيه يې تړون له مخې له هر بند سره قسماً يا ټول تکرارېږي. د ساده بدلې په بېلگه کې د شيخ بستان بربېخ (۱۰۰۲ هـ کال مې) د بدلې سر او يو بند راوړو:

مطلع:

اوبنکې مې خاڅي پر گربوان يو وار نظر که پر ما

راسه گذر که پر ما

بند:

د خوږو زړونو له حاله ته يې ای باداره اگاه

يې د بسوزلو همراه

د خپل عزت په روی (بستان) ته کړه مهر بندل

کړي له گناه گوانبل

اونسکې مې څاڅي پر گربوان يو وار نظر که پر ما

راسه گذر که پر ما

په دې ډول بدله کې يو ځل د سر لومړی بيت چې يوه مسره يې اوږده او بله يې لنډه، يانې تقريباً د هغې تر نيمايي وي. د بند هره اوږده مسره يې تقريباً د لومړي بيت له اوږدې مسرې او لنډه يې له لنډې سره برابره وي. د بند هر بيت په خپل منځ کې هم قافيه وي او د بند په پای کې د بدلې لومړی بيت بيا تکرارېږي.

سپره بدله، د بدلې بل ډول دی، دې کې گڼ شمېر قافيې موجودې وي، دې ډول بدله کې هم د مسرو اوږدوالی او لنډوالی موجود وي، خو د سر د لومړي بيت د مسرو له اوږدوالي او لنډوالي سره يې د بندونو د مسرو اوږدوالي او لنډوالي برابر وي. دلته د بناغلي جرار د سپرې بدلې کسر او يو بند وړاندې کېږي:

مطلع:

دا دی جنگېږي د گوگل د پاسه هار که مار

چې لري زار په خوار کوي تاثير

بند:

پر ما شوي تېری ستا په مینه کې خواری زاری
لاس د یاری جاری راکړه محکم
پرسان مې وکړه ساه مې راغله تر مری پری
زلفې چوری نری رقم رقم
ورکړه چې بایلو زړه صنم ستا په رخسار انار
سینه گلزار ((جران)) مه کړه تاخیر.

۹ - لوبه:

لوبې هم د ولسي خاصو سندرو یو ځانگړی او جلا شعري ډول دی، چې له بگتنيو څخه هم چابکې ويل کېږي. لوبې تر ډېره حده د لنډيو په خم کې رنگ شوي، کله کله يې بندونه لنډيو ته ورته جوړښت خپلوي او کله بيا په وزن او رواني جوړښت کې لنډيو ته ورته بندونه لري.

ځينې کسان لوبې له بگتنيو سره ورته بولي، په داسې حال کې چې لوبې د يوه ځانگړي شعري فورم په توگه له بگتنيو سره يو د ويلو پر وخت توپير لري او بل دا چې د لوبو د کسر مسرې اکثره وخت سره په يوه قافيه وي او بگتني بيا په مجموعي ډول دا شان نه دي. لوبې له نيمکۍ سره هم جوت توپير لري، ځکه په نيمکۍ کې

لنډۍ کټ مټ راوړل کېږي او په لوبه کې په خپله لنډۍ نه راځي او
بل دا چې لوبه د ولسي سندرو له عمومي برخې سره چې ويونکي
يې معلوم وي، اړه لري. دلته به د لوبې يوه بېلگه راوړو چې ولسي
شاعر محمد نور ويلې ده:

لوبه:

غمونه لرې کړه له ما عاجز غمگينه

راتاو شه لونگيه

ودې ويشتم روغه دې نه کړم

نوره ياري درسره نه کړم

بل دې په سرو شونډو نټکۍ زانگي مينه

راتاو شه لونگينه

پاس په بامو گړځې کوترې

زما د خوږ زړگي دلبرې

چې شال پر سر کړې څنگه بڼه بڼکاري سنگينه

راتاو شه لونگيه

د محمد نور فقيره بخته

خنګه راپرېوتې له تخته

بخت مې کوټه شو اس مې لار سره له زينه

راتاو شه لونګينه (۱۷: ۱۰۱-۱۰۶)

په دې ډول لوبه کې د سر لومړۍ مسره اوږده او دويمه لنډه وي. بيا د هر بند دوه لومړۍ مسرې په خپل منځ کې هم قافيه وي او هم يې څپې سره برابري وي. د بند درېيمه مسره د لوبې د سر بيت (کسر) سره په قافيه او د څپو په شمېر کې يو شان وي او ورپسې د سر بيت دويمه مسره د تکرار په ډول راځي.

۱۰- داستان:

داستانونه د ولسي ځانګړو سندرو د يوه ځانګړي فورم په توګه د شکل او مضمون دواړو له پلوه ځانته خاص سکېنت او بېل جوړښت لري او د ولسي ادب هر څېړونکی پر دې پوهېږي، چې زموږ ولسي ادبيات د مضمون له پلوه، زموږ د ولس د قامي ژوند هنداره او د شکل له پلوه هم زموږ د ژبې خاص ملي اهنګونه دي، چې زوړ اريايي اساس لري او پښتانه مجلسيان يې په ځانګړي وزن او خاصه لهجه وايي. داستانونه هم د ولسي خاصو سندرو د نورو فورمونو په څېر اوږده ماضي لري او د لومړي ځل ويلو ځای او نېټه يې معلومه نه ده، يوازې د داستانو هغه بېلګې چې د پټې خزاني په واسطه لاسته راغلي، څلور سوه کلن عمر لري؛ په پټه خزانه کې

د حافظ عبد الطيف اخکزي د (سوی او اوبن) فولکوریک کومیدي
او انتباهي داستان راغلی، چې دلته یې یو کسر او یو بند وړاندې
کېږي:

غوږ ونیسی یارانو د اوبن او سوی قصه سوه
خورا ډېره خوږه سوه

یو سوی د اوبن اشنا سو

بې حده یې همرا سو

یاري به یې کوله یو له بله یې یاران سوه

خورا ډېره خوږه سوه

داستان د ډېرو اوږدو مضامینو د بیان لپاره پوره زغم لري.
مطالب یې عموماً فولکوریکي، دیني، رزمي او تاریخي وي، لکه په
اخلاقي برخه کې د ولسي شاعر غلام شاه د حاتم طایي د سخاوت
روایتی داستان.

په وړاندې زمانه کې یو فقیر و مستانه

غوښته یې شهزادګۍ پاچا ته ودرېده

په عشقي برخه کې د سیف الملوک او بدری جمالي داستان:

روان شو شهزاده سیف الملوک باغ ارم ته

سفر د جدایی دی رخصت غواړي له پدره

په ديني برخه کې د حضرت ابراهيم خليل الله د صداقت، حق او
رښتيا ويلو روايتي فولکوري داستان

د نمرود په زمانه کې

راغلی په کيسه کې

پيدا شو ابراهيم خليل الله دوست د اکبر و

بپشکه پيغمبر و

داستان و يونکې د داستان ويلو پر وخت د تفريح او جلب لپاره
لنډې هم وايي، چې د داستان خوند نور هم زياتوي. ځينې پوهان او
اديبان د ولسي خاصو سندرو دغه فورم عربي مثنوي او قصيدو
سره يوشان بولي او وايي چې ولسي داستانونه د عربي مثنوي او
قصيدې په پيروي ويل شوي دي. بايد ووايو چې دلته داسې ډېر
دلایل شته، چې د هغو له مخې مور ولسي داستانونه له کتابي
مثنوي سره يو ډول نه بولو او لومړی اريايي فورم او دويم تقليدي
شکل گڼو، لومړی دا چې د ولسي داستان د زنجير د سرکړې له
لرغونو اريايي سرودونو سره نښلي او د عربي مثنوي او قصيدو په
پيروي نه دي ويل شوي. د ولسي داستانونو و يونکي معمولاً ولسي
او نالوستي شاعران دي. دغه ولسي سندرې ټولې قافيه يي ازادې،
لري او هغه شرطونه چې په مثنوي او قصيدو کې شته، ولسي
داستانونه يې پر منلو مکلف نه دي.

د ولسي مثنوي ډوله داستانونو په څېر نورې سندرې هم په پښتو ادب کې لرو، چې مثنوي ته ورته دي، لکه د بېټ نیکه مناجات، د شکلي جوړښت له مخې دغه مناجات هم د مثنوي په ډول دي، خو د تذکرة الاوليا مولف يې سندرې بولي. دغه ډول د کاکړيو فورمي جوړښت هم د مثنوي په ډول دی، مگر هېچا له مثنوي سره يو شی نه دی بللی او نه يې مثنوي ته غاړې ويلې دي. دا هم د ولسي داستان يو څو بيتونه:

خان بابا د چکدرې چې په سفر لار
له دنيا نه د حق لور ته برابر لار
ظريف خان لعل بېگ ترې پاتې ماشومان شول
موريې مخکې مړه وه دواړه يتيمان شول
چې يې لور بي بي کو پاتې شوه يتيمه
يربده به له دښمن ظالم غليمه

دا هم د يوه بل داستان يوه برخه:

نن مې وليد عجيبه ښکلی داستان
طلسمات به درته واړه کړم بيان
ديمن يوشه زاده و زما ياره
يوه ورغ ښکار ته وواته له ښاره (۱۷: ۹۶-۹۷)

دا ډول داستان په پښتو کې په خو ډوله دی. مثلاً د حافظ عبدالطیف خان اڅکزي د (سوی او اوبښ) فولکوریک کومیدي او انتباهي داستان داسې دی، د کسر لومړۍ مسره اوږده او دویمه یې لنډه، خو دواړه په خپل منځ کې هم قافیه وي. ورپسې بند راځي. د بند د سر لومړۍ دوه مسرې په خپل منځ کې هم قافیه او لنډې دي. درېیمه مسره یې د کسر له لومړۍ مسرې سره په اوږدوالي او قافیه کې یو شان وي. د بند څلورمه مسره هماغه د کسر د دویمې مسرې تکرار دی.

د حضرت ابراهیم خلیل الله د صداقت داستان په دې فورم کې دی، چې لومړۍ دوه لنډې هم قافیه مسرې چې تقریباً په څپو کې برابرې دي، ورپسې یوه اوږده مسره چې د هغو دواړو مسرو د څپو له مجموعي شمېر سره یې څپې برابرې دي او ځانته بېله قافیه لري، ورپسې یوه لنډه مسره راځي، چې په قافیه کې له درېیمې او په څپو کې له دویمې مسرې سره برابره وي.

بل ډول داستان چې زیات عمومیت لري، دا دی، چې هر بیت یې ځانته قافیه لري، خو د ټولو بیتونو د مسرو د څپو شمېر یې سره برابر وي.

یادښت: د داستان په باب به دا خبره معقوله وي، چې ووايو داستان داسې یوه محتوا ده، چې په بېلابېلو شعري فورمونو، لکه غزل، قصیده، مثنوي او د پښتو نظم په نورو ولسي فورمونو کې ځایبدلای او دا فورمونه ورته کاربدلای شي، خو ددې ترڅنګ

داسې ځانگړي فورمونه هم شته، چې د پښتو له نورو ولسي شعري فورمونو سره ورتوالی لري، خو د داستان لپاره کارول کېږي، خو بیا هم دې ډول ولسي فورمونو سره توپیر په کې لیدل کېږي، که دې ډول فورم یا فورمونو ته چې له نورو فورمونو سره څرگند توپیر ولري، د داستان فورم نوم ورکړل شي، له معقولیت څخه به لرې نه وي، خو په مجموعي ډول داستان تر زیاته حده کیسه ییز بیان دی چې په بېلابېلو فورمونو کې وړاندې کېدلای شي.

۱۱- بگتی:

په پښتو ولسي شعرونو کې دغه فورم ځانته د خوند او رنگ بېل بازار لري، بگتی پښتانه مجلسیان او سازیان له مقام، چاربيتو او بدلو څخه کله وروسته او کله هم په منځ او پای کې په یوه گرم تال او وزن، خو په ورو او نرم او از (اهنگ) د مجلس د رنگ د بدلولو او د اورېدونکو د خوښۍ او خوشالی زیاتولو لپاره وايي. د بگتیو د اورېدلو پر وخت په مجلس کې ټول حاضر کسان په ولولو راځي، اتومات ټول ښورېږي او له مجلس نه خوند اخلي.

بگتی هم د بدلو او چاربيتو په څېر کسر لري، خو کسريې معمولاً یو بیت (دوه مسرې) وي. بندونه یې هم ډېرې مسرې نه لري او په عمومي توگه د څلورو مسرو په شاوخوا کې وي. د بندونو شمېر یې هم محدود وي، خو بیا هم د بگتیو د بېلابېلو بېلگو خپلمنځي توپيرونه ډېر دي. په بگتیو کې هم هر ډول عشقي،

تاریخی او افسانوی کیسی په لنډ ډول بیانېږي، دا یې هم یوه
بېلگه ده:

وزیرستان باندي جنگونه
انگريزان وايي چې سبا به جنگ له ځونه
انگريز ويلي چې خاونده څه اسرار دی
په سترگونه وينم غازيان، په ما ډهار دی
نصیب مې نه شته، بری، بند مې شو توپونه

فقير ويلي دا ستا لاس دي را درازوي
که د بغداد مېړنی ځوان زما همرازوي
په شان د ختو به دي بند کړمه بمونه

وزیرستان باندي خون سبا جگړې دي
غازيانو لاس کي پولادي توري تېرې دي
ما شېرافضل يې په شعرو کړل صفتونه. (۱۷: ۹۸-۹۹)

دا ډول بگتۍ د سر بيت د څپو د شمېر له مخې له لنډيو سره يو
شان وي. يانې دا چې د لنډۍ لومړۍ مسره هم نهه او دويمه ديارلس
څپې ده، خو په وزن کې هغه وزن نه لري چې لنډۍ يې لري خصوصاً
لومړۍ مسره د بندونو دوه مسرې يې په خپل منع کې هم قافيه او

درېمه يې د کسريا د سر بيت له قافيه سره يو شان وي. د بگتۍ سر
بيت له لومړۍ مسرې پرته نورې ټولې مسرې د څپو په شمېر کې
سره مساوي وي.

پر پورتنیو يادو، څرگندو او مطرحو فورمونو سر بېره په پښتو
ولسي ادبياتو کې د نظم يو شمېر نور داسې فورمونه هم شته، چې
په هغو کې د ولس ځينو ستونزو، رېږو، دودونو، تاريخي رواياتو،
نيمگړتياوو، دردونو، ناخوالو او د چاپېريال پېښو انعکاس
موندلی دی. دا فورمونه په دې ډول دي:

منظوم فالونه، د بي بي دستې سندرې، لنډۍ کې، سولې،
برغازي، سلسلې، انگۍ يا چغيان، د ميندو سندرې، د ماشومانو
سندرې، د وړو مشاعرې، کيسې، د ځوانانو سندرې، محلي
پارچې يا ولسي نندارې، ساندي، نکلونه، د بنادۍ سندرې،
تاريخي نارې، سنځر خېلې نارې، د مروتو کسرونه، سوزخواني او
ځينې نور. څرنگه چې د نظم دا پورتنی فورمونه د پښتو نظم د ځينو
نورو ولسي فورمونو لکه لنډۍ، سروکي، کاکړي غاړې، د اتن
نارې، بېولالې، چاربيتې، بدلې، لوبې، بگتۍ او نورو په شان ډېر
دود او اغېز نه لري، نو دلته يې يوازې د هره يوه د بېلگې په راوړلو
سره بسنه کوو.

منظوم متلونه:

چې ډول دې وي په څنگ

له وهلو يي شه ننگ

امير چي ظلم کار وي

اور بل پر ټول ديار وي

فالونه:

د جنت په منارې

سور چرگ وهي نارې

شېر د خدای تېرېرې

خلکو کاندې نندارې

د بي بي دستې سندرې:

د دوهي ملنگې سردې ولي توردی

سرمې داسې توردی پر موږ هم

بڼه لوی دین د محمدرسول الله دی

لا اله الله محمد رسول الله

برایي د شېرعلي د لور واده و

ملکی په وراالی له بڼه زړگي يي

د سترگو کسبي سره وو
نبه لوی دین د محمدرسول الله دی
لا اله الا الله محمدرسول الله

لنډکی:

ته چې جواړي کړې ما به بایه کړې مینه
مه راپسي ژاړه وورکيه نه مې درکوينه
جگ کړه مړوندونه جلی غېږې له درځمه

شولې:

شولې تکومه تکوم تا به واده کمه
په خدای مې دې قسم وي وپلاني ته به دې ورکمه
شولې تکومه تکوم زه پلانی نه کوم
په خدای مې دې قسم وي پلانی زور دی که یې وه کمه
شولې تکومه تکوم تا به وده کړمه
په خدای مې دې قسم وي و پلاني ته به دې ورکمه
شولې تکومه تکوم زه پلانی نه کوم
په خدای مې دې قسم وي پر ما لوی دی که یې وکمه.

برغازی:

بازار میان دی خو لگی راوپه
چرگ اذان دی خو لگی راوپه
لوپ سهار دی خو لگی راوپه
زما تلوار دی خو لگی راوپه

راخه وپې راخه چپې خو
دگل گپېی راخه چپې خو
نن سبا راخه چپې خو

الکانو کور مه چپرې دی
دلال تکرم مه چپرې دی
دمستی غولی مه چپرې دی

سلسلی:

راوتلی پر سر حریم
زه د بنو نونو اجلیم
په شان د سپینکی ماریم
د هر چا تر اوده تریم

انگي يا چغيان:

زه په خپل کور کې وم په راحت
بابک خرڅه کړم په ډېر دولت
په پردي کور کې مې نشته عزت
خود به ژړا کړم په هر ساعت

شينکي کـوتره وم بـور ډمه
نه چا نيومه نه چا کتمه
په هر يو ټکي به پرېوتمه
نن ناولده يې کښستمه

د ورو مشاعرې:

ددې ځای اور سـيچو
چرگه راغله بـيچو.

ددې ځای او ددې ډنـډه
تير پروت دی شـل برغـنـډه

تـــه وايـــه غـــنم
خـــبري دي مـــنم.

کيسی:

په يورپ ځي اسمان ته
چار چاپېره ټول جهان ته (د سترگو ليد)

د پاسه راغی سور بلوخ
اغوستي يې دي پنځه پنځوس (پياز)

د ځوانانو سندرې:

ابکه له کمه رالې

له بلخ و بخارا

په شا دې څه شی دي

ورېځ او باران

ماينې دې څو دي

ويل يې اووه

نومونه يې څه دي

ويل يوه چيخته ده

يوه بخته ده

يو ترگوگ لاندې ورسته ده

يوه اسمان ته غرېده

پچکولمه يې وشلېده يوه سپينه زليخا ده.

محلي پارچې يا ولسي نندارې:

۱- تمثيلي پارچې:

وئ وئ مرم ابی

بچی کوم خای دې خوږېږي

بچی کوم خای دې خوږېږي

ابی گېډه مې خوږېږي

ابی گېډه مې خوږېږي

گولی به درته راوړم

نه خورمه گولی

دا گولی له زارو ډکې دي

نه خورمه گولی

دا گولی له زارو ډکې دي

ابی گپده مې خورېږي
بچی کوم طیب دې خوښ دی
بچی کوم طیب دی خوښ دی
دا (پلانکی) خان طیب مې خوښ دی پرې رغېږمه
نه خورمه گولی. دا گولی...

۲- کمیډي پارچې:

ما بورې نانگه خوړل
زامن مې بلا و خوړل
هی هی اجي ډومبک
ما بورې گذر راوړی
دوی د خاورو ډک خوړلی
هی هی اجي ډومبک

۳- عادي پارچې:

د یوې تاریخي پېښې په باب:

نواب مړ کړ په ځنگله کې نوابه گل
وینې یې راغلي په راده کې نوابه گل
د نواب سترگې غټې غټې نوابه

په هر ميدان يې اړوي لکه سکروټې نوابه گل
نواب دې پست مې تېروييه نوابه
دلته مې خور ده او ورور مه راخبروئ نوابه گل.

ساندې:

په لنډيو کې ساندې:

(پلانکي) د خاورو لایق نه دی

دا (پلانکي) دې ورته جوړه کړي بالکي په سينگارونه

که نور دې هر څه ميراتېږي

ميرات دې مه شه دا د غاړې تاويزونه

بې وروره خور په کوڅه راغله

ناره يې وکړه شپه به چا کره کومه

د نکلونو نارې (غږونه):

لکه د ادم او درخو په نکل کې چې د درخو روپياره (استازې) ادم
خان ته د درخو احوال وروړي، نو ادم پر خپلې بڼې توتيا داسې غږ
کوي:

(نکلچي وايي) ادم وويل:

زما توتيا عزت يې وکړه

دغه استازی د درخو راغلی تاته

کله چې درخانی د خپلې ملگرې بسوگۍ واده ته ځي، نو موريې منع کوي او داسې غږ کوي:

ته چې دې واده ته ځې سلا مې نه ده

اوس وتنه د همداسې نجونو نه ده

درخو وايي:

تر قيامته به کوي تورې ماتورې

ځان به جوړ کړم دواړه سترگې به کړم تورې

د بسو واده ته ځم ادکۍ مورې.

د بنادۍ سندرې:

د کونج مېرمنې پاڅه که دې زړه شي

هومره خو پانه څې چې پلانکۍ خان دې لونگۍ په لاس درته رانه شي

زموربه ناوې تيله داره ده نه ژارې

چې د (مېړه نوم يې اخلي) لغتې و خوري دا به بڼه ژارې.

تاریخی ناری:

د هوتکو د دورې:

خوک خبر وو چې تقدیر به کوي داسې

شاه حسین به نادر نیسي

بیا به یې نورې د ایران ته بندي باسي

د احمد شاه بابا د وخت:

که زمري دی شاه ولي د جنگ زمري دی

له سنگرو یې ایستلی مېرني دی.

سنځر خېلي ناري:

سعد الله ول په پښې کې مې اځغی دی

اځغی مه راڅخه کاري

تر ما لاندې د اودولو اوسلی دی

شاه نادر ويل زما له دا غونډيه ډار سي

دوست محمد پروزلی

دوست محمد پرېکړې راوليار سي

د مروتو کسرونه:

پروفیسور محمد نواز ظاير د مروتو د کسرونو په باب وايي: «د پښتو ادبياتو تاريخ قديمي هم دی او وسيع هم. ددې ژبې ابتدايي شاعري چې اوس په خپل هغه روايتي رنگ کې موجوده نه ده، خود ویدونو او اوستا په گاتو او اشلوکونو کې محفوظه ده، دا د لنډې بحر شاعري ده، ولې اوس يې په پښتو کې د اوو سېلابو د مثنوي په صورت کې رواج موجود دی.

ددغې ژبې ددغه قديم شعريو قسم د (لريکل يا غنايي) شاعري دی چې دا صنف په يوناني ادب کې د (هومر) په (اوډيسې) نومې عالمگيره منظومه کې ليدل کېږي او دغه لريکل شاعري چې په پښتونخوا کې د مروتو د کسرونو په رنگ کې دوام لري، لا اوس هم ژوندی او مقبوله ده.» (۲۹: ۱۱-۱۲)

د سر (مطلع) يو دوه بېلگې:

د ډرې اند پښنې مې په زرگي شوې راچاپېرې

بنکلي محبوبه پېزوان په شونډو رپېده

د مروتو يو کسر:

چې په تا باندې بنيا هغه به وشي
چې په تا باندې بنيا نوره به نه شي
سلطان خپل موسيان گنجيو لشكري شي
الهي په تا باندې راولې خواري
خواري په تا باندې راولې آه سخته

سوز خواني:

د نورالله شاعر يوه سوز خواني:
يارانو ټول په وسلې وو يولا سونه
نن بهار دی کربلا
شاميان نږدې شو ورته و تر و صفونه
تور غبار دی کربلا
ورخ د لسم دی د علي د زويو ننگ دی
بېدار شو وخت د جنگ دی
عباسه وروره مخکې واخله نشانونه
نن گلزار دی کربلا. (۱۷: بېلابېل)

پر پورتنیو بېلگو سربېره په بېلابېلو سیمو کې د پښتو ولسي ادبیاتو نورې بېلگې هم شته چې ډېره محلي بڼه لري او دلته یې له څېړنې تېرېږو.

د پښتو د ولسي ادبیاتو ارزونه او شننه:

د پښتو ولسي ادبیاتو د فورمونو تر پېژندنې وروسته به گرانو لوستونکو او خوږو محصلینو ته څرگنده شوې وي، چې پښتو ژبه د شفاهي ادبیاتو یوه بډایه زېرمه لري، د پښتو د شفاهي ادبیاتو خزانه بېلابېل ډولونه لري، دا ډولونه دومره ډېر او رنگارنگ دي، چې د سیمې په نورو ژبو کې کېدی شي شفاهي ادبیات دغسې ډېر ډولونه ونه لري.

د پښتو د شفاهي ادبیاتو خزانه لکه چې تاسې ته معلومه شوه، ځینو ښاغلو پښتو څېړونکو او فولکلور ټولونکو راتوله کړې ده، خو ددې شفاهي ادبیاتو یوه عمده زېرمه لا په ولس کې خوره ده او د ټولولو انتظار باسي.

دا خبره باید هېره نه کړو چې د پښتو شفاهي ادبیات په گړدو هغو پښتني سیمو کې پیدا کېږي، چې هلته لا د ښاري ژوند مناسبات نه دي باب شوي او خلک د خپل کلیوالي ژوند د شرایطو تابع دي.

ددې خبرې مانا داده چې شفاهي ادبیات په هغو سیمو او خلکو کې د رامنځته کېدو او ایجاد زمينې لري، چې سواد په کې عام نه وي، کله چې په یوه ټولنه کې سواد څه عمومیت پیدا کړي، نو هلته

بیا د شفاهي ادبیاتو د پیداینست زمینی محدود پری او های یې لیکلي ادبیات نیسي.

«د پښتو د شفاهي ادبیاتو کومه ذخیره چې تراوسه راټوله شوې ده، د هغې له مطالعې څخه سړي ته ددې ډول ادبیاتو ځینې ارزښتونه څرگند پري، چې دا ارزښتونه په لاندې ډول ښیو:

۱) د پښتو شفاهي ادبیات سره له دې چې د خپلو شکلي جوړښتونو له پلوه رنگارنگ دي، دغه ډول د پښتنو د اجتماعي، ملي، سیاسي او فرهنگي ژوندانه ټولو خواوو، ددې ادبیاتو په بېلابېلو ډولونو کې انعکاس موندلی دی او ددغو ادبیاتو له څېړنو څخه موږ د پښتنو د فرهنگ په څېړنه کې ډېره دقیقه استفاده کولای شو.

۲) هغه څه چې د پښتنو د ژوند د بېلابېلو خواوو په باب په دې ادبیاتو کې بیان شوي دي، ډېر طبیعي رنگ لري له هر ډول لاسوهنو او تصنعی خبرو څخه پاک دي.

د اجتماعي څېړنو د بېلابېلو برخو څېړونکي کولای شي، ددې ادبیاتو په ځینو ډولونو کې له ځینو بیان شویو خبرو څخه د اصلي او اساسي موادو په توګه استفاده وکړي.

پښتو شفاهي ادبیات د خپلو اجتماعي ارزښتونو ترڅنګه په هنري لحاظ هم د بحث وړ ادبیات دي. ددې ادبیاتو په ځینو ډولونو کې ښکلا او تصویرونه په ډېر لوړ هنري انداز سره غاړه غړی شوي دي.

٤) پښتو شفاهي ادبيات د پښتنو د عام ولس او د دوی د کلیوالو خلکو د هنري ذوق او فکري ودې د څرگندولو په بهیر کې خپل نقش لري.

ددې ادبیاتو مطالعه دا رانښيي، چې که زموږ عام ولس له ښاري او متمدن ژوند څخه لرې په غرو، درو، بیدیاوو، دښتو او کېږدو کې هم ژوند کړی دی، د هنري ذوق ترڅنګه یې د اجتماعي او محیطي مسایلو په باب خاص فکر هم درلود. د دوی دغه ډول فکري او هنري ځانګړنې (خصوصیات) موږ ددغو ادبیاتو په بېلابېلو ډولونو کې لیدلای شو.

لنډه دا چې پښتو ژبه د خپلو لیکلو ادبیاتو ترڅنګه د شفاهي ادبیاتو داسې قیمتي ذخیرې هم لري، چې موږ یې د پښتو د ادبي تاریخ په مطالعاتو کې له پامه نه شو غورځولای. (٥٣: ٢٠-٢٢)

دلته ددې بحث په پای کې یو ځل بیا یادونه کوو چې د پښتو ولسي ادبیاتو دا برخه مو ځکه پورته تشریح کړه چې قدرمن لوستونکي او خواره محصلین د خپلو ولسي ادبیاتو له زېرمې لاپسې ښه خبر شي. سره له دې چې ددې ادبیاتو یو زیات شمېر بېلګې په لرغونې دورې پورې اړه نه لري، خو شکلونه یې له ډېرې پخوا زمانې څخه رامنځته شوي او ځینې بېلګې یې هم د لرغونې ادبي دورې زمانې محدودې ته ور داخلېږي.

د خپلې ولسي ادبي پانګې او د هغې د جوړښتونو تر پېژندنې وروسته اوس بېرته خپلې موضوع دویمې برخې ته راځو او هغه دا چې په لرغونې ادبي دوره کې له نورو ژبو څخه کوم ادبي فورمونه پښتو ته راغلي او یا پښتو هغه خپل کړي دي.

له نورو ژبو څخه د نظم راغلي فورمونه

د پښتو اثارو کوم اسناد چې تر موده رسېدلي دي، ددغو اسنادو له مخې د پښتو تر ټولو پخوانی ليکل شوی او ثبت شوی ادبي اثر د دويمې هجري پېړۍ دی.

له دويمې هجري پېړۍ نه تر اوسه پورې په زرگونو شاعران، ناظران او ليکوال په دې ژبه کې تېر شوي دي، چې په پښتو ژبه يې کتابونه ليکلي او د اشعارو ديوانونه يې ترتيب کړي دي او له نورو ژبو څخه يې اشعار او اثار په پښتو ترجمه کړي دي، چې دغه گرده اثار اوس زموږ ليکلي فرهنگي زېرمه جوړوي، خو په خواشينۍ سره بايد ووايو چې ددې ليکلو اثارو يوه ډېره درنه برخه د زمانې ناخوالو زموږ له لاسه ترورلې ده. په مجموعي ډول دې ته ځکه ټوله فرهنگي زېرمه وايو چې ددې نږدې لسو پېړيو په بهير کې ټول ليکل شوي اثار ادبي، هنري ارزښت نه لري او موږ له خپل تعبير سره سم دلته يوازې د هنري، ادبي ارزښت لرونکي اثار په ادبياتو کې راوړلو او په دغه کتاب کې بحث باندې کوو.

د پښتو د ليکلو اثارو کومه زېرمه چې اوس معلومه ده، په هغو کې منظوم او منثور اثار شامل دي، چې په منثورو کې له مسجع او قافيه والو نثرونو نه نيولې د نن ورځې تر روانو، ساده او د هنر او بنکلا په گانه سمبال نثرونه هم شامل دي.

او په منظومو کې موږ په عام ډول څلور ډوله شعري ژانرونه

ويښو:

(۱) د پښتو لرغونې سندرې: «دا ډول سندرې د خپلو شکلي جوړښتونو له مخې نه د شرقي شاعرۍ له دېواني شعري ډولونو سره کټ مټ یو شی دي او نه یې ټولې ځانگړتیاوې د پښتو له ولسي سندرو سره یوشانوالی لري. نو همدا علت دی، چې زموږ ځینو منلو ادیبوهانو، لکه بناغلي حبيب الله رفيع دا ډول سندرې د پښتو هغه لرغونې سندرې بللې دي، چې د زاړه اریایي دوران د شعري اشکالو او اوسنیو ولسي ادبیاتو ترمنځ د اتصال د کړۍ حیثیت لرلای شي.» چې موږ ورته د پښتو ادبیاتو د لرغونې دورې د شاعرانو د کلام د شننې او ارزونې په برخه کې اشاره وکړه.

(۲) د شرقي شاعرۍ شعري ډولونه: «د پښتو په لیکلي زېرمه کې یوه غټه برخه د هغو شعري ډولونو ده چې د شرق د نورو ژبو، لکه: پارسي، عربي، اردو، ترکي او نورو په شاعرۍ کې هم موندل کېږي. پښتو هم دغه شعري ډولونه له خپلو نورو گاونډیو ژبو څخه اخیستي دي، چې په دغو شعري ډولونو کې موږ قصیده، غزل، رباعي، قطعه، مثنوي، مربع، مخمس، مسدس، مسبع، مثن، معشر، ترجیع بند، ترکیب بند او نور شعري انواع یادولای شو.»

(۳) د پښتو د ولسي ادبیاتو شعري ډولونه: «د پښتو په لیکل شوې او ثبت شوې زېرمه کې ځینې داسې شعري انواع هم شته، چې دا ډول شعرونه د خپل شکلي جوړښت له مخې د نورو ژبو په شاعرۍ کې نه شي موندل کېدی او که په ځینو هندي ژبو، لکه:

هندکو او اردو کې ومیندل شي، نو هغو هم له پښتو ادب څخه اخیستي دي او د پښتو ادبیاتو په تقلید او یاد پښتنو له خوا د دغو ژبو په شاعری کې د پښتو د ولسي ادبیاتو ځینې ډولونه باب شوي دي.

دا ډول ولسي شعرونه زیاتره گړنۍ بڼه لري، خو د خپلو شفاهي اشکالو ترڅنګه دا ډول ادبیات ځینې پخواني لیکل شوي اسناد هم لري او زموږ ډېرو لوستو شاعرانو هم د شرقي شاعری د نورو اصنافو ترڅنګه د خپلې شاعری په دغو ملی چوکاټونو کې هم شاعري کړې ده.»

چې په همدې څپرکي کې مو (د پښتو ولسي شاعری یا نظم فورمونه) په عنوان کې په تفصیل سره معرفي کړل.

(۴) نوي ادبي ډولونه: «د شلمې پېړۍ په جریان کې د شرقي شاعری او د پښتو د ولسي شاعری د شعري ډولونو ترڅنګه پښتو ادب ځینې نوي ادبي ډولونه هم راخپل کړل، لکه: ازاد شعر او سپین شعر پر ازاد او سپین شعر سربېره دغه مهال په پښتو ادبیاتو کې د لنډې کیسې، ناول او ډرامې لیکل هم پیل شوي دي او دغو دريو ادبي ډولونو هم زموږ په معاصرو ادبیاتو کې وده موندلې ده.» (۵۳: ۲۲-۲۳) ددې ترڅنګ (هایکو)، (تپیزې) او ځینې نور شعري فورمونه هم دود شوي خو څرنگه چې موږ په دې اثر کې یوازې پښتو لرغونې ادبیات څېړو، نو په کار ده چې یوازې هغو شعري فورمونو ته نغوته وکړو چې په همدې لرغونې دوره کې له

نورو ژبو څخه پښتو ته راغلي او پښتو کې باب شوي دي. البته لکه څنگه چې مو يادونه وکړه گڼ شمېر داسې نور نظمي فورمونه هم شته چې تر لرغونې ادبي دورې وروسته پښتو کې باب شوي، خو نه غواړو پر هغو دلته بحث وکړو، يوازې هغو فورمونو ته نغوته کوو چې په لرغونې دوره کې پښتنو شاعرانو کارولي دي.

۱ - قصيده:

«قصيدې ته په پښتو کې (بولله) وايي. خپله قصيده عربي کلمه ده. په لغت کې (قصد کړای شوي) ته وايي. دا نوم د قصد له مصدره جوړ شوی، چې معنایې استقامت، اتصال، سموالی، برابري او سوچه توب و. په عربي اصطلاح کې هغه شعر و چې د بيتونو شمېر به يې تر ۱۲ يا ۱۷ کم نه و.» (۵۹: ۴۵-۴۶)

دا هغه شعري فورم دی، چې د غزل په شان د سر لومړی بيت يې مقفی وي. د نورو بيتونو د هر بيت دويمه مسره يې قافیه ولري او د مطلعې قافیه تعقيب کړي. قصيده په شکل او جوړښت کې له غزل سره چندان توپير نه لري، توپير يې دادی، چې د غزل د بيتونو شمېر له (۵) څخه تر (۱۵) پورې وي او د قصيدې بيا له (۱۲) څخه تر (دوو سوو) يا تر دې هم زياتو بيتونو پورې دی. پخوانی قصيدې له مانيز پلوه هره يوه اکثره پر درېو برخو وېشل شوې دي:

د قصيدې لومړۍ برخې ته تغزل يا تشبیب وايي چې په هغې کې شاعر تر اصلي موضوع دمخه د طبيعت ستاينه کوي. د قصيدې

دويمه برخه د هغې اصلي موضوع ده. دا برخه له تغزل يا تشبيب وروسته پيلېږي او په دې کې شاعر د خپل ممدوح ستاينه کوي. د قصيدې درېيمه برخه دعائيه بولي چې په هغې کې شاعر د خپل ممدوح لپاره د خداى (ج) له دربار نه د بښنې او هوساينې غوښتنه کوي.

په اوسنيو قصيدو کې پورتنې نورمونه چندان په پام کې نه نيول کېږي. د غزل او ځينو نورو شعري فورمونو په شان، په قصيده کې هم رديف اختياري دى، خو که مطلع کې راوړل شو، نو په نورو دويمو مسرو کې يې راوړل حتمي کېږي. قصيدې دوه شکلوته لري، يو هغه ډول دى، چې رديف نه لري او بل هغه ډول دى، چې رديف ولري. د پښتو لومړۍ معلومه لاسته راغلې قصيده په هغه شکل کې راځي چې رديف نه لري.

په پښتو کې ښکاره، څرگنده، پوره او کره لاسته راغلې قصيده د شيخ اسعد سوري ده چې مورې مخکې پرې تفصيلي خبرې کړې دي. ددې قصيدې مطلع ده:

د فلک له چارو څه وکړم کوکار

زمولوي هر گل چې خاندې په بهار

تر شيخ اسعد وړاندې مورې په پښتو کې د پوره قصيدې بېلگې نه لرو، خو د شيخ اسعد سوري قصيدې له کره والي څخه مورې ته دا څرک لگي چې پښتو قصيدو تر دې پخوا د تمرين، تجربې او زېرمې يو پوخ بهير تېر کړى چې دا قصيده دې پر او ته رسېدلې ده.

دا قصیده له هنري، شکلي او محتوایي پلوه په ټول پوره او کره قصیده ده. تر شیخ اسعد سوري وروسته د بنکارندوی غوري قصیده هم له هنري، شکلي او محتوایي پلوه، عربي او پارسي قصایدو سره پوره سیالي کولای شي او د طبیعت د انځورنې لپاره ډېرې ښې تابلوگانې لري.

د پسرلي ښکلونکي بیا کره سینگارونه

بیا یې ولونل په غرونو کې لالونه

څرنگه چې ادب تاریخ پر لاسته راغلو اثارو بحث کوي ځکه نو مور و ویلای شو چې د پښتو قصیدو د معلوم تاریخ پیل له شیخ اسعد پیلېرې، بنکارندوی قصیده لاسې قصیده وپالنه، خو بیا د لرغونې دورې تر پایه پورې مور د نورو داسې قصایدو څرک نه لرو چې پر هغو بحث وکړو او یا یې له دې قصایدو سره پرتله کړو.

۲- غزل:

په پښتو شاعری کې غزل یو له هغو شعري چوکاټونو څخه دی، چې ډېر عام مقبولیت لري. د پښتو اکثره شاعرانو د غزل په فورم کې زیات قلم چلولی دی. په همدې وجه خو غزل په پښتو کې د ځینو نورو شعري فورمونو په انډول زیات ظرافت او لطافت ته رسېدلی دی. د غزل ښکلا او ظرافت په دې نور هم زیات شول، چې دې فورم ته د پښتني چاپېریال زیاتې انځورنې وردننه شوې، ځوانو

پښتنو شاعرانو ته هم غزل داسې يو فورم دی، چې د دوی قلم په کې ښه ازموینه کولای شي. اکثره ځوان شاعران په همدې فورم کې خپل وزن ښه پوخ کړي، پر قافيې، ردیف، څپو او د نظم پر ځینو نورو توکو ځان واکمن کړي، نو بیا نورو شعري فورمونو ته مخه کړي. پخوا به د غزل په فورم کې هغه مسایل راتلل، چې په ټولیز ډول یې غنایي او عشقي مسایل په خپله غېږه کې رانغاړل، وروسته بیا د غزل ځولۍ د ژوند له نورو رنگارنگ گلونو ډکه شوه او اوس غزل تر دې بریده رسېدلی، چې په یوه مسره کې یې ناخوالې او په بله کې یې د ژوند د خوږو رنگارنگي بیانېدی شي.

د غزل د دومره عام مقبولیت او زیات استعمال یوه وجه شاید همدا وي، چې د یو مانیز پیوستون او تسلسل ترڅنګ د غزل هر بیت په اصطلاح ځانته پاچا دی او په ځانګړې او خپلواک ډول ډېر دروند مانیز بار پورته کولای شي.

غزل لکه چې له نامه څخه یې ښکاري عربي کلمه ده او له همدې ژبې څخه دا فورم پښتو ته راغلی دی. له مانیز پلوه نورو هغو شعرونو ته، چې غزلیز، عشقي یا غنایي مانیز بار لېږدوي، هم غزل ویل کېدی شي، خو د فورم له پلوه بیا غزل ځانګړې ښه او شکل لري.

غزل معمولاً هغه شعري چوکاټ ته وايي، چې مطلع ولري، یانې د سربیت یې اکثرأ مقفی وي او د بل هر بیت دویمه مسره یې قافیه ولري او د مطلعې قافیه تعقیب کړي، د بیتونو شمېر یې له (۵-۱۵)،

بیتونو پورې وي. د خپو شمېر يې معمولاً سره برابر وي. په ځينو خاصو غزلو کې کېدی شي د غزل هغه مسرې چې قافیه نه لري، يوه خپه تر قافیه والو مسرو څخه زیاتې شي. په پښتو کې له (۷) خپیزو څخه نیولې بیا تر (۱۵) خپیزو پورې غزلونه شته. قافیه په غزل کې اساسي توک دی، خو ردیف اختیاري دی.

هر کله که په مطلع کې تر قافيې څخه وروسته ردیف راوړل شو، د هماغه ردیف راوړل په ټولو قافیه لرونکو مسرو کې حتمي گڼل کېږي. په پښتو شاعري کې د غزل فورم دا لاندې بڼې لري:

۱- بې ردیفه غزل:

هغه غزل دی، چې ردیف ونه لري او پر قافیه پای ته رسېدلی وي.

۲- ردیف لرونکی غزل: د غزل د فورم هغه بڼه ده، چې د قافيې ترڅنګ ردیف هم ولري. ردیف هغه یوه یا څو کلمې دي چې تر قافيې وروسته په یوه شکل او تر ډېره زیاته حده په یوه مانا تکرار راځي.

۳- دوه قافییز غزل: دا هغه ډول غزل دی، چې دوه بېلابېلې قافيې ولري. مانا دا چې د دوو مسرو د پای تر قافيې څخه دمخه او یا د مسرو په منځ کې بله قافیه موجوده وي. په مطلع کې دوه بېلابېلې قافيې موجودې وي. د نورو مسرو قافيې د مطلعې خپله خپله قافیه تعقیبوي، که چېرې تر هرې قافيې وروسته ردیفونه

راغلي وي، نو تر هرې تعقيبونكي قافيې څخه وروسته د هغې خپل ردیف هم په همغه بڼه تکرارېږي.

د دوه قافیه ییزو غزلو بل ډول دادی، چې لومړۍ قافیه د مطلعې د مسرو په منځ کې راځي، ورپسې بیا ردیف راځي، ورپسې بیا بله قافیه او بیا ورپسې ردیف. د مطلعې هره قافیه ځانته ځانته ردیفونه او ځانته ځانته قافيې لري، یانې دا چې د وروسته مسرو قافيې، په مطلع کې راغلې قافيې تعقیبوي.

۴- ماته غزل: (ماته غزل) ورته ځکه وايي چې په منځه ملا کې یې د هرې مسرې په منځ کې د اهنګ یوه وقفه راځي. په همدې منځ کې د څپو د شمېر له مخې هر مسره پر دوو مساوي برخو وېشل کېږي، لکه په لرغونې دوره کې د شیخ عیسی مشوانې شعر چې د ماتې غزل بڼه لري او که چېرې د بیتونو شمېر یې پوره وای نو د پوره ماتې غزلې اطلاق پرې کېدی شي.

په خپله کار کې په خپل انکار کې

کله بادار یم کله مې خوار کې

دلته (په خپله کار کې) د لومړۍ مسرې لومړۍ برخه چې پنځه څپې لري (په خپل انکار کې) د لومړۍ مسرې دویمه برخه ده چې دا هم پنځه څپې لري او په دویمه مسره کې بیا (کله بادار یم) د دویمې مسرې لومړۍ برخه او (کله مې خوار کې) ددې مسرې دویمه برخه

ده چې دواړه سره مساوي دي (پنځه، پنځه) خپې لري همدا انډول،
تعداد او توازن هره مسره ماتوي، نو ځکه ورته ماته غزل وايي.

کله کله د اهنګ دا وقفه تر قافيې وروسته راځي او کله د ردیف
يوه برخه هم ورسره نيسي او بيا تر هغه وروسته وقفه او بيا نور
ردیف راځي.

۵- بې مطلعې غزل: هغه غزل دی، چې يوازې مطلع نه لري،
يانې د سر لومړۍ بيت يې مقفي نه وي. د لومړي بيت دويمه مسره
يې قافيه لري او د نورو بيتونو د دويمو مسرو قافيه يې د لومړي
بيت د دويمې مسرې قافيه تعقيبوي. که چېرې د لومړي بيت د
دویمې مسرې تر قافيې وروسته ردیف راغلی وي، نو د نورو قافيه
والو مسرو ردیفونه هم همدا بڼه لري.

په پښتو کې لومړۍ معلومه او لاسته راغلي منظومه ژباړه هم د
بې مطلعې غزل له فورم سره سمون خوري. د پتېې خزانې په حواله
ابو محمد هاشم ابن زیدالسرواني په (۲۲۳-۲۹۷هـ) کې د يو
عراقي شاعر محمد ابن خلاد يو شعر په پښتو ژباړلی دی. چې مور
مخکې پرې پر خپل ځای تفصيلي بحث وکړ.

دغه راز لرغونې شاعرۍ کې د شيخ رضی لودي او نصر لودي
ترمنځ شوی شعري سوال او ځواب هم له همدې فورم سره ورته والی
لري.

په پښتو کې د فورم له پلوه بې مطلعو غزلونه په لرغونې دوره کې شته، خو ادبپوهانو هغه بشپړ غزلونه نه دي گڼلي، ځينو ته يې پارکي او ځينو نورو ته يې نور خطابونه کړي دي، د شيخ رضی لودي او نصر لودي پارکي هم د مطلعې له نشتوالي پرته نور د غزل فورم ته ورته دي. پوهانو چې دا پارکي بللي او غزلې يې نه دي بللي يو علت يې شايد دا وي چې دلته د نظم ټول بيتونه يو بل سره تړلي او يوه مسلسل مانا تعقيبوي، د غزل يوه ځانگړنه بيا دا هم ده چې هر بيت يې خپلواکه ځانگړې مانا هم لري، که بل بيت يې ورسره مل هم نه شي، نو پوره مانا ورکوي. د شيخ رضی او نصر لودي نظمونه بيا په مجموعي ډول يو لوی پيغام يو بل ته لېږدي، د سوال او ځواب په بڼه افاده شوې يو بل سره مانيز تړاو لري، په خپل منع کې يې هم بيتونه له مانيز پلوه يو بل سره تړلي ښکاري.

خو په پښتو کې بشپړ غزلونه چې هم د شکل، هم د مانا او هم د محتوا له پلوه ورته پوره غزل ويلى شو، هغه د اکبر زمينداوري غزلونه دي. د اکبر زمينداور د يوه غزل لومړی بيت دادی:

د خپل ځان له حيرانۍ څه ويل وکړم

د عشق وير به تل په خپله پتول کړم

په دې غزل کې (ويل) او (پتول) د قافيې کلمې دي، (کړم، کړم) يې ردیف دی، محتوا يې عشقي يا غنايي ده. هره مسره يې (۱۲) څپې لري. دويم غزل يې:

د اکبر د دويمې غزلې مطلع داده:

چې مدام زه ستا و مخ و ته نظر وړم

د بېلتون له بېرې زړه زېر و زېر وړم

په دې غزل کې (نظر او زېر) د قافيې کلمې دي، (وړم، وړم) يې ردیف دی، ردیفواله غزله ورته ويلاى شو. هره مسره يې (۱۲) څپې ده. دا غزل هم مغني محتوا لري.

تر اکبر زمينداوري وروسته (علي سرور لودي)، (مېرمن نېکبختې او شيخ صالح) د غزل په فورم کې شعرونه ويلي دي. خو په لرغونې دوره کې تر ټولو بشپړ او پوره غزلونه هغه لومړني غزلونه دي چې اکبر زمينداوري ويلي دي. نو ځکه خو زمينداوري ته د پښتو غزل موسس هم ويل کېږي.

۳- مثنوي:

دوه يزه (مثنوي) هغه ډول شعري فورم دی، چې هر بيت يې په خپل منځ کې گډه قافيه لري (مقفی وي)، د بيتونو شمېر يې ثابت نه دی. په ټولو قافيه والو شعري چوکاټونو کې مثنوي تر ټولو خلاص او لوی شعري فورم دی. شاعر کولای شي په دې شعري فورم کې خپل مقصد تر وروستي بريده بيان کړي، ځکه نو اکثره شاعران د لويو موضوعگانو د بيان په غرض دا فورم انتخابوي، لکه ابوالقاسم فردوسي چې د شاهنامې د ليکلو لپاره دا فورم وټاکه. په مثنوي کې که شاعر په يوه قافيه کې له ستونزې سره مخ شي، نو

بلي ته تللاى شي. په مثنوي کې هر بيت ځانته قافيه لري، کېدى شي ځينې بيتونه يې ردیفونه ولري او ځينې يې ونه لري، خو د ټولو بيتونو وزن مشترک وي او د څپو شمېر يې سره مساوي وي. مانا دا چې مثنوي مقفی، مشترک الوزنه او د مساوي څپو لرونکی فورم دی.

لکه دمخه چې مو يادونه وکړه په مثنوي کې کېدى شي ځينې بيتونه ردیف لرونکي وي او ځينې په قافيه ختم شوي وي.

په پښتو کې لومړنی سړی چې مور ته تر دې دمه معلوم دی او بشپړه مثنوي يې ليکلې، هغه اکبر زمينداوري دی. البته تر اکبر زمينداوري مخکې هم د مثنوي فورم ته ورته نظموه ليکل شوي، خو په بشپړه مثنوي کې ځکه نه حسابېږي چې وروستی برخې يې کسرونه لري او يا د بېلابېلو بندونو بڼه لري. لکه د بېټ نيکه مناجات چې د هر بند له کسر پرته برخه يې د مثنوي فورم بڼه لري. خو بشپړه مثنوي چې تر دې دمه څرگنده ده همدا د اکبر زمينداوري مثنوي چې د سر درې بيتونه يې دادي:

زه عاشق يم يار هم نيز	نور څه نه لرم تميز
يو تر بله عاشقان يو	په خپل عشق کې صادقان يو
يو په بل پسې رنځور يو	چې نږدې نه يو مهجور يو

د اکبر زمينداوري دا مثنوي ټول (۲۸) بيتونه لري. د زرغون خان نورزي ساقينامه هم په مثنوي فورم کې ويل شوې ده. د سردرې بيتونه يې دا دي:

ساقی پاخه پيالہ راکړه مرور يار مې پخلا کړه

اوبه تویې په لمبو کړه اور مې مړ په دې اوبو کړه

پسرلی سو غونچه گل کا زلفې تاوې د سنبل کا

تر زرغون خان نورزي وروسته، زرغونې کاکړ هم د سعدي بوستان يو حکايت په مثنوي فورم کې نظم کړی دی. د سرخو بيتونه يې دا دي:

اور بدلې مې قيصه ده چې له شاتو هم خوږه ده

د اختر په ورځ سهار بايزيد چې ورويدار

له حمامه راوتلی په کوڅه کې تېرېدلی....

دغه راز د دوست محمد کاکړ غرښت نامه هم په مثنوي فورم کې ويل شوې ده.

د غرغښتنامې د سرخو بيتونه په دې ډول دي:

له نېکانو روايت دی هسې توگه حکايت دی

نور محمد کاکړ راوي دی چې يې فيض تل جاري دی

د نيکونو له خولې وايي چې منښت يې راته ښايي

۴- رباعي:

رباعي يا څلوريزه هغه ډول شعر دی چې له عربي ژبې څخه دري او پښتو ته راغلی دی. دا فورم څلور مسرې لري چې د څپو د شمېر له مخې سره مساوي وي. له ځينو استثنايي حالاتو پرته چې په هغه کې کېدی شي د درېيمې مسرې يوه څپه يې د قافيه والو مسرو تر څپو زياته وي. نور نو اکثره د څپو د شمېر له مخې سره مساوي وي. د رباعي لومړی بيت مقفی وي، درېيمه مسره يې قافيه نه لري او د څلورمې مسرې قافيه يې د مطلعې قافيه تعقيبوي. د غزل په شان په څلوريزه کې هم ردیف اختياري وي، خو کله چې د رباعي په مطلع کې راشي، په څلورمه مسره کې به ضرور بيا همغه ردیف تکرارېږي. په پښتو کې د بېلابېلو څپو په شمېر رباعي ويل شوي دي، خو لس څپيزې څلوريزې په کې زياتې دي، رباعي اکثره په تول تللي دي، هغه رباعي چې لس څپيزې دي، هره مسره يې د اهنګ له مخې تقريباً پر دوو برخو وېشل کېږي، پنځه څپې يې يوه خوا او پنځه يې بله خوا په تول تللي وي. (۵۹: ۳۸-۳۹)

په پښتو لرغونې ادب کې د څلوريزې په فورم او تول شعرونه ويل شوي دي او ځينو شاعرانو بيا څلوريزې د يوه نسبتاً اوږده شعر د برخو يا بندونو په توګه کارولي دي لکه د شيخ اسمعيل او خرنسبون نارې چې له څو څلوريزو رغېدلې دي، خو دا هره څلوريزه بيا د محتوا له مخې او هم د اهنګيز ارتباط له مخې له خپلو نورو اړوندو څلوريزو سره تړلي او ټولې په ګډه يوه مانا او محتوا

بشپړوي. په لرغونې دوره کې په تول پوره او کره څلوریزه همغه د خلیل خانیازي او سلطان بهلول لودي دوه څلوریزې دي چې د پښتو له نورو څلوریزو سره بشپړ سمون لري، هره مسره یې لس لس څپې ده او همدا لس څپیز جوړښت د پښتو پر اکثر و څلوریزو د تطبیق وړ دی، تر هغه وروسته خوشال خان د رباعیاتو په ګډون اکثره څلوریزې په همدې لس څپیز خجیز جوړښت کې ویل شوي دي.

پر قصیدې، غزل، مثنوي او رباعي سربېره ځینو ادبپوهانو په پښتو لرغونې دوره کې د پارکي (قطعي) او (مربع) فورمونو یادونه هم کړې، خو که د لرغونې دورې نظم ته ډېر ځیر شو، قطعي او مربع ته ورته نظمو نه ویل شوي خو داسې نه دي چې موږ سل په سلو کې ددې فورمونو اطلاق پرې وکړو. یا دې هم د قصیدې، غزل، مثنوي او رباعي په شان وي چې د هریو فورم لپاره پوره او کره بېلګې په کې پیدا کړو، نو ځکه دلته له قطعي، مربع او د نورو هغو عربي نظمي فورمونو له تشریح او توضیح څخه تېرېږو چې د پښتو شاعرۍ په نورو دورو کې باب دي، خو په لرغونې دوره کې یې پوره بېلګې نه شته.

د پنځم څپرکي لنډيز

پښتو ژبه دوه ډوله شعري يا نظمي فورمونه لري، لومړۍ يې خپل فورونه ددي او بل هغه شعري فورمونه دي چې له نورو ژبو او په تېره بيا له عربي څخه پښتو ته راغلي او دلته په پښتو کې باب شوي دي.

د پښتو خپل فورمونه بيا پر دوو ډولونو وېشل کېږي؛ لومړۍ عامې سندرې دي چې ويونکي يې معلوم نه دي او په گډ ولس پورې اړه لري، لکه لنډۍ، سروکي، نارې، لنډکۍ، د ښادۍ بدلې او نورې. دويم خاصې سندرې دي چې په دې سندرو کې هغه سندرې شاملېږي چې د نالوستو ولسي شاعرانو له خوا جوړې شوې دي، يانې شاعران يې معلوم کسان دي، لکه چاربيتې، بدلې، بگتۍ، لوبې، داستان، مقام، کسرونه او نور، مور په دې څپرکي کې پر دې دواړو ډولونو تفصيلي بحث کړی او د بحث په نتيجه کې دا راته څرگنده شوه چې دا د پښتو ادبياتو يوه درنه او غوښنه برخه ده، ددې پانگې يوه درنه برخه راټوله شوې، خو لاهم زياته برخه يې په ولس کې خوره وړه پرته ده او د راټولولو اړتيا يې احساسېږي، ددې ډول ادبي فورمونو د محتوا يوه برخه په

لرغونې ادبي دورې پورې اړه پیدا کوي، خو یوه زیاته برخه یې تر لرغونې ادبي دورې وروسته رامنځته شوې ده، خو شکلونه یا فورمونه یې پخواني دي او لرغونې دورې او په هماغه زماني بهیرو پورې اړه لري. دا ډول شعرونه او سندري زموږ د ټولنیز، سیاسي او کلتوري چاپیریال زېږنده ده او د هماغه چاپیریالونو انځورنه کوي. دویم ډول شعري فورمونه بیا هغه دي چې له عربي ژبې څخه پښتو ته راغلي دي او پښتنو شاعرانو هغه کارولي او پښتو کې یې دود کړي دي.

لکه قصیده چې په لرغونې دوره کې شیخ اسعد سوري او ښکارندوی غوري له دې فورم څخه گټه پورته کړې او په ښه ډول یې کارولی دی. غزل چې اکبر زمینداوري، علي سرور لودي، مېرمن ښکېختې او شیخ صالح محمد الکوزي کارولی دی، درېیم د مثنوي فورم دی چې اکبر زمینداوري، زرغون خان نورزي، زرغونې کاکړې او دوست محمد کاکړ کارولی دی. څلورم فورم د (رباعي) دی چې له عربي څخه پښتو ته راغلی، ښې بېلگې یې د خلیل خان نیازی او سلطان بهلول لودي په څلوریزې کې راڅرگندېږي. پر یادو فورمونو سربېره قطعې او مربع ته ورته فورمونه هم په پښتو لرغونې ادبي دوره کې کارېدلي، خو د یادو فورمونو داسې بشپړې بېلگې نه دي ترلاسه شوي چې په بشپړ ډول دې پرې یاد فورمونه تطبیق شي. په مجموعي ډول پښتو لرغونې ادبي دوره د نظمي یا شعري فورمونو له پلوه خورا بډایه ده، خو د خپلو ملي فورمونو تله یې ډېره درنه ده.

په لومړۍ کټگورۍ فورمونو کې، لنډۍ، سروکي، نیمکۍ، بگتۍ... او نور شامل دي. په دویمه کټگورۍ کې، قصیده، غزل، رباعي، مثنوي، مربع، مخمس، مسدس، سبع، مستن، معشر، ترجیح بند، ترکیب بند او نور شعري انواع شامل دي چې په لرغونې دوره کې یوازې د قصیدې، غزل، رباعي او مثنوي بېلگې لرو او نورو بېلگو په نورو دورو کې شته.

د فورمونو له پلوه پښتو ادبیات هم په لرغونې دوره کې او هم په وروستیو نورو دورو کې خورا بډایه ده او له دې پلوه د سیمې هېڅ بله ژبه ورسره سیالي نه شي کولای.

د پنځم څپرکي پوښتنې

- په لرغونې دوره کې د نظم ډولونه په ټوليز ډول پر څو برخو وېشلای شو؟
- د پښتو خپل نظمي فورمونه کوم دي؟ نومونه يې واخلي!
- په لرغونې دوره کې له عربي ژبې څخه کوم شعري يا نظمي فورمونه په پښتو کې باب شوي دي.
- پښتو ژبه د شعري فورمونو له پلوه په لرغونې دوره کې څه ډول ارزوئ؟
- د لنډۍ فورم تشریح کړئ؟
- پښتو ولسي ادبيات د فورم له پلوه پر څو برخو وېشلای شو؟
- سروکی څه ډول شعري فورم دی؟ تشریح يې کړئ!
- کاکړۍ غاړې او د اتن نارې تشریح کړئ!
- چاربيتته څه ډول فورم دی؟ څو ډولونه لري؟
- لوبه څه ډول فورم دی؟ تشریح يې کړئ!
- بگتۍ راوپېژنئ!
- د پښتو ولسي ادبياتو ارزښتونه تشریح کړئ!
- له کومو ژبو څخه پښتو ته کوم ادبي فورمونه راغلي دي؟
- پښتو لرغونو ادبي دوره کې چا د رباعي فورم کارولی دی.
- د پښتو غزل موسس څوک دی او کله يې په پښتو کې غزل وليکه او بيا کومو شاعرانو ورپسې د غزل فورم تتعقيب کړ؟
- چا لومړی ځل د مثنوي فورم وکاراوه او کومو شاعرانو بيا ورپسې مثنويانې وليکلې؟

شپږم څپرکی د لرغونې دورې نشر

د اریایي ژبو او اقوامو پخواني کتابونه او ادبي اثار ټول منظوم دي، (ویدا،) (اوستا) او (سنسکریت) زار په کتابونه لکه (مهابهارته) (راماین) او نور ټول یو راز ازاد نظم دی، چې بنسایي د تغني او ترنم په ډول به غږول کېدل، دا خبره چې نظم تر نشر په ادبي اثارو کې دمخه دی، یوازې په اریایي ژبو پورې هم اړه نه لري، په اکثر و ژبو کې دغسې وي، که څه هم اساساً ژبه منشورې خبرې دي، خو داسې منشورې خبرې د خلکو په یاد نه پاتېږي او یوازې په لیک او تحریر سره خوندي کېږي، خو خلک منظومې ویناوې په یادوي او پښت پر پښت یې انسان خپلو نویو نسلونو ته سپاري، له هم دغه جهت تر هغه وخته چې لیک او تحریر په یوه قوم کې ډېرېږي، نو د دوی ادبي اثار هغه منظومې ټوټې دي، چې د خلکو په یاد وي او له یوې سینې بلې ته ورنقلېږي، خو په پای کې د لیک په ډول خوندي شي او کتابونه ځنې جوړ شي، د همدغو لاملونو له کبله د اکثر و اقوامو پخواني اثار او ادبي نښې منظومې دي او نشر تش د کتابو په ذریعه له لیکنیو وختونو څخه ساتل شوی دی، د پښتو د پخواني ادب اثار هم دغسې دي او خورا زړې سندري او ادبي ټوټې چې زموږ لاس ته راغلې دي، منظومې دي او د منشور و اثارو بېلگه یې ډېره لږه پاتې ده او لکه څنګه چې تر (۶۰۰هـ) پورې موږ منظوم اثار لرو،

هغسې منشور اثار نه دي رامعلوم او که څه وو هغه هم زمانې له منځه وړي او ورک شوي دي. په (۶۱۲هـ) کې بيا مورډ يوه داسې منشور اثر بېلگه لرو چې د شاعرانو او لويانو ژوند ليک او د کلام بېلگې په کې خوندي دي. دا د سليمان ماکو تذکره الاوليا ده چې هغه هم يوازې څو مخونه يې ترلاسه شوي دي.

که څه هم محمد هوتک په پته خزانه کې ليکلي دي، چې ابو محمد هاشم ابن الزيد السرواني (د سالو وږمه) په پښتو ژبه ليکلي وه، چې هغه هم تر دې دمه نه دی ترلاسه شوې. دلته غواړو د پښتو نشر د پيلامې او په دې دوره کې د پښتو پرلاسته راغلو بېلگو لږ په تفصيل سره رڼا واچوو.

«که چېرې مورډ پښتو لاس ته راغلي لرغوني اثار، چې د پښتو د ادبي تاريخ په لومړۍ دورې پورې اړه لري، له نظره تېر کړو، نو دا اثار که له يوې خوا د کميت په لحاظ لږ دي، نو له بلې خوا د نورو دورو په پرتله متفرق هم دي او په دې دورې پورې مربوط منظم اثار زياتره تر مورډ نه دي رارسېدلي او يا دا چې نه دي کشف شوي.

د پښتو د ادبي تاريخ د لومړۍ دورې په لاس ته راغلو اثارو کې د نثر برخه تر نظم هغې خواره هم ده او د قدامت له پلوه وروستۍ هم. دا په دې مانا چې زموږ د معلوم نظم تاريخ تر نثر هغه پخوانی دی. دا جريان په ځينو شرقي ژبو کې د نظم او نثر د پيداينست له رواياتو سره سمون لري. د زياترو شرقي ژبو د ادبياتو تاريخونه چې

مورډوگورو، هلته نظم تر نثر لرغونوالی لري. د مثال په ډول دري، اردو، هندکو او بلوچي ژبو کې هم د لاس ته راغلي نظم بېلگې تر نثر هغې پخوانۍ دي.

مورډوچې د خپل ادبي تاريخ په لومړۍ دوره کې د نثر جاج اخلو، نوراته بنسکاري چې:

۱- ددې دورې مربوطو منشورو اثارو کې د ډېرو يوازې نومونه تر مورډه رارسېدلي دي. دا نومونه او ددغو اثارو وجود د نورو خارجي منابعو په مرسته ثابتېږي، خپله اثاريا تراوسه نه دي موندل شوي او يا دا چې د زمانې توندو سيليو ورسره وړي دي.

۲- هغه اثار چې بېلگې يې تر مورډه رسېدلي دي او بشپړ اثار اوس نه شته.

پر دې دوره د بحث په ترڅ کې مورډوچې د هغو اثارو يادونه هم وکړو چې وجود يې د نورو اثارو په مرسته ثابت دی او پر هغو اثارو به هم بحث وکړو چې يوه برخه يې مورډو ته رارسېدلې ده. دلته غواړو د تاريخي تسلسل له مخې ددې اثارو يادونه وکړو.

د سالو ورمه:

«د هغو اثارو له جملې څخه چې نومونه يې د نورو اثارو له مخې مورې ته رارسېدلې، يو اثر هم د «سالو ورمه» نومېږي چې د پتې خزانې مولف محمد هوتک (۱۰۸۳ هـ ق زوکړی) يې له وجوده مورې داسې خبروي:

«نقل کا: چې ابو محمد په پښتو يو کتاب کښلی و چې په هغه کې يې د عربي د اشعارو فصاحت او بلاغت بيان کړی و او نوم يې و د سالو ورمه»

دا کتاب ابو محمد هاشم ابن الزيد السروانی (۲۲۳-۲۹۷ هـ ق) ليکلی و. دا صراحت شته چې کتاب په پښتو و. دا چې کتاب منثور و، په پته خزانه کې يې ښکاره څه نه دي ويلی، اما د: «په پښتو يو کتاب کښلی و» له جملې څخه سرې اټکل کولای شي چې دا کتاب به پښتو نثر و.

که دا کتاب وای، نو بيا بايد ه و و چې مورې د پښتو نثر پيل له همدې کتابه کړی وای. ارواښاد پوهاند دوکتور زهير چې خپل اثر ته «د پښتو نثر زړکلن تاريخ» نوم ورکړی و، هغه د پښتو نثر پيل له همدې کتابه کړی دی.

خو مورې دلته د «سالو ورمه» کتاب په باب د پتې خزانې له لورې اقتباسي ټوټې څخه زيات څه نه لرو، نه پرې اضافي هوايي بحث

کول په کار دي او نه د پښتو نثر تاریخ له دې روایت په پیلوو، ځکه دا یادونه د بحث او گروهې لپاره څه نه لري.» (۵۴: ۱۵۴)

تذکره الاولیاء:

لکه څنگه چې مو دمخه یادونه وکړه د پښتو نثر د پیل په باب بېلابېل نظرونه شته، خو ډېری ادیبو هان په دې نظر دي چې پښتو نثر د هغه د ښکاره، څرگند او لاسته راغلی نثر له بېلگو څخه پیلېږي، دا نثر د سلیمان ماکو (تذکره الاولیاء) دی. پښتو ادیبو سرمحقق زلمی هېوادم چې د پښتو ادبیاتو تاریخ (لرغونې او منځنۍ دورې)، د پښتو نثر اته سوه کاله، کتابونه او نور گڼ شمېر ادبي اختصاصي اثار لیکلي، هم په دې نظر دي چې د پښتو نثر تاریخ د سلیمان ماکو له (تذکره الاولیاء) څخه پیلېږي، هغه وایي:

«زه د پښتو نثر تاریخ د پښتو له معلوم نثره پیلوم. د پښتو تر ټولو پخوانی منشور اثر د سلیمان ماکو سايزي د پښتو «تذکره الاولیاء» دی، چې له بده مرغه د کتاب ټول متن تراوسه نه دی ترلاسه شوی، تش څلور پاڼې یې زموږ په واک کې دي.

د پښتو «تذکره الاولیاء» دا څو پاڼې لوی استاد ارواښاد پوهاند عبدالحی حبیبي په غالب گومان د روانې هجري شمسي پېړۍ د دویمې لسيزې په جریان کې موندلې دي. کله چې زموږ مرحوم استاد «تاریخچه شعر پښتو» لیکه، دا پاڼې یې نه وې موندلې، ځکه په تاریخچه کې یې ددې پاڼو د محتویاتو یادونه نه ده کړې. استاد له (۱۳۱۰ل) کال راپدېخوا د پښتو د زړو اثارو د لټون په

سلسله کې کلیو پر کلیو گرځېده او د همدې پلټنو په لړ کې یې دا پانې هم د هلمند د (ادم خان) کلي په جومات کې د یو زاړه چاپي کتاب په منځ کې موندلې وې او څو کاله دوی سره نالوستې پرتې وې. خو کله چې یې د کابل کالني د (۱۳۱۹ل) کال د گڼې لپاره «تاریخچه سبکهای اشعار پښتو» نومې رساله لیکله، نو ددې پانو په لوست بریالی شوی و او ددې پانو محتویات یې په دې رساله کې شامل کړل، د اصلي نسخې پانې یې هلته زنگوگراف هم کړې. تر دې رسالې یو کال وروسته «پښتانه شعراء» لومړی ټوک چاپ شو. په دې کتاب کې هم په «تذکره الاولیاء» کې د راغلیو شاعرانو احوال راغلل او د پښتو «تذکره الاولیاء» اصلي پانې عکسي هم په کې چاپ شوي. پر دغو دوو چاپونو سربېره تذکره الاولیاء د مستقلې رسالې په بڼه پر (۱۳۶۱ل / ۱۹۸۲م) کال د افغانستان د علومو اکاډمۍ له خوا چاپ شوې ده. پر دې چاپ د استاد حبیبی یو نوی یادښت هم چاپ شوی دی. په دې چاپ کې د «تذکره الاولیاء» پانې هم زنگوگراف شوي دي.» (۵۴: ۱۵۵)

سرمحقق زلمی هېوادم لیکي: «د تذکره الاولیاء په مستقل چاپ کې چې کله وار د اصلي پانو عکسي چاپ ته راوړسېد، نو دا موجودې خطي پانې ما له مرحوم استاد څخه واخیستې او مطبعې ته مې د چاپ لپاره یورې، چې په مطبعه کې مو عکسونه ځنې واخیستل، نو مې پانې بېرته استاد ته وسپارلې. کله چې ما پانې بېرته استاد ته سپارلې، نو مې دغه وخت ددې پانو په باب ځینې پوښتنې هم له مرحوم استاده وکړې، چې دغه پوښتنې او ځوابونه

او ددغو خطي پاڼو معرفي زما په هغه مفصله مقاله کې راغلي دي، چې مې د امير کروړ سوري د دولس سوه پنځوسم تليين د نړيوال سيمينار په وياړ پر همدې تذکره کښلې ده.

د يادونې وړ ده، چې د تذکرة الاولياء دا مستقله بڼه پر (۱۳۷۹ل) کال دويم ځل د علامه حبيبي د څېړنو مرکز له خوا په پېښور کې چاپ شوې ده. له دې چاپ سره د تذکري د موجود متن، مقدمې او تعليقاتو انگرېزي ترجمه هم مله ده او مترجم يې ښاغلی خوشال حبيبي دی.

د «تذکرة الاولياء» د خطي پاڼو قطع (12x18)، سانتي متره او د هر مخ کرښې يې مختلفې دي. له (۱۵) نه تر (۹) پورې کرښې د تذکري په بېلابېلو مخونو کې کښل شوي دي. څنگه چې نسخه بشپړه نه ده، نو ځکه يې د کښنې تاريخ نه معلومېږي. کاغذ يې سالم او د شکل له مخې زوړ نه ښکاري، خو هغه کسان چې په نسخه پېژندنه کې ماهر دي، هغوی وايي چې د کاغذ ظاهري شکل غولونکی وي. د شکل له مخې ډېر سالم کاغذونه زاره وي، مگر بالمقابل د شکل له مخې زاره کاغذونه زاره نه وي.

کله چې ما دا نسخه وکتله، نو کاغذ يې زما سترگې هم وغولولې، له مرحوم استاد نه مې ددې نسخې د کاغذ په باب وپوښتل، هغوی وويل چې دا کاغذ غالباً خوقندي دی، چې په کندهار کې يې کوکاني باله او ددې نسخې قدامت سپړی دوه سوه پنځوس کاله دمخه تخمين کولی شي. د کاغذ سياهي او د نسخه

پېژندنې د ځانگړنو له امله استاد دا نظريه قايمه کړې وه. (۵۴):
۱۵۷

سرمحقق زلمی هېوادممل وايي: «د خطي پانو د محتوياتو په باب بايد ووايو چې په دې پانو کې يوه سريزه او د څلورو پښتنو ويناوالو مشايخو يا د مولف (ماکو) په اند وليانو لږ احوال او د ويناوو نمونې راوړل شوې دي. ددې تذکرې سريزه د مولف په باب لږ معلومات لوستونکي ته وړاندې کوي او د کتاب د ليکلو هدف هم رابنکاره کوي.

ددې کتاب د ليکوال په باب زموږ په ادبي پلټنو کې تر دغو اساسي څو خبرو چې ده په سريزه کې کړي دي، بالا نور څه نه دي راغلي او نه مو دده په باب نور څه په واک کې دي.» خو مخکې تر دې چې د تذکرة الاوليا د ارزښتونو ماهيت او اهميت په باب څه ووايو، غواړو د تذکرة الاوليا ځانگړتيا، لرغونتيا او لغوي شننې ته لږ نور هم تم شو.

«تذکرة الاوليا موږ په لومړي گام کې پر دوو برخو وېشلاى شو:

الف - د سليمان ماکو خپله ليکنه چې په نثر ده او د شاعرانو ژوند ليک په کې راغلى دى.

ب - په تذکره کې د شاعرانو راغلى کلام چې په نظم دى.

الف - د سلیمان ماکو نثر: په عمومي ډول د سلیمان ماکو نثر خوږ، روان، ساده او له ځانگړي اهنګه ډک دی. په خاصو ځایونو کې یې سجع کارولې چې نثر ته یې زیاته ښکلا وربښلې ده. دلته به د سلیمان ماکو د نثر څو جملې راوړو او بیا به وروسته دده د نثر پر څرنگوالي بحث وکړو.

«... زه غریب خاورې سلیمان زوی د بارک خان ماکو سبزي چې په ویا له د ارغستان هوسپرم او په دې مزکو پایبېرم، په سن دولس شپږ سوه دهجري تللی وم او د پښتنخوا په راغو او کلیو گرځېدم او مراقد د اولیا او واصلینو مې پلټل او په هر لوري مې کاملان موندل، او ددوی په خدمت کې خاکپای وم او هر کله په سلام ورته ولاړ...»

«... نقل هسې کاندې یارانو چې په روزگار د شیخ بیتني کې د ده ورور چې سپین نومېد، او پرشیخ هم خورا گران و، سپین نه درلود زامن او هر کله به ویل خپل ورور ته...»

«... نقل کاوه سي چې په روزگار د غازي شهاب الدين چې پر کفر يرغل و، شيخ ملکيار چې غرشين ستانه و هم ملگری و دشهاب الدين چې په ډيلي کې هغه ستر واکمن ټاټوبی و وښانده، او هم هورې مړ سو...»

«... نقل کاوه سي چې بختيار چې ستر ستانه و، له ده نه څرگند سوي دي، هغه کرامات چې مو وکتل او وويل...»

پورتنيو څو جملو او د سليمان ماكو نثر ته چې مور په عمومي ډول نظر کوو، نو له ژبني پلوه د ماكو نثر د دريو ژبو له لغتونو څخه جوړ دی. الف- پښتو، ب- عربي، ج- دري. دگرامري جوړښت له مخې هم د پښتو له اوسني محاورې سره توپير لري. ه- ځينې پخوانۍ متروکې کلمې هم لري چې دلته پرې رڼا اچوو:

الف – د سليمان دنثر پښتو لغتونه: که په عمومي ډول د سليمان ماكو نثر ارزول کېږي، نو دا تر يوه حده په نږه پښتو نثرونو کې حسابېدلای شي، ځکه د پرديو ژبو تاثيرات پرې ډېر کم دي او ان که اوس هم څوک يو پښتو نثر ليکي، نو دنورو ژبو دومره کلمې به ضرور په کې کاروي، لکه خپله چې زه دا ليکنه کوم په عادي ډول رانه د نورو ژبو کلمې کارول کېږي، نو د سليمان ماكو له نثر څخه داسې ښکاري چې هغه وخت د پرديو ژبو (عربي او دري) تاثيرات پر پښتني ادبي چاپېريال وو، خو دومره زيات نه وو چې ټول نثر متاثر کړي. دلته به دده د نثر سوچه پښتو لغتونو ته اشاره وکړم: (لوی، استازی، روښان، وياله، هوسېرم، خاورې، راغه، کلی، پلټل، لوری، موندل، څښتن، پاڅېدل، وينا، لولي، شپه، ستانه، کول، سندرې، يرغل، غرشين، ملگری، ستر، واکمن، بری، مروړل، پارکی، څرگند، مېشت او داسې نور...

د سليمان ماكو په نثر کې کارول شوي اکثره پښتو لغتونه اوس هم په خپله هماغه پخوانۍ مانا او مفهوم او هماغه شکل کارول کېږي. د سليمان ماكو د نثر له پوځوالي څخه داسې ښکاري چې

پښتو نشر به تر دې پخوا ښه اوږد مزل کړی وي، چې د سلیمان ماکو د مهال داسې پخې مرحلې ته رسېدلی دی.

ب - د سلیمان ماکو په نشر کې عربي لغتونه: د

سلیمان ماکو په نشر کې یو شمېر عربي لغتونه هم شته، خو دا اکثره داسې لغتونه دي چې مذهبي او عقیده یې مفاهیم لېږدوي، دا ډول لغتونه اکثره اوس هم د مذهبي اصطلاحاتو په ښه موجود دي او ترجمه یا انډولونه یې ډېر ممکن نه برېښي.

عربي ژبې د اسلام تر راتګ وروسته په افغانستان کې خپلې اغېزې وښودلې، دا اغېزې لومړی پر پارسي ژبه او وروسته پر پښتو ژبې محسوسې شوې، خو د پښتو په انډول یې پر پارسي ژبه اوس هم تاثیرات زیات دي. دلته به څو عربي لغتونو ته اشاره وکړو: قدوة الواصلين، مراقد، حمد، برکت، نصیب، صلی الله علیه وسلم، غریب، هجري، اولیا، آل، اما بعد، نقل، عبادت، مبارک، واقع، قبول، کفر، شیخ او ځینې نور...

ج - د سلیمان ماکو په نشر کې دري لغتونه: د

سلیمان ماکو په نشر کې د عربي لغتونو په انډول دري لغتونه ډېر کم دي. خو د استاد علامه عبدالحی حبیبي په نظر د سلیمان ماکو پر نشر د فارسي ژبې دهغه وخت د نشر څه اغېزې شته، د سلیمان ماکو تر عصر نږدې دوه سوه کاله دمخه د غزنویانو په عصر کې فارسي نشر ډېر پرمختګ کړی و، ډېر روان ساده او عام فهمه و،

لنډې لنډې جملې يې لرلې او له ابهام او تکلف څخه خالي و. د سلیمان ماکو نثر هم ساده، سلیس او روان دی، جملې يې هم لنډې لنډې دي، ابهام، تصنع او تکلف نه لري. د فارسي نثر دهغه وخت دخوږ لنيو د څه ناڅه اغېزمنۍ ترڅنګ يو شمېر فارسي لغتونه هم د سلیمان په نثر کې ليدل کېږي، لکه: سپاس، خاکپای، بزرګ، روزګار، مهربان، درخواست او ځينې نور...

د – د سلیمان ماکو دنثر ګرامري جوړښت: سره له دې چې د ماکو په نثر کې زیاتره سوچه پښتو لغات کارېدلي او ليکنی متن يې هم سړي ته ډېر خوند ورکوي، خو دې سره سره يې ليکنۍ بڼه له عامې محاورې او همدارنګه د پښتو ژبې له اوسني ګرامري جوړښت سره اړخ ډېر نه لګوي. د نثر دا حالت کېدی شي د دوو عواملو له وجې رامنځته شوی وي: کېدی شي دهغه وخت د پښتو محاورې ژبه همدا شان يادې ته ورته وه، يا هم نثر په دې بڼه ليکل کېده او يا هم د عربي ژبې تاثير پر فارسي او د فارسي هغې پر پښتو پرېوتی وي. د ماکو د نثر په ځينو جملو کې مبتدا او خبر، فاعل او فعل، مضاف او مضاف اليه سره وړاندې وروسته شوي دي. دا کار د پښتو له اوسني ګرامر جوړښت سره توپير لري، کېدی شي د لرغونې دورې نثر همدا بڼه درلوده. خو بيا هم د سلیمان ماکو نثر، د پير روښان او دهغه د پلويانو او همدارنګه د اخوند دروېزه او دهغه د پلويانو تر نثر ډېر زيات خوږ، سوچه او روان دی؛ تکلف، تصنع او ابهام په کې نه شته. دلته به د ماکو دنثر څو

ترکیبونه راوړو او بیا به د پښتو ژبې د اوسني گرامر جوړښت اصله بڼه هم ورسره ولیکو:

اوسنی گرامر جوړښت

د سلیمان ماکو نثر

دلوی خاوند حمد و سپاس وایم
چې د کونینو بادار او د ثقلینو رحمت دی
د ارغستان په ویاله هوسپېرم
د اولیا او اصلینو مراقد مې پلتل
او د پښو تناکې مې وچاودلې
سرپښ زامن نه درلودل
او هرکله به یې خپل ورور ته ویل

وایم حمد و سپاس د لوی خاوند
چې دی بادار د کونینو او رحمت د ثقلینو
په ویاله د ارغستان هوسپېرم
مراقد د اولیا او اصلینو مې پلتل
او تناکې وچاودلې د پښو
سرپښ نه درلود زامن
او هرکله به ویل خپل ورور ته

او داسې نور ترکیبونه او نورې جملې. دلته موږ د سلیمان ماکو په نثر کې گورو چې نثر له عامې محاورې څخه لرې شوی دی. په پښتو کې عامه قاعده همدا ده چې اول فاعل راځي بیا فعل، اول مبتدا وي او بیا خبر، خو د سلیمان په نثر کې دا قاعده تر ډېره حده معکوسه ده.

هـ - د سلیمان ماکو په نثر کې پخواني لغتونه: د سلیمان ماکو په نثر کې پر هغو سوچه پښتو کلمو سربېره چې اوس هم په پښتو کې استعمالېږي، ځینې داسې نور پښتو لغتونه هم شته چې یا اوس نه کارېږي او یا هم په لږ شان لفظي تغیر او تحول

سره کارېږي، يانې متروکې کلمې په کې شته او متحولې کلمې هم په کې شته. دلته به دې ډول کلمو ته هم اشاره وکړو:

په تذکرة الاوليا کې کارېدلې بڼه او سنی بڼه

پښتنخوا پښتنخوا

مرستون مرسته غوښتونکي

(په پخوانۍ بڼه اوس متروکه ده)

لولولې ويلې

جوبله (جنگ) پخوانۍ بڼه يې

متروکه ده.

پپناه پوه پنا

دښنه دښمن

کتارو توري (پخوانۍ بڼه يې

اوس

متروکه ده)

ډېر زښت ډېر زيات

گڼون شمېر

کول

کورنی

بمیا (بومیا)

لارینود (بمیا کلمه هم

اوس

متروکه ده)

وگروهید

متعقد شو (دا بینه هم

اوس

متروکه ده)

او ځینې نورې کلمې چې اوس یا متروکې دي او یا یې هم بڼه کې بدلون راغلی دی. په تذکرة الاولیا کې ددغسې مړو او پخوانیو کلمو شتوالی ددې تذکرې لرغونتیا او ځانګړتیا په ګوته کوي.

ب – په تذکرة الاولیا کې د نظم برخه: په تذکرة الاولیا

کې د نثر په انډول د نظم برخه نوره هم نږه او سوچه پښتو ده. ددې یوه وجه دا ده چې پښتانه شاعران له خپل ولس سره ګډ او سپېدل او ولس هغه وخت معمولاً د غرو په لمنو کې اوسېده. دغرو لمنې په طبیعي ډول د پردیو ژبو له اغېزو څخه لرې او خوندي وې. عربي او فارسي ژبو اکثره د دربارونو له لارې خپل تاثیرات بسندل، نو هغه شاعران چې له درباره لرې وو، له دې تاثیراتو خوندي وو. دا چې خپله د سلیمان ماکو په نثر کې د عربي او فارسي ژبې تاثیرات شته، ددې وجه داده چې کېدی شي، سلیمان ماکو د عربي او فارسي ژبو کتابونه لوستي وي او دا تاثیر یې ترې راخپل کړی وي. په تذکرة الاولیا کې ټول (څلور) ټوټې شعرونه راغلي دي. چې لومړی

یې د بېټ نیکه مناجات دي، دویم یې د شیخ ملکيار غرشین یو پارکی دی، درېیم یې د شیخ اسماعیل یو پارکی او څلورم یې د قطب الدین بختیار یو نظم دی.

د بېټ نیکه په شعر کې یوازې د (خدايه) کلمه راغلي چې هغه هم له فارسي سره مشترکه گڼل کېږي، نور په ټول شعر کې د بلې ژبې کلمه نه شته. د ملکيار غرشین په شعر کې د (اسلام) او (غازيانو) کلمې راغلي چې رېښه یې عربي ده، نور ټول شعر کې د بلې ژبې کلمه نه شته.

د شیخ اسماعیل په شعر کې یوازې د (ابلیس) او (لعین) کلمې، چې عربي دي نور د بلې ژبې لغتونه په کې نه شته او د قطب الدین بختیار په شعر کې بیا گرد سره د بلې ژبې کلمه نه شته، ټول سوچه پښتو لغتونه دي. له دې پورتنیو څرگندونو دا ښکاره کېږي چې په تذکره الاولیا کې راغلي شعرونه (د قطب الدین بختیار له شعر پرته) چې له ماکو سره هم مهاله گڼل کېږي، نور شعرونه د ماکو ترمهاله پخوا ویل شوي دي. ځکه نو دې ټولو شعرونو کې د پردیو ژبو تاثیرات له کومې یوې دوو کلمو پرته نه ترسترگو کېږي، زموږ له پورتنیو خبرو څخه دا نتیجه لاسته راځي چې په تذکره الاولیا کې راغلي شعرونه د ماکو تر نثر پخواني او زیات سوچه دي او اکثره په ملي اوزانو کې دي، په خپله د سلیمان نثر هم تر یوه حده سوچه، روان او شفاف گڼل کېږي او د پښتو ډېر زاړه لغات په کې کار بدلې دي. (۵۸: ۴۲-۵۲)

سر محقق زلمی هېوادم ل بیا ددې کتاب د هدف او سرچینو په باب وایي: «د کتاب هدف د کاملانو د احوالو او ویناوو ضبط دی او په کتاب کې راوړي معلومات یې له اورېدنو او د پښتنو په هغه وختنۍ ټولنه کې د تشو شفاهي معلوماتو او روایاتو په بنا کښلي دي، ځکه چې په موجوده پاڼو کې کوم کتاب یا بل لیکلي سند ته حواله نه ده ورکړل شوې. له دې سره دا هم زړه ته لورېږي، چې په تذکره کې راغلي پارکي به یې هم د خلکو له خولو لیکلي وي.

د تذکرې په موجودو پاڼو کې د څلورو کسانو، لکه شیخ بېټني، شیخ اسمعیل، ملکيار غرشین او قطب الدین بختيار کاکي لږ احوال او د شعرونو بېلگې خوندي شوي دي. دا څلور کسه په تاریخ کې معلوم خلک دي، تر سلیمان وروسته نورو مورخانو هم د دوی احوال کښلی دی.

که څه هم سلیمان ماکو ددغو کاملانو د ژوند د زمانې په باب څه نه دي لیکلي، له روایاتو او اورېدنو څخه دغه ډول مقصد ترسره کېدی هم نه شي، خو زموږ وروستیو محققانو چې ددې پاڼو محتویات تحقیق کړي دي، د نورو تاریخي لیکنو په مرسته یې ددغو څلورو تنو د ژوند زمانه هم ټاکلې ده او له خپلو برداشتونو سره سم یې ددغو څلورو تنو احوال سره بشپړ کړي دي.

دا اثر تر (۶۱۲ هـ ق) کال وروسته کښل شوی دی او تردې نثر دمخه موږ د پښتو د بل نثر نمونه، نه لرو او ورسره له دې منشورو ټوټو سره د بل معاصر بېلگې هم له موږ سره نه شته، چې په مقایسه

یې ډول یې ارزیايي کړای شو. د تحول یا انحطاط څرکونه ځینې ووايستلای او یا یې هم د سبک پر ځانگړتیاوو څه خبرې وکړای شو. دا نثر د پښتو نثر لیکنې یو ځانگړی سبک دی، چې د نورو اسنادو تر پیدا کېدو پورې یې باید ځانگړتیا ته قایل و او سو.

د همدغو موجودو پاڼو له مخې موږ دا نثر په موضوعي لحاظ په علمي نثرونو کې مطالعه کولای شو، چې د خپل وخت له شرایطو سره سم او د هغه وخت د مسلطو فرهنگي جریانونو تر اغېز لاندې لیکل شوی دی او په نسبي ډول د مسلطو فرهنگي او ادبي جریانونو اغېزې پرې ښکاره دي.

په دې نثر کې جملې لنډې، لنډې راغلي دي، مطلب پرېکړی او کوټلی ادا کوي، وضاحت لري او پېچلې نه دي.

په دې منشورو ټوټو کې د پښتو ځینې زاړه لغات، تعابیر او اصطلاحات شته، لکه: تناکې وچاودلې د پښو، ډېر زښت یې ووژل، پر نړۍ د ستن ږغو وه، وگروهېد، پارکۍ، ستر څښتن، گڼون، دښن، جوبله، کول، ټاټوبی، نړۍ، سوب، خرڅ، مېنه، هسک او نور... ددې زوړ متن زاړه لغات او تراکیب دي.

د ماکو نثر د ځینو ژبنيو ښېگڼو ترڅنګه ناوړې هم لري، خبر یې پر مبتدا، مضاف پر مضافه الیه او موصوف پر صفت مخکې کړي دي لکه: وایم حمد و سپاس د لوی خاوند، یا زه غریب سلیمان زوی د بارک خان ماکو سابزی، چې په ویاله د ارغستان هوسپرم... یا خدای مهربان د اسمعیل په برکت سپرین ته نصیب کړه دونی زامن

چې اوس تر وس تېر سو گڼون د هغو، يا په غره د کسي... يا په خېر
د زمريو...

زموږ اکثر مشران خپرونکي په دې عقیده دي، چې که څه هم د
سليمان نثر د جملو به رغبت کې د دري او عربي ژبې اغېزې مني،
خو له دې سره سره دا نثر ساده نثر دی، لکه ارواښاد خادم چې ويلي
دي: «سره له دې چې د سليمان ماکو په نثر کې د عربي رنگ شته،
مگر دا رنگ دومره کمزوری دی چې دده کلام يې د فصاحت څخه نه
دی ایستلی، که موږ ورته خلک ملتفت نه کړو ممکنه ده چې څوک
ورباندې پوه هم نه شي. سليمان اوږدې او بېچیده جملې نه
مستعمولي، نو ځکه دده نثر د يوې طبيعي مکالمې او مصاحبې
صورت غوره کوي...»

دا نظريه د تذکره الاوليا د نثر په باب ويل شوې لومړۍ نظريه
ده، ځکه ارواښاد خادم دا مقاله ددې پاڼو د خپرېدو پر کال ليکلې
ده. تر دې نظريې وروسته چې چا څه ويلي ټولو د الفاظو په تغيير دا
خبره تاييد کړې ده، چې د عربي او دري د ځينو اغېزو له منلو سره
سره دا نثر عمومي مکالمې ته نږدې، ساده گي په کې شته، نه ډېر
گران دی او نه ډېر اسان، بلکې د ساده نثر يوه متوسطه نمونه گڼل
شوې ده.

اما د پښتو نثر د خپرنې په يو کتاب کې راغلي، چې: «د
سليمان ماکو نثر څه عربي، څه فارسي او څه پښتو دی.» د سليمان
د نثر په باب د غسي يوه ارزيابي سمه نه ايسي او دا ځکه چې عربي

او فارسي کلمات خو نورو ليکوالو هم تر دې زيات په خپلو نثرونو کې اخیستي دي، خو موږ دا نه وايو چې دا نثرونه څه عربي دي، څه فارسي او څه پښتو، بلکې د اخیستنو تناسب په کې څېړو.

د سليمان په نثر کې د يوې برابرې ساده گۍ او روانۍ ترڅنگه کله کله د ځينو جملو په پای کې سجع او موازنه هم رعایت شوې ده، لکه: «په وياله د ارغستان هوسپرم او په دې زمکو پايپرم.» يا لکه: «مراقد اولياوو او واصلينو مې پلټل او په هر لوري مې کاملان موندل، يا په جوبله کې ملکيار دا پارکي وويل: چې غازيان وپارېدل... او نور... دغه رنگه د ځينو افعالو په پای کې د ترنم لپاره (نه) هم نښلوي. بختيار سندرې کرينه، پارکي لرينه او داسې پسې نور...

د پښتو تذکرة الاوليا ارزښتونه:

د پښتو تذکرة الاوليا دغه څو پاڼې که څه هم کمې ارزښت يې لور نه دی، خو په کيفي لحاظ دومره ارزښتمنې ثابتې شوې دي، چې زموږ د ادبياتو د اوږده زنجير ځينې ورکې کړې يې سره کوشېر کړې. له دغو پاڼو زموږ فرهنگي تاريخ ته دغه لاندې گټې متصوري دي:

۱- په دې پاڼو کې د پښتو شعر ځينې لرغونې نمونې شته، چې تاريخ يې څلورم هجري قرن ته رسېږي او دا نمونې د لرغونتابه پر اهميت سربېره د پښتو شعر ځينې لرغوني ډولونه هم په لاس راکوي، چې د پښتو شعر د اوزانو او انواعو په څېړنو کې نه شي

هېرېدلای او هم د پښتو شعر په تاریخ کې موږ ددې تذکرې پر همدغو څلورو پارکو ډېر څه بنا کولای شو.

۲- د پښتو نثر تر ټولو قدیمه مکشوفه نمونه له همدې پاڼو ترلاسه کېږي او سملاسي موږ د خپل نثر تاریخ له همدې پاڼو پیلوو. دا پاڼې په اوومه هجري پېړۍ کې په پښتو کې د نثر لیکنې سبک او ډول رانښيي او دا ترې ښکاري چې په هغه وخت کې د پښتو نثر لیکنې عمومي طرز په دې ډول و.

۳- د تذکرې دا پاڼې که څه هم لږې دي، خو د پښتو د یوه زاړه کتاب څو پاڼې دي. تر دې کتاب دمخه موږ ته د پښتو بل کتاب نه دی ترلاسه شوی او په پښتو کې د کتاب لیکنې د سوابقو په پلټنه کې دا پاڼې موږ ته ډېر کارې تمامېږي او دا رانښيي چې دا وخت د پښتنو په ځینو حلقو کې د کتاب لیکنې ذوق پیدا شوی و او پښتانه هم دې خبرې ته متوجه شوي او هڅېدلي وو، چې د سیمې د مسلطو فرهنگي جریانونو په بڼه دوی هم په خپله ژبه کې کتابونه ولیکي. دا کتاب د خپل وخت د مسلطو ذهني شرایطو تر اغېز لاندې لیکل شوی دی، دا په دې مانا چې لوستو پښتنو سره دا فکر پیدا شوی و چې په دوی کې د تېرو شویو کاملانو احوال سره راټول کاندې چې نور لوستي پښتانه ترې خبر شي.

۴- ددې کتاب موجودیت دا رانښيي چې دا وخت په پښتنو کې سواد یو څه عام شوی او د لوستو کسانو شمېر هومره و چې د کتاب د لیکلو ضرورت ورته حس کېده.

د ډېرې خواشینۍ ځای دی، چې دا کتاب بشپړ نه دی ترلاسه شوی، که چېرې دا کتاب ټول د خدای (ج) په مرحمت راپیدا شي، نورې ډېرې خبرې به ترې برسېره شي او زموږ د لرغوني ادب او فرهنگ د بشپړتیا په مراتبو کې به ترې ډېره گټه پورته وشي.» (۵۴: ۱۶۷-۱۶۹)

لکه څنگه چې مو دمخه یادونه وکړه، د پښتو د نثر تاریخ د خپرلو په ترڅ کې موږ ته په لومړۍ دوره کې د ځینو نورو داسې کتابونو نومونه مخې ته راځي، چې نثر بلل شوي، خو اوس په لاس کې نه شته، غواړو په لنډیز سره ددې کتابونو یادونه هم وکړو.

تاریخ سوري:

محمد بن علي البستي لیکلی، دا پښتون مورخ له هغو نومورکو مولفانو څخه دی، چې د مغولو د تاراک په ابتدا کې ژوندی و، دده له احواله نور هېڅ معلومات نه لرو، پرته له دې چې دی د هلمند د غاړو یو سړی و او د تاریخي بست او سپدونکی و، د پلار نوم یې (علي) و او ده یو کتاب لیکلی و، چې د سوریانو پاچاهانو احوال یې له پخوا په کې ضبط کړي وو، «تاریخ سوري» اوس ورک دی، یوازې د پتې خزانې مولف یې د شیخ کټه متي زی د (لرغوني شعراء) په حوالت نوم اخلي او داسې ښکاري چې دا کتاب د شیخ کټه په لاس کې و او په (لرغوني پښتانه) کې یې ډېر مواد له دغه کتابه راټول کړي وو. د تاریخ سوري یو څه اباحت او

محتویات مورثه په دوو واسطو لاسته راغلي دي، شیخ کټه په (لرغوني پښتانه) کې ځنې رانقل کړي دي او له (لرغوني پښتانه) څخه د پټې خزانې مولف (محمد هوتک) په خپل کتاب کې را اخیستي دي او هغه مواد او پاتې اثار دادی:

۱- د امیر کروړ احوال او دده یو پخوانی حماسي شعر او ویاړنه.

۲- د اسعد سوري احوال او دده قصیده.

۳- د ښکارندوی احوال او دده قصیده.

له دغو پاتې اثارو څخه ښکاري چې محمد بن علي د پښتنو په تاریخ او ادب کې ښه او ثقه معلومات درلودل او لکه (لرغوني پښتانه) چې له ده څخه روایت کوي، دی ادیب او پلټونکی سپری و او په بست کې یې د ښکارندوی د قصایدو یو غټ دېوان موندلی او له هغه څخه یې دده یو غرا قصیده په خپل (تاریخ سوري) کې رانقل کړې ده.

داسې ښکاري چې د محمد بن علي (تاریخ سوري) مشهور و او شیخ کټه هم دا کتاب د غور په بالشتان (والشتان) کې موندلی و او تر دغه عصره د (۷۵۰هـ) حدود لا دا کتاب موجود و، ځکه چې بستي به تر (۷۰۰هـ) دمخه ژوند کاوه او باید دده د ژوندانه وخت د اټکل په ډول له (۵۸۰هـ تر ۶۵۰هـ) پورې وټاکو، ځکه چې د ښکارندوی عصر هم د (۵۸۰هـ) حدود دي او ددې شاعر احوال او شعرونه ده په تاریخ سوري کې ضبط کړي وو.

د تاريخ سوري په خصوص کې د پټې خزاني له ليکنو څخه دومره بنکاري، چې يو په پښتو ليکل شوی تاريخ و او د سوريانو د کورنۍ احوال يې له پخوا بياناوه، يوازې د حربي او سياسي پېښو تاريخ نه و، بلکې ادبي رنگ يې هم درلود او (بستي) ډېر باخبره او سترگور مورخ و، ځکه چې ده د پاچاهانو احوال او حربي او سياسي وقايع رانقل کړي او هم يې د دوی د کلام نمونې راوړې وې او هغه قصيدې يې په خپل کتاب کې ساتلې وې، چې د غوري پاچاهانو په دربارونو کې په پښتو ويل کېدې، له دې څخه بنکاري چې (تاريخ سوري) د سوريانو او غوريانو د عصريو ادبي، سياسي او حربي تاريخ و، که څه هم ددغه تاريخ نسخه اوس نه شته، خو د پټې خزاني له يادونو څخه يې اهميت ښه بنکاري او دا د پښتو ژبې يو خورا قيمتي کتاب و.

دا خبره هم بايد هېره نه کړو چې راوړتې مستشرق د احمد شاه بابا تر عصر وروسته يو تاريخ موندلی و، چې نوم يې (تذكرة الملوك) و، ددې کتاب په ماخذونو کې يو کتاب (تاريخ سلاطين سوريه) هم دی، خو دا نه شو ويلاي چې دغه (تاريخ سوريه) همغه د محمد بن علي تاريخ وي که بل؟

اعلام اللوذعي في اخبار اللودي:

احمد لودي ليکلی، احمد د سعيد زوی او د لوديانو له ليکوالو، ادیبانو او مورخانو څخه دی، چې د اوومې هجري پېړۍ په منځ کې ژوندی و، محمد هوتک ليکي، چې: کامران خان

سدوزي پر (۱۰۳۸ھ) يو ڪتاب د (ڪليد ڪامراني) په نامه وکېښ او په دغه ڪتاب کې يې د احمد لودي له ڪتابه د ملتان د لودي پاچاهانو احوال نقل کړي.

شيخ احمد د سعيد لودي زوی پر (۶۸۶هـ) يو ڪتاب کښلی و چې نوم يې (اعلام اللوذعي فی اخبار اللودي) و، هغه وخت چې ڪامران خان (ڪليد ڪامراني) ليکه، دغه ڪتاب يې هم په لاس کې و او د پښتنو لودي پاچاهانو احوال او اشعار يې له دې ڪتابه نقل کړل، چې د پتې خزاني مولف هم له ڪليد ڪامراني څخه په خپله خزانه کې وساتل.

داسې ښکاري چې احمد لودي په خپل ڪتاب کې ددغو لوديانو د پاچاهي کورنۍ احوال ليکلي وو او د دوی پښتو شعرونه يې هم راوړي وو، په شرقي مورخانو کې (محمد قاسم فرشته) هم د شيخ حميد کورنۍ لوديان پښتانه بولي او له سلطان محمود سره د دوی جگړې ليکي.

څرنگه چې محمد قاسم په خپل ڪتاب کې خپل ماخذ نه دی ښودلی، نو دا نه وه معلومه چې ددې کورنۍ پښتونوالی په کوم تاريخي سند ثابت دی؟ لکه چې ددې عصر ځينو مورخانو د شيخ حميد له پښتون گلوۍ څخه انکار کړی او وايي چې دغه کورنۍ د (جلم بن شيبان) عربي نژاد واکمن له نسله ده، چې تر (۳۴۰هـ) وروسته د ملتان لومړی قرمطي پاچا و، خو د پتې خزاني مولف د (ڪليد ڪامراني) په ذريعه ددې کورنۍ پښتو شعرونه له اخبار

اللودي خخه راوړي دي، چې دا كتاب ددغې كورنۍ په تاريخ كې يو ټينگ او زوړ سند گڼل كېږي. بې له دې انتخابه چې په لوړ ډول له (اخبار اللودي) خخه مور ته رارسېدلی دی، ددې كتاب پته نه شته او نه يې نسخه تراوسه پيدا شوې ده، خو د پتې خزاني له ذكره خخه دومره نتيجه اخيستلاى شو چې تر (۶۰۰هـ) راوړوسته چې د پښتو د نثر ليكلو كومه سلسله شروع شوې وه، هغه ددغه قرن تر اخره پورې هم جاري وه او احمد لودي هم د پښتو له دغو پخوانيو ليكوالو خخه دی چې كتاب يې د كامران خان سدوزي تر عصره په يوولسمه هجري پېړۍ كې لا هم موجود و.

لرغوني پښتانه:

شيخ كټه ليكلى، دا مدقق مورخ او د پښتو ژبې لوى ليكوال د مرحوم شيخ متي له علمي او ادبي كورنۍ خخه دی، چې د شيخ يوسف زوى او د شيخ متي لمسى و. شيخ متي (كلات بابا) خپلې كورنۍ ته علم، تقوا، عرفان او ادب په ارث پرېښوول او ډېر علماء، مورخان او عارفان په كې پيدا شول، چې د شيخ يوسف تر مړينې وروسته له ده خخه او ه زامن پاتې شول او شيخ كټه په دوى كې ډېر مشهور و. د شيخ مور بي بي (مراد بخته) نومېده چې په خټه (زمنده) وه.

دې نوموړي عالم د پښتنو د رجالو او مشاهيرو په تاريخ كې يو نفيس كتاب وکېښ چې نوم يې (لرغوني پښتانه) و، دا كتاب پښتو

و او د پټې خزانې مولف محمد هوتک ډېر ځله دا کتاب یادوي او داسې ښکاری چې ددغه مورخ یواځینی مهم ماخذ همدغه و او د پټې خزانې د لیکلو پر وخت یې په لاس کې و.

د شیخ کټه د ژوندانه وخت یقیناً نه دی معلوم، خو د پټې خزانې په روایت دده نیکه (شیخ متي) پر (۶۸۸هـ) وفات شوی دی، ځکه چې د مورخانو په اتفاق یوه پېړۍ د دريو پښتونو لپاره مقرر ده، نو باید د شیخ کټه د ژوندانه وخت هم د (۷۵۰هـ) شاوخوا وگڼل شي. د شیخ کټه اولاد که څه هم د پېښور په شمالي برخو کې پراته وو، خو داسې ښکاری چې په خپله دی سیاح سړی و، ځکه محمد هوتک په ښکاره لیکي چې شیخ کټه د محمد بن علي البستي کتاب (تاریخ سوري) په بالشتان کې لیدلی و. بالشتان یا والشتان خو د غور مشهور ښار و، چې پر (۱۳۹هـ) امیر پولاد سوري نیولی و او د بیهقي په ضبط (گورو الشت) او د منهاج سراج د طبقات ناصرې په یوه نسخه کې (غور والشت) راغلی دی او دا ښار د تکینا باد (د هلمند او کندهار حدود) او د غور د مندېش ترمنځ پروت و او د سیستان په تاریخ کې (واستان) ضبط شوی دی.

نو چې شیخ کټه (واستان) ته راغلی و او د غور دغه ښار یې لیدلی و، ښکارېږي چې د پښتونخوا غربي او جنوبي خواوې به یې هم کتلي وي او هم له دغه جهته به دده معلومات د پښتونو د تاریخي رجالو پر احوال ډېر شوي وي.

د شیخ کټه نفیس تاریخي کتاب (لرغوني پښتانه) چې له نامه څخه یې هم د کتاب اهمیت ښه ښکاري اوس نه شته، لکه چې ومو ویل دا کتاب له محمد هوتک سره و او د پټې خزاني غوره ادبي برخه له دې کتابه اقتباس دی او محمد دا هم لیکي چې د شیخ کټه یو مهم تاریخي ماخذ (تاریخ سوري) و چې دمخه یې ذکر وشو.

د شیخ کټه د اولاد په باب خواجه نعمت الله هروي مفصلاً معلومات راکوي چې ده اته زامن درلودل، د زلو مغدورزی له نسه: سلطان، ثابت، حاجي سلیمان ممي، له دویمې مېرمنې څخه چې هغه هم زلو نومېده په خټه اکازی یوسفزی وه: ابراهیم، ملک پاچي وو. هغه مقتبسات چې د پټې خزاني مولف له (لرغوني پښتانه) څخه کړي دي، داسې ښکاره کوي چې (لرغوني پښتانه) د ادبي، سیاسي او نورو نوموړو پښتنو یو عمومي تذکره وه. د پاچاهانو، پوهانو، شاعرانو او جنگیالیو خلکو احوال او شعرونه په کې ثبت شوي وو او دا کتاب چې د پښتو د نثر او نظم یوه غوره ذخیره وه، په خواشینۍ سره چې اوس ورک دی او نسخه یې چانه ده لیدلې، خو پر (۱۱۴۲هـ) لا محمد هوتک سره و.

له (لرغوني پښتانه) څخه د پټې خزاني په ذریعه دغه مغتنم مواد مور ته پاتې دي:

۱- د امیر کروړ احوال او شعرونه، چې شیخ کټه هم له تاریخ سوري څخه اقتباس کړي دي.

۲- د شیخ اسعد احوال او شعرونه، چې شیخ کتبه هم له تاریخ سوري څخه اقتباس کړي دي.

۳- د بنکارندوی احوال او شعرونه، چې شیخ کتبه هم له تاریخ سوري څخه اقتباس کړي دي.

۴- د هاشم سرواني بستي احوال او شعرونه.

شیخ کتبه متي زی غورياخېل د پښتنو یو عارف او زاهد مورخ او نثرلیکونکی مشهور سړی دی، چې د ادبیاتو په تاریخ کې به تل دده نوم ژوندی وي. که څه هم د یوه لیکوال او مولف په ډول دی مود له پتې خزاني څخه پېژنو، خو د یوه مشهور عارف او ملي سړي په ډول دمخه نعمت الله هروي هم دی په خپل مخزن کې معرفي کړی دی.

د شیخ ملي دفتر:

اخوند دروېزه (۹۴۰-۱۰۲۸ هـ.ق) په (تذکرۃ الابرار والاشرار) کې د شیخ ملي د وېش یادونه کړې ده. شیخ میرداد خلیل (؟) په تاریخ افغانه کې د شیخ ملي د دفتر یادونه کړې ده او دا خبره بیا (پیر معظم شاه) د یاد شوي تاریخ افغانه په لنډیز (تواریخ حافظ رحمت خاني) کې داسې راوړې ده: «گویند چې شیخ ملي نهایت متدین، متقی، قایم اللیل صایم الدهر سړی و. هر چرته به چې ته خدمتگار به کوزه د اوداسه یې ورسره گرځوله او دی ماتحت د ملک احمد مقتدا د درست مندر و. دی د هرې چارې د هر مهم غمخور و،

همگی کلي، ملکونه تپه په تپه، کور په کور دده په دفتر ختلي وو
او ده ويشلی وو...))

سربېره پردې، خوشال خټک (۱۰۲۲-۱۱۰۰ هـ ق) هم ددې دفتر
يادونه په دې ډول کړې ده:

په سوات کې دي دوه څيزه که خفي دي که جلي

مخزن د دروېزه دی يا دفتر د شيخ ملي

نورو منابعو کې هم ددغه دفتر د موجوديت يادونې شوي دي،
خو انگرېز ختيځ پوه (هانري جارج راورټي) (۱۸۲۵-۱۹۰۶) يادونې
د پام وړ دي. ده د خپل ليکلي پښتو گرامر په سريزه کې له نشر
ليکونکيو د شيخ ملي نوم د پخواني ليکوال په توگه ياد کړی دی
او دده د ليکلي تاريخ يادونه يې کړې ده. نوموړي د خپلې پښتو
ډکشنري د سريزې په (۱۷) مخ کې هم ددې دفتر يادونه کړې ده.

ځينو نورو ختيځپوهانو هم د راورټي د همدې يادونې پر اساس
پر دې کتاب خبرې کړې دي، لکه جيمز ډارمستېر (۱۸۴۹-۱۸۹۴)
چې د «پښتونخوا د شعر هار و بهار» کې د شيخ ملي د کتاب په
باب کېښلي دي: «داسې مشهوره ده چې لومړی کتاب چې په پښتو
کښل شوی دی او ددې سوبمن ټبر د بېلو بېلو پښو ترمنځ د سوات
سيمه وپشله شوې ده» ددې کتاب ليکوال د شيخ ملي په نامه بولي
چې د يوسفزو مشرو. مشهوره ده چې په دې کتاب کې داسې
دودونه او رواجونه مشروع ښوول شوي وو چې له اسلامي شرعې
سره برابر نه دي، لکه نجلۍ ته د هغې له خوبنې پرته مېړه کول، له

بلي خوا مشهوره ده چې د سوات خلک د اسلام دين ته په غاړه
ايښودلو کې ډېر ټينگ دي، له همدې کبله خوشال خان خټک له
يوې خوا له شرعې نه بې لارې او له بله پلوه په دين کې زيات تعصب
دواړه د خپل دې بيت په لاندې بڼه کې د کنايې په جامه کې غندي:

په سوات کې دي دوه کفره يو خفي دی بل جلي

يو مخزن د دروپزه دی بل دفتر د شيخ ملي

د خوشال بابا د لوړ بيت ددې بڼې په لومړۍ مسرۍ کې د «کفر»
کلمه په نورو ضبطونو کې «خيزه» او «کاره» راغلي دي.

د شيخ ملي د دفتر د ليکلو کال په افغاني منابعو کې (۸۲۰ هـ ق)
کال ښودل شوی دی، اما پروفيسور محمد نواز خان طاير د تواريخ
حافظ رحمت خاني په سريزه کې دا کال (۹۳۰ هـ ق) شاوخوا اټکل
کړی دی.

ددغو لوړو يادو شويو اسنادو او خارجي منابعو د يادونې له
مخې د شيخ ملي دفتر وجود ثابت دی، څنگه چې دا دفتر اوس نه
شته، نو ځکه تر دې زيات پرې څه نه شي ويل کېدی. (۵۴: ۱۴۹-

۱۷۱)

د کجوخان تاريخ:

مارگن سټيرن مستشرق ليکي چې راورټي د پښتنو ډکشنري په
مقدمه کې کښلي دي، چې له ده سره د خان کجو رانيزي يو پښتو

تاریخ شته چې په هغه کې د پښتنو تاریخي حوادث او وقایع لیکلي دي.

ددې تاریخي کتاب د لیکنې وخت راوړتېي (۱۴۹۴م - ۹۰۰هـ) ښوولی دی، خو داسې ښکاري چې خان کجو د شیخ ملي تر عصر وروسته د پښتنو مشر و، تراوسه ددې کتاب په بابا نورڅه معلومات نه لرو، خو دومره ویلای شو چې په سوات او اطرافو کې له یوسفزو څخه یو قوم تراوسه (رانیزې) پراته دي. د حیات خان په قول تراوسه له دغو یوسفزو څخه درې کورنۍ مشهورې وې، چې یوه له دغو دريو څخه ازي خېل دي، چې ازي د علي زوی او علي بن رانی بن اکوبن یوسف دی. د ازي خېلو دغه مشهوره کورنۍ (کجو کور) بولي چې پخوا د دوی نفوذ او واک خورا ارت و، خو اوس په پاسني سوات کې شپږ زره کوره په دوی پورې اړه لري، چې د (۱۲۸۰هـ) په شاوخوا کې ددغې کورنۍ مشر صحبت خان نومېده او بل ځای حیات خان وایي، چې خان کجو د شېرشاه معاصر و، چې دغه خبره هم سمه ښکاري، نو دغه مشهور کاجو یا کجو خان د پښتنو یو خورا نومیالی مشر و، لکه چې شیخ ملي د علم څښتن و او دده یو تاریخي کتاب راوړتېي لیدلی او موندلی و، په خواشینۍ سره چې اوس ورک دی او ښایي چې د برېتانيا په موزیمونو کې پیداشي، ځکه چې د راوړتېي ټول کړي کتابونه ترده وروسته نه دي ضایع شوي او اکثر د لندن په موزیمونو کې خوندي دي. وایي چې خان کجو په خپل عصر کې تر ټولو لوی او مقتدر او غښتلی ملک و او هغه جنگ چې په شیخ ټپور (زاړه نوبنار) کې واقع شوی و، خان

کجو بی قاید و او په پښتنو کې تر شیخ ملي او شیخ احمد وروسته
خان کجو ډېر شهرت پیدا کړی و.

که څه هم د خان کجو کتاب مور نه دی لیدلی، خو دومره ویلای
شو چې دا کتاب به د شیخ ملي د (دفتر) په ډول یو تاریخي او
قانوني کتاب و، چې د خان کجو له خوا د (دفتر) د تکمیل لپاره
لیکل شوی او د پښتو ژبې یو تاریخي او قانوني منشور اثر دی.

خان کجو د ټولو خښي، محمدزیو، اتمان خېلو، گدون او
ترکلانیو قبایلو مشر و او د شیخ ټپور په جنگ کې یو لک زلمي له
دغو قبیلو څخه پر (۹۵۷هـ) حاضر کړي وو او تردې دمخه پر
(۹۲۳هـ) کال دوی باجوړ او د یوسفزو او سنی سیمه ټوله نیولې وه
او دلازاک یې له دغو سیمو څخه ایستلي او د شیخ ملي قوانین یې
د ځمکو په وېش کې جاري کړي وو.

د خان کجو قبر تراوسه هم د سوابی او مردان ترمنځ پر یوه لویه
غونډۍ چې په سرمیره کې پرته ده او کجو غونډۍ یې بولي له (شاه
منصور) څخه شپږ میله لرې واقع ده او خلک یې اوس گجوخان بابا
یا گجوان تلفظ کوي او دا د یوسفزو د سیمې ډېر مشهور زیارت
گڼل کېږي. وایي چې د گجوخان کورنۍ د بهزاد خېلو له فرعي
قبیلې څخه وه او دده اولاد تراوسه هم په (کلابت) کې شته او د پلار
نوم یې قره خان و.

د گجوجان يا کجوجان پر وخت چې کوم جنگونه د پښتنو قبایلو په منځ کې شوي دي، دا ښکاره کوي چې د شیخ ملي د سوله ییز تحریک، روغې او سمې غږ غلی شوی او د یوسفزو او دلازاکو او غوریا خېلو ترمنځ د روغې او مینې پر ځای جگړې لويدلې وې.

دلته نو موږ د شیخ ملي موثر او مصلح شخصیت، د خان کجوله یوازې حربي او خاني شخصیت څخه بېلولای شو.

د پورته یادو شویو اثارو ترڅنګ مورخانو د شیخ قاسم د (تذکره الاولیا) یادونه هم کړې ده. چې په دې اثر کې هم د صوفیانو او اولیاوو احوال ثبت شوي، خو په خواشینۍ سره چې ددې اثر متن هم تراوسه نه دی ترلاسه شوی.

د شپږم څپرکي لنډيز

د لاسته راغلو اثارو له مخې په لرغونې ادبي دوره کې نظم تر نثر پخوانی دی. نه یوازې په پښتو، بلکې د نړۍ په اکثر وېشونو کې همدا حال دی چې د منظمو ادبي اثارو لرغونوالی یې تر نثري اثارو زیات دی، ددې علت دادی چې نظم په حافظه کې پاتې کېږي، سینه په سینه او خوله په خوله له یوه پښت څخه بل ته لېږدول کېږي. د پښتو منظوم اثر نمونه (۱۳۹هـ) او د نثر بېلگه یې تر (۶۱۲هـ) کال پورې رسي.

پښتو کې د دوو ډولو نثري اثارو یادونه شوې ده، یو هغه اثار دي چې یوازې نومونه یې د نورو اثارو په مرسته تر موندو رارسېدلې، خو په خپله د اثارو بېلگه او متن یې په لاس کې نه شته، لکه (د سالو وړمه) چې تر (تذکره الاولیا) دمخه لیکل شوې، خو اوس یې متن زموږ په لاس کې نه شته. بل هغه ډول اثار دي چې د هغو یو څه بېلگې هم ترلاسه شوي لکه د سلیمان ماکو تذکره الاولیا. تر تذکره الاولیا وروسته هم د ځینو نثري اثارو یادونه شوې لکه د محمد البستي (تاریخ سوري)، د احمد بن سعد لودي (اعلام اللوذعي فی اخبار اللودي)، د شیخ کټه (لرغوني پښتانه)، د شیخ ملي (دفتر) او ځینې نور چې متنونه یې لاسته نه دي راغلي، خو د همدې اثارو په برکت د پښتو ادب د لرغونې دورې یو شمېر منظوم

اٲار او د شاعرانو احوال تر مورېه رارسېدلې دي. خو د نثر بېلگه چې يو څه متن يې په لاس کې شته هغه د سليمان ماکو تذکره ده.

د سليمان ماکو تذکره پر دوو برخو مشتمله ده؛ د ليکوال خپله وينا چې په نثر ده او په اثر کې د معرفي شويو شاعرانو د کلام بېلگې چې په نظم دي. دواړه بېلگې يې د لرغونې دورې خپل رنگ او خپل خپل خوند لري. د سليمان ماکو نثر کې پر پښتو کلمو سربېره چې د متن اصلي او اساسي برخه جوړوي، دري او عربي کلمې هم کارېدلې دي. دا نثر له عادي محاورې سره څنگ په څنگ روان دی. گرامري جوړښت يې د پښتو له اوسني گرامري جوړښت سره څه ناڅه توپير لري، ځينې داسې متروکې کلمې هم په کې کارېدلې چې اوس په پښتو محاوره او يا هم ليکنۍ ژبه کې نه کارول کېږي.

د سليمان ماکو تذکره مورېه په دې باوري کوي چې دغه مهال په پښتنو کې ددغسې اٲارو د ليکلو ذوق پيدا شوی و او له پښتنو علماوو څخه يې ځينو غوښتل چې ددې ژبې د شاعرانو ويناوې او اصول راٲول کړي.

پښتو ادبپوهان د تذکرة الاوليا اهميت او ارزښت ته په کتو سره وايي:

۱) په دغو لاس ته راغلو پاڼو کې د پښتو ډېر زاړه اشعار خوندي شوي دي، که چېرې دغه پاڼې نه وای ترلاسه شوې، نو به مورېه له دغو اشعارو ناخبره وو.

۲) په دې پاڼو کې د پښتو د څلورو تنو پخوانيو ويناوالو: شیخ بېټني، شیخ اسماعيل، ملکيار غرشين او قطب الدين بختيار کاکي اشعار او لږ احوال خوندي دي.

۳) د همدې پاڼو له لارې تر ټولو لرغونې لاس ته راغلی پښتو نثر تر موره رارسي او هم د اوومې پېړۍ په لومړيو وختونو کې د پښتو يو تکړه ليکوال او مورخ مود ته راپېژني چې هغه خپله ددې تذکرې ليکوال سليمان ماکو ساږی دی.

۴) په اوومه هجري پېړۍ کې د پښتو تذکرة الاوليا ليکل مور په دې باوري کوي، چې دغه مهال په پښتنو کې ددغسې اثارو د ليکلو ذوق پيدا شوی و او له پښتنو علماوو څخه ځينو يې غوښتل چې ددې ژبې د شاعرانو ويناوې او احوال راټول کړي.

د پښتو ژبې پخواني ليکوال سليمان ماکو د خپل اسلامي او ديني ذهنيت او د هغه زمان د مسلطو فکري او فرهنگي جريانونو تر اغېز لاندې د هغو پښتنو اولياوو احوال راټول کړي، چې دده په قول يې ويناوې (اشعار) پرېښي دي.

د شپږم څپرکي پوښتنې

- د هغو منشورو اثارو نومونه واخلئ چې د نورو اثارو له مخې يې نومونه تر موږ رارسېدلي خو متنونه يې نه دي ترلاسه شوي.
- د پښتو د نثر تاريخ کومې پېړۍ ته رسي؟
- په تذکرة الاوليا کې د پخوانيو نثرونو بېلگې ولې نه شته؟
- تذکرة الاوليا چا ليکلې، ارزښت او اهميت يې په گوته کړئ؟
- په تذکرة الاوليا کې کوم شاعران معرفي شوي دي؟
- د تذکرة الاوليا د گرامري جوړښت سکښت وشنئ!
- د پښتو د لاسته راغلي نظم او نثر د بېلگو ترمنځ څومره واټن موجود دی، علت يې څه دی؟
- د نړۍ په اکثرو ژبو کې ولې د نظم بېلگې تر نثر پخوانۍ دي؟
- د سليمان ماکو پر تذکرة الاوليا د کومو ژبو لغوي اغېز ښکاري؟
- د سليمان ماکو تذکرة الاوليا پر څو غټو برخو وېشلای شو؟

اووم خپرکی د لرغونې دورې د ادبیاتو لغوي شننه

په پښتو لرغونې شاعرۍ او ادبیاتو کې ځینې داسې لغتونه کارول شوي، چې اوس یا نه استعمالېږي یا په هغه مانا نه کارول کېږي او یا په لږ تغیر سره کارول کېږي، د ژبې تحول تاریخ دا په ډاگه کوي چې په هره ژبه کې دا ډول بدلون بدلون یو طبیعي بهیر دی او په ژبو کې دا ډول بدلون پېښېږي، په پښتو لرغونې شاعرۍ او په مجموعي ډول په ټوله ژبه کې دا ډول تغیرات یو طبیعي حالت دی. یاده دوره کې د امیر کروړ په شعر، د ابو هاشم سرواني په ژباړه، د شیخ اسمعیل او خرنسبون په نارو، د شیخ رضی لودي او نصر لودي په پارکو، د سلطان بهلول او خلیل خان نیازی په څلوریزو، د شیخ اسعد سوري او ښکارندوی غوري په قصیدو د شیخ متي، بابا هوتک، ملکيار غرشین په شعرونو، د زرغونې کاکړ په حکایت، د شیخ تیمن، شیخ عیسی مشوانی او په مجموعي ډول د لرغونې دورې د ټولو شاعرانو په کلام کې ځینې داسې کلمې کارېدلي چې زړه رینښه لري، سوچه پښتو کلمې دي، هغوی هم کارولي او اوس هم کارېږي او یو کم شمېر یې بیا داسې

دي چې هغوی کارولي خو اوس د ژبې د کارونې له دورانه
غورځېدلي دي. يانې متروکي شوي دي. که څه هم مور د هر شاعر د
کلام په لغوي شننه کې ورته نغوته کړې خو دلته غواړو د موضوع د
لا روښانتيا لپاره دې دواړو ډولونو ته يو ځل بيا نغوته وکړو او
ددې کلمو يو عمومي جاج واخلو.

دلته لومړی متروکو کلمو ته نغوته کوو او بيا هغو کلمو ته چې
پخوا کارول شوي او اوس هم کارېدونکي دي.

متروکې کلمې

متروکې کلمې په ژبه کې هغو کلمو ته ویل کېږي چې پخوا په ژبه کې کارېدلې دي، خو اوس په ژبه کې نه کارېږي، یا پرېښودل شوي وي او د استعمال له دوران نه غورځېدلي وي، ځای یې نورو کلمو نیولی وي او یا هم په کې زیات شکلي بدلون راغلی وي، په پښتو لرغونو ادبیاتو کې هم دا ډول کلمې شته چې دلته به یې د ځینو یادونه وکړو. دا کلمې د بېلابېلو شاعرانو په کلام کې راغلي دي.

- د امیر کروړ په ویاړنه کې. من (زړه، اراده) (غشی د من مې ځي برېښنا پر میرڅمنو باندې). په دې مانا چې د زړه، ارادې، عزم او هوډ غشی مې پر دښمنو باندې لگي.

- میرڅمن: دښمن

- ژوبله: جنګ

- اودوم: چاره، علاج

- خول: تاج

- دښن: دښمن (ډاري دښن راڅخه)

- زړن: زړور (رپي زړن راڅخه)

- مخسور: بری، سرخروبي

- بامم: تربيه كوم (دوی په ډاډینه بڼه بامم).

د هاشم ابن زید سرواني په شعر کې بیا (خړو) (بدی) په مانا دی چې اوس متروکه ده او همدارنگه (سوني) د (دروغو) مانا لري چې اوس په دې بڼه په ژبه کې نه کارول کېږي.

د شیخ رضی لودي په پارکي کې بیا (کوراه) کلمه چې د (باطلولو) مانا لري، اوس متروکه ده، رغا (بېزاري) چې اوس په دې مانا نه کارېږي، (ورخ لوی) د (قیامت ورځې) په مانا اوس په دې بڼه نه شته خو (لویه ورځ) اوس هم د قیامت په مانا په ولس کې کارېږي.

د نصر لودي په شعر کې بیا (دبڼ) د (دبڼمن) په مانا او (توراه) د تورپورې کولو یا تهمت ترلو په مانا راغلي چې اوس په ژبه کې په دې بڼه نه کارېږي.

د اسمعیل په شعر کې (کتاره) کلمه چې (د تورې) مانا ورکوي اوس متروکه ده، په بل شعر کې یې بیا (کرغه) چې (توره او وچه ځمکه) مانا لري، اوس متروکه ده، او همدارنگه (برغې) کلمه چې د (گتې، مقصد او نفعې) مانا لري، اوس نه کارول کېږي، (یانه) د (سفر) په مانا او (څوری) د (سفرخرڅ) په مانا د څرښبون په شعر کې متروکې کلمې دي. (سخ) چې د (خوښي او نېک فال) مانا ښکاري، هم اوس په ژبه کې نه کارېږي.

د شیخ اسعد سوري په شعر کې: (زمولوي)، (مراوي کول) اوس ډېره نه کارول کېږي.

• اوکوبه (شان او شوکت، ددبڼه) (له اکوبه به یې ډاري تېرو جبار) یانې له شان شوکت او ددبڼې څخه ډېر زورور هم ډارېږي.

● تېرو (تېری) ژوبلورو (جنگي، سپاهي)، ویرژلو (غمجن)، ژړاژړ (شور و فریاد)، ورت ورت (د ژړا حال)، شنار (ظلم) ترار (مضطرب)، نمځی چار (زاهد او عابد)، سما (سم، اصلاح، عدالت)، بېړی (زولانه)، څوار (صبر) تورنمري (تورکالي)، لي (لولي)، زرغا (شینوالی)، سوړار یا سوړار (وچه او توده دبنسته) او ځینې نورې داسې کلمې دي چې اوس په ژبه کې نه کارول کېږي او یا هم په لږ و ډېر تغیر کارول کېږي، یانې دا چې پخواني شکلونه یې اوس متروک شوي دي.

● د شیخ تیمنن په شعر کې بیا (نول) د (پرېشانی) په مانا اوس معمول نه دی.

د ښکارندوی غوري په قصیده کې بیا اشلکونه (د شعرونو په مانا کارول شوي) خو اوس په دې مانا نه کارول کېږي او د ژبې له دورانه غورځېدلي دي.

● ایلابی: ښکارندوی د (طاعت او تابعیت) په مانا کارولې، خو اوس په دې بڼه نه کارول کېږي. البته (ایل) کولو یا حصارولو مصدر یا ریښه اوس هم په ژبه کې شته، (بېل یې کره ایل یې کره)، د انگرېزي ښکېلاک یو سیاسي فورمول هم و، چې پښتو کې یې مانا په دې شکل راوړې ده.

● ایپ یا ایپونه: د بېړی یا کښتۍ په مانا راوړې چې اوس په ژبه کې نه کارېږي.

- برېښي: د (پورته باغ) په مانا اوس ډېره معمول نه ده، خو که پورته يا کښته دوه باغونه وي، لريا بر باغ يا لراو بر بڼي له استعماله لرې نه برېښي، (لر) او (بر) او همدا راز (بڼي) کلمې اوس هم په جلا جلا ډول په ورځنۍ محاوره کې کارېږي.
- خونوليه (نثارول)، اورو (وريځ) اوس نه کارول کېږي.
- بريځر: چې د (غرمې) په مفهوم راغلی، هم اوس نه کارول کېږي.
- برمل: د ماسپښين مانا لري خو اوس يې کارونه نه شته.
- بودتون: د بتانو ځای چې اوس يې ځای پارسي بتکډې نيولی، د تون له روستاږي سره اوس نورې گڼې کلمې نښلول شوي، لکه پوهنتون، روغتون، روزنتون، بډ (سيال) مانا بندي دغه راز په ټوليز ډول د لرغونو دورې د شاعرانو په شعرونو کې، ترمل (ماښام)، تریلل (تښتېدل)، ټيکاونه (راحت، آرام)، ټيکنه (عدالت، انصاف)، جنډي (گلونه)، جاندم (دوڅخ)، جاجي (فکر کوي)، چنډي (شاعر)، چوني (بلبل)، څورنگ (ټپي)، څری (استازی)، ځغلا (تېښته)، خونول (شیندل، تیت)، څر (بد)، ختې (جامې)، روده (لاره)، رپ (رپېدل) روغی (سلامتي)، رامشت (ساز او سرود)، رغا (بېزاري)، رېل (پېرزوینه)، زمولوي (مړاوي کوي)، ژوبلور (جنگيالي، عسکر)، ژوبلله (زخمي کېدل)، ژوبله (جنگ)، سوران (توپان)، سوب (حاضر)، سوبمن (فاتح)، ستايوال (ستايونکی)، سکڼي (پرې کوي)، سار (ساری، مثال)، سينگړونه (ډبرين، ډبريز)، سال (میده شگه)، سادين (شودياره ځمکه)، سور (خونبي)، سود (ډاډ، اطمینان)، شن (مست)، شنيا (مستي)، ښکلل (سينگارول)،

نبهانه (بېگڼه)، غوړن (خبر)، کرونگی (ابشار)، گانېل (د زېوراتو بندول)، لته (سیمه)، لرمېل (مازیگر)، ملونه (ملگری)، مخسور (بریالیتوب)، ملا (ملگریا)، نېز (سېلاب)، نمنغ (احترام، ستاینه)، ناره (د شعر یو ډول)، نغوړېده شي (واورېدل شي)، نومی (نوموړی)، نمزدک (جومات)، ویرژلی (غمخپلی)، ودنه (روزنه، پرمختگ)، وړانگن (وړانگې لرونکی) او ځینې نورې هغه کلمې دي چې اوس په پښتو کې په دې بڼه او شکل یا ډېرې نه کارول کېږي او ځینې هم یې هېڅ نه کارېږي. البته ددې کلمو رېښه اوس هم په پښتو کې شته او نورې کلمې ورڅخه رغېدلې دي او یا یې هم په اصلي حالت کې یو څه بدلون راغلی دی.

ددې ترڅنګ ځینې داسې کلمې هم شته چې رېښه یې ډېره پخوانۍ ده، پخوا په لرغوني ادب کې کارېدلې او اوس هم په هماغه شکل، هماغه مانا او په ځینو برخو کې په ډېر کم مانيز او لفظي تغیر سره په ژبه کې کارول کېږي، دېته پخوانۍ خو کارېدونکې کلمې وایو او دلته غواړو دې ډول کلمو ته هم نغوته وکړو:

پخوانۍ خو کارېدونکې کلمې

لکه څنگه چې دمخه مو یادونه وکړه په پښتو لرغوني ادب کې گڼ شمېر سوچه پښتو کلمې کارېدلي چې ځينې يې متروکې شوي، خو يو زيات شمېر يې په همغه پخواني شکل او محتوا اوس هم کارول کېږي او يا هم لږ شان لفظي او مانيز بدلون په کې راغلی دی. دلته غواړو دې ډول کلمو ته هم په لنډيز سره اشاره وکړو. خو دا په دې مانا نه ده چې دا ټولې هغه پښتو نږه کلمې دي چې په پښتو لرغوني ادب کې کارېدلي دي، هغه کلمې چې پخوا کارېدلې او کت مټ په همغه شکل او همغه مانا اوس هم کارېږي، هغه په دې کلمو کې شاملې نه دي، خو دا هغه کلمې دي چې په پخوانيو ادبياتو کې کارول شوي او په وروستيو يا اوسنيو ادبياتو کې د بيا کارېدنې له امله يې يو ځل بيا د ژونديو کلمو بڼه خپله کړې، چې ځينې يې دادي:

- اوجار، چې اوس په لږ لفظي بدلون سره د (خراب، ړنگ او ويجار) په مانا کارول کېږي.

• اتل د (پهلوان) او قهرمان په مانا

• اغېز د تاثير او اثر په مانا، اغېزه،

اغېزمن، اغېزناک

- ایواد د هېواد او مملکت په مانا: هېوادنی، هېوادوال، هېوادنی-مینه
- اوڅار د څرگند او مشهور په مانا: څار، اوڅار، څارندوی، څارن، څارمن
- استاڅی د پلاوي او نماینده په مانا: استازی، استازیتوب
- اغلې (ښایسته): اغلې او ښاغلی، اغلې هنرمنده
- پاسوال (ساتونکی): ستر پاسوال، مل پاسوال
- پرتمین (د عزت خاوند): پرتمینه غونډه، پرتمین کنفرانس
- پلور (خرڅول)، پېر (۱۵) افغانی، پلور (۲۰) افغانی
- پېر (نوبت، مهال): په اوسني پېر کې ډېر کارونه شوني دي.
- پېرل (اخیستل): پېرل او پلورل د

سوداگری، دوه برخې دي.

- تورن (تھمتي): ستا د مینې په تور تورن شوم.
- چوپه (قافله): جوبې چوپې خلک راروان دي.
- خپان (خپه): خپان، خپانده، د کونړ خپانده سین ده.
- خنډونه (غارې، خنډې): خنډه، د کمره خنډه (تېښته): خغاستل، تلل خغاسته.
- خُلا (برېښېدل): د تورې خُلا، خُلا (نوم)، خُلا مجله.
- خاتبخ (لمر خاته، ختبخ): ختبخ فرهنگي ټولنه، ختبخ ښار (جلال اباد).
- درمل (علاج، دارو): اوس درملتون، درملخی.
- رپي (رپېرې): بیرغ.
- ژبور (تېز ژبی): احمد ډېر ژبور سړی دی.
- سوري (فرياد او نارې): نارې سوري وهي.

- سین (سیند): سین، اباسین، اباسین
سپلاب
- سوځند (سوځوونکی): سوځنده اورونه
- سمی (سم): سم سمکی، سمون
- سوبه (فتحه): سوبمن هم ورڅخه رغېدلی
دی.
- سټیه (اساس، تهداب، بیخ): پخه سټیه
- ساندي (ویر ماتم): د میندو ساندي
- شخړه (جگړه): د شخړې حل
- بنځمنې (بنځې): بنځمنې شاعرانې
- غبرگون (عکس العمل): د چټک غبرگون
قطعه
- کوټ (کلا، قلعه): کوټ، بټي کوټ،
کوټوال
- کهول (کورنی): کور، کهول،
کهول مجله
- کړېدل (گرځېدل، ځورېدل طواف):
کړېدلی، ځورېدلی

- گوانبل (تهديدول): گوانس، خطر، گوانبنه
- گروهه (عقيده): اوس يو حئل بيا دود شوې، پوهه او گروهه يانې علم او عقیده.
- لور (پېرزوينه): لور، لورين، اوس ډېر کارېږي.
- لرغونى (پخوانى): لرغونې دوره، لرغونې ادبيات.
- لمانځنه (ستايينه): د خپلواکۍ د کليزې لمانځنه يا نماځنه.
- لتار (خراب): په غم کې لتار دى.
- مراندې (تنبونه، د زړه رگونه): د زړه مراندې مې سستې دى.
- مېشت (پراته، ساکن): هېواد مېشتى، بهر مېشتى، کابل مېشتي، مېشتغالى (کمپ).
- منښت (قبلول): منښت، گرانښت.
- نېزورې (خاشې، خس): سېلاب وړې نېزه وړې ته هم لاس اچوي.

● نست (نابود): احمد په نست يا نشت حساب دى.

● نتلی (غمجن): اسكېرلی، نتلی، كړېدلی

● وياړنه (فخريه): وياړ، وياړنه، وياړمن.

● ویرمن (غمجن): ویرنه، ویر، ماتم، ویرمن.

● حل رڼا: حلېدل، نورالله حل

● هېښېږي (حیرانېږي): هېښ حیران شوم.

● یون حرکت: حرکت، پرمخيون،

(لاريون) (۴۳: ۱۴-۲۳)

او ځينې نورې هغه كلمې دي چې په يو څه لفظي او مانيز بدلون او په ځينو برخو کې په خپله بڼه او س هم کارول کېږي.

پر پورتنیو یادو کلمو سربېره په سوونو او زرگونو داسې کلمې دي چې په لرغونو ادبیاتو کې کارېدلې او اوس هم په همغه شکل او همغه مانا کارول کېږي، چې په حقیقت کې ټوله ژبه جوړوي، خو موږ دلته یوازې ځینو متروکو کلمو او بیا هغو لرغونو کلمو ته نغوته وکړه چې پخوا کارېدلې او د زرو متنونو له ترلاسه کېدلو او کارونې وروسته یوځل بیا راژوندی شوي او په معاصرو متنونو او ورځنۍ محاوره کې ترې د فعالو او کارېدونکو کلمو په توګه کار اخیستل کېږي، یوازې همدې ډول کلمو ته مو نغوته وکړه.

جغرافیایي نومونه

هر هېواد لرغوني جغرافیایي نومونه لري، نو زموږ هېواد افغانستان چې پنځه زره کلن تاریخ لري، هم ډېر لرغوني جغرافیایي نومونه لري. چې په بېلابېلو تاریخي متونو کې خوندي شوي دي. «دلته غواړو د ځینو هغو مشهورو سیمو نومونه واخلو او په لنډیز سره یې معرفي کړو چې د پښتو لرغونو ادبیاتو د نظم او نثر په بېلگو کې یې یادونه شوې ده:

- بالشتان: د جنوبي غور مشهور ښار و، چې ځینو مورخینو (والشتان) هم لیکلی دی.
- مندپش: د غزنویانو او غوریانو په وخت کې مندیش مشهور ښار و، چې مشهورو تاریخ لیکونکو: بیهقي، گردیزی او جوزجاني یې هم یادونه کړې ده.
- د خیسار کلا: دا کلا په (غزنوي) او (غوري) دورو کې ان د مغولو تر تاراکه مشهوره وه او په پښتو لرغونو ادبیاتو کې یې یادونه راغلې ده، ممبي پورې اړه لري.
- تمران: د تیموري قبیلې ځای دی، چې د غور ختیځ خواته پروت و.
- برکوشک: یانې لوړه مانی. وه چې فیروزکوه کې پرته وه.
- وشنج: د (یاقوت) په قول له هراته لس فرسخه لرې یو ښار و.

- غرجستان: غرج یا غرجستان هغه سیمه ده چې د غور او هرات له شماله پیل تر امو پورې او په لویدیځ کې تر مرغابه او مروالروډ پورې رسېږي او په ختیځ کې له بلخ سره نښلې.
- قصدار: په اوسني بلوچستان کې یو ښار دی چې اوس یې (خدار) بولي.
- هلمند: په اوستا کې د هلمند یادونه د (هیرمند) په نوم شوې دا سیمه تر میلاد (۳۰۰۰) کاله وړاندې تاریخ لري چې د (بست ښار) یې مهم دفاعي ښار و.
- پکتیکا: دا هم یو لرغونی جغرافیایي نوم دی، ځکه د یونان یو مشهور تاریخ لیکونکي (هیرودوت) (۴۸۴ - ۴۲۵ ق.م) هم په خپله مشهوره جغرافیه کې چې د پښتنو ذکر کوي، دی د پښتنو هېواد (پکتیکا) په نامه یادوي او په پکتیکا کې د سلیمان غر، د جرکني غر، د گومل سیند او د سه گاني غونډۍ تاریخي ځایونه دي، چې دلته به د گومل د سیند په باره کې هم لږ څه معلومات وړاندې کړو.
- گومل سیند: گومل سیند د پکتیکا ولایت جنوب خواته د سلیمان له غره سره مستقیم تېر شوی چې ان تر جنوبی وزیرستان پورې امتداد لري، دايمي اوبه نه لري، خود بارانونو په موسم کې په کې اوبه ډېرې وي.

• غور: دا يو تاريخي ولايت دی، چې ډېرې دفاعي کلاگانې لري، تر ټولو مشهوره کلا يې د قيصر کلا ده چې سلطان علاوالدين اباده کړې وه او بل د (مينار) جام دی.

• هرات: هرات د هېواد له غربي ولايتونو څخه دی چې ډېر تاريخي ولايت دی. سکندر مقدوني د هرات ښار د «اتاکان» يا «ارتکايا» په نوم ياد کړی دی. پر دې خاوره يونانيانو، کوشانيانو، يفتليانو، ساسانيانو او تيموريانو واک چلولی دی.

• بخدي (بلخ): د پخوانيو اريايانو مرکز و چې بل نوم يې د (بيرغونو) ښار و چې دا هم يو لرغونی ښارگوټی و.

سور غر: دا غر ډېر مشهور غر دی چې د کلات شمال شرقي خواته واقع دی. د مغلو د يرغلونو پرمهال به هر ځل مغلو د ارغنداو پر غارو لوټ کاوه، اتغر، اولان او کلات به يې تالا کول.

• تازی: د کلات په شمال ختيځ کې يوه سيمه ده

• توبه: د کندهار په جنوب ختيځ کې پرته سيمه

ده

• جروم: د کندهار له جنوب لويديځ نه تر سيستان

پورې سيمه ده.

• جلدک: د کندهار په شمال ختيځ کې پرته سيمه

ده.

- داور: هلمند ته نږدې يوه سيمه ده
 - د بېل: کراچۍ ته نږدې يو ښار دی
 - د ديروت: د پخواني کندهار په شمال شرق کې يوه سيمه ده
 - د ږوب: د سليمان د غره په شمالي لمنو کې پرته سيمه
 - د غنډان: د کلات او شاه جوی ترمنځ غردی
 - د قصدار: په بلوچستان کې يو ښار دی
 - د کسي غر: د سليمان غر
 - د مرغه: د کندهار په جنوب ختيځ کې پرته ده
 - د وازه خوا: د غزني په جنوب ختيځ کې يوه دښته ده.))
- (۳۵: ۳۳۱-۳۳۴)

او دغه راز ځينې نور جغرافيايي نومونه چې د شاعرانو د پېژندنې په برخه کې ورته پر خپل ځای اشاره شوې ده.

د اووم څپرکي لنډيز

په پښتو لرغونو ادبياتو کې ځينې داسې کلمې کارېدلې چې هغه اوس په ژبه کې نه کارېږي، په اصطلاح متروکې گڼل کېږي، ددې کلمو شکل او مانا اوس بدل شوي که استعمالېږي هم نو په لږ و ډېر مانيز او شکلي بدلون سره به کارول کېږي. لکه من، بامم، مخسور، ورغ لوی، دښن، ميرڅمن او ځينې نورې کلمې. دا ډول کلمې اوس په ژبه کې ډېرې معمولي نه دي او ځای یې نورو کلمو نيولی دی. دويم هغه کلمې دي چې پخوا په زړو متونو کې کارېدلې بيا له خولو څخه غورځېدلې خو کله چې زاړه متون ترلاسه شول هغه مطالعه او د گټې وړ وگرځېدل، نو دا لغتونه هم بېرته راژوندي شول او اوس په ورځني ژوند او محاوره کې کارېږي.

دا کلمې يا نومونه دومره خواږه وو چې استعمال يې په ژبه کې تر نورو ورځنيو کلمو هم زيات شو، د هغوی د ريښې له مخې نور نوي لغتونه هم جوړ شول. دا ډول لغتونه ځينو اشخاصو د خپلو کورنيو د غړو د نومونو او تخلصونو په توگه هم غوره کړي، لکه اتل، هېواد، هسک، يون، پاسوال، دريغ، څار او نورې چې له هغو څخه بيا په ترتيب سره اتلولي، اتلوال، هېوادنی، هېوادوال، لاريون، پرمخيون، مل پاسوال، ستر پاسوال، دريځوال، څارندوی، څارمن او گڼې نورې داسې کلمې جوړې شوې چې اوس زموږ په علمي، فرهنگي، سياسي، ټولنيزې او حقوقي ترمينالوژۍ کې کارول کېږي، هم د مانا له مخې خوږې دي او هم د شکل له

مخې، دا کار ددې سبب شو چې زموږ يوه زياته برخه لرغونې ژبنۍ پانگه خوندي شي، دې کار سره نه يوازې دا چې هغه زړه پانگه خوندي شوه، بلکې د اوسنۍ ژبې د لېدائينې سبب هم شوه، درېيمه برخه هغه کلمې دي چې پخوانۍ او اوسنۍ دوره کې په يوه شکل او يوه مانا کارېدلې او کارېږي، پر هغو ځکه دلته بحث نه کوو چې هغه کلمې له شمېره وتې دي، که زموږ ژبپوهان او ادبپوهان د پښتو د پخوانيو کلمو په مرسته نورې نوې کلمې جوړې کړي، نو هم به د ژبې پانگه زياته شي او هم به ژبه لاپسې بډايه او خوږه شي.

د اووم څپرکي پوښتنې

- متروکې کلمې څه ته وايي؟
- په پښتو لرغونو ادبياتو کې کومې کلمې متروکي دي؟
- کومې زرې کلمې اوس يو ځل بيا په پښتو کې کارېږي؟
- د زرو او پخوانيو کلمو بيا کارول او راژوندي کول ژبې ته څه گټه لري؟
- په پښتو لرغونو ادبياتو کې د کومو جغرافيايي نومونو يادونه شوې ده؟

اتم خپرکی

لرغونې دوره کې لومړنۍ منظومه ژباړه

په پښتو لرغونو ادبياتو کې د ژباړو او په تېره بیا د منظومو ژباړو ډېرې بېلگې نه دي ترلاسه شوي، دا په دې مانا نه ده چې دا وخت به ژباړې نه وي شوي، خو دا چې تر دې دمخه یې بېلگې نه دي ترلاسه شوي، علت یې دادی چې زموږ ډېره پخوانۍ ادبي پانگه د زمانې ناخوالو له لاسه ترورلې ده، د زمانې د ناخوالو ترڅنګ د ژباړو د کمښت یوه وجه شاید دا هم وي چې دا وخت له نورو ژبو سره د پښتو اړیکې ډېر پراخ نه وو، کومه ژباړه چې ترلاسه شوې دا هم له دې امله وه چې یو افغان لیکوال (ابوهاشم ابن زید السرواني) له خپل وطنه د علم په لټه عراق ته تللی و او هلته یې له عراقي شاعر (محمد ابن خالد) سره شاګردي کړې، عربي ژبه یې زده کړې او بیا یې د نوموړي شعرونه پښتو ته ترجمه کړي، چې یوه بېلگه یې تر دې دمخه زموږ لاس ته راغلې ده. ښه به وي چې دلته اصل شعر او ژباړه یې دواړه راوړو او بیا به یې پر بېلابېلو اړخونو خبرې وکړو:

عربي

من كان بملك درهمين تعلمت
 شفتاه انواع الكلام فقالا
 وتقدم الفصحاء فاستمعوا اليه
 ورايته بين السورى مختالا
 لولا درهمه اللتى فى كيسه
 لرايته شرالبرية حالا
 ان الغنى اذا تكلم كاذبا
 قالو صدقت و ما نطقت محالا
 و اذا الفقير اصاب قالو لم تصب
 و كذبت يا هذا و قلت ضلالا
 آن الدراهم فى المواظن كلها
 تكسو الرجال مهابة و جلالا
 فهى اللسان لمن اراد فصاحته
 وهى السلاح لمن راد قتالا

پښتو

ژبه هم ښه وينا كاندي چې يې وينه
 د خاوند په لاس کې زر او دره مونه
 ژبور ورسه ورځي وينا يې اورې
 د درهم خاوندان تل وي په وياړونه
 درهم ژبه ده که څوک ژبور کېږي
 ده وسله که څوک په کاندې قتالونه
 که درهم يې څينې وړک سي سي تتلی
 بې درهمو يې وي په خړو پېژوندونه
 که بډای سونى وبولي خلک وايي
 دا وينا ده رښتيانیه له رښتونه
 که بېوزلی ووايي رښتيا خبره
 نور ووايي دا خو سونى دى تېرونه
 هو درهم ښندي هر چا له لويه برخه
 د درهم د خاوند هر ځای پرتمونه.

ددې منظومې ژباړې د عربي او پښتو متن تر کتنې وروسته اوس
 لومړى راځو دې پوښتنې ته چې لومړۍ ژباړه کوم فورم لري، غواړو
 دې پوښتنې ته يو مناسب ځواب پيدا کړو.

لومړنۍ ژباړه کوم فورم لري؟

دې ژباړې ته د فورم له پلوه ځينو ليکوالو د (قطعي) نوم ورکړی او ځينو ورته هېڅ نوم نه دی غوره کړي. اوس راځو د پته چې دا منظومه ژباړه قطعاً ده که بل فورم؟ د قطعي معمول تعريف دا دی: هغه فورم دی، چې دوه بيتونه يا څلور مسرې لري، د سربيت يې مقفي نه وي، خود هربيت دويمې مسرې يې په خپل منځ کې مشترکه قافيه لري. دا فورم له عربي ژبې څخه دري او پښتو ته راغلی دی. هندسي جوړښت يې په دې ډول دی:

a_____

a_____

رديف په کې اختياري، کېدی شي ويې لري او کېدی شي ويې نه لري، په عام ډول ددې خبرې يادول هم ضروري دي چې رديف په پيل کې په عربي ژبه کې نه و، دا د عجمي شاعرانو اختراع ده چې تر قافيه وروسته يې د يوې اړتيا له مخې رديف هم رامنځته کړ. دې منظومې ژباړې ته چې موږ گورو، نو سربيت يې په عربي ژبه کې مقفي نه دی، يانې مطلع نه لري. خو په پښتو کې بيا مقفي

بنسکاري (وینه او درهمونه) یې د قافیې کلمې دي (نه، نه) یې مشترک غبرونه دي. د نورو بیتونو د دویمو مسرو قافیه یې د سر بیت د دویمې مسرې یا مقفې بیت قافیه تعقیبوي که په عربي بڼه کې یې د بیتونو شمېر یې دوه وای، یانې ټولې څلور مسرې یې درلودلای او ټوله موضوع یې په همدې دوو بیتونو کې خلاصه کړی وای، نو بیا په پوره ډول د قطعې په چوکاټ کې راتله خو اوس چې په عربي بڼه کې هم د بیتونو د شمېر له مخې د قطعې تر حدودو اوږي او د غزل چوکاټ ته داخلېږي، نو په عربي کې هم ورته قطعه نه شو ویلای، بلکې د غزل حدودو ته داخلېږي. ځینو لیکوالو دې ډول فورم ته یې مطلع غزل ویلی چې یوازې د سر بیت یې مقفې نه دی، خو نور ټول د غزل چوکاټ تعقیبوي.

او که پښتو متن کې د سر بیت مقفې وگڼل شي، نو بیا خو تر ډېره د غزل قوانین پرې تطبیقېږي، خو د غزل د فورم له مخې دلته هم یو څه عیبونه په کې لیدل کېږي.

څرنگه چې د غزل د فورم هر بیت یوه مستقلة مانا لري، خو دلته ددې ژباړې بیتونه یو بل سره د مانا له پلوه تر یوه حده تړلي بنسکاري، ټول بیتونه یوه واحده اخلاقي موضوع تعقیبوي او هر بیت یې لکه د غزل د نورو بیتونو په شان پوره او خپلواکه مانا نه ورکوي، البته ځینې بیتونه یې خپلواکه مانا هم ورکوي، خو ټول بیتونه یې بیا خپلواک نه دي، د محتوا له پلوه هم (غزل فورم) نه

راخپلوي، البته له شكلي پلوه د نورو فورمونو په انډول غزل ته ډېر
نږدې دی.

د لومړنۍ منظومې ژباړې هنري بنسکلا

دا ژباړه هم له فني پلوه په ټول پوره او کره ده او هم د ژبني سکېنت له مخې د هرې مسرې د څپو شمېر يې له بل سره مساوي دی، وزني کمی او نیمګړتیا په کې نه احساسېږي، هره مسرې یو په مساوي ډول (۱۲) څپې لري، چې دا له عربي څخه پښتو ته دراغلو اکثره شعري فورمونو یوه ځانګړنه ده، په تېره بیا د غزل، قصیدې، قطعې، رباعي او نورو.

شاعر چې څه غوښتي هغه مطلب يې په ډېر ښه ډول افاده کړی او ژباړن هم د محتوا ټول حق ادا کړی او موضوع يې په ښه ډول انځور کړې ده. دا شعريوه اخلاقي بنسکلا لري. اخلاقي او انساني پیغامونه له عربو رانیولې تر عجمو پورې ټول یو شان دي، ان د ټولې انساني نړۍ مشترک خصوصیات ګڼل کېږي. په دې شعر کې چې کوم پیغام راغلی، د مال، متاع او پیسو اهمیت يې بیان کړی، په دې اهمیت کې هېڅ بدلون نه دی راغلی، پخوا هم ځینې خلک پیسو ته سرټیټي وو، نن هم درهمو ته سرټیټي دي. نن هم د سټیج

او دريځ پر سر هغه خلک ولاړ دي چې زر لري او زور لري او پخوا هم همدا ډول خلک وو، نن هم ژبور خلک د دوی په خدمت کې دي، د اوسني وخت په اصطلاح ننی رسنی هم چې د سلگونو ژبورو يوه مجموعه ده، د زر او زور خاوندانو په خدمت کې دي. څه چې د زور خاوندان وايي، دوی اکثره همغه خبره تائيدوي او خپروي، د زر د خاوند هر ځای اوس هم پرتم دی او وياړمن دي، اوس هم هغه څوک چې زور او زر لري که قتل هم وکړي، څوک يې مخه نه شي نيولای، موزې يې په خپله ټولنه کې رانه مثالونه گورو، خو که همدا خلک بيا بې زره او بې زوره شي، نو د عوامو په اصطلاح څر غوړونه بيا گرځي او څوک يې سلام ته علی کم هم نه وايي. په ډېرو ټولنو کې دا رواج دی چې پانگوال سپړی دروغ هم ووايي، نو نور پرې د رښتيا اطلاق کوي او که خوار او غريب سپړی رښتيا خبره هم وکړي، نو څوک ورته اهميت نه ورکوي، لکه چې وايي د خوار ملا په اذان څوک روژه هم نه ماتوي. رښتيا چې درهم، زر او زور هر چاته لويه برخه ورکوي، دا شعر په حقيقت کې د درهم پر خاوندانو او د هغوی پر غوړوه مالانو يو نامستقيم انتقاد او اعتراض دی، چې د رښتيا او حقيقت پر وړاندې ولاړ دي. په دې نظم کې کومې خاصې ادبي ضايع او لفظي پېچلتياوې، استعارې، کنايې او نادري تشبيهگانې نه شته، خو د شعر اخلاقي پيغام دومره بنسکلی او قوي دی، چې د نظم نورو برخو ته د چا ډېر پام نه کېږي. په مجموعي ډول دا ژباړه هم د ژباړې د مهارتونو، لفظونو او

د پیغام د انتقال له پلوه او د هغه وخت د ژباړې د امکاناتو له مخې
خورا پوره او کره ژباړه گڼل کېږي.

د لومړنۍ ژباړې ژبنۍ پرتلنه

د ژبنۍ ښکلا له مخې ښکلايي ژباړه برېښي، زېږې کلمې په کې نه شته او ان د عربي ژبې اغېزې هم پرې ډېرې کمې برېښي، يوازې، (درهم، خلق، قتالونه) په کې عربي کلمې دي، نورې ټولې نږه پښتو کلمې دي، له نن څخه (دولس سوه کاله) کاله مخکې د داسې ژباړې ترسره کوله اسانه کار نه دی، دا چې ابوهاشم سرواني عربي ژبه زده کړې وه او د ابن خلد شاگرد و، نو پر دواړو ژبو پوره واکمن و. هر څوک چې پر دواړو ژبو حاکم وي او خپله هم شاعر وي، نو هغه ددې قدرت پيدا کوي چې داسې ژباړه وکړي. کله چې څوک له يوې بلې ژبې څخه خپلې ژبې ته ژباړه کوي، نو د لومړۍ ژبې اغېزې، په شعوري، قصدي، ناقصدي او ناشعوري ډول او يا هم د لاجاری له امله دويمې ژبې ته انتقالېږي، په تېره بيا که دا دواړه ژبې سره ښه لغوي زېرمه ولري، له يوې کورنۍ څخه وي او يا هم يو واحد ليکدود تعقيبوي.

پښتو او عربي ژبې يو ليکدود تعقيبوي، که څه هم پښتو د اريايي ژبو او عربي د سامي ژبو په کورنۍ پورې اړه لري، خو د ديني، مذهبي، اقتصادي او کلتوري اغېزو له امله عربي ژبه د اسلامي نړۍ پر ټولو ژبو او په تېره بيا پر ختيزو ژبو خپل خاص تاثيرات لري. ټول ديني او مذهبي مصطلحات له عربي ژبې څخه

دې ژبو ته تللي او ډېرو کلمو ته يې انډول هم ناشونی برېښي، سرواني که څه هم ده عربي چاپېريال کې ډېر وخت تېر کړی و، عربي ژبه يې ښه زده وه او طبيعي خبره وه چې په داسې يو حالت کې ضرور د لومړۍ ژبې د ژباړې اغېز ښکاري، خو سرواني له (دريو عربي) کلمو پرته چې هغه هم يو يې خاص نوم (درهم) و چې د هغه ژباړه ممکنه نه وه، په حقيقت کې يوازې دوه کلمې (قتالونه) او (خلق) کارولې چې (قتال) ته يې هم د جمعې مغفن حالت ورکړی (ونه) يې ورسره يوځای کړي. (خلق) هم تر ډېره د (خلک) په بڼه کارول کېږي، (خاوند) له دري سره گډه کلمه ده، نورې نو ټولې پښتو کلمې دي. چې دا ټولې سره راټولې کړو او له پښتو کلمو سره يې پرتله کړو، نو يوه (سلنه) کلمې هم نه جوړوي. په دې مانا چې د سرواني دا نظم په نړۍ پښتو ژباړل شوی. د سرواني دې ژباړې ته په کتو سره سپړی داسې نتيجه اخيستلاى شي چې دده له خوا نور ژباړل شوي شعرونه به هم همدا ډول و او دا د ژباړو او بيا هم د منظومو ژباړو په تاريخ کې يو بې ساری عمل او مثال دی چې يو څوک دې له نږدې ژبو څخه ژباړه هم وکړي او د هغو د لغتونو له کارونې دې هم ډډه وکړي.

د اتم څپرکي لنډيز

په لرغونې ادبي دوره کې مور تر دې دمه دوه منظومې ژباړې لرو: يوه هم د ابو هاشم ابن زيد السرواني منظومه ژباړه ده او بله د زرغونې کاکړې منظوم حکايت دی چې د شيخ سعدي له بوستانه يې راژباړلی دی. پښتو لومړنۍ منظومه ژباړه خورا خوږه، روانه او له پيغامه ډکه ده. دا منظومه ډېر ښه اخلاقي پيغام لري، ناظم پر ژباړه او دواړو ژبو (عربي او پښتو) پوره واکمن دی. په دې منظومه ژباړه کې د نورو ژبو (د عربي او دري) کلمې په نشت حساب دي، عربي کلمې له (درهم) پرته ټولې دوه (قتال) او (خلق) دي چې خلق لغت هم په اوسني مغفن شکل کې د (خلک) په بڼه افاده کېږي او ډېر زيات افغاني شوی گڼل کېږي. (خاوند) له دري څخه مشترک لغت دی. دا لومړنۍ منظومه ژباړه په ټوليز ډول په نړه پښتو ترسره شوې او عربي کلمې په کې سلنه نه جوړوي. له دې ژباړې څخه ښکاري چې ابو هاشم سرواني نه يوازې يو ښه ناظم او ژباړن و، يو ښه شاعر هم گڼل کېدی شي، ځکه چې په دې ژباړه کې يې هم شعري استعداد، قريحه او د کلام قوت په ښه ډول معلومېدی شي. د فورم له پلوه دا نظم په عربي متن کې له بې مطالعې غزل سره سمون خوري خو په پښتنو منظومه ژباړه کې تر ډېره حده پرې د غزل فورم زيات خصوصيات تطبيقيږي.

په ټولنيز ډول دا ژباړه د پيغام د انتقال، ژبني جوړښت، د نظم د سليسوالي او نورو مزايوو له امله يوه ښه، پوره، کره او په معيار برابره منظومه ژباړه گڼل کېږي. که ددې شاعر، ناظم او ژباړن نورې

منظومې ژباړې ترلاسه شوی وای، نو د پښتو ادب لمن به پرې لا
ښایسته شوي وای.

د اتم څپرکي پوښتنې

- په پښتو کې لومړنۍ منظومه ژباړه د چا له خوا ترسره شوې ده؟
- په پښتو کې دویمه منظومه ژباړه په کوم فورم کې او د چا له
خوا ترسره شوې ده؟
- په لومړنۍ منظومه ژباړه کې د عربي ژبې تاثیرات څومره دي؟
- ولې په لومړنۍ منظومه ژباړه کې د عربي او نورو ژبو اغېز کم
لیدل کېږي.
- لومړنۍ منظومه ژباړه په کوم فورم کې نظم شوې؟ د هنري ښکلا
او اخلاقي پیغام ه باب یې رڼا واچوي؟

نهم خپرکی لرغونې دوره کې لومړنۍ مشاعرې يا مناظرې

مشاعره په ادبياتو کې هغه عمل ته ويل کېږي چې د دوو او يا زياتو شاعرانو له مشترک عمل څخه رامنځته شي. لکه څنگه چې مناظره، مناقشه، مفاهمه، مباحثه يا خبرې اترې د يوه شخص له خوا نه ترسره کېږي، بلکې بل لوری، همکار، ملگری او يا مخالف هم لري، دغسې مشاعره هم هغه عمل ته ويل کېږي چې پر يوه وخت يا مهال يا هم په بېلابېلو وختونو کې د څو تنو شاعرانو له خوا رامنځته شوي وي. مشاعرې هم پر څو برخو وېشل کېږي: مقیده يا طرحي مشاعره چې شاعران په کې د يوه شاعر يوه مسره يا بيت د نورو مخې ته ږدي او نور شاعران بيا همغه بيت، وزن او هنگ تعقيبوي. يانې د همغه بيت په اقتفا يا پلوی شعرونه وايي. ازاده مشاعره چې د يوې محتوا په مناسبت او يا هم له کوم مناسبت پرته جوړېږي او شاعران په کې په ازادانه توگه گډون کوي او خپل کلام اوروي.

دا ډول مشاعرې په پښتو لرغونو ادبياتو او بيا راوړسته کلاسيکه دوره کې هم شته، په معاصره دوره کې يې خو شمېر تر حسابته تېر دی او اوس هم دا لړۍ لاپسې دوام لري.

په پښتو لرغونو ادبياتو کې مور لږ تر لږه درې داسې مشاعرې يا منظومې مباحثې لرو چې شاعرانو يا ناظمانو يو بل ته په نظم کې خپل پيغام رسولى دى. که ددې شعرونو لومړنۍ برخه نه وای نو دويمه نه رامنځته کېدله، دا ډول شعرونه يو بل سره تړلي دي. حتمي نه ده چې د پوره او کره مشاعرې اطلاق پرې وشي، خو که مور په پښتو کې د مشاعرې څرک لگوو، دا ډول لومړنۍ مشاعرې، منظومې مباحثې او يا هم منظومې محتوايي مناقشې له ياده نه شو ايستلای. دا مقيدې مشاعرې نه دي او لکه څنگه چې دمخه مويادونه وکړه په اوسنيو معيارونو ورته پوره او کره مشاعرې هم نه شو ويلى، خو که د مشاعرو په باب بحث کېږي، نو دا يې لومړى لاسته راغلې بېلگې گڼل کېدای شي. دلته به دې ډول مشاعرو ته په لنډيز سره اشاره وکړو:

شیخ رضی لودي او نصر لودي

لکه څنگه چې مو د شیخ رضی لودي او نصر لودي په پېژندنه کې وویل، دواړه د لودي کورنۍ غړي او یو د بل د تره زامن کېږي، پټې خزانې د دغو دوو تره زامنو دوه بېلابېل پارکي خوندي کړي دي. په دې کې لومړی پارکی د شیخ رضی لودي دی چې د کسي له غره څخه یې ملتان کې د خپل اکا زوی (نصر لودي) ته استولی او دویم پارکی یې د نصر لودي دی چې هغه بېرته دده په ځواب کې ورلېږلی دی.

د شیخ رضی پارکی دادی:

د الحاد په لور دې تریل	گروه دې زمونږ وکوراوه
مونږ روڼلی په زیارنه	تا په تورو توراوه
لرغون ولې گروهېدلې	چې دې گونښې اړاوه
هغه گروه دې اوس اړه کړ	چې پلرو دې رڼاوه
لودي ستا په نامه سپک شو	که هرڅو مونږ درناوه
نصره نه مویې له کهاله	لودي نه یې په کاوه
زمونږ غا ده ستا له گروهه	دور ځلوی په رغواوه.

د نصر لودي پارکی:

د الحاد په تور تورن سوم	زه لرغون خو ملحد نه یم
زما دښنه هسې تورا کړي	که ملحد یم د دښنه یم

له اسلامه نه ترپلمه تورانو خخه په ترپله يم
گروه مې هغه لرغونی دی اوس هم کروړ په لرغونه يم
د لودي زوی سنتي يم د حميد له لوړ کهاله يم
توراني د بنن چې وايي زه له گروهه په اړه يم
دا يې تور تاسې دروهوي زه مومن ستاسې په تله

د دښنو ويناوې مه غږه زه لودي يم ه خو زه يم.

دا دواړه نظمو نه يو بل ته د مشاعرې، مناظرې، مفاهمي او
مباحثې په بڼه وړاندې شوي دي. په نظمونو کې نصر لودي د شيخ
رضی لودي شکونو، نیوکو او اعتراضونو ته ځوابونه ويلي او د
خان سپیناوی يې هم کړی دی.

په دې سوال او ځواب کې د څلورمې هجري پېړۍ پرمهال د
پښتو نظم څرنگوالي په گوته کېږي، د هنري ارزښتونو کچه
څرگندېږي. د ژبې څرنگوالي ورڅخه ښکاري، پر نظم او شعر باندي
واکمنه مذهبي فضا څرگندېږي.

له دې پارکوي يا مشاعرو خخه دا ښکاري چې دا مهال پښتو
شاعري د عوامو او خواصو پر ذهن واکمنه وه، مذهبي مبلغينو او د
وخت واکمنو شعري يا نظم د خپل پيغام د لېږد او افادې لپاره تر ټولو
ښه وسيله گڼله او د زړه غوټه يې د نظم په چوکاټ کې اوراوله.

که چېرې همدا خبرې په یوه نثري لیک کې سره تبادله شوې
وای، دومره خوند به یې نه و، نه به یې پر یوه بل دومره تاثیر بنډلی
و او نه به تر مورې پورې رارسېدلی و.

که چېرې شیخ رضی لودي د خپلو مذهبي احساساتو تر تاثیر
لاندې نه وای راغلی، نو دا نظم یې نه شو لیکلی او بیا که چېرې ده
خپل دا نظم د نصر لودي د عملونو پر وړاندې هغه ته د یوه غیرگون
په توګه نه وای ورلېږلی، نو نصر لودي هم هغه نظم هېڅکله نه لیکه
چې د شیخ رضی لودي د نظم په ځواب کې لیکلی و. دا د نظم په بڼه
د مذهبي عقایدو د ملاتړ لپاره دفاعي څرګندونې دي. په پښتو کې
یې له لومړنیو مشاعرو، نظمي مباحثو او یا هم مناقشو څخه ګڼلای
شو.

شيخ اسمعيل او خرنببون

د شيخ اسمعيل او خرنببون د كورنيو اړيكو په باب مو دمخه د هغوى د پېژندنې په برخه كې بحث وكړ، نه غواړو هغه بيا تکرار كړو. كله چې خرنببون له كوره په وتو شو او د سفر لاره يې ونيوه، نو د شيخ اسمعيل له خولې ورسې دا سوي نارې ووتې:

مخكې بېلتون دى	كه يون دى يون دى
ځي خرنببون دى	له كسي غره څخه
خرنببون وروره	كه وروره وروره
زما ويرته گوره	ته چې بېلتون كړې
تورې كرغې له	چې ځي مرغې له
ځي څه برغې له	همزولي پاته
خرنببون پاره	د خداى دپاره
زموږ كهول واړه	چې هېر مونه كړې
يار مې بېلېږي	زړه مې ويلېږي
ځان په سوځېږي.	بېلتون يې اور دى

كله چې خرنببون د اسمعيل دا سوي ساندي واورېدې، نو د هغه پر زړه يې هم تاثير وكړ او په خپله يوه بله ناره يا نظم كې يې د هغه درد ته داسې ځواب وركړ:

بېلتانه ناره مې وسوه په كور باندي
نه پوهېږم چې به څه پېښ وي په وړاندي
له خپلوانو به بېلېږم په سرو سترگو

دواړه سترگې مې په وینو دې ژړاندې
اسمعیله ستا نارو مې زړگی سړی کئ
بېلتانه خرنسبون بیاله تا پردی کئ
نه هېرېږي که مې بیا نه ستا یادی کئ
په چرود ویر به پرې سي دزړه مراندې
ځمه ځمه چې اوږد یون مې دی و مخ ته
دیانه خوری به اچوم و ترخ ته
ستاسې یاد به مې وي بس د زړه وسخ ته
که دا محکه غرونه ټول سي لاندې باندي.

دې سوال او ځواب ته چې گورو، نو موږ ته په لرغونې ادبي دوره کې د لومړنۍ مشاعرې څرکونه راپه گوته کوي. اوس هم داسې شاعران ډېر دي چې یو بل ته یې پیغام په نظم کې ویلای او ځواب یې هم په نظم کې ترلاسه کړی دی.

په دې مشاعره یا نظمي مباحثه کې د سفر مجبوریتونه، د بېلتون درد، سوز، خپګان او یو بل سره د نږدې دوستانو یا هم ورونو مینه او خواخوږي څرګنده شوې ده. که اسمعیل بابا د خرنسبون په فراق کې خپلې نارې په نظم کې نه وای ویلې او خرنسبون بیا دا نارې نه وای اورېدلې او یا یې پرې تاثیر نه وای کړی، نو پوره باور دی چې هغه هم ورته په نظم کې ځواب نه وایه، همدې حالت د یوې مشاعرې یا نظمي مباحثې بڼه خپله کړې ده.

خليل خان نيازى او سلطان بهلول لودي

خليل خان نيازى د سلطان بهلول لودي د دربار شاعر و، دوى دواړو يو بل ته د (رباعي) په بڼه دوه نظموه اورولي چې دا هم د مشاعرې او مباحثې بڼه لري. لومړى خليل خان نيازي سلطان بهلول لودي ته خپله رباعي داسې وويله:

خړې ورپخې ژاړي له پاسه
كويله رغ كا بېلتون له لاسه
يه هغه لوني گوهر په خول ستا
دا مرجبا كا ستا زموږ مواسه

وروسته بيا سلطان بهلول لودي د هغه په ځواب كې وويل:

ملك به زرغون كړم په وركړه راسه
گوره اورپخې د داد له پاسه
خول مې د عدل په درو روڼ دى
جهان به زبب مومي زما له لاسه

د خليل خان نيازي رباعي ددې سبب شوه چې سلطان بهلول لودي هم غبرگون ونييي او دا غبرگون هم په همغه بڼه او همغه فورم كې څرگند كړي چې خليل خان نيازي څرگند كړى و، نو دا دواړه څلوريزې هم يو بل سره اړيكي لري، د مباحثې او مشاعرې بڼه خپلوي.

دا په حقيقت کې په پښتو لرغونې شاعرۍ کې درېيمه مشاعره
او مباحثه گڼل کېږي. تر دغو دوو لومړنیو څلوريزو وروسته چې
په پښتو کې کومې څلوريزې يا رباعيانې ويل شوي، اکثره يې د
همدې لس څپيز جوړښت تابع دي او پښتو څلوريزې تر ډېره حده
همدا جوړښت او سکښت تعقیقوي.

د نهم خپرکي لنډيز

په پښتو لرغونو ادبياتو کې نه يوازې د بېلابېلو شعري فورمونو او محتوايي فورمونو ډولونه شته، مشاعرې او مشاعرو ته ورته ادبي هڅې هم ترسره شوي. شاعرانو د نظم په چوکاټ کې يو بل ته خپل پيغام رسولی، د يوه بل سر يې خلاص کړی، د هغوی شکونه يې رفع کړي، يو بل ته يې سپيناوی کړی او ابهامات يې لرې کړي دي.

لږ تر لږه درې داسې بېلگې لرو چې د مشاعرو شکل لري. شیخ رضی لودي او نصر لودي ترمنځ مشاعره يا مباحثه، د شیخ اسمعيل او خرنسبون ترمنځ لفظي مباحثه او د خليل خان نيازي او سلطان بهلول لودي ترمنځ د څلوريزو تبادلې چې يو بل ته د سوال او ځواب په بڼه دي، که ددې مباحثو يا مشاعرو لومړۍ برخه نه وای، دويمه نه شوه رامنځته کېدلای چې دې هر يو بيا خپل خپل علتونه درلودل. که موږ په پښتو ادبياتو کې د مشاعرو څرک لگوو او تاريخي تسلسل ته ځو، نو نه شو کولای دغو دريو مشاعرو او هغو ته پر ورته بېلگو سترگې پټې کړو، البته دا په دې مانا نه ده چې دا مشاعرې د اوسني وخت له معيارونو او ډولونو سره برابري دي او په کار هم نه ده چې د اوسنيو مشاعرو او د هغو د معيارونو له مخې دې وارزول شي.

بله جالبه خبره په دې مشاعرو کې دا ده، چې د شیخ اسمعيل نارو ته خرنسبون په ناره ځواب ويلاى او سلطان بهلول لودي بيا د

خليل خان نيازي رباعي ته په رباعي خواب ويلاى، نو ځكه خود
هغو گډو خصوصياتو لرونكي دي چې په عام ډول په مشاعرو،
مناظرو او مباحثو كې كارېږي.

د نهم خپرکي پوښتنې

- ايا په پښتو لرغونو ادبياتو کې د مشاعرو څرک شته؟
- په لرغونې ادبي دوره کې د مشاعرو يا مباحثو علتونه څه وو؟
- د شيخ رضی لودي او نصر لودي د پيغامونو د تبادلې هدف څه و او دا پيغامونه يې په کوم چوکاټ کې افاده کړل؟
- په لرغونې ادبي دوره کې څو نظمي مباحثې يا مشاعرې ترسره شوي، نومونه يې واخلي!
- يو شاعر بل شاعر يا ناظم ته په کوم فورم کې خپل غبرگون څرگند کړی دی؟

لسم خپرکی

د لرغونو ادبیاتو محتوایی فورمونه

په پنځم خپرکي کې مو د لرغونو ادبیاتو د نظم فورمونو یا شکلونو ته اشاره وکړه چې په هغو کې هم په ملي اوزانو کې د پښتو خپل ځانگړي فورمونه، لکه: لنډی، بگتی، نیمکی، کاکړی، چاربيتې او نور شامل وو او هم مو له عربي او نورو ژبو څخه راغلي شعري فورمونه، لکه: غزل، قصیده، رباعي، مثنوي او نور وڅېړل. دغسې مو په لرغوني دوره کې مشاعرې یا منظومه مباحثه وڅېړله، اوس غواړو په یاده دوره کې معنوي فورمونو یا شکلونو ته هم اشاره وکړو. معنوي یا محتوایی فورمونه په مانا او محتوا پورې اړه لري، په شکل پورې اړه نه لري، په هر فورم کې کېدی شي ورته مانا انتقال شي او د یوه معنوي فورم بڼه خپله کړه. البته کېدی شي فورم هم د ځینو لویو تفصیلي محتواوو په لېږد کې خپل رول ولري، خو اړه فورمونه د لنډې مانا او اوږده فورمونه د اوږدې مانا لپاره کارول کېږي د ساري په توگه په یوه قطعه یا رباعي کې مورڼه شو کولای یو اوږده تراژیکه او یا بله پېښه بیان کړو، خو غزل، قصیده او مثنوي بیا د منځنیو او اوږدو پېښو یا غمیزو د بیان لپاره په نسبي ډول ښې وسیلې دي، په تېره بیا مثنوي فورم

چې شاعر يا ناظم په کې ډېر ازاد لاس لري. د دنيا لوی او اوږده داستانونه چې په منظومو فورمونو کې راغلي اکثره يې په مثنوي فورم کې ويل شوي دي. د ارسطوله خوا دا ادبياتو د عمومي ډلبندي ترڅنگ چې د ادبياتو محتوا يې «پر غنايي، حماسي او ډراماتيکو يا تمثيلي برخو وپشلي وه» (۱: ۱) اوس هم دا نظريه د ادبياتو د مجموعي محتوا د ډلبندي له پلوه د تائيد او پاموړ برېښي، نورو ادبپوهانو هم ځينې محتوايي فورمونو ته اشاره کړې چې له هغې جملې څخه وياړنه، ويرنه، ستاينه، حسيه، رثايه، خمريه (ساقينامه) او ځينې نور فورمونه دي، په پښتو کې اکثره دا ډول معنوي فورمونه شته، خو دلته موږ غواړو یوازې پر هغو محتوايي فورمونو لنډه رڼا واچوو چې په پښتو لرغونو ادبياتو کې يې څرگندې بېلگې تر موزده رارسېدلې دي. په دې فورمونو کې وياړنه، ويرنه، ستاينه، خمريه يا ساقينامه، شامل دي. دلته غواړو په ترتيب سره پر دې هر ډول معنوي فورم رڼا واچوو:

ویارنه یا فخریه

ویارنه یا فخریه هغه ډول شعرونو ته ویل کېږي چې په هغو کې شاعر یا ناظم خپلې سوبې، بریاوې، مېړانې، تورې او اتلولۍ بیانوي او پر هغو فخر کوي، یا هم د یو بل اتل پر اتلولۍ ویاړ کوي او یا په ټوله کې د خپل قوم اتلولي بیانوي او پر هغوی ویاړي. کله کله ځینې خلک (حماسه) او (ویارنه) یوه له بلې سره مغالطه کوي، دواړه یو شان بولي، په داسې حال کې چې ویارنه پر خپلو کارنامو ویاړېدل او حماسه د یوې جنگي پېښې کیسه ییز بیان دی. ددې لپاره چې د حماسې او ویارنې په توپیر پوه شئ، ښه به وي چې دلته لومړی پر حماسې څه ناڅه رڼا واچوو:

حماسه: «د (ح، په زور) د شجاعت او زړه ورتوب مانا لري او له ډېرو زرو او مهیجترینو ادبي انواعو څخه گڼل کېږي. حماسه د ادبیاتو په موضوعي یا معنوي ډولونو کې یو ډول دی چې د یو ملت، قوم، قبیلې او یا شخص د مېړانې، تورې کیسې او جنگي کارنامې په حکایتي او داستاني ډول بیانوي. حماسه معمولاً په مثنوي قالب کې وي.

په حماسه کې یوه اساسي موضوع د اتل ده. هره حماسه یو اتل لري. د شرقي ادبیاتو مشهورې حماسې د فردوسي شاهنامه، د اسد خواسي گرساسپنامه، د دقیقي بلخي گشتاسپنامه، د هندوانو مهابهارت، راماین او نورې دي. حماسه د حماسي اشعارو له مجموعې څخه جوړېږي. کېدی شي حماسه منثوره هم وي، لکه د

اسدي طوسي د منظومې ګر شاسپنامې ماخذ منثوره ګر شاسپنامه وه. نو ځکه خو وايي: حماسه په لغت کې زړورتوب او د شجاعت په مانا راغلې ده او په اصطلاح کې هغو منظومو او منثورو اثارو ته وايي چې د جنگ په ميدانونو کې د سترو مېړنو او اتلانود زړورتوب او رشادت حکايت کوي. په بل عبارت حماسه هغه وضعي اثار دي چې د يو قوم يا فرد د پهلواني، مېړانو، اتلوليو او افتخاراتو بيانونه لري.

د حماسو منشا لرغونې، تاريخي، ديني او د پهلوانيو داستانونه دي او يا هم تخيلي داستانونه دي، په (ادبي ډولونه) نومي کتاب کې لولو، څنگه چې حماسه د انساني ژوند د لومړنيو دورو خاطرات جوړوي، نو ځکه دا خاطرات د کيسو او شفاهي افسانو په بڼه سینه په سینه نقلېدل، تر هغې چې وليکل شول، د بېلګې په توګه د فردوسي تر زمانې پورې د رستم او سهراب داستان تدوين شوی او ليکل شوی نه و.

په پښتو کې شفاهي او هم ليکلي منظوم او منثور حماسي اثار لرو. په منثورو شفاهي حماسو کې مور د ادم خان او درخانې، موسی خان او گلکمې، فتح خان او رابيا او نور نکلونه لرو او په ليکلو منثورو حماسي پښتو اثارو کې مور د محمد امين سرپرېکړي (۱۱۷۴ هـ. ق مې) (جګړه د محمود افغان او نيول د اصفهان) نومي اثر او همدارنګه د حافظ نور محمد (۱۱۷۴ هـ. ق

زوکړې) د برېښنا یا خدی حماسي اشاریادولای شو، چې دواړه
منثورې حماسې دي.

د بېلگې په توگه: په پښتو ادب کې (ادم خان او درخانی)، (فتح
خان او رابیا) او (موسی جان او ولي جان) نکلونه حماسې دي، مگر
منطومي يې نوې او تر منثورو روایاتو ډېرې وروستی دي.

برېښنا اثر: د حافظ نورمحمد دی، دی د محمد امین سرپرېکړي
زوی و.

احمدشاهي شاهنامه: د حافظ گل محمد مرغزي اثر دی.

حماسه: کېدی شي اوږده وي، کېدی شي لنډه وي. روسي او د
شرقي اروپا پوهان وايي: کېدی شي حماسه وړه، منځنۍ او لويه
وي.

کله کله د وياړنې او حماسي شعر ترمنځ هم توپير نه کېږي، نو
ددې لپاره چې د حماسي شعر او وياړنې په توپير پوه شو، دلته
غواړو حماسي شعر ته هم په لنډيز سره اشاره وکړو:

حماسي شعر: دا اشعار هم د رزم و جنگ وياړ، افتخار او
مبارزې او يا جنگ ته د جنگياليو د تشويق خبرې رانغاړي، په بله
وينا دا ډول اشعار په خلکو کې د مبارزې، روحیه پياوړې کوي، د
ولس د عوامو اعتراضونه، پرخاش او د خلکو جنگي روحیه
منعکسوي. زموږ په لومړنۍ ادبي دوره کې د بابا هوتک، ملکيار

غرشین او تایمینی سندرې رزمي او جنگي شعرونه دي او بشپړ حماسي اشعار يې بللای شو، خو حماسې نه دي.

ویارنه یا مفاخره په لغت کې فخر کولو، د لویۍ اظهارول، پر خپل ځان ویارل، فخر، مباحثات او ناز ته وايي او په ادبي مباحثو کې مفاخره یا ویارنه هغه شعر ته ویل کېږي چې شاعر په کې د خپلې کورنۍ او قبیلې افتخارات، سخاوت، شجاعت او پر نفس واکمني، د کمال تر حده په عالي قرینه ویلي دي. په شرقي ادبیاتو کې دا ډول اثار د فخریې په نامه یادېږي. ویارنه د حماسي اشعارو په فروعاتو کې مطالعه کېږي. په پښتو کې یې نمونه د امیر کروړ شعر دی.» (۵۲: بېلابېل)

اکثرو ادیبوهانو په پښتو کې د امیر کروړ شعر ویارنه یا فخریه گڼلی، خو ځینو ورته حماسي شعر هم ویلای دی. د حماسې او حماسي شعر ترمنځ هم توپیر موجود دی، لکه څنگه چې مو پورته حماسي شعر او حماسې ته نغوته وکړه، نو د هغو له مخې د امیر کروړ شعر په حماسي شعر کې نه راځي او حماسه خو ورته بېخي نه شو ویلای. کله چې هم د امیر کروړ شعر یا نظم له هر پلوه ارزوو، نو د ویارنې ځانگړنې په کې زیاتې دي. د شاعر د ستاینې محور په خپله خپل ځان دی، د ویار ټوله پاملرنه یې د ځان پر چورلیز راځي. زه یم زمري پر دې نړۍ له ما اتل نه شته، په هندو سندو پر تخارو پر کابل نه شته. بل په زابل نه شته – له ما اتل نه شته.

که پر دښمنو يې د ارادې غشي ځي، پر ژوبله او مات شويو باندې يرغل کوي. که د بريو پرخول يې هسک په وياړ او نمانځنه تاوېږي او يا يې د اس له سو ځمکه رېږدي، غرونه تاوېږي، ايوادونه ويجاړېږي، نو دا دده د تورې زور دی.

که د تورې تر شپول لاندې يې هرات او جروم دی او يا يې هم غرچ و باميان، تخار او نور تر اوډې لاندې دي، يا ورڅخه په مروه کې غشي گوازرېږي، دښمن ورڅخه ډارېږي، ان زړور خلک هم ورڅخه رېږي او د هريرود پر څنډو ځي نو پلن ورڅخه تښتي، دا ټول دده د تورې زور دی، که بيا خپلې سوبې هم يادوي، نو پر خپلې تورې د وياړ پر محور څرخي.

که د زرنج سوبه يادوي، نو هم په حقيقت کې خپله بریا يادوي او دا بریا بيا د خپل کهول بری هم گڼي او د سورد کهول وياړ هم، په پای کې د خپلې مهربانۍ او لوربينې په باب غږېږي، چې خپلو وگړو لره لور پېرزوينه کوم، دوی په ډاډ سره روزم، پالنه يې کوم او د پرمختيا او ودې لارې چارې ورته برابروم، د همدې تورې مېړانې او اتلولۍ له امله دي چې وايي: پر لويو غرو مې دنيا درومي نه په ځنډو و په ټال، نړۍ زما ده نوم مې بولي پر دريغ ستايوال- په ورځو څو مياشتو کال- له ما اتل نه شته.

دې کلام ته چې گورو نو زياته محتوايي برخه يې د خپل ځان، خپلې تورې او خپلې مېړانې پر محور راڅرخي، نو ځکه خو ورته د وياړنې د ځانگړنو له مخې وياړنه يا فخریه کلام ويلاي شو. تر

لرغونې دورې وروسته په نورو دورو کې هم فخریه یا ویارنیز
شعرونه شته، خو څرنگه چې هغه زموږ د بحث موضوع نه ده، نو د
ویارنې د یوې عملي بېلګې په توګه د امیر کروړ پر همدې یوې
ویارنې بسنه کوو.

ویرنه

ویرنه هغه ډول مانیزیا محتوایی فورم دی چې شاعر په کې د خپل دوست، عزیز، اتل یا ممدوح د مړینې، غم، درد او یا هم خپل ځان، خپلې کورنۍ او بل چا په باب غم څرگند کړی وي، په لنډه مانا ویرنه پر غمیزه باندې د غم او درد څرگندولو ته وايي. په پښتو لرغونو ادبیاتو کې دا محتوایی فورم شته چې ښه بېلگه یې د شیخ اسعد سوري هغه قصیده ده چې د محمد سوري پر مړینې یې ویلې ده. دا شعر د شکل له پلوه یوه قصیده او د محتوا له پلوه یوه ویرنه گڼل کېږي، د مرثیې ځانگړنې هم په کې شته، ځکه چې د محمد سوري د مرگ بیان کوي. په دې ویرنه کې شاعر لومړی د فلک له چارو فریاد کوي بیا د خپل ممدوح توصیف کوي او په پای کې ورته دعا کوي او وايي چې په جنت کې دې مکان شه. شیخ اسعد سوري په پیل کې د فلک له چارو ځکه کوکاري وهي چې د سپرلي گلان رڼوي او هر غاټول چې پر بیدیا وغورځېږي، هغه یې پانې پانې رڼوي، همدا فلک دی چې ډېر مخونه یې په څپرو شنه کړي او ډېر سرونه یې تر خاورو لاندې ښخ کړي دي. له ډېرو واکمنو یې د واکمنۍ تاج کښته کړی او د ډېرو بېوزلو وینې یې تویې کړي دي. له فلک څخه تر شکایت او د هغه له ظلمونو څخه تر فریاد وروسته هغه ته خطاب کوي او خپلې گیلې مانې ورته بیانوي.

شه تېری شه ظلم کاندې ای فلکه!

ستا دلاسه نه دی هېڅ گل بې له خار

بیا ورته وایي چې په زړه کلک یې، پر غمجنو او ویرژلو د غم
ناتارونه اوروي او دي خطابې ته په همدې ډول دوام ورکوي. فلک
ته تر خطابې بیتونو او له هغه څخه تر فریاد او شکایتونو وروسته
پر خپل ممدوح غم او خفگان خرگندوي او بیا فلک ته وایي.

کله غورځوي واکمن له پلازونو

کله کښېنوي په خاورو کې بادار

فلک نه بیا شکایت کوي او ورته وایي چې نن دې یو ځل بیا
زموږ پر زړونو یو غشی وویشت او په دې غشي دې په زرگونو
زړونه ژوبل کړل، دې کار سره پر سوریو باندې وېر پرېوت او دا له
همدې امله چې محمد سوري له دې نړۍ څخه لاړ.

د شاعر په وینا د محمد سوري پر مرگ د غور ټول خلک ویرمن
شول او د ښار رڼا پرې تیاره شوله، له غرونو څخه د غم اوبښکې
څاڅي، په غرونو او رغونو کې هغه ښېرازي نه شته او نه د زرکو
هغه پخوانی کټهار. شاعر د غم، درد، فریاد او شکایت تر
خرگندولو وروسته خپل ممدوح ته د دعا لاسونه پورته کوي.

په جنت کې دې وتون زموږ واکمنه

هم پر تا دې وي ډېر لورد غفار

دا قصیده چې له سره تر پایه گورو، نو په هر بیت کې یې د غم او
ویر تصویرونه ښکاري، نو ځکه ورته ویرنه ویلای شو، په ځینو
نورو شعرونو کې هم د غم ساندي ښکاري، خو د شیخ اسعد سوري
قصیده له پیله تر پایه د غم او ویر انگازې لري.

قصیده د محتوا له پلوه له پیله په غم او فریاد پیلېږي او په پای
کې په غم او دعا پایته رسېږي. نو ځکه یې د محتوا او مانا له پلوه
یوه پوره ویرنه گڼلای شو.

ستاینه

هغه ډول شعري فورم ته ویل کېږي چې شاعر په کې زیاتره د خپل ممدوح ستاینه کړې وي. په ستاینه کې د بریاوو ذکر کېږي، ماتې ډېرې نه یادېږي او شاعر په کې د خپل ممدوح پر بریا د خوشالی اظهار کوي. په پښتو لرغونو ادبیاتو کې د ښکارندوی غوري قصیده د ستاینې په محتوایي فورم کې راتلای شي. دا قصیده چې د پسرلي په توصیف پیل شوې، د خپل ممدوح د بریا په توصیف پایته رسېږي. ښکارندوی به پیل کې د پسرلي یادونه کوي. د ښکارندوی غوري قصیده ټوله (۴۵) بیته لري چې د (سلطان شهاب الدین غوري) په ستاینه کې ویل شوې ده. دا قصیده په یوه پرلپسې توصیف یا تشبیب پیلېږي.

د پسرلي ښکلونکي بیا کره سیننګارونه
بیا یې ولونل په غرونو کې لالونه
مخکۀ شنه، لابونه شنه، لمنې شنې شوې
طیلسان زمرودي واغوسته غرونه

د سپرلي تر ستاینې وروسته بیا د خپل ممدوح ستاینې ته راځي او د خپل ممدوح په باب وایي لکه څنګه چې چوني د جنډیو په صفتونو نه مېرېږي، زه هم د سلطان په صفتونو نه مېرېږم، خپل ممدوح د (شنسب) له کوره یو راختلی لمر ګڼي او داسې یو پسرلی یې بولي چې له اوکوبه یې غرونه رغونه ودان دي. د ښندو اورو یې ټول هېواد اباد کړی، له (قصداره) تر (دېله) یې ټوله سیمه زرغون کړې ده. په زابل چې د بري پر نیلي سور شي، نو پر (لاهور) د مېړانې

گوزارونه کوي، دښمنان ددې توان نه لري چې دده مخې ته ودرېږي، دده تورې ته ډالونه تاب نه لري د اسلام د دين شهاب او د دين لمر دی، (تورستهان) يې په جهادونو رڼا او روښانه کړل، هر ځل او هر وخت چې دی پر هند و سند يرغل کوي، توره نړۍ په شهابونو باندې روښانوي. د قصيدې پيل، منځ او پای ټول په همدې ستاينو امتداد پيدا کوي، بيا پای يې هم په ستاينو پای ته رسي او بيا خپل ممدوح ته دعاگانې کوي او وايي چې د دين شهابه لاره دې روښانه وي، نوم دې پر دريځ، مسجد او هرځای کې ځلانده اوسه.

خو رانه سسي ستا په توره د هند لوريه

خو چې مات کړې له نړيه بودتونونه

ستا په زېرمه دې خاونده لوی څښتن وي

مورځو ستا په مرسته يونه خو چې يونه

دا قصيده له سره ترپايه له ستاينو او صفتونو ډکه ده، نو ځکه

خو ورته د ستاينه يوه ښه بېلگه ويلاى شو.

البته په ښتو لرغونو ادبياتو کې ځينې نور داسې شعرونه هم

شته چې څه ناڅه د ستاينې ځانگړنې لري، خو د ښکارندوی غوري

دا قصيده تر ډېره حده دا ځانگړتياوې لري او په ټول يوه پوره

ستاينيزه قصيده ورته ويلاى شو.

ساقینامه

خمريه يا ساقی نامه د شعریو معنوي ډول دی چې د فخریه اشعارو په فروعاتو کې شاملېږي، په دې ډول اشعارو کې به شاعرانو له ساقی څخه د شرابو ارزو کوله، د ساقی، جام، گل مل او صراحی صفتونه به یې بیانول، د دنیا بې وفایي به یې بنسودله او شاعرانو به دا ویل غوښتل چې د دنیا څو ورځې ژوندون باید په خوښۍ، بزم او مینوشۍ تېر شي، دا ډول اشعار په عام ډول د مثنوي په متقارب بحر کې ویل کېدل.

د پښتو ادبیاتو یو نومیالی کره کتونکی (زرین انځور) وايي: «ساقینامه د ختیځ په شاعرۍ کې یوه په زړه پورې شاعرانه ډول دی چې د شرق ډېرو شاعرانو په کې خپله شاعرانه طبع ازمويلې ده.

د فورم یا قالب له پلوه زیاتره ساقی نامې د (مثنوي) په بڼه کښل شوي، خو د ترجیح بند او ترکیب او نورو کلاسیکو شعري قالبونو په چوکاټونو کې هم د ساقینامو بېلگې شته دي.

د موضوع له پلوه زیاتره (ساقینامې) د رندانه او مستانه شېبو د هیلو او یا د همدغو شېبو د انعکاس په څنګ کې د نړۍ بې وفایي او فنا او د همدې فنا د غم له امله د ساقی څنګ ته د پناه د وروړلو شېبې انځوروي» (۳: ۲۳)

د لوی استاد عبدالحی حبیبي په وینا «دې ډول شعرونو په عربو کې له پخوا څخه رواج درلود، بیا عجمي شاعرانو دغه ډول شعرونه ویل او په همدې تقلیدي ډول په پارسي شاعرۍ کې د خمريه

اشعار و ويل او د ساقی نامو جوړول پیل شول او ددغو ژبو د ادبیاتو تر تاثیر لاندې په پښتو شاعری کې هم ساقی نامه ویل باب شوي دي.» په پښتو کې هغه تر ټولو پخوانی لاس ته راغلی ساقینامه چې زموږ په واک کې ده، د زرغون خان نورزی ساقینامه ده چې گرده (۲۹) بیته ده. زرغون خان نورزی د نوزاد له نورزو څخه و چې پر (۸۹۱هـ) کال یې هرات، خراسان او عراق ته سفرونه وکړل، کله چې شیباني خان سیستان ته ورسېد، ده ورسره جنگونه وکړل، پر (۹۱۳هـ) کال دده پښتو دېوان بشپړ شوی و، دې دېوان درې سوه پاڼې درلودې چې یوه ساقینامه یې موږ ته رسېدلې ده، چې دلته به یې څو بیتونه وړاندې کوو:

ساقی پاڅه پیاله راکړه	مرور یار مې پخلا کړه
اوبه تویی په لنبو کړه	اور مې مړ په دې اوبو
ک	
زلفې تاوې د سنبل کړه	پسرلی سو غونچه گل کا

شاعر وایي، د پسرلي وخت دی، غونچې گلان شوي، نو ته هم د سنبل زلفې تاوې کړه، بلبلان په شور و فغان راغلي دي او پر گلستان گرځي راگرځي او کړېږي، زاهد له صومعی څخه ځي او له میخانې څخه شراب اخلي، نو هر سړی چې گورې په میو مست دی او په دې پسرلي کې د گلانو پالنه کوي، په غرو رغو کې لمبې بلې دي، مانا دا چې غاټول په کې غوړېدلې دي، تول جهان سور او شین دی، وچ غرونه هم په گلو پوښل شوي دي، هر سړی شور او

خوشالي کوي، د يارانې غوښتنه کوي. پسرلی د يارانو وخت دی او هم د پيمانې د اوچتولو مهال دی، نو بيا ساقي ته خطاب کوي چې:

نو ساقي پاڅه بهار دی
نن ژوندون سبا رفتار

دی

په دې ډول د پښتو دغه تر ټولو پخوانی ساقينامه د ساقينامې ويلو ټول هغه اداب او خصوصيات رانغاړي، چې شعر پوهانو دغه ډول شعرونو ته د معيار په توگه ټاکلي دي.

ددې ساقينامې مطالعه رانښيي، چې دغه وخت پښتو ادبيات د نورو شرقي ژبو ادبياتو ته ښه نږدې شوي وو.

د وياړنې، ويرنې، ستاينې او ساقينامې ترڅنگ د حماسي او مرثيه شعرونو ځينې ځانگړنې هم شته، خو داسې شعرونه په کې نه شته چې پر هغو دې د بشپړې حماسې او يوې پوره مرثيې حکم وشي. نو ځکه دلته د محتوايي فورموو پر همدغو څلورو ډولوو (وياړنې، ويرنې، ستاينې او خمريې يا ساقينامې) او د هغو پر اړوندو بېلگو بسنه کوو.

د لسم څپرکي لنډيز

د پښتو ادبياتو په لرغونې دوره کې د ځينو معنوي فورمونو بېلگې زياتې څرگندې دي، وياړنه يا فخریه چې د امير کروړ شعر يې ښه بېلگه ده، (ويرنه) چې د شيخ اسعد سوري قصيده يې ښه بېلگه گڼلای شو، (ستايينه) چې د ښکارندوی غوري قصيده يې ښه بېلگه ده او ساقينامه چې د زرغون خان نورزي مثنوي يې څرگنده بېلگه ده. د امير کروړ د شعر محتوا پر ځان باندې د باور، ځان ستاينې او پر ځان باندې د وياړ پر محور راڅرخي. شاعر پر ځان فخر کوي او خپل ځان په خپله ستايي. د شيخ اسعد سوري ويرنه بيا د هغه د ممدوح، دوست او د غورواکمن (امير محمد سوري) د غمگين ژوند داستان او د هغه د پاچاهي ړنگېدو ته ځانگړې شوې، چې له پيله بيا تر پايه له غمه ډکه ده او په قصيده کې يو غمگين داستان بيانوي. د ښکارندوی غوري ستاينه بيا د (سلطان شهاب الدين غوري) ستاينې ته وقف شوې او پر هند باندې د هغه د يرغل او فتحې ستايي. قصيده ټوله له ستاينې ډکه ده او د خپل ممدوح پر ستاينې راڅرخي. د زرغون نورزي ساقينامه بيا د ساقی، میو، میخانې، گل و مل، پسرلي، عیش او عشرت پر چورليز راڅرخي.

د پورته معنوي فورمونو ترڅنګ د رزم او بزم او د ژوند د نورو ډگرونو په محتواوو سمبال د ځينو نورو شعرونو بېلگې هم په

لرغوني دوره كې محسوسې دي خو دلته مو د همدغو خورو
ډولونو مصنوعي فورمونو پر يادونې بسنه كوو.

د لسم څپرکي پوښتنې

- د امير کروړ شعر د معنوي فورمونو په کوم ډول کې راځي؟
- معنوي او شکلي فورمونه يو بل سره څه ډول اړيکي لري؟
- ويرنه څه ته وايي او پښتو لرغونې ادب کې چا ويرنه ويلې ده؟
- د وياړنې او حماسې ترمنځ څه توپير موجود دی؟
- ستاينه کوم ډول معنوي فورم دی، په پښتو لرغوني ادب کې يې بېلگه په گوته کړئ؟
- ساقينامه څه ډول معنوي فورم دی، پښتو کې لومړۍ معلومه ساقينامه چا ويلې ده؟

یوولسم څپرکی د لرغونو ادبیاتو فکري څرنگوالی

د ادبیاتو یوه ځانگړنه داده چې د هغې په هنداره کې هر څه ځلېږي، په همدې خاطر ادبیاتو ته د یوې ټولنې وجدان هم ویل کېږي. وجدان ورته ځکه وایي چې په ادبیاتو کې دروغ نه ویل کېږي، د ادبیاتو اساس پر واقعیت او رښتیا ولاړ دی. ټولنیوهان په دې نظر دي چې که غواړې د یوې ټولنې متن، بطن، زړه او ذهن مطالعه کړې او هغه وشنې، نو باید دې چې ادبیات یې مطالعه کړې. د ادبیاتو د مطالعې له لارې موږ د اړوندې ټولنې روحیاتو ته ورداخلېدی شو. طبیعي خبره ده چې د هرې ټولنې په ادبیاتو کې تنوع او فکري رنگارنگي موجوده وي. همدا فکري رنگارنگي ددې سبب ګرځي چې د ټولنې د بېلابېلو ډګرونو انځورونه وکړي. پښتو ادبیات په تېره بیا د لرغونې دورې ادبیات هم طبیعتاً دا رنگارنگي لري. پښتو ادبیات له خپل چاپېریال څخه رنگ او خوند اخلي، څه چې د ټولنې په متن کې دي هغه د پښتو شاعرانو په کلام کې ځلېږي، کله چې جګړه پېښه شوې، نو د رزمي افکارو انعکاس په کې ښکاري، که د بزم دوران راغلی، بیا د بزم رنگ اخلي، که د ویاړ او فخر پړاو راغلی، نو بیا پرځان باندې د باور روحیه پیاوړې شوې، ویاړنې رامنځته شوي، ملي افکارو وده کړې او دا افکار په شعر کې ځلېدلې دي، دیني تفکر چې زموږ ولس ورته ډېر معتقد دی، په پښتو لرغوني ادب کې په څپو دی، یانې دا چې بېلابېل، اسلامي، غنایي، حماسي، ملي او نور افکار په کې ځلېږي. دلته

غواړو په پښتو لرغونې شاعرۍ، يا لرغوني ادب کې همدې
رنگارنگيو ته نغوته وکړو او غټو برخو ته يې لږ تم شو.

اسلامي افکار

په پښتو ادبياتو کې د اسلامي افکارو څرک د څلورمې هجري پېړۍ نيمايي ته رسي. په همدې وخت کې لودي شاهانو د اسلام د تبليغ لپاره هرې خواته هلې ځلې وکړې دا هلې ځلې که له يوې خوا د تورې تر سيوري لاندې وې، نو بله خوا د فکر پلوشې هم ورسره مل وې، دا فکري پلوشې د شيخ رضی لودي او نصر لوددي په پارکو کې هم ډېرې بڼې ځلېږي، چې د دواړو د مناقشې اصلي علت اسلامي فکر او گروهه وه. بيا په همدې پېړۍ کې د بېت نيکه مناجات دي چې همدا ديني اسلامي روحیه لري او تر هغه وروسته د شيخ اسمعيل يو پارکی دی چې وايي:

چې ابليس لعین بنکاره شي	تېښته وکړه له ابليس
ټول نړۍ توره تياره	هلته ورکه پلوشه شي
شي	

نو حل لاره هم همدا گڼي چې:

که هر چا ابليس څرخ کړ
نو يې هله ننداره شي

بيا د شپږمې هجري پېړۍ په جريان کې د اسلامي فتوحاتو کارنامې او د اسلام د مقدس دين د خپرولو لپاره د غوري افغان شاهانو هڅې زموږ د هېواد او منطقي په تاريخي کتابونو کې راغلي دي.

د غور شاهانو چې د هندوستان ځمکو ته د اسلام د مقدس دين د خپرولو په منظور لښکري ورلېږلي. په دغو لښکرو کې د پوځ ترڅنگه علما، اسلامي مبلغين، شاعران او صوفيان هم شامل وو، لکه دمخه مو چې يادونه وکړه، د پښتو ژبې شاعر (ښکارندوی غوري) به هم د (سلطان شهاب الدين غوري) له لښکرو سره ملگري و.

د پښتو ادبياتو کومې پخوانۍ بېلگې چې تر موره رارسېدلې دي، په هغو کې ځينې داسې اثار شته، چې د اسلام د خپرېدو او اسلامي فتوحاتو د ملاتړ لپاره ويل شوي دي. د اسلامي فاتحانو ستاينه يې کړې ده او د اسلام په ننګه د جنګېدونکو اسلامي لښکرو د هڅولو او پارولو هڅه په کې شوې ده. د دغسې خصوصياتو لرونکې يوه د ملکيار غرشين سندره ده، ملکيار غرشين په خپله سندره کې وايي:

څښتن مو مل دی اوس مو يرغل دی هېواد د بل دی

غازيانو گوري څښتن مو مل دی

بيا خپلو پلويانو ته وايي چې:

توري تېرې کړئ دښن مو پرې کړئ منگولي

سري کړئ

څله به تښتو څښتن مو مل دی

هغه بيا پر خپلو سرتېرو او خپلو ملاتړو باندې غږ کوي چې بری
زموږ په برخه دی، زړونه او هوډونه ورته ټينگ کړئ:

که ټينگ کړو زړونه په بري يونه چې زمري يونه

اسلام راڅخه دی څښتن مو مل دی

ملکيار غرشين په پای کې پر خپلو غازيانو غږ کوي چې د
سلطان شهاب الدين غوري ملا ورو تړئ، د دښمن ملا غوڅه کړئ،
لوی څښتن زموږ مل دی او موږ ته به بری راکوي:

غازيانو راسی ټول شاوخواسی د شهاب په ملا سی

دښن مو غوڅ کئ څښتن مو مل دی

د ملکيار غرشين دا سندره ددې سبب شوه چې پښتانه غازيان
په جگړه کې بری ومومي. دا جگړه د اسلامي مفکورې پر بنسټ
ولاړه ده او شاعر هم په دې عقیده دی چې څښتن يې مل دی او دوی
د اسلام د بریا او د الله تعالی د رضا لپاره مبارزه او جگړه کوي.

دا لوړه سندره د خپل جوړښت له پلوه د پښتو په لرغونو سندرو
کې شامله سندره ده او شاعر د اسلامي لښکرو د روحيې د لوړولو
او د اسلام په ننگه جنگ ته د دوی د هڅولو په منظور ويلې ده.

لکه څنگه چې مو د ملکيار غرشين په پېژندنه کې ويلې وو،
دی د پښتنو غرشين قبيلې ته منسوب دی چې د پښتو په ادبي او
تاريخي څېړنو او د صوفيانو او علماوو په تذکرو کې د (ملکيار
غرشين، په نامه شهرت لري.

ملکيار غرشين د سلطان شهاب الدين غوري د زمانې سپری دی، کله چې سلطان شهاب الدين غوري د اسلامي فتوحاتو په منظور پر هندوستان لښکر کشی کولې، نو دغه شاعر او عارف هم دده ملگری و. څنگه چې سلطان شهاب لومړی ځل پر (۵۷۱ هـ ق) کال پر ملتان حمله کړې وه، نو دغه رزمي سندره هم زموږ د ادبي مورخانو په اثارو کې ددغه وخت گڼل شوې ده. د ملکيار غرشين په شان (تایمني) هم د خپلې زمانې د واکمن (سلطان غياث الدين غوري) ستاينه کوي او وايي چې د اسلام دين دده په توره روښان دی.

د تايمني سندره:

نن زه ږغېږم په صفت د سلطان چې دی بادار غازي ملک د
جهان
د فيروز کوه او غور رڼا له ده ده هم د تېرو تورو برېښنا له ده ده
چې توره وکارې چرتون کړي خالي غليم يې کله کړي په توره سيالي
غياث الدين د غور زمري عالیشان

د اسلام دين دده په توره روښان

شاعر وايي، ما د داور په ځمکه د ارم باغ وليد چې د جنت په
څېر ښه ښېرازه ښو، د فيروزکوه په شان ودان او هر گل يې له
خوښۍ څخه خندان و، د اوبو اېشارونو دلته اوازونه کول، اوبو
سردونه ويل، دې ښکلا ته هر سپی حيران ولاړ و او د خدای پاک د
باغ و بستان ننداره يې کوله، تايمني هم د طبيعت ستاينه کوي او
هم سلطان غياث الدين ستايي چې د توري په برکت يې د اسلام دين

روښانه دی، تایمني د خپل شعر په وروستي بند کې سلطان غياث
الدين د جهان لمر گڼي، دده په توره هند کې د اسلام دين وغورږد،
دا داسې يو واکمن و چې کله به په غور کې پراس سور شو، نو پر
کافرانو به ناورين راغی او بيا وروسته دعا کوي چې په هر ميدان
دی دده بری او کاميابي په برخه وي:

غياث الدين د جهان لمر دی نا
عالم له ده ډېر بهره ور دی نا
هند يې روښانه په اسلام کئ نا
له ځانې خوښ خيرا لنام کئ نا
چې يې په غور کې نيلي زين کئ نا
پر کافرانو يې ناورين کئ نا
تل دې بری وي د غازي پر ميدان
زه تایمني ستاينه کړم د سلطان

د ملکيار غرشين او د تایمني ددې شعرونو ارزښت په دې کې
دی چې د اسلام د مقدس دين د خپرېدو او اسلامي فتوحاتو په
ملا تر او درناوي ويل شوي دي. همدا دوه پښتو سندري زمور په
واک کې دي، چې دواړه د شپږمې هجري پېړۍ په دوران کې ويل
شوې دي، دا سندري دغه لاندې ځانگړنې لري.

(۱) په دې دوو سندرو کې د ملکيار غرشين سندره د پښتو د
لرغونو سندرو په قالب کې ويل شوې او بله د تایمني سندره د

پښتو د ولسي شاعري له انواعو څخه د يوې ساده چاربيتې په قالب کې جوړه شوې ده.

دلته د ويلو وړ خبره داده چې د تايمني تر چاربيتې دمخه بله پخوانۍ چاربيته موږ نه لرو او يا تراوسه نه ده کشف شوې.

ددې چاربيتې موجوديت موږ ته رانښيي، چې د شپږمې پېړۍ په جريان کې زموږ د شاعري ملي لرغونو اشکالو ورو ورو خپل ځای د پښتو د ولسي شاعري او سنځيو اشکالو ته پرېښوده او چاربيتې له شپږمې هجري پېړۍ راپدېخوا د پښتو په ولسي شاعري کې رانښلېدلې دي.

۲) په دې سندرو کې د ملکيار غرشين سندرې د سلطان شهاب الدين د اسلامي فتوحاتو په يوې تاريخي پېښې پورې مربوطه ويل شوې ده، هغه پېښه مورخينو داسې راوړې ده:

يو ځل د سلطان پر لښکرو د کفر د لښکرو قوت زيات شو او نږدې وو چې د اسلام لښکر ماتې وخوري، نو د پښتو شاعر (ملکيار غرشين) چې په دې لښکرو کې شامل و، دا سندره وويله چې اسلامي لښکر يې جنگ او مېړانې ته وهڅاوه او مسلمانان، لکه زمريان د کفر پر لښکرو راتوی شول او سوبه د افغان سلطان شهاب الدين غوري د لښکرو په نصيب شوه.

زموږ شاعر د لښکرو د هڅولو او پارولو لپاره ډېر مناسب کلمات په خپله سندره کې استعمال کړي دي، چې اوس هم د پارولو خاص قوت لري.

د تایمني سندرہ، سره له دې چې درې بنده یې زموږ په واک کې دي، د سلطان غياث الدين غوري په ستاینه کې ده، دده د پاچهۍ شان و شوکت او ددبه یې ستایلې ده، خو د سندرې په موجود متن کې یو بند داسې هم راغلی دی، چې په هند کې دده اسلامي فتوحات په کې ستایل شوي دي او د اسلام د خپرېدو په لړ کې ددغه سلطان هڅه هم ستایل شوې ده.

۳) ددې دواړو سندرو غټ ارزښت په دې کې دی، چې په دواړو سندرو کې بیان شوي موضوعات او مسایل له تاریخي پېښو سره سل په سلو کې سمون لري او د غوریانو د عصر په مشهور تاریخي کتاب، (طبقات ناصري) او نورو ډېرو تاریخي کتابونو کې دغه مسایل او وقایع چې زموږ د دغو شاعرانو سندرې ورپورې اړه لري، ټول په تفصیل سره بیان شوي دي.

۴) دا سندرې سره له دې چې په کمي لحاظ ډېرې نه دي، خو کیفیت یې لوړ دی او هغه هم په دې مانا چې په شپږمه هجري پېړۍ کې زموږ د ولس رزمي روحیه او د غور د افغان شاهانو له حربي او اجتماعي کارنامو سره د پښتنو شاعرانو علاقه او مینه ترې څرگندېږي، د غور د افغان شاهانو ددبه، جلال او شوکت موږ ته رانښيي او هم د اسلام له مقدس دین سره زموږ د خلکو او مشرانو د مینې ښکارندويي کوي. لکه څنګه چې مو په پیل کې یادونه وکړه، په لرغوني ادبي دوره کې پر ملکیار غرشیڼ او تایمني سربېره زموږ د نورو شاعرانو په کلام کې هم اسلامي او عرفاني افکار له

ورایه خرگند بېري، د بېټ نیکه د مناجاتو روح هم اساساً پر اسلامي تفکر ولاړ دی، انسان او په تېره بیا عابد انسان له خدای (ج) څخه په زاریو خپل مقصود غواړي او ورته وایي دا وگړي ډېر کړې خدایه- لویه خدایه لویه خدایه، د شیخ رضی لودي او نصر لودي ترمنځ مناقشه، اندېښنه هم له اسلامي افکارو الهام اخلي، د تشویش غټه خبره هم همدا وه چې شیخ رضی لودي پر نصر لودي باندې شک خرگند کړی و چې گنې دی له خپلې گروهې او بنسټی او نصر لودي بیا هغه د دښمنو دسیسه بولي او د خپل تره زوی ته وایي چې دی له خپلې عقیدې نه اوړي، (له اسلامه نه پرېلمه- تورانو څخه په ترېلمه یم) او بیا د خپل تره زوی شیخ رضی لودي ته وایي: (د دښنو وینا مه مغرېده- زه لودي یمه خوزه یم) د سلیمان ماکو د تذکرې د لیکلو علت هم اسلامي افکارو ته ورگرځي، (مراقده د اولیاوو به مې پلټل) د شیخ متي شعر خو سر ترپایه د اسلامي عرفان په گانه سمبال دی، د زرغونې کاکړ حکایت هم د اسلامي اخلاقو پر محور راڅرخي، د بي بي نېکبختې په کلام کې هم ستر اسلامي پیغامونه او اخلاق ځای پرځای شوي، د دوست محمد کاکړ، شیخ عیسی مشوانی، شیخ سرور لودي، شیخ بوستان او نورو په کلام کې هم اسلامي افکار خرگند دي، پښتو ادب د لرغونې دورې یوزیات شمېر شاعران په حقیقت کې همدا شیخان، دیني موعظین او مذهبي مبلغین دي، پر هر یوه په خپل ځای کې پوره بحث شوی دی. لنډه دا چې د اسلامي افکارو برخه په پښتو لرغوني ادبي دوره کې خورا زیاته او ډېره درنه ده.

غنايي افکار

د پښتو د لرغونو ادبياتو په لاس ته راغلو نمونو کې مور د شپږمې هجري پېړۍ په بهير کې ځينې داسې بېلگې هم ترلاسه کوو، چې په هغو کې يوه سپېڅلې، خو سوځنده مينه انگازې کوي.

ددغسې اورنيو عشقي احساساتو لرونکې ادبي بېلگې مور ته يوه د سليمان ماکو له تذکرة الاوليا او بله له پتې خزاني څخه ترلاسه شوې دي، چې په لاندې ډول به خبرې ورباندې وکړو.

له دغسې سندرو څخه يوه سندره د شيخ تيمن کاکړ ده. دا سپړی د (سلطان علاوالدين حسين سام) معاصرو او د (۵۵۰هـ ق) کال شاوخوا يې د ژوند زمانه ده. دی په (ږوب) او د پخواني غورد (کجران) په سيمو کې اوسېدلی دی. دده يوه سندره د پتې خزاني مولف رانقل کړې ده، شيخ تيمن کاکړ په دې سندره کې وايي:

گهيځ رنڼا د لمر خپره سوه
زما پر کورد ويړناره سوه
د بېلتون ورځ توره تياره سوه
رغ سوناڅاپه چې بېلتون راغی

شيخ له بېلتون څخه فرياد
کوي او بېلتون يوه ويړنه بولي او
وايي چې:

زړه مې لسه دې ويرنې شين دى
په ژړا ژاړم څه ناورين دى
زرغون له اوښو مې سادين دى
په نول نولېرم چې تاخون راغى

هغه د خپلې معشوقې وصال ته د يوه ستر ارمان په سترگه
گوري او وايي كاشكې چې ژوندى يم چې شهى (معشوقه) يې غېږ
ته ورشي او ده سره پخلا شي، دى د همدې ورځې په ارمان دى خو
وايي چې اوس له ده څخه دده د معشوقې د بېلتون زمانه ده.

نه به بيا يم نه به بيا راسي
نه به تياره شپه زما رناسي
نه به شهى راته پخلا سي
بېلېري بېري اوس د يون راغى

خو دى بيا د تگ پرمهال هم خپلې معشوقې ته زاري كوي او
ورته وايي چې په تگ خو ځې خو د خداى لپاره چې لاړه هم شې، نو
چې زه دې له ياده ونه وځم او هېر مې نه كړې:

د څښتن پار دى هېر مې نه كړې
اغليه مخ چې په يانه كړې
اور بل دې پرېښوى واته كړې

پر ماد بل اور کړا وون راغی.

دغه سندر د هغو بدلو ابتدایي شکلونو ته پاتېږي، چې په کندهار او ددې سیمې په شاوخوا منطقو کې په خاص شور او جذب او ځانگړې لحن (غاړه) ویلي کېږي او په دې سیمو کې یې سپرې بدلې بولي.

د شیخ تیمن په دې بدله کې یوه مینه او یوه سپېڅلې پښتني مینه څپې وهي او په خورا پرېولو الفاظو کې یې خپله مینه بیان کړې ده، لوست یې اوس هم پر لوستونکي او اورېدونکي خاص اغېز ښکاري.

د پښتو بله عشقي سندر چې تر موږ رسېدلې ده، هغه د (قطب الدین بختيار کاکي) خوندوره زړه سندر ده.

لکه څنگه چې دده په پېژندنه کې مو ویلي وو، قطب الدین د احمد زوی د موسی لمسی دی، کورنۍ یې له بختيارانو څخه (سند) ته تللې او د سند پر (اوج) کې او سېدلې ده. بختياران د پښتنو یوه ستانه قبيله ده، چې د پښتنو د انسابو په کتابونو کې یې یادونه شوې او کورنۍ یې اوس هم په کندهار او د سلیمان د غره په لمنو کې اوسي. قطب الدین پر (۵۸۰ هـ ق) کال زېږېدلی دی، د اسلامي معارفو او عرفان لوی مراتب یې گټلي وو او په هندوستان کې شهرت ته رسېدلی و. په (مرات الافغانه) کې یې قطب الدین بختيار (د قطب افغان) په لقب ستایلی دی.

د قطب الدين بختيار كاكي يوه د ميني سندرہ سليمان ماكو په
تذكرة الاوليا كې راوړې ده، چې له خو بندونو جوړه ده، هغه وايي:

ويرمې زړه سوري سوري كړه راته وگوره ملوكي
په بېلتون كې دې وباسم له خوږمنه زړگي كو كې
راته وگوره ملوكي

راته وگوره ملوكي

بختيار بيا بېلتون داسې يو اور گڼي چې هره شېبه دده زړگي
سوځي او دى خپلې ميني دومره لېونى كړى چې د پېلوځي په شان
لمبې ترې پورته كېږي:

د بېلتون اورونډه بل دي
هر گړى مې زړگى سوځي
لېونى يې مه د ميني
سوځم زه لكه پلوځي

نو ځكه خو پر خپلې معشوقې ټينگار كوي او ورته وايي چې:

راته وگوره ملوكي

راته وگوره ملوكي

بيا خپلې معشوقې ته په خطاب كې وايي چې كله ته خپل
اوربل غوړوي نو دا كار زما پر زړه اور بلوي او د همدې اور له امله

زه خاورې ايرې کېږم او په دې اور مې گوگل سوځي، نو ځکه خو د
مهربانۍ له مخې راته وگوره.

غوړپدلی دې اور بل دی اور زما په زرگی بل دی
زه بختیار خاورې ايرې سوم په اور سوی مې گوگل
دی راته وگوره ملوکې

راته وگوره ملوکې

د بختیار دا سندره که څه هم ډېره ساده ده، خو د استاد الفت
خبره، یو موثر شعر او ښه نغمه ده او له یوه خوږ من زړه نه راوتلې ده.
د عشق او محبت د دغو دوو زړو ترلاسه شویو پښتو سندرو له
مطالعې څخه موږ دواړو سندرو ته دغه لاندې خصوصیات ټاکلای
شو:

(۱) د عشق او محبت دغه دوه سندري چې شاعران یې په شپږمې
پېړۍ کې اوسېدلي دي او د یوې شاعر د اوومې پېړۍ د لومړۍ
نیمایي ډېر کلونه هم ژوندی و، د خپلو شکلي خصوصیاتو له پلوه
یوه سندره د پښتو بدلې لومړنۍ شکل دی. د بدلې دغه ابتدايي ښه
موږ ته دا خبره هم رابښيي، چې زموږ د ولسي شعر د معمولو
ژانرونو، لکه بدلې او چاربيتې د تشکل زړي همدا وخت زرغون
شوي دي. خو د قطب الدین بختیار کاکي سندره خپل لرغوني
شکلي خصوصیات لري او موږ یې په خپلو لرغونو سندرو کې
حسابوو. او ددې ښکارندويي کوي چې په لرغونې ادبي دوره کې

پښتو خپل شعري فورمونه ددې جوگه وو چې د ژوند د هر ډگر
افکار او غوښتنې منعکس کړي.

۲) ددغو دواړو سندرو ژبه ډېره روانه او ساده ده، خو ځينې
داسې لغات په کې راغلي دي، چې د پښتو په ځينو لهجو کې نښايي
موجود وي، خو په عامه پښتو کې نه شته. په همدې ساده لغتونو
کې بيا ژوره مينه په ښه ډول انځور شوې ده.

۳) په دواړو سندرو کې عشق او مينه بيان شوي دي. دا مينه
سوځنده ده، نښايي ځينې خلک يې د يو معشوق مينه وپولي او
ځينې بيا په دې عقیده دي، چې په دې سندرو کې د سوځندې الهي
مينې انگازې خورې دي.

په هر صورت د دواړو ډوله مينې احساس ځنې کېدی شي. پر
شيخ تيمن کاکړ او قطب الدين بختيار کاکي سربېره د بابا هوتک
زوی د (ملکيار هوتک) هم (ترنک) ته يوه عشقي سندره ويلې ده
چې پتې خزاني خوندي کړې ده.

د ملکيار هوتک يوه خوندوره سندره پتې خزاني راوړې ده، چې
دادی هغه هم دلته راوړل کېږي:

ترنک بهېږي ترنک بهېږي غاړې تر غاړې

زما زړگی خو خپل لالی غواړي

مکلیار هوتک بیا ترنک ته خطاب کوي او ورته وایي چې
خدای خودې وچ کا چې زه خپل مقصد ته ورسېږم او خپله سوده
وموم.

که روده روده د ترنک روده خاوند دی وچ کا

چې زرگی مومي زما خپله سوده

ملکیار، بېلتون یو سېلاب گڼي او زړه نېزه وړی چې د سېلاب
خپو پسې اخیستی دی.

که نېز دی نېز دی نېز د بېلتون دی زړه نېزه وړی

په ویر ژړلی په غم زبون دی

که اور دی اور دی په زړه یې اور دی دا اور به وچ کا

د ویر نېزونه بل ډېر په زور دی

شاعر بیا سپوږمۍ ته خطاب کوي چې خپلې معشوقې ته یې
سلام ورسوي.

نمنځه یوسه سپینې سپوږمیه ورته وایه

چې ترنک ټال کرم ستا له خولگیه

بیا د سېلاب خړو اوبو ته خطاب کوي چې ستاسو له لاسه
ملکیار له خپله یاره جلا دی او دا جلا والی ده ته د زغم وړ نه دی.

که خړو خړو اوبو سوان کړئ بېل ملکیار دی

پاتې له یار دی سوب یې جانان دی.

د ملکیار هوتک تر سندري وروسته مور په پښتو ادبیاتو کې هغه سندري چې پوهانو د پښتو لرغونې سندري بللې دي، نه لرو. د ملکیار سندره ددې ډول سندرو وروستی سندره ده، چې د یوې سوځنده مینې بیان په کې په خورا ښکلې بڼه کې وړاندې شوی دی. دا سندره په خورا ساده ژبه د محبت د یوه سوز په ملتیا له یاره د یوه بېل مین د زړه خبرې دي. دا سندره د پښتو په زړو عشقي سندرو کې خپل ارزښت لري. خو پر دې زړو سندرو سربېره د پښتو لرغونې شاعری د نورو شاعرانو په شعرونو کې هم غنایي افکار ځلېږي. د اکبر زمیند اوري مثنوي:

(زه عاشق یم یار هم نیز — نور څه نه لرو تمیز)، د هغه یوه بدله
(زه چې په مینه معشوقو د ښکړو شرنګ لره ځم — زه د هجران د بېلتانه د تورو جنګ لره ځم) او همدارنګ د هغه دوه غزلونه:

(د خپل ځان له حیرانۍ څه ویل کړم

د عشق ویر به تل په خپله پتول کړم)

او (چې مدام زه ستا و مخ و ته نظر وړم — د بېلتون له بېرې زړه زېرو زېرو وړم) کې هم ظاهراً غنایي افکار په څپو دي. او نورو شاعرانو لکه شیخ بستان بړېڅ، علي سرور لودي او نور.

حماسي افکار

د اوومې پېړۍ د دويمې لسيزې په جريان کې (۶۱۷ هـ ق) د افغانستان پر ځینو ښارونو او اسلامي فرهنگي مراکزو د چنگېز د تالانګرو لښکرو حملې پيل شوې. د دغو تباہ کارو لښکرو د جنگونو، وحشت او تالان په نتیجه کې ښارونه پر کنډواله بدل شول، انسانان ووژل شول او فرهنگي مرکزونه ويجاړ شول. عالمان، شاعران او د فرهنگ لوی شخصیتونه یا ووژل شول او یا د خپلو ټاټوبو پرېښوولو ته اړ شول، کتابتونونه او کتابونه له منځه ولاړل.

دغه وخت زموږ په هېواد کې د غزنویانو او غوریانو شاهي کورنیو واک ختم شوی و پر شمالي برخو یې خوارزمشاهانو حکومت کاوه. پر سیستان او شاوخوا سیمو د نیمروز محلي واکمنان مسلط وو، په هرات کې (آل کُرت) حکومت درلود او د افغانستان په ختیځو برخو کې ځینې داسې کسان واکمن وو، چې پخوا غوریانو گومارلي وو.

چنگېز او دده اولادې د اوومې پېړۍ په جريان کې زموږ د هېواد پر بېلابېلو برخو حاکمیت درلود او په ډېره بېرحمۍ یې ددې هېواد بېوزلي ولسونه وژل او د تمدن او فرهنگ نښې یې له منځه وړلې، خو له دغو ټولو بېرحمیو سره سره زموږ د هېواد په بېلابېلو برخو کې د چنگېز او بیا د چنگېزي لښکرو پر وړاندې مقاومت روان و. زموږ د هېواد نوميالي مورخ ارواښاد میر غلام محمد غبار په خپل کتاب (افغانستان در مسیر تاریخ) کې د چنگېز او دده د اولاد د

تالان او تاراڪ پر وړاندې د افغانستان د بېلابېلو سيمو د خلکو د مقاومت بيانونه وړاندې کړي دي.

څرنگه چې پښتون په سيمه کې يو جنگيالی او توريالی ولس و، نو د يرغلگر پروړاندې يې مقابله ته وردانگلي دي، د مقاومت دا روحیه په ادبياتو کې هم منعکس شوې ده. چنگيز او دده د اولاد او بقاياوو د لښکرو پر وړاندې د مقاومت موضوع هم د پښتو په لرغونو ادبياتو کې منعکس شوې ده.

محمد هوتک په پټه خزانه کې د بابا هوتک يوه داسې سندره راوړې ده، چې د مغلو د تالانگرو لښکرو پر وړاندې د افغانستان يوې سيمې د پښتنو د مقاومت څرکونه ځينې ايستل کېږي، هغه سندره داده:

پر سور غوبل راته نن اور دی
وگړيه جوړ راته پبغور دی
پر کلي کور باندي مغل راغی
هم په غزني هم پر کابل راغی

بابا هوتک د مغلو د همدې وحشيانه يرغل د شنډولو په خاطر په خپلو پښتنو غږ کوي او ورته وايي چې:

غښتلیو ننگ کړئ دا مو واری
مغل راغلی په تلواری
په پښتونخوا کې یې ناتاری
پر کلي کور باندي مغل راغی

بابا بیا د مرغې پر ژوبلورو او غښتلو غږ کوي چې راپاڅئ او د
پښتونخوا پر ننگه ودرېږئ او خپلې تورې تر ملا وټړئ.

آدمرغې غښتلیو راسئ
پر ننگ ولاړ د پښتونخوا سئ
تورې تېرې غشي تر ملا سئ
پر کلي کور باندي مغل راغی

خپلو ځوانانو او زلمو ته خطاب کوي چې خپل ټټرونه سپر کړئ
په تورو کلک گوزارونه وکړئ ځکه چې زموږ پر کور او کلي مغل
یرغل کړی.

زلمو په غشيو کړئ وارونه
د تېرو تورو گوزارونه
ور وړاندي کړئ خپل ټټرونه
پر کلي کور باندي مغل راغی

بابا هوتک د مغلو ظلم غندي او وايي چې دوی زما د زلمو
وينې بهوي، سمه او غرونه پرې سره کوي، خو دې سره سره هغه د
پښتنو زلمو تورو ته نه ټينگېږي او ځغلي.

زما د زلمو وينې بهېږي
ځمکې او غرونه په سره کېږي
ميرڅمې ځغلي او ترهېږي
پر کلي کور باندي مغل راغی

په دې ترڅ کې پښتنو ته خطاب کوي:

پښتنو هلې په غره جنگ دی
سور غر په وينو د دوی رنگ دی
مهال د تورو د دې د ننگ دی
پر کلي کور باندي مغل راغی

په پای کې يوځل بيا پر پښتنو زلمو غږ کوي چې پر ننگه
وډرېږئ، پر ننگه او غيرت ځان مړه کړئ، د خپلو پښتنو
کلي، غرونه او ځمکه وساتئ او دښمن په خپلو غشو وپيښئ.

زلمو پر ننگ ځانونه مړه کړئ
دښمن په غشيو مو پيښه کړئ
د پښتونخوا ځمکې ساته کړئ

پر کلي کور باندي مغل راغی.

د پتي خزاني له بيان سره سم هر کله به چې د مغلو لښکرو د (ارغنداو)، پر غاړو لوټ کاوه د (اتغر) او (بولان) سيمې به يې تالا کولې، نو ددې سندري و يونکي (بابا هوتک) خپل خلک راټول کړل او سره غره ته نږدې يې له مغلو سره جنگونه وکړل.

په دې جگړه کې د پښتنو قوت لږ و او غليم ډېرو، خو کله چې بابا هوتک په لور او ازدا سندرې وويله نو زلمي به په جگړه کې تود بدل او سوبه د پښتنو په نصيب شوه.

دا سندرې د خپل شکلي جوړښت له پلوه زموږ ادبپوهانو د پښتنو په لرغونو سندرو کې حساب کړې ده. د مضمون له پلوه يې محتوا رزمي ده، چې د پردو لښکرو او تالانگرو په مقابل کې د وطن د دفاع مفکوره په کې منعکس شوې ده او خلک يې د پردو د تسلط پر وړاندې مقاومت ته رابللي دي.

که چېرې موږ د پښتنو په لرغونو ادبياتو کې د مقاومت د مضمون لرونکو ادبياتو لټون کوو، نو څرک يې تر هر چا زيات د بابا هوتک په سندرې کې ايستلی شو.

د بابا هوتک زوی شيخ ملکيار هوتک، چې د زېږېدو کال يې د پتي خزاني د ليکنو له مخې (۷۱۵ هـ ق) راوړي. د پښتنو يو داسې شاعر دی، چې که د مقاومت سندري يې تر موږ نه دي رسېدلې، خو ده خپله د مقاومت په جنگونو کې شرکت درلود.

ملکيار هوتک تر خپل پلار وروسته د خپل قوم مشر و او د خپلو خلکو د ابادۍ لپاره يې کارونه وکړل او کله چې د پردو يرغلونه د (سيوري) پر سيمه شروع شول. ملکيار هوتک له پردو سره د پرله پسې مقاومت له امله له خپلې سيمې دفاع وکړه او پردي (مغل) يې له خپلې سيمې وشړل.

د بابا هوتک پر دې حماسي شعر سربېره په لرغوني ادبياتو کې د يو زيات شمېر شاعرانو په شعرونو کې په يو نه يو ډول حماسي رنگ شته، په خپله د امير کروړ شعر که څه هم پوره وياړنه گڼل کېږي، خو د تورې او مېړانې حماسي رنگ هم لري، د شيخ اسعد سوري او بنکارندوی غوري په قصيدو کې که څه هم له محتوايي پلوه ویرنې او ستاینې بلل کېږي، خو د حماسي شعرونو رنگ هم لري. دغه راز په ځينو شعرونو کې هم د حماسي رنگ څرکونه لگي.

ملي او نور افکار

په پښتو کې حماسي شعر له ملي افکارو سره تړلی دی. کله چې د یو حماسي حرکت تر شا ملي، وطني او قومي انگېزه او مفکوره ولاړه نه وي، نو نه حماسه رامنځته کېږي او نه هم حماسي شعر. په لرغونې دوره کې چې د بابا هوتک شعر کوم حماسي رنگ اخیستی د هغه علت دادی چې دی د خپل قوم ازادې غواړي، همدغه د ازادۍ مفکوره او انگېزه ددې سبب شوې چې بابا هوتک د مغلو پرضد د مبارزې ډگر ته هم په خپله راووځي هم نور ځوانان وهڅوي او هم حماسي شعر وپنځوي همدا شعر بیا ددې سبب کېږي چې دښمن ماته وځوري، تر هغه وروسته یې زوی ملکيار هوتک هم د خپل پلار لاره ونيوه، هم یې د قوم مشري وکړه او هم یې له مغلو سره مقابله او هغوی یې له خپلې سیمې وشړل.

که څه هم د ملکيار هوتک ډېر شعرونه نه دي ترلاسه شوي، خو پتې خزاني یې یو شعر خوندي کړی. په شعر کې د ترنک رود مخاطب شوی د یوه سوزنده مینې انځورگري کوي، د شیخ اسعد سوري په شعر کې هم د ملي او قومي افکارو انعکاس ښکاري، که محمد سوري د پښتنو واکمن نه وای او شیخ اسعد سوري د هغه د دربار غړی نه وای، نو هېڅکله به یې له درده ډکه داسې قصیده نه وای لیکلې، په قصیده کې حاکمه غمجنه فضا، د سوریو د غم او ماتم انځورگري له ملي درد او فکر سره تړلي عناصر دي. د

بنکارندوی غوري په قصیده کې هم د سلطان شهاب الدین غوري پر بریاوو چې کوم ویاړ کېږي او یا د هغه ستاینه کېږي، که څه هم اسلامي روحیه پرې حاکمه بنکاري، خو ملي فکر په کې هم په نامستقیم ډول بیانېږي.

په خپله د امیر کروړ شعر پرځان او خپل قوم باور زیاتوي او د ملي روحیې د پیاوړتیا سبب ګرځي. د اکبر زمیندداروي یو بیت (د مغلو تمر هسې په اور وسوم — چې به هېر په دې ماتم زمینداور کړم) هم د ګوډ تیمور او په مجموعي ډول د مغولو پروړاندې د هغه د ملي فکر بنکارندويي کوي. د ملکيار غرشین په سندره کې که څه هم اسلامي رنگ غالب دی، خو د شهاب الدین غوري ملاتړ یې د اسلامي انگېزې ترڅنګ د ملي فکر بنکارندويي هم کوي او وایي سره له دې چې (هېواد د بل دی خو څښتن مو مل دی او اسلام راڅخه دی) تایمني که د سلطان غیاث الدین غوري توره ستایي او وایي چې د اسلام دین دده په توره روښان دی، نو ورسره هغه د غور زمري هم بولي. همداسې د نورو شاعرانو په شعرونو کې په یو نه یو ډول ملي فکر او ملي انگېزه ځلېږي. د یادو افکارو ترڅنګ په لرغوني ادبي دوره کې د ژوند پر محور راڅرخېدونکي نور افکار هم ځلېږي. لکه د اشخاصو ستاینه او ځلونه، د خپل چاپېریال ستاینه، د طبیعت انځورنه او نور، خو غټ او څرګند افکار او تمایلات همدا وو چې پورته مو ورته په لنډیز سره اشاره وکړه.

د يوولسم څپرکي لنډيز

ادبيات د خپل چاپېريال محصول دی، په پښتو لرغونو ادبياتو کې هم د خپل چاپېريال انعکاس ليدل کېږي، که بريا ترلاسه شوې، نو هغه په کې منعکس شوې ده، که غم راغلی نو د غم انځورگري په کې شوې ده. که د پردیو يرغل راغلی، نو د هغه د مقابلي لپاره هم حماسي شعرونه ليکل شوي، که لږه ارامه فضا رامنځته شوې، نو بيا عرفاني افکارو هم شعر ته لاره پيدا کړې، د فردي مينې انځورگري هم په کې ښکاري، يانې غنايي شاعري هم شته او همداسې د ژوند نور اړخونه، يانې په پښتو لرغونې شاعری کې د غنايي، حماسي، ملي او نورو افکارو د شاعری بېلگې شته. شاعرانو چې څه محسوس کړي او دوی ترې اغېزمن شوي، نو هغه يې په خپل کلام کې منعکس کړي دی. په پښتو لرغونې شاعری کې شعر په تېره بيا حماسي شعر ددې سبب شوی چې د جگړې لوری بدل کړي. مذهبي اشعار د مذهبي ليدلوريو د بدلون لپاره موثر ثابت شوي، ناسم پوهاوی يې له منځه وړی، غنايي شعرونو د شاعرانو زړونه تش کړي، ديني او اخلاقي شعرونو د شاعرانو او ولس زړه تسکين کړی او د مقاومت ادبياتو ولس، ټولنه او هېواد د پردیو له يرغله ژغورلی او ولس يې د هغوی مقابلي ته هڅولی دی.

لنډه دا چې د پښتو ادب د لرغونې دورې لمن د بېلابېلو افکارو له مرغلرو ډکه ده. څرنگه چې ولسي او ټولنيز ژوند او پرمختگ کړی، ادبياتو يې هم همغه بهير تعقيب کړی او همغه فزيکي پېښې او فکري جريانونه يې انځور کړي دي. که موږ غواړو له دويمې هجري پېړۍ څخه بيا تر يوولسمې هجري پېړۍ د پښتنو سياسي، ټولنيز او کلتوري ژوند مطالعه کړو، نو په ياده موده کې بايد پنځول شوي پښتو ادبيات له نظره تېر کړو. دا ادبيات په مجموعي ډول د پښتنو د ټول تفکر يوه ډبره ښه هنداره گڼل کېږي.

د يوولسم څپرکي پوښتنې

- پښتو لرغونې شاعري کوم افکار ځلېږي؟
- په پښتو لرغونې شاعري کې اسلامي او عرفاني افکار وڅېړئ؟
- د کوم شاعر په شعر کې د مقاومت افکار زيات ځلېږي؟
- ايا په پښتو لرغونو ادبياتو کې د مينې سندرې شته؟
- پښتو لرغونې شاعري د پښتنو د ژوند د کومو برخو انځورنه کوي؟

دولسم څپرکی

د لرغونې دورې عمومي ځانگړنې

پښتو ادبيات په لرغونې دوره کې ځینې داسې ځانگړي خصوصیات لري چې راوړوسته دوو نورو دورو کې یې هغه ځانگړنې د نورو ژبو تر اغېزې لاندې راغلي دي، طبیعي حالت، نږه والی، سوچه والی، د ملي وزنونو کارونه، د نورو ژبو د تاثیراتو نشتوالی او یا هم ډېرې لږې اغېزې ددې دورې عامې ځانگړنې دي. نه یوازې پښتو ادبيات، بلکې د نړۍ د هرې ژبې ادبيات یو لړ داسې ځانگړنې لري چې هغه له نورو ژبو څخه جلا وي او ددې ژبې خپل خصوصیات او پانگه گڼل کېږي. په عام ډول بیا ځینې داسې ځانگړنې وي چې هغه په ټولو ژبو کې یو شان وي، تخیل، عاطفه، درد، وزن، اهنګ، هنري ارزښت، ولوله یا احساس او نور هغه خصوصیات دي چې د نړۍ د ټولو ژبو په ادبیاتو کې یو شان دي او همدا عناصر دي چې ادبیات ورڅخه جوړېږي. د ادبیاتو بېلابېل فورمونه بیا هغه وسیلې دي چې د یوې ژبې ادبیات له بلې سره توپیر کوي. پښتو ادبیات د فورمونو له مخې ډېر بډایه دي. ځینې ادبپوهان د پښتو ادبیاتو د لرغونې دورې په باب وايي: «د خپل چاپېریال مناظر، غرنی افکار، متانت، رانه او متین احساسات لري، ملي سبک په کې ډېر تعقیب شوی، له ژبني پلوه دغه

سندري، ساده، سپېڅلې او سوچه دي. زړو اريايي سندرو ته ورته ي، دعاوي، مناجات، ديني احساسات او د خدای مينه په کې ځلېږي. حماسي او جنگي احساسات هم لري، ديني موعظې او نصايح هم په کې شته. عشقي جذبات او احساسات هم لري، په لنډ ډول ويلاى شو چې د پښتو لرغونې شاعرۍ عمده موضوعات سندري، قومي وياړنې، ويرنې، مينه، بېلتون او اخلاقي بنوونې دي چې په هغو کې پېچلي تخيلات او لفظي صنايع دومره نه ليدل کېږي.)) (۳۳: ۴۴-۴۵)

دلته په دې څپرکي کې لومړی غواړو پر پښتو لرغونو ادبياتو لومړی د خپل چاپېريال اغېزې وڅېړو، بيا به له لغوي پلوه دې ته نغوته وکړو چې پښتو لرغونو ادبياتو کې د نږه والي او سوچه والي عنصر ولې زيات دى، د نورو ژبو اغېزې څومره او څرنگه دي؟ د پښتو ادبياتو لوړتيا او ځورتيا ته به هم نغوته وکړو، بيا به په مجموعي ډول د پښتو لرغونو ادبياتو عمومي ځانگړنو ته اشاره وکړو، يوه عمومي ډله بندي به يې وکړو او عمومي جاج به يې واخلو:

خپل چاپېريال

د هرې ټولنې ادبيات د همغې ټولنې له بطن او چاپېريال څخه راټوکېږي، څه چې په ټولنه کې وي همغه په ادبياتو کې ځلېږي په همدې خاطر ادبياتو ته د ټولنې ضمير يا وجدان ويل کېږي، نو که موږ غواړو د يوې ټولنې د روحياتو عمومي جاج واخلو نو بايد دې چې ادبيات يې مطالعه کړو. پښتو ادبيات هم د بلې هرې ژبې د ادبياتو په څېر د خپل چاپېريال محصول دي، د پښتو لرغونو ادبياتو پر مهال قومونه او ولسونه هم لکه د اوس په شان زيات په رابطه کې نه وو، چې يو پر بل ډېرې اغېزې ولري، نو شاعر پاتې کېده او خپل چاپېريال يې، هر څه چې د شاعر په خپل چاپېريال کې موجود وو، همغه يې د خپلې تجربې او شعري کيفيت په قوت خپل شعري کالب ته داخلول، نو ځکه خو که موږ د پښتو ادبياتو لرغونې دوره ارزوو، نو تر ډېره زياته حده يې د خپل چاپېريال محصول گڼو، البته ورو ورو د فورم او محتوا دواړو له پلوه د نورو ژبو تاثيرات پرې راڅرگندېږي. خو په لرغونې ادبي دوره کې د خپل چاپېريال تاثيرات تر هر څه زيات دي.

په دې دوره کې پښتو شعر کې هغه پېښې راڅرگندېږي چې پښتون ولس په تېره بيا د دې ولس مطرح سياسي، ټولنيزې او فرهنگي څېرې ورسره مخامخ شوي دي.

د امير کروړ وياړنه د هغو پېښو يادونه کوي چې شاعر په خپله ورسره مخامخ شوی، که دی يو واکمن، امير او پهلوان نه وای، نو

دا ډول شعريې نه شو پنځولی. دده شعر دده د خپلو اتلولیو انځورنه کوي. د شیخ رضی لودي او نصر لودي کلام د مذهبي حوادثو او د هغو په باب د دوو شخصیتونو د تعبیر زېږنده دی. د خرنسبون او شیخ اسمعیل پارکي هم د سفر د یوې حادثې انځورگري کوي، که دا دوه دوستان او ورونه د سفر له حادثې سره نه وای مخامخ شوي او بیا دې حادثې د دواړو پر روحیاتو او جذباتو اغېزه نه وای کړې، نو دا سوې نارې نه رامنځته کېدلې، دا نارې د دوستانو د سویو زړونو او ولولو انځورگري کوي. د شیخ اسعد سوري او بنکارندوی غوري قصیدې هم د څو بېلابېلو حوادثو یو تسلسل دی، دا ټول د هغه چاپېریال زېږنده دي چې دا حوادث په کې ټوکېدلې دي.

د شیخ اسعد سوري قصیده د یوې داسې غمجنې پېښې انځورنه کوي چې شاعر په خپله نږدې هغه لمس کړي، احساس کړي او پرې درد بدللی دی. شاعر خپل یو نږدې دوست او مشر له لاسه ورکړی، شاعر دې پېښې دردولی او د قصیدې په فورم کې یې خپل احساسات او غبرگون څرگند کړي دی. بنکارندوی غوري هم د سلطان شهاب الدین غوري له فتوحاتو سره ملگری شخص و، داسې بنکاري چې حوادث یې په خپل سترگو لیدلي او په خپل کلام کې یې په ډېره هنري ژبه انځور کړي دي. تایمني هم د خپل سلطان ستاینه کوي او هغه د غور زمري بولي، بابا هوتک بیا د مغلو د هغه ظلمونو انځورنه کوي چې د پښتونخوا پر غرونو او رغوونو، کلیو او بانډو او پښتنو راغلي دي. د نورو شاعرانو په

شعرونو کې چې هم کوم حوادث انځور شوي، اکثره يې داسې
حوادث دي چې ددې ټولني د ځانگړو حوادثو زېږنده دي او د بل
چاپېريال محصول نه دي، دا د پردې محيط حوادث نه دي چې
شاعر دې د هغو تر تاثير لاندې راغلی وي او بيا دې يو شعر
پنځولی وي، داسې بېلگې نه لرو، البته د ژباړې له لارې يو څو
داسې شعرونه لرو چې هغو ته به په خپل ځای کې اشاره وکړو.

څرنگه چې هغه مهال د ژوند چاپېريال او انساني کړه وړه د اوس
په شان له بل چاپېريال سره ډېر په تماس کې نه وو، نو ځکه خو
پښتو شاعري زياتره د خپل چاپېريال په محدوده کې پاتې شوې ده.

نږه والی

نږه والی او سوچه والی د پښتو لرغوني ادب یوه اساسي ځانگړنه ده، دا نږه والی په تېره بیا د لرغوني دورې په لومړۍ برخه کې ډېر زیات دی. وروسته وروسته بیا په نورو پړاوونو کې د نورو ژبو اغېزې ورو ورو زیاتېږي. خو په لومړۍ مرحله کې دا تاثیرات نه ترسترگو کېږي. د امیر کروړ شعر په مجموعي ډول له نږدې دوه سوه او اوولس (۲۱۷) کلمو څخه جوړ دی چې سل په سلو کې پښتو کلمې دي، د بلې ژبې کلمې په کې نه لیدل کېږي، پر شعر باندې حاکمه روحیه هم د پښتنو د ځان باورۍ له روحې څخه الهام اخلي، خپله شاعر هم واکمن دی هم شاعر، پر ځان باوري او ډاډه دی. د شعر فورم هم په خپله هم زړو اریایي شعري فورمونو ته ورته دی، د شیخ اسمعیل او خرنسبون شعرونه هم سل په سلو کې له پښتو کلمو څخه جوړ دي. د بېټ نیکه شعر کې هم د نورو ژبو کلمې نه شته. په پښتو کې لومړۍ منظومه ژباړه که څه هم له عربي څخه ژباړل شوې، خو په ټول شعر کې یې یوازې (دوه درې) کلمې عربي دي. د نصر لودي او شیخ رضی لودي په دواړو شعري بېلگو کې یوازې هغه کلمې عربي دي چې تراوسه یې په پښتو کې معادل نه شته؛ دیني ترمینالوژي ده او پښتو کې ورته اندولونه نه شته. د شیخ اسعد سوري او ښکارندوی غوري په قصیدو کې که څه هم د نورو ژبو (عربي او دري) ژبو کلمې شته، خو ډېره سوچه او نږه پښتو ويی پانگه یې هم خوندي کړې ده. د ملکيار غرشین په سندره کې هم د (غازي او اسلام) له کلمو پرته نورې ټولې کلمې نږه پښتو دي، د

فورم له مخې يې هم نږه پښتو وزن کارولی دی. د شیخ تیمن کاکړ
عشقي يا غنايي سندرې هم د ملي اوزانو په رنگ، رنگ شوې او له
نږه پښتو کلمو څخه جوړه شوې ده.

د قطب الدين بختيار کاکي سندرې هم د وزن له پلوه په ملي وزن
کې ويل شوې او ټوله سندرې له نږه پښتو کلمو څخه رغېدلې ده. د
بابا هوتک شعر هم له نږه پښتو کلمو څخه رغېدلی دی، دا سندرې
حماسي رنگ لري، د نورو ژبو کلمې په کې نه دي کارېدلي، د
ملکيار هوتک د ترنک سندرې خو له هره پلوه هم د وزن، هم د ادا د
طرز او هم د کارېدلو کلمو له مخې يوه نږه پښتو سندرې ده.
همداسې د نورو شاعرانو په شعرونو کې هم پښتو شعر خپل نږه
والی ترزياته حده ساتلای دی. البته د نورو ژبو اغېزې هم پرې ورو
ورو راڅرگندې شوي چې دلته د هغه يادونه هم کوو:

د نورو ژبو اغېزې

لکه څنگه چې مو دمخه یادونه وکړه د پښتو ادبیاتو د لرغونې دورې په لومړۍ برخه کې د نورو ژبو اغېزې نه لیدل کېږي، نه یې ژبني تاثیرات څرگند وو او نه هم د فورمونو له پلوه د کومې ژبې شعري فورم په کې په بشپړ ډول څرگند شوی دی. خو د همدې دورې په نورو پړاوونو کې بیا ورو ورو دا تاثیرات راڅرگند شول. د عربي او دري ژبې د تاثیراتو څرکونه ولگېدل. دلته به لومړی د عربي ژبې تاثیراتو ته ګوته ونیسو.

له عربي ژبې څخه ځینې شعري فورمونه پښتو ته راغلل، لکه قصیده، غزل، مثنوي او رباعي. د ساري په توګه د شیخ اسعد سوري او بنکارندوی غوري قصیدې، د خلیل خان نیازی اون سلطان بهلول لودي څلوریزې، د اکبر زمیندوري، زرغون خان نورزي، زرغونې کاکړې او دوست محمد کاکړ مثنوي او همدارنګه د زمیندوري، علي سرور لودي او نورو غزلونه او داسې نور. په لرغوني ادبي دوره کې لږ تر لږه همدا څلور نظمي فورمونه (قصیده، رباعي، مثنوي او غزل) رامنځته شوي دي. د قطعې یادونه هم شوې خو د پورته فورمونو په شان د بشپړې قطعې پخه بېلګه نه ده ترلاسه شوې.

د شیخ رضی لودي او نصر لودي په نظمونو کې د عربي کلمو څرک راڅرګند شو. په لرغوني دوره کې ابو هاشم سروانی لومړنی سړی و چې ژباړه یې پښتو ادب یا شاعری ته راوړه، دویمه ژباړه

بیا له دري ژبې څخه د زرغونې کاکړې په وسیله د شیخ سعدي بوستان څخه شوی چې د هغې یو حکایت تر موره رارسېدلی دی. په لومړنۍ ژباړو کې د عربي ژبې ډېر کم شمېر وییونه پښتو ته داخل شول او په دویمه کې هم د عربي او دري ژبو یو شمېر کلمې پښتو راخپلې کړې چې د یادو شعرونو په لغوي شننه کې مو ورته نغوته وکړه.

شیخ اسعد سوري لومړی معلوم شاعر دی چې په پښتو کې یې پوره او کره معیاري قصیده ویلې او بشپړه بېلگه یې زموږ په لاس کې ده. نه یوازې دا فورم له عربي څخه پښتو ته راغلی، بلکې یو شمېر عربي او دري کلمې هم ورسره پښتو ته داخل شوي، د ښکارندوی غوري قصیده هم همدا بڼه لري، د سلیمان ماکو په تذکره الاولیا کې له نامه څخه یې نیولې بیا یو شمېر نورې عربي او دري کلمې پښتو ته داخل شوي، زرغون خان نورزي بیا ساقینامه یا خمريه اشعار له عربي او پارسي څخه په الهام اخیستو پښتو ته داخل کړل، په دې ډول هم د فورم، هم د محتوا او هم د ویي کارونې له مخې د نورو ژبو تاثیرات پر پښتو ادب باندې څرگند شول. د پښتو ژبې شاعرانو د یادو ژبو له ادبي زېرمو څخه د خپلې ژبې د ادبي پانگې د لابلېدو لپاره گټه پورته کړه، خپله ادبي پانگه او جوړښتونه یې هم وساتل او د نورو یې هم راخپل کړل.

لورتيا او ځورتيا

د پښتو ادبياتو په لرغوني دوره کې له کمې پلوه ډېر کم ادبي اثار ترلاسه شوي، دا دوره هم خپله لورتيا او ځورتيا لري، خو څرنگه چې دلاسته راغلو ادبي اثارو بېلگې کمې دي، نو ځکه خو د لورتيا او ځورتيا بېلوالی هم اسانه کار نه دی. خو ځينو لاسته راغلو بېلگو ته په کتو سره سپری دا ویلای شي چې د خپل وخت له معیارونو سره سم ډېرې نېې بېلگې دي، خو وروسته بیا دې بېلگو تداوم نه دی پیدا کړی، مانا دا چې خبره له لورتيا څخه ځورتيا ته رسېدلې ده، بڼه بېلگه یې د شیخ اسعد سوري او ښکارندوی غوري قصیدې دي چې نه یوازې په لرغونې دورې کې یې په دې قوت تداوم نه دی پیدا کړی او یا یې که پیدا کړی هم وي، مور ته یې بېلگې نه دي رارسېدلي، د دواړو قصیدو قوت ته چې سپری گوري، نو پوره باوري کېږي چې دې شاعرانو به خپله هم ډېرې قصیدې ویلي وي، ان نور چاپېریال هم دې ډول قصایدو ته مساعد و. خو د تداوم نورې بېلگې یې نه دي ترلاسه شوي. د اکبر زمینداوري غزل او مثنوي هم ډېر قوي برېښي، خو تر هغه وروسته بیا دا بهیر نه دی تعقیب شوی او یا یې هم کمې بېلگې ترلاسه شوي. همداسې د رباعي فورم په برخه کې، ژباړه هم په همدې ډول درواخله د ابوهاشم سرواني تر منظومې ژباړې څه باندې (شپږسه) کاله وروسته بیا د زرغونې کاکړ د بلې ژباړې خوږه بېلگه لرو، خو په دې دومره لویه زمانه کې بیا د ژباړې پوره تشیال لیدل کېږي، کله بیا هم تر ځورتيا وروسته بېرته لورتيا رامنځته شوې، خو په

مجموعی ډول په دې دوره کې د کلاسیکې دورې په شان داسې پراوونه نه شته چې په مشخص ډول دې ددې دورې یو پړاو له بلې څخه ډېره لوړتیا ولري، لکه په منځنۍ دوره کې چې د خوشال پړاو تر رومنایانو زیات پراخ او پرمختللی او له هنري پلوه پوره او کره دی.

په لرغونې دوره کې د یوه شاعر د ژوند او د هغه د کلام او د بل شاعر د ژوند او د کلام د بېلگو ترمنځ هم ډېر زیات زماني واټن موجود دی. د ساري په توګه د امیر کروړ (۱۳۹-۱۵۴هـ) او ابوهاشم سرواني (۲۲۳-۲۹۷هـ) د ژوند ترمنځ نږدې (یونیم سل) کاله زماني واټن دی. په دې بهیر کې بیا موږ بله کومه ادبي بېلګه نه ده ترلاسه کړې. د ابوهاشم سرواني (۲۲۳-۲۹۷هـ) څخه بیا د شیخ رضی لودي او نصر لودي (۳۵۰-۴۰۰هـ) د ژوند ترمنځ نږدې (سل) کاله واټن دی. په دې نږدې یوه پېړۍ کې بیا هم د پښتو ادب کومه بېلګه موږ ته نه ده رارسېدلې. د شیخ رضی لودي او بېټ نیکه د ژوند ترمنځ بیا زماني واټن ډېر نه دی، دلته بیا د بېټ نیکه (۳۵۰) یو مناجات لرو، د بېټ نیکه او د هغه د کورنۍ د غړو خرنسبون او اسمعیل ترمنځ هم د ژوند فاصله زیاته نه ده، خرنسبون او اسمعیل بیا د (۴۰۰هـ) حدودو کې تېر شوي، نو دلته بیا په کم واټن کې څو بېلګې لرو. وروسته بیا د شیخ اسعد سوري د ژوند زمانه د (۴۲۵هـ) دا فاصله هم ډېره زیاته نه ده، په دې بهیر کې د یوې پخې قصیدې بېلګه لرو، ورپسې بیا شیخ تیمن کاکړ (۵۵۰هـ) حدودو کې دی چې بیا (۱۲۵) کاله یانې پاو باندي یوه پېړۍ تېرېږي، خو موږ ته په کومه ادبي

بېلگه نه ده رارسېدلې. تر هغه نږدې دېرش کاله وروسته (۵۸۰هـ) حدودو کې بيا بنکارندوی غوري خپله بېشانه قصیده پنخولې ده او بيا هم په پښتو ادب کې یو لوړه هنري لوړتيا احساسېږي.

بنکارندوی غوري سره بيا ملکيار غرشىن (۵۸۰هـ) حدودو کې خپله لورینه پښتو ادب ته بښلې ده. ورپسې بيا تايمني (۵۸۰هـ) حدود خپل ممدوح سلطا غياث الدين غوري ستايلی دی او بيا له شل کلن زماني واټن وروسته په (۶۰۰هـ) حدودو کې قطب الدين بختيار کاکي خپله مينه وړې سندره پښتو ادب ته ډالۍ کړې ده. د همدې شپږ سوه هجري په حدودو کې (۶۱۲هـ) کې بيا د بارک خان زوی سليمان ماکو پښتو ادب ته دانگلي، نه يوازې نثري پښتو ادب ته د يوه تلپاتې ميراث په توگه پرېښود، بلکې په خپله تذکره کې يې د نورو شاعرانو ژوند او د کلام بېلگې هم خوندي کړې.

تر سليمان ماکو وروسته بيا شيخ متي بابا (۶۳۳-۶۸۸هـ) په لنډ زماني واټن کې د پښتو ادب لمن د عرفان، تصوف او خداى پېژندنې په مينه او لور يېنې ډکه کړه. ورپسې په متصله زمانه کې بابا هوتک (۶۶۱-۷۴۰هـ) کې پښتو ادب د ملي او حماسي شعر په رنگونو رنگ کړ او بيا يې زوی ملکيار هوتک (۷۴۱هـ) حدودو کې يې د خپل پلار ملي او ادبي لاره پسې تعقيب کړه. تر لږ ځنډ وروسته بيا اکبر زمينداوري (۷۸۰هـ) حدود د داور پر ځمکه راوټوکېد او د پښتو ادب لمن يې په (غزل) او (مثنوي) دواړو بنکلي کړه. تر دې نږدې یوه پېړۍ وروسته بيا (۸۵۵-۸۹۴هـ)

حدودو کې د سلطان بهلول لودي او خليل خان نيازي څلوريزې لرو. هم مهاله بيا په (۸۹۰هـ) حدودو کې د زرغون خان نورزي ساقينامه لرو چې په پښتو ادب کې د خپل ډول لومړی معنوي فورم گڼل کېږي. ورپسې متصله بيا په (۹۰۰هـ) حدودو کې د زرغونې کاکړ منظومه ژباړه د پښتو ادب يو معنوي غمى دى. نږدې شل کاله وروسته په (۹۲۰هـ) حدودو کې بيا د رابعې او دوست محمد کاکړ د کلام بېلگې لرو او ورپسې د همدې (۹۲۰هـ) حدودو کې د شېخ عيسى مشواني او بيا د (۹۶۰هـ) حدودو کې د شېخ بستان بربخ، علي سرور لودي او بي بي نېکبختې د کلام بېلگې په لاس کې لرو. او بيا تقريباً نيمه پېړۍ وروسته په (۱۰۰۰هـ) حدودو کې د شېخ محمد صالح کلام لرو او همدې سره د پښتو لرغونې ادبي دورې وروستى پړاو هم پایته رسېږي. دې ټول بهير ته چې گورو نوراته ښکاري چې پښتو ادب په تېر نږدې (۹۴۷) کالو يا څه کم يوه زريزه کې ډېرې لوړې ژورې ليدلې، خو د زمان له دومره لوړو ژورو سره سره بې خپل ژوند يوې بلې دورې (منځنۍ يا کلاسیکې) دورې ته وررسولى دى.

د دولسم څپرکي لنډيز

د لرغونې ادبي دورې په لومړي پړاو کې پر پښتو ادب تر ډېره حده د خپل چاپېريال تاثيرات زيات محسوس وو، په حقيقت کې دا ادبيات يوازې په خپل چاپېريال پورې تړلي وو، د نورو ژبو لکه عربي دري او نورو تاثيرات پرې خورا کم وو. په تېره بيا د لرغونې دورې په لومړي پړاو کې، وروسته بيا ورو ورو د عربي او دري تاثيرات هم راڅرگند شول. له عربي څخه د شعري فورمونو او کلمو او له دري څخه د ژبنيو تاثيراتو په بڼه د هغوی د اغېزو راخپلول محسوس شول، نږه والی يا سوچه والی د پښتو د لرغوني ادب يوه ځانگړنه ده. دې دورې هم په خپل وار سره لوړتيا او ځورتيا لرلې ده، خو دا لوړتيا او ځورتيا د لاسته راغلو اثارو د بېلگو د کموالي له امله ډېره زياته نه محسوسېږي، په ځينو وختونو کې زيات پرمختگ شوی، بيا ځنډ او ځنډ پېښ شوی او بيا يو څو بڼې بېلگې ترلاسه شوي دي. په مجموعي ډول په لرغوني ادبي دوره کې د هغې زمانې د معيارونو مطابق داسې هنري اثار شته چې زموږ د اوسنۍ زمانې ادبي اثار هم ورسره سيالي نه شي کولای، خو ځينې داسې اثار هم په کې شته چې يوازې د نظم په چوکاټ کې دي او هنري قوت يې ډېر قوي نه برېښي.

د دولسم څپرکي پوښتنې پوښتنې

- د لرغونې ادبي دورې لومړي پړاو کې ولې د نورو ژبو اغېزې نه وې؟
- له کومو ژبو پښتو لرغونې شاعري ته شعري فورمونه داخل شول؟
- ولې له عربي او دري پرته پر پښتو لرغوني ادب د نورو ژبو تاثيرات نه ښکاري؟
- پښتو لرغوني ادب کې لورټيا او ځورټيا او يا ځورټيا او لورټيا وارزوي؟
- پر پښتو لرغوني ادب د خپل چاپېريال اغېزې وشنې؟

ديارلسم څپرکی

د لرغونې دورې د ادبياتو

کميټ او کيفيت

له کمي او کيفي پلوه د يوې ژبې د ادبياتو ارزونه اسانه کار نه دی. په تېره بيا دا چې د ادبياتو د کيفيت او حجم معلومول د رياضي کوم فورمول نه دی، چې د هغو له مخې په اسانۍ سره د يو شي حجم او کيفيت معلوم کړو، په نړۍ کې ځينې داسې ژبې شته چې لرغونې ادبي پانگه يې زياته ده، خو د وخت په تېرېدو سره يې خپل هغه ادبي برم، شان او شوکت له لاسه ورکړی، ځينې نورې ژبې بيا داسې دي چې پخوانۍ پانگه يې ډېره زياته نه ده، خو وروسته يې وده کړې. د يوناني ژبې لرغوني ادبيات دومره بډايه وو چې تر ننه پورې يې ادبي نړۍ تر اغېزې لاندې ده، خو په وروستيو څو پېړيو کې يې بيا هغه شان جلال او عظمت نه درلود چې تر ميلاد وړاندې او لومړيو ميلادي پېړيو کې يې کوم قوت و. انگليسي ژبه تر (۱۷) پېړۍ وروسته په غوړېدو شوه او اوس د نړۍ ډېر معتبر ادبي او هنري اثار په همدې ژبه کې موجود دي، پښتو ادبياتو او پښتو ژبې هم د خپل ژوندانه په بهير کې د لوړتيا او ځورتيا، يا ځورتيا او لوړتيا بېلابېل پړاوونه وهلي، د زماني له سختو او

خونړيو ناتارونو سره سره يې تر موږه ځان ژوندي رارسولی او زموږ د نيکونو د ادبي پانگې يوه برخه يې تر موږه پورې خوندي رارسولې ده. ددې لورټيا او څورتيا د کړلېچن بهير په باب مو دمخه هم رڼا اچولې، خو دا چې درانه لوستونکي او قدرمن محصلين د پښتو ادبياتو په تېره بيا د لرغونې دورې د شاعرۍ د کميت او کيفيت او بيا د هغو د دواړو د پرتلنې په باب لږ نور معلومات هم ترلاسه کړي. غواړو دلته ددې دورې د شعرونو د څومره والي په باب هم څه ووايو او د هغوی څرنگوالی هم له هنري پلوه يو ځل بيا له نظره تېر کړو.

خومره والی

په پښتو لرغونو ادبیاتو کې هغه شاعران یا لیکوال چې شعرونه او نثرونه یې تر موربه رارسېدلې د ټولو شمېر (۲۹) تنو لیکوالو او شاعرانو ته رسېږي چې په مجموعي ډول ترې د تذکرة الاولیا له نشر پرته (۳۳) ټوټې شعرونه تر موربه رارسېدلې دي. دا شعرونه د نظم په بېلابېلو فورمونو کې ویل شوي چې هم په کې په ملي اوزانو سمبال شعري فورمونه شامل دي او هم له نورو ژبو څخه راغلي شعري فورمونه. البته پښتو ولسي یا گړني ادبیات په پورته شمېر کې نه شاملوو، ځکه چې د هغو شمېر نه شو اټکلولای، خو یاد شمېر په لرغونې دوره کې پر لیکلو ادبیاتو (شعرونو) راڅرخي. دا پانگه د اوږدې زمانې (شاوخوا نهه سوه کلونو) یانې نږدې یوې زرینې په ترڅ کې رامنځته شوې ده. زمانه اوږده خو د ترلاسه شویو ادبي اثارو شمېر د زمانې په انډول کم دی. دا چې دا کمیت ولې کم دی دا خپل خپل عوامل لري، د پښتنو افغانانو مېشتې سیمه سلیزې سلیزې او لسیزې لسیزې د نارامیو شاهدې وې، د جگړو مسلسل بهیرونه پر دې سیمه تېر شوي دي، نه یوازې دا چې ادب او فرهنگ یې غوړېدو ته نه دی پرې ایښي، سیمه یې هم بې ثباته کړې، تباه کړې او د خلکو د لیک لوست مخه یې هم نیولې ده. کوم ادبي اثار چې له شتو ناخوالو سره سره رامنځته شوي، هغه هم د زمانې نورو ناخوالو له منځه وړي، غوره بېلگه یې د سالو وږمه، د خدای مینه، د تذکرة الاولیا زیاته برخه او نور هغه اثار دي چې تر موربه یې یوازې نومونه او ډېره کمه برخه رارسېدلې، نور ټول د زمانې د ناخوالو بنامار له ستوني تېر کړي دي. نو په دې خاطر

ويلاى شو چې د پښتو ادبياتو حقيقي او واقعي څومره والى تر هغه څو ځله زيات دى چې اوس يې په لاس كې لرو.

«ددې لېوالي موجه علتونه ډېر شمېرل كېدى شي، خو دغه لاندې څو عوامل يې څرگند برېښي:

۱- كومه زمانې مقطع چې مورې يې لومړۍ دوره بولو، زموږ له غوره كړي تصنيف سره سم له دويمې هجري پېړۍ څخه د لسمې هغې تر وروستيو پورې دوام لري. په دې دوران كې كه چېرې موږ د پښتنو اجتماعي جوړښت، د ډېرو قبيلو كوچاني ژوند، په دوى كې د سواد خپرېدو جريان او دې عمليې ته په پاملرنه له سيمه ييزو فرهنگي جريانونو سره د اشنايي مساله وڅېړو، نو دا به راته ښكاره شي چې په دې دوره كې به په پښتو كې زيات ليكلي اثار نه وي رامنځته شوي، البته د پښتني ټولني جوړښت ته په پاملرنه د گړنيو اثارو ايجاد ته زمينه مساعده وه، شفاهي ادبيات په تېره بيا شعرونه به پر دا وخت په دې ټولنه كې ډېر ايجاد شوي وي، چې ځينو يې د همدې مقطع په جريان كې كتابونو ته هم لاره پيدا كړې او ځينې يې وروسته ثبت شوي دي او زياته برخه يې، لكه چې ددې اشعارو او اثارو ځانگړنه ده، د وختونو په تېرېدو سره له منځه تللي دي.

۲- كوم اثار چې په دې دوران كې ليكل شوي او يا ايجاد شوي دي، په بشپړ ډول تر موږ نه دي رارسېدلي. د ځينو نمونې يې د وروستيو منابعو په مرسته موږ ترلاسه كړي دي، ځينې هم نيمگړې ترلاسه شوي دي او د ځينو هم له نومونو خبر يو، خو خپله كتابونه مو په واک كې نه دي. ددې اثارو د نه ترلاسه كېدو څو احتمالونه

سړی له نظره لرې نه شي غورځولای: یو احتمال دا دی چې کېدی شي د لومړۍ دورې د معلومو اثارو ځینې بشپړ متون خوندي پاتې وي او یو وخت نسکاره شي. دا کار لټون غواړي، لکه څنگه چې معلومه ده پښتنو په خپلو اثارو پسې د دنیا ټول کتابتونونه نه دي لټولي. اما غالب احتمال دا دی، چې ددغو اثارو کافي برخه به د زمانې سړو سیلیو ورسره ورې وي، ځکه که موږ په همدې اسلامي پینځلسو پېړیو کې د پښتنو سیاسي او اجتماعي تاریخ مطالعه کړو، نو د دوی پر ځمکو، ورشوگانو، څرخایونو او غرونو د خپلو او پردیو ډېر تاراګونه راغلي دي، اوږدې جګړې او پرله پسې کورني کړکېچونه او جنگونه یې لیدلي دي. دغو جنگونو او لېږدېدونو د دوی هغه لږ فرهنگي زېرمه هم خوندي نه ده پرېښې.

ځینې کسان چې د مختلفو ناعلمي دلایلو له مخې او ځینې یې د خاصو اغراضو له مخې زموږ پر لرغونو ادبیاتو څه نیوکې لري، نو د دوی له اعتراضونو څخه به یو اعتراض دا و چې د پښتو د زړو اثارو اخیځ ولې ورک دی؟

زموږ مشرانو به ددغو خلکو په ځواب کې ویل، چې اول امکان لري ګرده دغه اثار ورک نه وي او بل که ورک هم وي، دا کومه ناشونې خبره نه ده، ځکه که موږ د پښتنو د اوسپدنځایونو جغرافي موقعیت ته ګورو، نو د دوی سیمې له اوومې هجري پېړۍ څخه د دولسمې هجري پېړۍ تر اواسطو پورې په بېلابېلو وختونو کې د مغلو او نورو ګاونډیو واکمنیو له خوا تر تاخت او تاراج لاندې واقع شوي دي. بیا د تیمورشاه دراني تر مړینې وروسته د امیر عبدالرحمن خان تر راتګه (۱۲۹۶ هـ.ق) چې زموږ په هېواد کې د قدرت غوښتنې کومې کورنۍ جګړې روانې وې او په همدې دوران

کې زموږ پر هېواد خو ځله انگرېزي قواوو او تر دوی دمخه هم سکھانو یرغلونه وکړل، نو په دغسې یو بحراني حالت او د جنگ او مرگ ژوبلې، تاخت او تاراج په واکمنۍ کې د فرهنگي زېرمو خوندي ساتل څه گرانه خبره ښکاري او زموږ په پر اثار ښايي ددغو تاراکونو په اثر له منځه تللي وي.

دا چې په دې استدلالونو به د مخالفینو قناعت حاصل شوی وي او که نه؟ دا به د دوی په خپل درک پورې اړه ولري، خو که چاته په وروستیو لسيزو کې د افغانستان له روان ناورین نه رازېږېدلي حالات معلوم وي، نو په دې پوهېږي چې په دې کلونو کې د افغانستان د کلیو او ښارونو د وړانیو او بربادیو، چور، غارت او د خلکو د مهاجرتونو له امله په پر اثار له منځه ولاړل. د کابل موزیم لوت شو، د کابل پوهنتون له کتابتونه دوه نیم زره خطي نسخې یا وسوځېدې او یا غلا شوې، د خطي نسخو شخصي زېرمې په کابل، کندهار او نورو ځایونو کې له منځه ولاړې. دا چې موږ د ساینس او تکنالوجۍ او د وسایلو په دې عصر کې دا زېرمه ونه ساتلی شوه، نو که د لومړیو اسلامي پېړیو اثار موږ پر ديو یرغلگرو چپاوونو ورسره وړي وي، نو دا کومه د هېښتیا خبره نه ده.

بله خبره چې ضروري ده، هغه داده: موږ په خپلو سترگو ولیدل چې کله په کابل کې تر (۱۳۵۷ل) کال وروسته د خلکو د کورونو پلټنې پیل شوې او د وخت واکمنو د خپلې ایډیالوژۍ مخالف کتابونه نه پرېښوول او درلودونکیو ته یې جزا وې ورکولې، نو په ډېرو خلکو د حاکم رژیم د مذاق خلاف کتابونه یا وسوځول او یا یې په ځمکه کې ښخ کړل. دغه راز کله چې د (۱۳۷۱ل) کال په ثور کې تنظیمونه د افغانستان پر اداره حاکم شول، دوی هم ټول هغه

کتابونه چې په تېر رژيم کې چاپ وو، د تېر رژيم د ميراث په توگه يا خپله وسوځول او يا د کتابونو خاوندانو د دوی له وېرې وسوځول. دغسې جفاوې زموږ له فرهنگي زېرمو سره وخت پر وخت شوي دي، چې دا يې يو معاصر مثال و. (۵۳: ۱۴۹-۱۵۳) او دا لړۍ لا دوام لري.

له دغو ټولو ستونزو، ناتارو، ناخوالو او ناوړينو سره سره بيا هم د پښتو ادب په لرغوني دوره کې موږ ته په مجموعي ډول د (۲۸) تنو شاعرانو شعرونه راپاتې دي او په مجموعي ډول (۳۳) ټوټې شعرونه کېږي او همدارنگه د يو تن نثر ليکونکي (سليمان ماکو) د نثر بېلگه. د شعري فورمونو د شمېر له مخې د پښتو له خپلو فورمونو څخه نږدې (۸-۱۰) بېلابېل فورمونه راپاتې دي او دغه راز (قصيده، غزل، مثنوي او رباعي) څلور عربي فورمونه هم په لرغوني وره کې پښتو ته داخل شوي دي. د محتوايي وېش له مخې، ويرنه، ستاينه، وياړنه، ساقينامه دا ټول په لرغونې ادبي دوره کې بېلگې لري. د سليمان ماکو له خپل نثر پرته په پښتو لرغوني ادب کې د ټولو کارول شويو کلمو شمېر (۵۴۷۰) ته رسېږي او که د سليمان ماکو د نثر (۶۳۰) کلمې نورې هم پرې زياتې کړو نو دا شمېر به نږدې (۶۱۰۰) کلمې شي. دا د پښتو لرغونې ادبي دورې ټول ژبنی ادبي کميت دی دا چې دې کميت کې څومره کيفيت، څومره خوند او څومره هنر او ښکلا ځای شوي اوس راځو د همدې موضوع څرنگوالي ته.

څرنگوالی

د پښتو ادبیاتو د لرغونې دورې له پیل څخه بیا تر دویمې، منځنۍ یا کلاسیکې دورې پورې د لرغونې دورې د هر پړاو شعرونه چې مطالعه کوو، نو هر پړاو یې د پوځوالي خپلې خپلې ځانگړنې لري. کله چې د امیر کروړ شعر ته نظر کوو، نو دا راته څرگندېږي، چې پښتو شعر د خپل بلاغت، فصاحت او فکري بلوغ ډېر پړاوونه وهلي دي، چې داسې یوې مرحلې ته رسېدلی دی. همدارنگه که موږ د شیخ اسعد سوري او ښکارندوی غوري قصیدو ته گورو، نو داسې ښکاري چې نه یوازې دوی دواړو به گڼ شمېر قصیدې ویلي وي، بلکې په دې زمانه کې به نور یو شمېر داسې شاعران هم تېر شوي وي چې دې ته ورته قصیدې به یې ویلي وي. د یو یا څو شاعرانو په څو شعرونو د یوې ژبې شعري بهیر د پوځوالي داسې پړاوونو ته نه رسېږي. خو څرنگه چې د زمانې ناخوالو زموږ د ولس د ژوند ډېره زیاته مادي او معنوي پانگه له منځه وړې، موږ یې د خپلې ادبي پانگې او شتمنۍ له یوې زیاتې برخې هم بې برخې کړي یو. پښتو لرغوني ادبیات تر زیاته بریده پورې د خپل چاپېریال د تجربو محصول دي. البته په وروستیو پړاوونو کې د نورو ژبو د ادبیاتو اغېزې هم پرې څرگندېږي، خو ددې دورې ادبیات د ژبني جوړښت، ادبي سکښت او هنري تجربو له پلوه زیاتره د خپل چاپېریال او د حال و احوال محصول دي او د همدغه چاپېریال انځورگري کوي. پښتو لرغونو ادبیاتو زموږ د ژبې یوه درنه ژبنۍ پانگه خوندي کړې ده. یو شمېر داسې خواږه او

نږه لغتونه چې په ياده دوره کې په ادبياتو کې کارېدلي، هغه اوس بېرته راژوندي شوي او زموږ د ادبي پانگه او ورځنۍ محاورې يوه برخه گڼل کېږي. پښتو لرغونو ادبياتو کې پر گڼو شکلي رنکارنگيو سربېره مانيزه رنکارنگي هم شته ملي افکار، اسلامي افکار، عرفان او تصوف، غنايي افکار، حماسي تفکر، وياړنې، ويرنې، ستاينې، مقاومتي افکار ټول د لرغونې ادبي دورې ځانگړې دي. هنري ارزښت هم په لرغونې دوره کې جوت دی، عشقي سندرې دي که ويړنې او ستاينې، قصيده ده که مثنوي، که غزل که رباعي په ټولو کې هنري جوهر له ورايه ښکاري. که د خپل وخت له هنري ارزښتونو سره يې پرتله کړو نو دا جوهر په کې لاسپې په قوت سره څرگندېږي. د خپل چاپېريال ډېره ښه انځورگري يې هم کړې ده. د لرغونې دورې ادبيات موږ ته نه يوازې د ادبياتو په توگه مطرح دي، بلکې په دې ادبياتو کې داسې ټوليزې پېښې، تاريخي حوادث هم انځور شوي او خوندي شوي چې زموږ د هغې زمانې د سياسي تاريخ له روښانولو سره هم مرسته کوي. د ټولنپوهې لپاره دا ادبيات د پښتنو د ټولنيز ژوند او د هغو د پېژندنې ښې هندارې گڼل کېږي. د پرديو پر وړاندې د يوه غيرتي او هېوادپال ملت د مبارزو تابلوگانې هم په همدې اثارو کې کتلاي شو. لنډه دا چې د لرغونې دورې ادبيات د ادبياتو د خپل هنري ارزښت، فني او تخنيکي عناصرو او هم د بېلابېلو افکارو د بيان له پلوه موږ ته خورا ارزښتمن دي او په انډوليز ډول په ياد زماني واټن کې که دا اثار له کمي او کيفي پلوه د يو شمېر نورو شرقي او سيالو ژبو تر

ادبي اثارو كه زيات او ارزبتمن نه وي، نو كم خو ترې په هېڅ وجه
نه دي.

پرتلنه

کله چې د پښتو د لرغونو ادبیاتو کمیت او کیفیت سره پرتله کوو، نو له کمې پلوه یې تر مورډار سپدلې بېلگې تر هغه حالت او چاپېریال خورا کمې برېښي، چې دا ادبیات په کې راټوکېدلې دي. همغه مهال هم لکه د غور، ملتان او کسبي غره ترڅنګ نورې وړې ادبي حوزې موجودې وې، طبیعي خبره ده چې په یوه ادبي حوزه کې یو یا څو شعرونه نه راټوکېږي، د ترلاسه شویو شعرونو په مقیاس سرې پوخ ګومان کولای شي چې په هره ادبي حوزه کې به په لسګونو نور شاعران هم موجود وو. خو اوس چې مورډار لاس لرلو اسنادو او بېلګو بحث کوو، نو د څه کم یوې زریزې زمانې واټن په انډول زموږ د ادبیاتو څومره والی زیات نه دی، یانې په مجموعي ټول د (۲۸) شاعرانو (۳۳) ټوټې شعرونه راپاتې دي او د یوه تن نثر لیکونکي نثري بېلګه، خو ددغه کمیت په انډول بیا د کیفیت خوا خورا درانه برېښي، هم له شکلي پلوه دې دورې د شعر بېلابېل ډولونه یا فورمونه راخپل کړي او هم محتوايي رنګارنګي لري. د پښتو د خپلو شعري فورمونو ترڅنګ چې د امیر کروړ، ملکیار غرشین، بابا هوتک او نورو په شعرونو کې یې بېلګې تر سترګو کېږي، د غزل، رباعي، مثنوي، قصیدې او نورو شعري فورمونو بېلګې هم په کې لیدل کېږي. له ښکلا ییز پلوه هم د خلکو ادبي تونده ماتوي، نه یوازې ښه محتوا انتقالوي، بلکې ښکلا ییز اړخ یې هم د خپل وخت د ادبي معیارونو په انډول ښه برېښي. البته دې ټکي ته مو باید پام وي چې مورډار اوسنیو ادبیاتو د معیارونو له

مخپې لرغونو ادبياتو ته کتنه نه کوو، بلکې د ادب تاریخ د معیارونو او اصولو له مخې ورته کتنه کوو، چې د یوې ټولنې ادب د تاریخ په اوږدو کې څومره او څرنگه گام پر گام وده کوي. که د پښتو لرغونو ادبياتو کمیت او کیفیت سره پرتله کوو، نو د ټولیزې نتیجې په توگه ویلای شو چې د کمیت په انډول یې د کیفیت تله درنه ده، یا په بله وینا په کم کمیت کې هم زیات کیفیت موجود دی.

عامه مقوله داده چې (کیفیت په کمیت کې وي) نو د پښتو د لرغونې ادب د کیفیت له مخې مورډا ویلای شو چې په دې نږدې زر کلن واټن کې به پښتو شاعرانو په پښتو ژبه ډېر ادبي اثار وړاندې کړي وي، خو د زمانې ناخوالو ددې اثارو یوه زیاته برخه لکه څنگه چې مو مخکې څو ځله یادونه وکړه، زموږ له لاسه تروړلې ده او دا څه چې پاتې ده دا هم د زمانې له ډېرو ناتارونو ژغورل شوې او څه هم د بخت په وزرونو تر مورډا رسېدلې ده. که تذکرة الاولیا او پټه خزانه نه وای، چې زموږ د لرغوني ادب زیاته برخه یې د مرگ له کومې ژغورلې نو اوس به دغه اثار چې همدا اوس زموږ په لاس کې دي دا به هم تېر شوي او هېر شوي وو. ددې احتمال هم شته چې زموږ د لرغونې او کلاسیکې دورې ځینې نور ورک اثار چې د زمانې گډونو لاندې کړي، د وخت په تېرېدو سره ترلاسه شي. خو اوس چې پر لاس لرلو لرغونو اثارو بحث کوو، نو د کمیت یا څومره والي په انډول یې د کیفیت یا څومره والي تله درنه برېښي.

د دیارلسم خپرکي لنډيز

د پښتو ادبیاتو لرغونې دوره څه کم یوه زریزه زماني واټن رانغاړي، په دې دوره کې د نږدې (۲۹) تنو شاعرانو او لیکوالو د کلام بېلگې تر موږه رارسېدلې دي، چې په مجموعي ډول په کې (۳۳) ټوټې شعرونه او د نثر یوه بېلگه شامل دي. خو دا په دې مانا نه ده چې زموږ د شاعرۍ ټول حجم همدا دی، د زماني ناخوالو زموږ ډېر تاریخي ادبي اثار له منځه وړي دي. خو دې سره سره چې کوم اثار اوس زموږ په لاس کې شته، د کمیت له پلوه کم خو د کیفیت له پلوه د خورا ارزښت وړ وي. نږه والی، د هنري ښکلا زیاتوالی او د خپل چاپیریال ښه انځورګري ددې دورې د ادبیاتو له ځانګړنو څخه ده. ملي، اسلامي، غنایي، حماسي او نور ډول ډول افکار په کې ځلېږي. د کمیت په انډول یې کیفیت زیات دی، په لرغونې شاعرۍ یا ټول ادبي بهیر کې نږدې (۶۱۰۰) کلمې کارېدلې، خو ډېر دروند فکري، هنري او ښکلاييز معنوي بار یې انتقال کړی دی. د ملي فورمونو ترڅنګ یې له عربي ژبې څخه ځینې شعري فورمونه لکه قصیده، غزل، مثنوي او رباعي هم راخپل کړي، خو دا ټول فورمونه لکه د پښتو د خپل شعر سېلابټونیک (خپیز جوړښت) له عام قانون سره سمون خوري. د لرغونې دورې د ادبیاتو

هنري او بنکلاييز کيفيت او معنوي قوت ته چې سپري گوري، نو دا په ډاگه کوي چې زموږ د لرغونې ادبي دورې کميت به طبعاً تر دې خو ځله زيات ځکه وي چې د يو ملت ادبيات چې د پوځوالي دې پړاو ته رسېدلی وي، هغوی بايد ډېره اوږده ادبي ماضي تجربه کړې وي. که پښتنو شاعرانو په ملي فورمونو کې شعرونه ويلی او که له عربي څخه په راغلو فورمونو کې نو په ښه قوت يې ويلي او دا د دې ښکارندويي کوي چې دې شاعرانو دا فورونه ډېر کارولي او په هغو کې يې پخه تجربه ترلاسه کړې ده، خو بيا هم که د شتو اثارو له مخې د يادې دورې کميت او کيفيت سره پرتله کوو، نو د کيفيت تله يې درنه ښکاري.

د دیارلسم څپرکي پوښتنې

- په پښتو لرغونې ادبي دوره کې د شعري کلام بېلگې ولې کمې دي؟
- په لرغونې دوره کې د پښتو شعر کمیت او کیفیت سره پرتله کړئ.
- په لرغونې دوره کې کومو شاعرانو په ملي اوزانو کې شعرونه ویلي دي؟
- په لرغونې دوره کې له عربي ژبې څخه د نظم کوم فورمونه پښتو ته راغلي دي؟
- په لرغونې دوره کې د کوم لیکوال نثري بېلگه لرو او ولې د نثر بېلگې کمې دي؟
- د یوې ژبې د ادبي اثارو د کیفیت ښه والي د څه شي څرگندونه کوي؟
- په پښتو لرغوني ادب کې په مجموعي ډول څومره کلمې کارېدلې دي؟
- پښتو لرغونې شاعري د څه شي انځورنه کوي؟

څوارلسم څپرکی

په لرغونې ادبي دوره کې موثرې ټولنيزې،

سياسي څپرې او حادثې

په هره ټولنه کې موثرې ټولنيزې، سياسي او فرهنگي څپرې موجودې وي وي چې په هغه ټولنه کې د حوادثو سبب گرځي او يا هم حوادث دي چې د شخصيتونو د ټوکېدو سبب گرځي. همدا شخصيتونه دي چې بيا نورو حوادثو ته لاره اواروي او يا هم د ناخوښو حوادثو مخه نيسي. په حقيقت او واقعيت کې شخصيتونه په حادثو او حادثې په شخصيتونو پسې ځي، دا دواړه پديدې يوه له بلې سره اړيکي لري. ټولنيز او سياسي شخصيتونه د ژوندانه پر هر ډگر خپل خپل اغېز لري، له هغې جملې څخه د ادبي پديدو او اثارو په رامنځته کولو کې خپل نقش لري، دوی په مستقيم او نامستقيم ډول د ادبي اثارو د رامنځته کېدو سبب گرځي، په مستقيم ډول په دې مانا چې په خپله هنري او ادبي اثار ليکي او په نامستقيم ډول په دې مانا چې نور ليکوال او شاعران هڅوي چې ادبي اثار وپنځوي. که د امير محمد سوري واکمني نه وای او شيخ اسعد سوري د هغه له مهربانۍ نه وای برخمن شوی، نو پوره يقين دی چې د هغه مرگ پر شيخ اسعد سوري تاثير نه کاوه او نه يې هغه شان ویرنه ليکلای شوه چې د امير محمد سوري په مرگ کې ويلې ده. يا هم که بنکارندوی غوري د سلطان شهاب الدين غوري د لارې ملگری او د دربار له لوربينو برخمن نه وای خو هغسې ستاينزه

قصيده يې هېڅکله نه وييله او نه يې ويلاى شوه که په خپله امير
کرور د وخت امير او واکمن نه وای نو دغسې پرمينه ويارنه يې
هېڅکله نه شوه ويلاى او که ويلې يې هم وای، له واقعيت سره به
يې سمون نه درلود. مور که څه هم په پښتو لرغونو ادبي دوره کې
ليکوال يا شاعران نسبتاً په تفصيل سره معرفي کړي، خو هغه نورې
سياسي يا ټولنيزې څېرې چې په يوه ډول يې د ادبي اثارو په
پنځونه کې په مستقيم او نامستقيم ډول موثرې واقع شوي، د هغو
يادونه هم ضروري برېښي. غواړو دا ډول شخصيتونه هم په ډېر
لنډيز سره درته دروپېژنو. دې سره به مور ته په ټوليز ډول د ټولو
هغو شخصيتونو يو ټوليز تصوير سترگو ته ودرېږي چې زموږ د
لرغونو ادبياتو ټوله اوسنۍ لاسته راغلي شتمني د هغو د کارو
زيار محصول گڼل کېږي او تر هغه وروسته به د لرغونو ادبي دورې
د پېښو کرونولوژي هم تاسو ته په ډېر لنډيز سره وړاندې کړو. البته
دې کې ځينې هغه څېرې يو ځل بيا په لنډيز سره معرفي کېږي چې
هم يې اثار پنځولي، هم ټولنيز، تاريخي، فرهنگي او سياسي
شخصيتونه دي او يا يې هم په لرغونې ادبي دوره کې يادونه راغلي

۵۵.

الف - سياسي، ټولنيزې او فرهنگي څېرې:

امير کروړ د جهان پهلوان:

«امير کروړ سوري چې په جهان پهلوان يې شهرت موندلی دی، د دويمې هجري قمري پېړۍ شاعر دی. امير کروړ د امير پولاد سوري زوی دی، امير پولاد په غور کې د ملک شنسب له زامنو څخه و، چې غور کې يې پاچاهي کوله. د امير کروړ يادونه مو يوځل بيا دلته ځکه وکړه چې ده نه يوازې په خپله شعر ليکلی، بلکې د ده ټولنيز، سياسي او قومي اغېز ددې سبب شوی چې وروسته په پښتنو کې نور شاعران هم راوتوکېږي.

امير کروړ پر (۱۳۹ هـ.ق) د غور په منديش کې پاچا او پر (۱۵۴ هـ.ق) کال د فوشنج په جنگ کې وفات شو.

امير محمد سوري:

امير محمد سوري په غور کې د سوري پښتنو پاچا و، عادل، ضابط او غيرتي واکمن تېر شوی، د سلطان محمود غزنوي له لښکرو سره تر اورېدې جگړې وروسته، د هغه لښکر ونيو غزني ته يې اسير بوت او هلته په بند کې ومړ. شيخ اسعد سوري په خپله قصيده کې دده د ژوند د وروستيو برخو داستاڼ په ډېره تراژيکه بڼه انځور کړی چې پر خپل خپل ځای يې يادونه وشوه.

نصر لودي:

نصر لودي د شيخ حميد لودي زوی، د لوديانو دويم واکمن و، د (۳۹۰ هـ.ق) په شاوخوا کې يې حکومت کاوه، دی تر حميد وروسته د هغه پرځای کېناست چې په ملتان کې دده واکمني د سند تر غاړو او د سليمان تر غره پورې رسېده. نصر لودي هم د پښتو ژبې شاعر و او هم سياسي واکمن.

شيخ رضى:

شيخ رضى د شيخ حميد لودي وراره دی چې د حميد لودي واکمنۍ پرمهال او تر هغه وروسته يې د اسلام دين د تبليغ لپاره ډېرې هلې ځلې وکړې، شيخ رضى لودي د پښتو ژبې له شاعرانو څخه و، دده د يو منظوم اعتراضيه کلام له امله (نصر لودي) مجبور شو چې هغه ته په ورته منظوم کلام کې خپل غبرگون وښيي.

سلطان غياث الدين غوري:

غياث الدين غوري د غور د سترو واکمنو له جملې څخه دی چې د غوريانو د واکمنۍ او د اسلام دين د پراختيا لپاره يې ډېرې تورې وهلې او په غوري واکمنو کې ستر نوم لري. پښتون شاعر تايمني دده په ستاينه کې يوه چاربيته ليکلې او دی يې د غور زمری بللی دی.

سلطان شهاب الدين غوري:

سلطان شهاب الدين غور د خپل ورور (سلطان غياث الدين غوري) تر مړينې وروسته پاچا شو، دی د خپل ورور د واکمنۍ پرمهال د لنسکرو مشر و او د غياث الدين غوري د وخت ډېرې برياوې د ده په وسيله ترلاسه شوي دي. دده په زمانه کې د غوريانو پاچاهي د شمال له خوا تر خوارزم او ماورالنهر او په هند کې د هند په لويو برخو کې جاري وه. دا لوی پاچا پر (۲۰۲ هـ.ق) کال د اباسين پر غاړه د هند د اړو دوړو کرارولو لپاره هغې خواته لاړ او د يوه ناپېژانده شخص له خوا ووژل شو.

سلطان محمود غزنوي:

د سبکتگين تر مړينې (۳۸۹-۴۲۱ هـ) وروسته د هغه له وصيت سره سم د سبکتگين کوچنی زوی اسمعيل پر تخت کېناست. په دې وخت کې محمود د خراسان حاکم و. کله چې سلطان محمود د خپل پلار له مرگه او د ورور له پاچاهۍ خبر شو، له اسمعيل څخه يې وغوښتل چې له حکومت څخه لاس واخلي او دغه چارې ده ته وسپاري، خو اسمعيل مخالفت وکړ، په نتيجه کې يې تر لږ اڅ و ډب وروسته اسمعيل د غزني په شاوخوا کې ماتې وکړه او غزنی د محمود لاس ته ورغی.

محمود پر (۹۹۸ م) کال د غزني پر تخت کېناست، د سيستان علاقه يې ونيوله، د بغداد د خلافت له خوا په رسميت وپېژندل شو

او د يمين الدوله لقب ورکړل شو. سلطان محمود غزنوي (۱۷)، ځلې پر هندوستان يرغل کړې دى، لويه جگړه يې د سومنات جگړه ده، چې پر (۴۱۲هـ) کال پېښه شوې ده، لکه چې دمخه مو يادونه وکړه د محمود لښکرو له امير محمد سوري سره هم ډېر جنگونه وکړل، تر جنگونو وروسته د سلطان محمود لښکرو د امير محمد سوري ونيو او بيا يې د محمود په زندان کې ساه ورکړه. د شيخ اسعد سوري قصيده د همدې غمجنې پېښې زېږنده ده.

ابن خلاد:

تاريخپوهان د ابو العينا د بشپړ نوم او شهرت په باب وايي: ((ابو عبدالله محمد بن القاسم بن خلاد بن ياسر بن سليمان، الهاشمي بالولاء الغرير، مولى ابي جعفر المتصور) نوموړى په اصل کې د يمامي اوسېدونکى و، په (اهوز) نومي سيمه کې زېږېدلى او په (بصره) کې رالوى شوى دى. همالته يې د حديثو علم او ادبي زده کړې کړې دي، په څلورېښت کلنۍ کې په سترگو وروند شو، ږيره به يې په نکريزو سره کوله او پر (۲۰۳هـ ق) کال په بصره کې مړ شوى. نوموړى ډېر څيرک، فصيح، ذهين او حاضر ځوابه انسان و.)) (۵۰: ۴۰-۴۱)

سلطان بهلول لودي:

پر (۸۱۴هـ ق) کال د ملتان په کمانگرانو کې دنيا ته راغى، د ځوانۍ په وخت کې سپاهي و، بيا ملک شو، سوداگرۍ ته يې مخه کړه او د خپل لياقت، مهارت او بهادۍ په وجه د ډيلي پاچاهۍ ته

ورسېده. ډیلی، پاني پت، ديپالپور، لاهور، هاني، حصار، جونپور، بهرايچ، ناگور او د ملتان تر څنډو پورې ټولې هندي ځمکې د ده په پاچاهۍ کې شاملې وې. سلطان بهلول لودي پر (۸۵۰هـ.ق) کال د ربیع الاول میاشتي پر اوولسمه نېټه په هندوستان کې پاچا شو او تر (۴۴) کاله پاچاهۍ وروسته پر (۸۹۴هـ.ق) کال د هندوستان د عالیګر د ضلعي په جلالې کلي کې وفات شو. سلطان بهلول لودي د هندوستان عادل او عالم پاچا و چې په دربار کې به یې شاعران او عالمان پالل او خپله هم د پښتو ژبې شاعر وو. (۸: ۲۹۲-۲۹۴)

محمد بن علي البستي:

پښتون مورخ دی، د پلار نوم یې علي او د بست او سېدونکی و، پټې خزاني یې د (لرغوني پښتانه) په حواله یادونه کړې ده. د ژوند زمانه یې (۶۵۰هـ.ق) حدود دي. او د (تاریخ سوري) په نامه یې یو تاریخي اثر لیکلی دی.

احمد سعید لودي:

پښتو لیکوال او مورخ دی، د پټې خزاني په حواله احمد سعید لودي پر (۶۸۶هـ.ق) کال یو کتاب لیکلی و چې په دې کتاب کې یې د لودي بادشاهانو حالات او اشعار راجمع کړي وو، د کتاب نوم یې (اعلام اللوذعي فی اخبار اللودي) و.

شیخ کته متي زی:

شیخ کته متي زی، د شیخ یوسف زوی او د شیخ متي لمسی و، د (۷۵۰هـ ق) حدودو کې یې ژوند کړی او د لرغوني پښتانه په نامه یې یو مهم کتاب لیکلی دی، چې پتې خزاني ترې زیات اقتباسات کړي دي.

شیخ ملي:

د شیخ ملي نوم (ادم) او د پلار نوم یې شیخ یوسف و، چې د نسب سلسله یې خرنسبون ته رسي، دی د پښتنو مشر و او د حکمو د وېش په باب یې یو کتاب لیکلی و چې د (شیخ ملي دفتر) په نامه مشهور و. د (۸۳۰هـ ق) په حدودو کې یې ژوند کاوه.

کجو خان رانیزی:

د کجو خان رانیزی اصلي نوم خان احمد خان و، دی د پښتنو یو خان او مشر و، د (۹۰۰هـ ق) په حدودو کې یې ژوند کاوه، ده د پښتنو په باب یو کتاب لیکلی و چې د پښتنو تاریخي پېښې او حالات یې په کې بیان کړي وو.

پر پورتنیو سیاسي، ټولنیزو او فرهنگي شخصیتونو سربېره یو شمېر نور سیاسي شخصیتونه هم په لرغونې دوره کې تېر شوي چې په مستقیم او نامستقیم ډول یې پر پښتو ژبې او ادب خپل خپل

تأثيرات پري اينسي دي، خو موږ يې هغه ډېر مشهور او مطرح
کسان دلته په ډېر لنډيز سره معرفي کړل.

ب- د پېښو کرونولوژي:

د لرغونې ادبي دورې په نږدې زرکلن ژوندانه کې گڼې پېښې تېرې شوي، د يو ليکوال يا اديب زېږېدنه، مړينه، د اشارو ټوکونه، له منځه تلنه او نورې حادثې، ټولې په دې پېښو کې شاملې دي. دلته غواړو په ډېر لنډيز سره دې ډول حوادثو ته اشاره وکړو:

- «د اريانا پاچا (لوی داريوش) پر وخت له (۵۲۲ق.م) څخه تر (۴۸۲ق.م) د بېستون په غره کې يوه اخلاقي حماسه رامنځته شوه.
- په (۱۹۰ق.م) حدود د (مالنډه يڼهو) په نامه په پخوانۍ پښتو يو کتاب وليکل شو.
- پر (۱۳۹هـ.ق) د غور په منديش کې امير کروړ پاچا شو.
- پر (۱۲۳هـ.ق) کال د لويکانو د کورنۍ يو بيت پريو ډبرليک وليکل شو، پوهانو دا بيت پښتو وباله.
- (۱۵۴هـ.ق) د پوښنج په جنگ کې امير کروړ وفات شو.
- د (۲۲۳هـ.ق - ۲۹۷هـ.ق) کلونو حدودو کې د ابو محمد هاشم ابن زيد السرواني و ژوند او پر همدې مهال له عربي ژبې څخه پښتو ته لومړۍ منظومه ژباړه ترسره شوه.
- (۳۵۰هـ.ق - ۴۰۰هـ.ق) کلونو ترمنځ د شيخ رضي او نصر لودي خپل پارکي يو بل ته ولېږل.
- پر (۳۵۰هـ.ق) حدودو کې بېټ نيکه خپل مناجات وليکل.
- (۴۱۱هـ.ق) حدود د شيخ اسماعيل او خرښبون د ژوند دوره ده او پښتو ادب کې د دوی د لومړيو څلوريزو په بڼه يو بل ته نارې وليکلې.

- (۴۲۵هـ.ق) کال حدود د شیخ اسعد سوري ژوند او پښتو ادب ته د قصیدې راتگ.
- (۵۵۰هـ.ق) کال حدود د شیخ تیمن کاکړ د ژوند دوره او پښتو ته د یو بل شعر راتگ.
- (۵۸۰هـ.ق) په شاوخوا کې د ښکارندوی غوري ژوند او پښتو کې د یوې بلې شاهکارې قصیدې لیکل.
- (۵۸۰هـ.ق) په شاوخوا کې د ملکيار غرشین ژوند او پښتو ادب کې د یو بل پارکي ويل.
- (۵۸۰هـ.ق) په شاوخوا کې د تایمني ژوند او د سلطان غیاث الدین په ستاینه کې د شعر ويل.
- (۶۰۰هـ.ق) کال حدودو کې د قطب الدین بختيار کاکړ د ژوند او پښتو کې د قطب الدین سندر.
- (۶۳۳-۲۸۸هـ.ق) کلونه، د شیخ متي ژوند او دده کتاب (د خدای مینه) او شعريې.
- له (۶۶۱-۷۴۰هـ.ق) کلونو کې د باباهوتک ژوند او د مغولو په مقابل کې دده شعر.
- (۷۴۷هـ.ق) حدودو کې د شیخ ملکيار هوتک ژوند او دده شعر.
- (۷۸۰هـ.ق) کال په شاوخوا کې د اکبر زمينداوري د ژوند دوره او پښتو ته د لومړي غزل او مثنوي راتگ.
- (۸۹۰هـ.ق) کال په شاوخوا کې د خليل نيازي ژوند او واکمني او د سلطان بهلول لودي ته د هغه رباعي.

- له (۸۵۵-۸۹۴ هـ.ق) کلونه د سلطان بهلول لودي ژوند او خليل نيازي ته د هغه رباعي.
- د (۸۹۰ هـ.ق) کال په شاوخوا کې د زرغون خان نورزي ژوند، دده دېوان او د ساقي نامې ليکل.
- (۹۰۰ هـ.ق) کال حدودو کې د زرغونې کاکړ ژوند او پښتو ته د سعدي د بوستان ژباړه.
- د (۹۰۰ هـ.ق) کال په شاوخوا کې د شيخ عيسى مشواني ژوند او دده يو شعر.
- د (۹۲۰ هـ.ق) کال په شاوخوا کې د رابعې ژوند او ددې دېوان او رباعي.
- (۹۲۰ هـ.ق) کال حدودو کې د دوست محمد کاکړ ژوند او د هغه کتاب (غرغښت نامه) ليکل.
- د (۹۲۰ هـ.ق) کال په شاوخوا کې د شيخ بستان بربخ ژوند، دده کتاب (بستان الاوليا) او دده يو شعر.
- د (۹۲۰ هـ.ق) کال حدود د علي سرور لودي ژوند، کتاب يې (تحفة صالح) او دده غزل.
- د (۹۲۰ هـ.ق) کال حدود د مېرمن نېکبختي ژوند، ددې کتاب (ارشاد الفقرا) او ددې د نصيحت شعر ليکل.
- د (۱۰۰۰ هـ) کال حدود د شيخ محمد صالح الکوزي ژوند او غزل ليکل. ((۳۹: ۱-۳))

د لرغونې دورې پای

لکه څنگه چې دمخه مو وویل د پښتو ادب تاریخ لومړۍ یا لرغونې دوره له دویمې هجري پېړۍ څخه پیل او یوولسمې هجري پېړۍ پورې دوام مومي، تردې دمخه یانې د لسمې هجري پېړۍ په منځیو کې بیا په پښتو کې یو بل عرفاني غورځنگ پیلېږي، روښاني غورځنگ ورته وایي، (روښان پیر) یې مشر و دده د کورنۍ غړو دده روښاني او روحاني لاره تعقیب کړه، روښان وروسته ډېر پلویان او مخالفین پیدا کړل چې د عرفاني او پوځي مبارزې ترڅنگ اکثره د فکر او قلم خاوندان وو، روښانیانو د خپلې عرفاني لارې لپاره ادبي فورمونه د یوې وسیلې په توګه وکارول، خپل افکار یې د نظم او نثر پر دواړو ډولونو کې ځای کړل او دا ادبي فورمونه یې د خپل فکر د بیان لپاره په منظم او سیستماتیک ډول وکارول، دا مهال له شکلي پلوه په ادبي فورمونو کې ګڼ شمېر اثار رامنځته شول چې هنري کیفیت یې ډېر او چټنه و، خو وروسته یې بنسټو ادبي اثارو ته لاره اواره کړه، پښتو ادبپوهان، د پښتو ادبیاتو د لرغونې دورې پای د همدغه روښاني غورځنگ پیل ګڼي او وایي چې د تېرې دورې د ادبیاتو په انډول دا مهال په ادبیاتو کې داسې یو کمی او کیفی بدلون راغی چې له تېرې دورې سره یې توپيرونه روښانه او څرګند وو، نو ځکه خو ادبپوهان د روښاني غورځنگ ادبي فعالیتونه د لرغونې دورې د ادبیاتو تر پای وروسته د دویمې ادبي دورې د پیل کلونه ګڼي چې له همدې وخته بیا دویمه ادبي دوره پیلېږي او خپل خپل پرمختیایي پړاوونه وهي

دا چې روښانيان د لسمې هجري قمري پېړۍ په منځ کې راتوکېدلي يانې تر (۹۳۰ هـ ق) وروسته، خو موږ دلته ان تر (۱۰۰۰ هـ ق) کال پورې هم يو شمېر شاعران په لومړۍ دور کې ځای او مطالعه کړي، کېدې شي ځينو ته دا پوښتنه پيداشي چې هم دويمه دوره پيل شوې او تر هغه وروسته هم ځينې شاعران په لرغوني دوره کې مطالعه کېږي؟ موږ د ادبي دورو د وېش په برخه کې دا مسله واضح کړه چې ادبي دورې د تاريخي او سياسي دورو په شان نه دي چې له يوې تاريخي مقطعي څخه پيلېږي او يا هم له يوې انقلابي پېښې سره سم پيل او پر بلې ورته پېښې پايله رسي. ادبي دورې يوه پله بله کې تداخل لري، د يوې نوې ادبي دورې تر پيل وروسته هم ځينې داسې ليکوال او شاعران وي چې د فکري خط، ادبي سبک او نورو ځانگړنو له امله له تېرې دورې سره اړيکي لري او يا هم د هغې دورې تاثيرات پرې خپاره وي. نو ځکه خو موږ شيخ بستان بربخ، علي سرور لودي، مېرمن نېکبخته او شيخ محمد صالح الکوزی هم په لرغوني ادبي دوره کې راوړل، د دوی د کلام ځانگړنې له لرغونې دورې سره ټينگ ارتباط لري او په واقعيت کې د هماغه دورې تسلسل دی. دا ارتباط د بلې نوې دويمې دورې د اثارو د لومړيو نښو نښانو په راڅرگندېدو و نو ځکه (۱۰۰۰ هـ ق) حدود د لرغونې دورې د پای مهال گڼل کېږي. سره له منځه نه دي تللي او نه هم د دوی د کلام بېلگې له دې بلې دورې سره ډېر ورته والی لري.

پایله

مخکې تر دې چې د وروستی پایلې په توگه خپل درنو لوستونکو سره شریک کړم، غواړم د لرغونې ادبي دوورې وروستی نچور چې ددې دورې ځانگړنې په خپل نظر کې راغونډې شوي دي، درنو لوستونکو مخې ته کېږم او بیا به ددې اثر په باب خپل وروستی نظر څرگند کړم.

«د پښتو ادب تاریخ لومړۍ دوره له دویمې هجري پېړۍ څخه پیل کېږي او د یوولسمې هجري پېړۍ تر لومړیو پورې دوام کوي.

ددې دورې آثار د خپلو ځانگړو خصوصیاتو له امله دغه لاندې ارزښتونه لرلای شي:

(۱) د پښتو کوم آثار چې په لومړۍ ادبي دورې پورې اړه لري، له کمې پلوه ډېر نه دي او د هر شاعر او لیکوال محدودې شعري بېلگې تر موره رارسېدلې دي. ددې دورې د ډېرو شاعرانو او لیکوالو د کتابونو نومونه موره ته ښکاره دي، خو زیاتره دا کتابونه او ډېوانونه اوس ورک دي.

ښایي له ځینو لوستونکو سره دا پوښتنه راپیدا شي، چې دا آثار نو ولې ورک دي؟

دغسې احتمالي پوښتنو ته په ځواب کې باید وویل شي، چې افغانان د اسلامي عصر په بېلابېلو پېړیو کې د پردیو یرغلگرو او مهاجمینو تر یرغلونو او تهاجماتو لاندې راغلي دي، په دغو

یرغلونو کې چې چا د پردو په مقابل کې زیات مقاومت کړی دی، په هماغه تناسب ورته ضررونه هم متوجه شوي دي او ټولې مادي او معنوي شتمنۍ یې له خاورو سره خاورې شوې دي. پښتانه د عربو له حملو نیولي، بیا د چنگېز او تیمور، بیا د نادر افشار او نورو یرغلگرو تر مستقیمو حملاتو لاندې راغلي دي. څه یې چې درلودل دغو حملو خوړلي او په ډېر ضعیف احتمال ویلای شو، چې ښایي ډېر لږ اثار به له دغو تاراکونو په امن کې پاتې وي، چې هغه هم تراوسه لانه دي ترلاسه شوي.

د پښتو د لومړۍ دورې په اثارو کې یوازې د سلیمان ماکو د تذکره الاولیا د بشپړ کتاب ځینې برخې مور ته رسېدلې دي. په عمومي ډول د پښتو د ادب تاریخ د لومړۍ دورې متفرق اثار دي. (۲) که څه هم د پښتو د لومړۍ دورې اثار به کمي لحاظ لږ دي، خو به کيفي لحاظ ځینې دغه ډول اثار ډېر لږ ادبي ارزښت لري.

د غوري دورې قصیدې، د شیخ متي مناجات، د اکبر زمیند اوري اشعار، د شیخ تیمن، شیخ بستان بدلې او هم د علي سرور او شیخ محمد صالح الکوزي غزلې د خپلو فکري ارزښتونو ترڅنګه لوړه هنري منځپانګه هم لري. ددې دورې ځینې نور اشعار که څه هم ساده دي، خو په سادګۍ کې یوه ابتدايي ښکلا هم ورسره مله ده. ددې دورې ځینې اثار نظمو نه دي، چې ناظم نېغ په نېغه خپل هدف په منظومو او څرګندو الفاظو کې بیان کړی دی.

(۳) ددې دورې اثار سره له دې چې په کمې لحاظ لږ دي، خو له دغو لږو اثارو هم موږ په شکلي او موضوعي لحاظ د انکشاف څرک ایستلای شو.

الف: ددې مهال اثار موږ ته رانښيي چې ددې دورې ادبي پدیدې پریوه حال ولاړې نه دي او نه یو ډول شعري انواع موږ په دې اثارو کې گورو، بلکې په دې دوره کې پښتو شاعري پر خپلو عنعنه یي ملي اوزانو سربېره په پرله پسې پېړیو کې قصیده ورپسې غزل، مثنوي او رباعي چې د شرقي شاعرۍ غټ شعري ډولونه دي، خپل کړل. د پښتو د ولسي شاعرۍ له ژانرونو څخه چاربيتي او بدلې هم په همدې دوره کې خپله بڼه خپله کړې ده او د پښتو د لرغونو سندرو او شعري انواعو ځای یې نیولی دی.

ب: د مضمون په لحاظ هم د پښتو اثار په دې دوره کې پراختیا پیدا کوي، د ژوند بېلابېل موضوعات په دې اشعارو کې بیانېږي، لکه: د رزم او بزم خبرې، دیني او عرفاني موضوعات، اخلاقي پند و نصایح، وعظونه او نور ددې دورې په اشعارو کې لیدلای شو.

ج: د شعر ځینې ځانگړي معنوي ډولونه، لکه ویاړنه (فخریه)، ویرنه، ستاینه، ساقینامه او حکایتي اثار هم په همدې دوره کې په پښتو شعر کې ځان څرگندوي. د امیر کروړ سوري ویاړنه، د زرغون خان نورزي ساقینامه او د دوست محمد کاکړ د غرغښت نامې ځینې حکایات ددې دورې د شعر د معنوي اقسامو ډېرې بڼې نمونې دي.

د امير کروړ وياړنه او د زرغون خان ساقينامه د خپل جوړښت، ادبي قوت او شعري ځانگړنو له امله د پښتو ادبي تاريخ په وروستيو دورو کې هم بل ساری نه لري. دا ډول اشعار مور وروسته هم لرو، خو کوم قوت او ادبي شور چې د امير کروړ او زرغون خان په وياړنه او ساقينامه او د شيخ اسعد سوري او بنکارندوی غوري په قصايدو کې شته، په وروستيو دې ته ورته اثارو کې نه ليدل کېږي.

(۴) پښتو ادبي پديدې او پښتو اثار په دې دوره کې مجرد نه دي راپيدا شوي، بلکې د سيمې له ژبو او ادبياتو سره په ارتباط کې يې وده موندلې ده. د درېيمې هجري پېړۍ په دوران کې له عربي ژبې څخه پښتو ترجمه پيل شوه او ابو محمد هاشم د ابن خلاد شعر په پښتو نظم ترجمه کړ او بيا راوړوسته له پارسي ادب سره د پښتو ادبياتو نږدې اړيکې پاتې شوې دي، پښتو ادبياتو په دې دوره کې ځينې معنوي ارزښتونه له پارسي ادب څخه خپل کړي دي. دا خبره طبيعي هم ده، ځکه پارسي دغه مهال په منطقه کې مسلطه فرهنگي ژبه وه. ډېر شاعران او فرهنگي اثار يې درلودل، نو د دغسې يوې ژبې اغېزې د منطقي پر نورو ژبو حتمي دي.

له پارسي اثارو څخه پښتو ته ترجمه هم دغه مهال پيل شوې ده، د لسمې هجري پېړۍ په لومړيو کلونو کې يوې پښتنې مېرمنې زرغونې کاکړې د سعدي بوستان په پښتو نظم وړاوه.

(۵) ددې دورې متفرق اثار د سيمې په لحاظ هم په يوه ځای کې نه دي ايجاد شوي، بلکې له غوره نيولې ان د هندوستان تر سيمو پورې پرتو ځمکو کې ايجاد شوي دي او دا خبره پر دې دلالت کوي چې پښتانه دا وخت د غور او سليمان پر غرو سربېره د افغانستان، (روه) او هندوستان په لتو کې خپاره وو.

(۶) په دې دوره کې مورخينې داسې متفرق اثار هم لرو، چې د دربارونو له خوا ورته د توجه او پالنې څرک هم ځنې ايستلای شو، لکه د غور د شاهانو په دربارونو کې د شاعرانو موجوديت او د دوی اثارو ته پاملرنه د هندوستان د افغان باچا سلطان بهلول لودي دربار هم دغه ډول خصوصيات درلودل.

(۷) ددې دورې کوم اثار چې زموږ په واک کې دي، زياتره د پښتو دوو لرغونو تذکرو (پتې خزاني او تذکرة الاوليا) خوندي کړي دي، د ځينو لکه تايمني او اکبر زمينداوري اثار په متفرق ډول ترلاسه شوي دي. دغه اثار د منبع پېژندنې له پلوه کومه ځلا نه لري او له کره او باوري اسنادو څخه گڼل کېږي.

(۸) دغه لاس ته راغلي اثار د ژبې د لغاتو، ترکيبونو او نورو گرامري ژبنيو خصوصياتو او له نورو ژبو سره د اړيکو يو سيستماتيک تحول په لاس راکوي، د دې دورې لومړني اثار تر زياته حده د پښتو خپل زاړه لغات او ترکيبونه لري، خو په وروستيو پېړيو کې له نورو ژبو په خاص ډول پارسي او عربي سره نږدېوالي نښي.

د پښتو د ادبي تاريخ لومړۍ دوره د پورتنیو خصوصیاتو په لرلو سره پای ته رسېږي او پښتو ادبیات له نوو تمایلاتو او نویو فکري ارزښتونو او تازه ادبي جریانونو سره یوې بلې پرمختللي دورې ته داخلېږي. (۵۳: ۸۱-۸۳) د پښتو ادب د لرغونې دورې تر دې نچور وروسته اوس راځم ددې اثر په باب خپل وروستي نظر ته! دا اثر چې اوس د درنو لوستونکو او خوږو محصلینو په لاس کې دی، ما د خپلې پوهاندۍ علمي رتبې لپاره لیکلی دی. په دې اثر کې نږدې له ټولو هغو اثارو څخه ګټه اخیستل شوې چې تر دې وړاندې په دې برخه کې لیکل شوي دي.

تېر هر اثر په خپل خپل ځای کې خپل خپل ارزښت لري، خو دا اوسنی اثر زما په خپل نظر په واقعیت کې پر څېړنې، پلټنې، ارزونې سربېره د همغو تېرو اثارو یو نچور هم ګڼل کېږي. هر څپرکی مې تر لیکنې وروسته نورو استادانو ته هم د سمون په خاطر ورلېږلی او هم مې د هغوی له نظریاتو څخه د ګټې اخیستو لپاره د هغوی اصلاحي نظر مې هم په کې شامل کړی، هر څپرکی یو نچور یا لنډیز هم لري او خپلې اړوندې پوښتنې هم، دا پوښتنې ددې سبب ګرځي چې محصلین د هر څپرکي متن ته ورداخل شي، نوې او زیاتې پلټنې وکړي، د هغوی د لیکوالۍ او ذهني قوت د پیاوړتیا سبب شي. شک نه شته چې دا اثر به لا هم ډېرې نیمګړتیاوې ولري، هیله مې ده چې کله هم دا اثر چاپ شي، لوستونکي او محصلین یې له نظره تېر کړي، د سمون لپار یې خپل لیکلي نظرونه ماته راو لېږي

چې په بل چاپ کې اصلاح شي. يو اثر تر پرله پسې کتنې او سمون وروسته د بشپړتيا او کره والي پراو ته رسېږي او دا کره والی هغه وخت رامنځته کېږي چې اثر د لوستونکو په لاس کې وي، نو ځکه خو له ټولو لوستونکو، استادانو او قدرمنو محصلينو څخه هيله کوم چې په زغرده ددې اثر د نيمگړتياوو او نورو زياتونو او سمونو په باب راسره خپلې مشورې شری کې کړي. زموږ هيله همدا وه چې په ټول هېواد کې د ادبپوهنځيو د پښتو څانگې د محصلينو لپاره د لرغونې دورې په باب يو واحد او کره اثر وړاندې شي چې په ټولو يادو څانگو کې د تدريس وړ وگرځي.

که چېرې دا تجربه بريالی شوه، نو بيا له اړوندو استادانو څخه هيله کوو چې د منځني او معاصرې دورې او د هغود اړوندو پړاوونو لپاره هم له تحصيلي او تدريسي کړيو کولم سره سم تدريسي اثار وليکي چې درانه لوستونکي او محصلين د پښتو ادبياتو ټولې دورې په منظم او سيستماتيک ډول مطالعه کړي.

په پای کې يو ځل بيا له درنو لوستونکو څخه هيله کوم چې په خپله لوربينه به ددې کتاب په متن کې شوې تېروتنې راوبښي او د سمون لپاره به يې راسره مرسته وکړي!

په ملي، فرهنگي او هېوادني مينه

ستاسو يون

د څوارلسم څپرکي لنډيز

په پښتو لرغونو ادبياتو کې د ادبي څېرو ترڅنگ يو شمېر سياسي، ټولنيزې او فرهنگپالې څېرې هم مطرح وې چې په مجموعي ډول يې ددې ادبي دورې په تشکل او جوړښت کې خپله ونډه لرلې ده. ځينې څېرې بيا څو اړخيزې دي، هم سياسي اړخ لري او هم ادبي. په مجموعي ډول ددې ټولو مطرح څېرو شمېر لسگونو ته رسېږي. دا لسگونه څېرې په دې مانا چې بېلابېلو اثارو يې څېره او اغېزه په لرغونې ادبي دورې کې څرگنده کړې ده. بېلابېلو پېښو هم د ادبي دورې په لور تيا او ځورتيا کې خپل اغېز لرلی دی. په مجموعي ډول همدا څېرې او همدا حادثې دي چې د پښتو ادب د لرغونې دورې ټول ادبيات يې محصول دي. موږ چې کله د لرغونې دورې ادبيات مطالعه کوو، ددې څېرو او حادثو له پېژندنې پرته راته ممکن نه بريښي، دا څېرې او حادثې د اساسي علت او عامل په توگه د پېژندنې او مطالعې وړ دي.

د پېښو کرونولوژۍ ته مو هم ځکه اشاره وکړه چې يو ځل بيا د تېر نږدې زرکلن ادبي بهير يو څرگنده انځور مو په ذهن کې تېروېږي شي.

د لرغونې دورې د پای په باب ادبپوهان بېلابېل نظرونه لري، خو عمومي اصول دادې چې یوه ادبي دوره د بلې ادبي دورې له پيل سره سمه نه ختمېږي، بلکې په هغې کې تداخل لري. دا دوره بيا په بله کې تر هغې امتداد پيدا کوي چې له تېرې دورې سره يې په ادبي ځانگړنو کې څرگند توپير رامنځته شي، نو موږ چې د (۱۰۰۰ هـ.ق) کلونو تر حدودو پورې ځينې شاعران په لرغونې دوره

کې شامل کړل، علت یې همدا و چې له تېرې دورې سره یې نږدېوالی او اړیکې درلودل.

د خوارلسم څپرکي پوښتنې

- مطرح، سیاسي او ټولنیزې څېرې د ادبیاتو په وده کې څه رول لري؟
- هر محصل دې په لرغونې دوره کې په خپله خوښه د یوې یوې ادبي څېرې پېژندنه وکړي او د دې څېرې اثار دې تحلیل کړي.
- ولې د دویمې ادبي دورې تر پیل وروسته هم ځینې شاعران په لرغونې ادبي دوره کې د مطالعې ځای لري؟
- پېښه او شخص یو بل سره څه ارتباط لري او د ادبي اثارو په پنځونه کې یې اغېز څه دی؟
- د لرغونې ادبي دورې عمومي ځانگړنې په گوته کړئ؟

اخځونه

1. ارسطو. کتاب الشعر. د مولوي محمد اسرئیل ژباړه. ۱۹۵۸م کال. پېښور: پښتو اکاډمۍ.
2. اريانا دايرة المعارف، (لومړی ټوک دويمه دوره). دايرة المعارف رياست. ۱۳۸۶ل کال. کابل: د افغانستان د علومو اکاډمۍ.
3. انځور، محمد زرین. د زړو پاڼو ټول. ۱۳۹۴ل کال. ننګرهار: مومند خپرندويه ټولنه.
4. الفت، گل پاچا. ادبي بحثونه. ۱۳۲۳ل کال. کابل: پښتو ټولنه.
5. الهام، محمد رحيم. تيوریهای ادبی و نقد ادبی. ۱۳۵۸ل کال. کابل: کابل پوهنتون.
6. الهام، محمد رحيم. د ادب مسالې. ۱۳۶۷ل کال. کابل: د افغانستان د ليکوالو انجمن.
7. بېنوا، عبدالروف. پښتو روزنه. ۱۳۵۷ل کال. کابل: د پښتو خپرنو نړيوال مرکز.
8. پردېس، احمد. د پښتو ادب لرغونې دوره. (په پښتو لرغوني ادب کې سياسي څېرې). لومړی ټولګی. ۱۳۸۹ل کال. کابل: يون کلتوري يون.

9. پښتو - پښتو تشریحي قاموس (لومړی ټوک). د ژبو او ادبیاتو مرکز. ۱۳۵۸ل کال. کابل: د افغانستان د علومو اکاډمی.
10. پښتو - پښتو تشریحي قاموس (دویم ټوک). د ژبو او ادبیاتو مرکز. ۱۳۶۰ل کال. کابل: د افغانستان د علومو اکاډمی.
11. پښتو - پښتو تشریحي قاموس (لومړی ټوک). د ژبو او ادبیاتو مرکز. ۱۳۶۵ل کال. کابل: د افغانستان د علومو اکاډمی.
12. حبیب، اسدالله. لکچره‌های آموزشی د لیکنو ټولگه. (ادب شناسی و بعضی مسایل مبرم آن). ۱۳۶۲ل کال. کابل: کابل پوهنتون.
13. حبیبی، عبدالحی. د پښتو ادبیاتو تاریخ (لومړی او دویم ټوک). ۱۳۸۴ل کال. کابل: دانش خپرندویه ټولنه.
14. حبیبی، عبدالحی. د پښتو ادبیاتو تاریخ (لومړی ټوک). ۱۳۲۵ل کال. کابل: کابل پوهنتون.
15. حبیبی، عبدالحی. د پښتو ادبیاتو تاریخ (لومړی ټوک، دویم چاپ). ۱۳۳۷ل کال. کابل: کابل پوهنتون.
16. حلیم، حکیم. هیله مجله. (د ادبی تیوري تاریخي وده). ۱۳۸۱ل کال. پېښور: ازاده مجله.
17. خاوري، غوثی. د پښتو شفاهي ادبیات (شکل او مضمون). ۱۳۶۶ل کال. کابل: د افغانستان علومو اکاډمی.

18. خویشکی، محمد صابر. پښتو غږ پوهنه او وییپوهنه. ۱۳۸۰ل کال. پېښور: د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه.
19. درانی، دروېش. پښتو عروض. ۲۰۰۷م کال. کوټه: صحاف نشراتي موسسه.
20. رښتین، صدیق الله. د پښتو د ادب تاریخ. ۱۳۲۵ل کال. کابل: پښتو ټولنه.
21. رضا، افضل. تخلیق او تنقید. ۱۹۷۳م کال. پېښور: یونیورسټي بک اجنسي.
22. رضا، افضل. د پښتو نشر تاریخ. ۱۹۹۵م کال. پېښور: یونیورسټي بک اجنسي.
23. روهي، محمد صدیق. ادبي څېړنې. ۱۳۶۰ل کال. ننگرهار: ننگرهار پوهنتون.
24. روهي، محمد صدیق. د پښتو ادبیاتو تاریخ (معاصره دوره). ۱۳۷۸ل کال. پېښور: محمد صدیق روهي فرهنگي ټولنه.
25. زرینکوب، عبدالمتین. اشنایی با نقد ادبي. ۱۳۷۸ل کال. ایران: مهارت چاپخونه.
26. زغم، احمد شاه. پښتو چاربیته (د پوهنملی تېزس). ۱۳۷۱ل کال. کابل: کابل پوهنتون.
27. زبور، زبورالدين. د پښتو ادبیاتو اصطلاحی قاموس. ۱۳۶۱ل کال. کابل: د ژبو او ادبیاتو پوهنځی.
28. زیار، مجاور احمد. پښتو شعر څنگه جوړېږي؟. ۱۳۶۹ل کال. کابل: د اطلاعاتو او کلتور وزارت.

29. شاه جهان، پښتو ادب کې د مېرمنو برخه. ۱۹۹۳م کال.
پېښور: پښتو اکاډمي.
30. شېرزاد، تورخان. پښتو سروکی (ناچاپ). ۱۳۷۰ل کال. کابل.
31. شینواری، دوست. د ادب تیوري اساسونه. ۱۳۶۵ل کال.
کابل: د چاپ او خپرونو دولتي کمېټه.
32. عمید. فرهنگ عمید. (دویم ټوک، پنځم چاپ). ۱۳۶۳ل کال.
تهران: امیر کبیر نشرات.
33. غني، سید غني. د پښتو ادبیاتو لرغونې شاعري. ۱۳۹۳ل کال.
ننگرهار: مومند خپرندویه ټولنه.
34. قویم، عبدالقیوم. نقد ادبی. ۱۳۷۹ل کال. پېښور. کتاب
انتشارات.
35. کتوازی، نېک محمد. د پښتو ادب لرغونې دوره (په پښتو
لرغونو ادبیاتو کې جغرافیایي نومونه). لومړی ټولگی.
۱۳۸۹ل کال. کابل: یون کلتوري یون.
36. کرگر، محمد اکبر. د نازو انا یاد (د شیخ متي یو شعر). د
محمد اسمعیل یون په زیار. ۱۳۷۰ل کال. کابل: خوشال
فرهنگي ټولنه.
37. گامگار، تقی وحیدیان. وزن و قافیه شعر فارسی. ۱۳۹۳ل کال.
تهران.
38. ماکو، سلیمان. تذکرة الاولیاء (د پوهاند عبدالحی حبیبی
سریزه او تعلیقات). ۱۳۷۹ل کال. پېښور: د علامه حبیبی د
خپرونو مرکز.

39. محمد الياس. د پښتو ادب لرغونې دوره (د لرغونې دورې د پېښو کرونولوژي). لومړۍ ټولگې. ۱۳۸۹ل کال. کابل: يون کلتوري يون.
40. مشواڼی، عبدالقيوم. د پښتو ادب تاريخ (کره کتنه). ۱۳۸۹ل کال. کابل: د افغانستان علومو اکاډمۍ.
41. ميرحسین شاه کاندید اکاډميسن، پښتو څېړنې (د پښتو د يوه زاړه کتاب په لټه کې). ۱۳۷۶ل کال. کابل: د افغانستان علومو اکاډمۍ.
42. نادر، عبدالجبار. پښتو څېړنې (پښتانه د بهرنيو له نظره). ۱۳۶۷ل کال. کابل: د افغانستان علومو اکاډمۍ.
43. ناشر، حکمت الله. د پښتو ادب لرغونې دوره (د پښتو په لرغونې شاعرۍ کې د ځينو متروکو او پېچلو کلمو ماناوې). لومړۍ ټولگې. ۱۳۸۹ل کال. کابل: يون کلتوري يون.
44. نوري، محمدگل. ملي سندرې. ۱۳۲۳ل کال. کابل: پښتو ټولنه.
45. نوميالی، محمد انور. د ادبي تاريخ ميتودولوژي (د ليکنو ټولگه). ۱۳۶۷ل کال. کابل: د افغانستان علومو اکاډمۍ.
46. وزيری، بخت مير. پښتو فونولوژي مورفولوژي. ۱۳۸۲ل کال. کابل: کابل پوهنتون.
47. هاشمي، سيد محی الدين. د ادبپوهنې خانگې. ۱۳۹۳ل کال. کابل: ميهن خپرندويه ټولنه.

48. هاشمي، سيدمحي الدين. ادب پوهنه. ۱۳۸۱ل کال. پېښور: د اريک گرځنده کتابتونونو اداره.
49. هلال، فريد احمد. د پښتو ادبياتو لرغونې دوره. ۱۳۹۴ل کال. کابل: کتاب خپرندويه ټولنه.
50. همت، عبدالمالک. ادب او ادبي کره کتنه. ۱۳۸۵ل کال. کوټه: صحاف نشراتي موسسه.
51. هوتک، محمد. پټه خزانه. (د پوهاند عبدالحی حبيبي سرريزه او تعليقات). ۱۳۳۹ل کال. کابل: د پوهنې وزارت.
52. هېوادم، زلمی. پښتو حماسه (د دوکتورا دورې درسي مواد). ۱۳۹۳ل کال. کابل: کابل پوهنتون.
53. هېوادم، زلمی. د پښتو ادبياتو تاريخ (لرغونې او منځنۍ دورې). ۱۳۷۹ل کال. پېښور: دانش خپرندويه ټولنه.
54. هېوادم، زلمی. د پښتو نثر اته سوه کاله. ۱۳۹۰ل کال. کابل: دانش خپرندويه ټولنه.
55. هېوادم، زلمی. فرهنگ ادبيات پښتو (درېيم ټوک). ۱۳۶۶ل کال. کابل: د چاپ او خپرولو دولتي کمېټه.
56. هېوادم، زلمی. ولسي سندرې (دويم ټوک). ۱۳۶۶ل کال. کابل.
57. يون، ارين. لنډيو ته يوه لنډه کتنه. ۱۳۹۳ل کال. کابل: د افغانستان ملي تحريک فرهنگي خانگه.
58. يون، محمد اسمعيل. خوشال په خپل ايډيال. ۱۳۸۷ل کال. کابل: يون کلتوري يون.

59. یون، محمد اسمعیل. د پښتو شعر هندسي جوړښت. ۱۳۸۷ل
کال. کابل: یون کلتوري یون.
60. یون، محمد اسمعیل. د ډیلي تخت هېرومه (یونلیک).
۱۳۸۹ل کال. کابل: یون کلتوري یون.
61. یون، محمد اسمعیل. ژبخوره ژبه (خولی مجله). ۱۳۸۵ل
کال. کابل: کابل پوهنتون.

مننه او کوروداني

د افغانستان ملي تحريک د هېواد پال او فرهنگپال شخصيت
د بناغلي (حاجي عبدالرزاق رافت) څخه د زړه له تله مننه کوي چې
د دې اثر چاپ ته يې اوږه ورکړه. ملي تحريک وياړي چې د علمي
اثارو د چاپ لړۍ يې پيل کړې ده. دا لړۍ به دوام لري. مور له
ټولو درنو هېوادوالو څخه په خورا درنښت هيله کوو چې په خپل
معنوي او مادي وس د کتابونو د چاپ دا لړۍ لا پسې وغځوي.
يو ځل بيا ددې اثر له ژباړونکي او چاپوونکي څخه د زړه له تله
مننه کوو چې ددې اثر د ژباړلو او چاپولو جوگه شول.

په فرهنگي مينه

د افغانستان ملي تحريک

ADAB TARIKH

“History of Literature”

By: Mohammad Ismael Yoon

د افغانستان ملي تحريك
www.melitahrik.com

د ليکوال د خپرونو لړ: ٤١
د خپرونو لړ: ٩٦

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**